

श्रीः ।
भूमिका ॥

अद्याऽयं मीमांसाकौस्तुभाख्योऽनुत्तमो मीमांसाग्रन्थोऽध्येतृणाम-
त्यन्तोपकाराय मुद्राप्य प्रकाशं नीयते । केभ्यश्चन वर्षेभ्यः पूर्वमस्मद्ध्य-
यनकाले श्रीकाञ्च्यामंशतो मुद्रितोऽर्थवादभावार्थशब्दान्तरपादेष्वेवो-
पलब्धिमानासीदयं ग्रन्थः । तदा मद्रपुरीयसंस्कृतमहाविद्यालये विद्या-
मिमामधिगच्छद्भिस्स्माभिः ग्रन्थस्याऽस्य मुद्रितेतरभागः, अध्ययनार्थं
कचच्चिद्भाट्टदीपिकापङ्क्तिपूतन्नानां संशयानामुच्छेदार्थञ्च अडयार्
(Adyar Library) पुस्तकालयादितः स्वहस्तेन लिखित्वैव समानेतव्य
आसीत् । अध्ययनसमयेऽस्माभिरनेकशो गुरुमुखाच्छ्रुतम्—ग्रन्थोऽय-
मसाधारणः पूर्वमीमांसाशास्त्रे, को वाऽवशिष्टमस्य भागं मुद्राप्योद्धरि-
ष्यतीति, तथैवाऽध्यापनकालेऽपि स्वयमनुभूतञ्च । अतिसंक्षिप्ताः कठिन-
तमा अन्तस्सारा भाट्टदीपिकापङ्क्तयो याः, तास्सर्वा अपि तत्तत्स्थली-
यकौस्तुभावलोकनेन तथा धिकसिता भवन्ति, यथा नितरां समुल्लसति
चेतो निधिलाम इवेति नेदं तिरोहितं मीमांसामर्मज्ञानाम् ।

यद्यप्ययं ग्रन्थः स्वतन्त्रसूत्रव्याख्यारूपः, तथाऽपि भाट्टदीपिकाया
व्याख्यारूप एव, अथ वा अस्यैव सङ्कुचितं रूपं यद्भाट्टदीपिका नामे-
ति । नवीनं पन्थानमाश्रित्य ग्रन्थमिममारचयता ग्रन्थकर्त्रा न केवलं न-
धीनानां शास्त्रान्तरपरिशिलनपरिपक्वशेमुपीणां मनीषिणां मनस्तोषितम्,
मीमांसापदार्थास्तत्र तत्र सर्वे तथा सन्निवेशिताः यथा कस्यचित्पदार्थ-
स्य परिज्ञानार्थं अन्यग्रन्थावलुलोकयिष्या नोदियात् । भाट्टमतमवलम्ब्य
ग्रन्थमिमं रचितवताऽनेन मीमांसकशिरोमणिना शंकरकुमारिलभवदेव-
पार्थसारथिसोमनाथाप्पय्यदीक्षिताद्युक्तयो युक्तियुक्ता न काश्चिदप्युपेक्षिताः
अनुक्तिसहा न काश्चिदपि न समालोचिताः । अत एवाऽभियुक्तानां
मीमांसापारदृश्वनामुक्तिः—'यदि कण्ठस्था खण्डदेवग्रन्थत्रयी किम-
न्यैर्ग्रन्थैरि' ति नाऽतिशयोक्तिः । अतोऽस्माभिः पञ्चनदक्षेत्रे (Tiruvadi,
Tanjore) इदंशास्त्राध्यापकपदमधितिष्ठद्भिः भाट्टदीपिकाग्रन्थग्रन्थि-
भेदनार्थमस्य ग्रन्थस्याऽत्यावश्यकतां पश्यद्भिः तदानीमेवाऽस्य मुद्रणं
मनस्यभिसंहितमासीत् । परन्तु तदुचितसामग्रीसम्पद्भावेनाऽभिसन्धि-
मात्रेणाऽवस्थितं तेन तदा । ततो भगवता जगद्विधाऽत्रैव काश्यां वि-

श्वविद्यालयेऽध्यापनार्थमानीतोऽहं श्रीमता संस्कृतवाणीपरिचर्यैकजीवि-
तेन चौखम्बासंस्कृतपुस्तकमालाध्यक्षेण श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन
सह सञ्जातपरिचर्यो न्यवेदयमेतन्मुद्रणं तस्मै । स च समनन्तरमेव
मदीयां निवेदनां सफलविषयन्नारभतैतन्मुद्रणम् ।

(१) मदीयं पुस्तकमेकं मुद्रितभागावशिष्टं अडयारपुस्तकालयतो
लिखित्वाऽऽनीतम्,

(२) अस्मदाचार्यवर्याणां महामहोपाध्यायाद्यनेकविहदायलीरलदुर्वतां
श्रीकुपुस्वामिशालिमहोदयानां अनुपमया कृपया प्राच्यग्रन्थसंरक्षणा-
लयात् (Madras Oriental Manuscripts Library) मदनुजेन
तिरुपतिसंस्कृतमहाविद्यालये मीमांसाध्यापकेन पं० रामनाथशास्त्रिणा
लिखित्वा लेखयित्वा च दत्तं पुस्तकमेकम्,

(३) पण्डितकुलभूपणै राजकीयमहाविद्यालयाध्यक्षैः पं० गोपीनाथ-
कविराजमहोदयैः पुस्तकालयात्सदयं दापितमेकम्,

(४) काशीस्थेभ्यः प्रसिद्धवैदिकेभ्यो बाबूदीक्षित जडे महोदयेभ्यो
शुद्धीतमेकम्,

इति पुस्तकचतुष्टयमवलम्ब्य शाधितोऽयं ग्रन्थः । अध्यापना-
दिकार्ये ग्रन्थान्तरशोधने च व्यापृतोऽहं शनैश्शनैरेव कार्यमिदं कर्तुं-
मशकम् । अत एतावान् ज्यायान् विलम्बस्समजनि, तथाऽपि समाप्ति-
मेयिवानयं ग्रन्थ इति नितरां प्रमोदस्थानम् । चतसृष्वप्यासु मातृकासु
पाठभेदो नाऽस्ति तावानुल्लेखनार्हं इति नोऽलिखितस्सः । विषयवाक्यानां
स्थानादिकं परमन्विष्य यथोपलम्भं सूचितमधृष्टिष्णयाम् । तेषां सङ्के-
तशब्दानां विवरणवेदनिका सूचिकाऽपि सन्निवेशिता सर्वपरिहा-
नाय । एवं रीत्या सम्मुद्रय प्रकाशितोऽयं मीमांसाकौस्तुभाख्यो
ग्रन्थमणिः ।

(ग्रन्थकर्तृसमयनिर्णयः)

अस्य ग्रन्थरत्नस्य निर्माता सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः पण्डितकुलललाम
भूतो देवकुलोत्पन्नो दाक्षिणात्यः श्रीखण्डदेव इति । अस्य जीवनकाल
वैक्रमी सप्तदशशताब्दी, निर्याणकालश्च १७०३ परिमितो वैक्रमो घत्स
(1665. A. D.) इत्यघोचं मीमांसान्यायप्रकाशभूमिकायाम्
तदुपष्टम्भके प्रमाणे चेमे—

धाराणस्यां चित्पावनाख्यदाक्षिणात्यप्राज्ञानामन्वेषां च परस्प-
कक्ष्यन विधादस्समजनि । तच्छ्रमनार्थं १७१४ वैक्रमे हेमलम्बवत्स-
मुक्तिमण्डपे पण्डितानां महती काचन सभा सम्मिलिता । तत्र व्य-
स्था काचन लिखिता, यस्याः प्रतिलिपिर्नानिर्वह्यदृष्टता—

भूमिका ।

“मुक्तिमण्डपांतील निर्णय शक १५७६, सन् ई०१६५७

श्रीविश्वेश्वरो विजयतेतराम् ।

श्रीः । श्रीः । अथ देवर्षिविप्राणां काश्यां श्रीमुक्तिमण्डपे ।

यतिमिश्रविपश्चिद्भिस्सद्ब्राह्मण्यं विविच्यते ॥ १ ॥

तत्र तावत् पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकमहाराष्ट्रकर्णाटिककोंकण-
लङ्कद्राविडादिसकलज्ञातीयविद्वद्गृहस्थनिचयसम्मत्या वेदशास्त्र-
लोकतो विमृश्य देवर्षिविप्राणां वेदशास्त्रपुराणेभ्योऽधिगतपरमार्थाः
ऋतुयजनयाजनादिसदाचारशीलाः पङ्क्तिपावनाशरीरान्वयार्हाः
मरुत्तमब्राह्मण्यशालिनः शिष्टानुष्ठितशरीरान्वयाश्चेति सिद्धान्ति-
म् । दृष्टं चैतत्-भट्टमीमांसकश्रीभट्टरघुनाथाख्यसूरिभिः । मणिकर्णा-
युपाख्यस्याऽनन्तभट्टस्य कन्यका । देवर्षेः प्रसमुद्राह्यं याजपेययजिः
हता । भूयांसश्चेद्दृशा अन्ये तद्वंशीया वयं च ते । द्रुवाणा दोषमत्रार्थं
विद्वद्भिः परिशोधिते । विश्वेशद्रोहिणो ब्रह्मघातिनश्च भवन्ति ते । इति-
दिक् ॥ लिखितं चैतन्मीमांसकमद्वैतमणनेन विद्वदनुज्ञातेन ।
संवति कृतकगाब्ज १७१४ समितौ नन्दशैलशरभ १५७६ मितशाके
(= 1657 A. D.) हेमलम्बशरदि समपत्रं (?) ज्ञायते सकलभूसु-
खन्दैः ।” इति ।

व्यवस्थापत्रेऽस्मिन् तदानीन्तनानां वाराणसेयानां सर्वेषां परिडितानां
हस्ताक्षराणि गृहीतानि यन्मध्ये श्रीमतां खण्डदेवमहोदयानामपि हस्ता-
क्षराणि विलसन्ति । अतस्तत्कालजीविन इमे इति निश्चप्रचम् ।

भाट्टदीपिकाव्याख्यायाः प्रभावल्या अन्ते तत्कर्त्रा श्रीकविमण्डनश-
म्भुभट्टेन खण्डदेवनिर्माणकाल उल्लिखितस्तच्छिष्येण । स चेत्यम्—

वर्षे नेत्रद्विसप्तद्विजपतिगणिते (सं० १७२२) मासि.....

वारं जैवे प्रभाते सकलपितृतिथौ प्रोष्ठपद्याः परस्याम् ।

काश्यां श्रीब्रह्मनाले निरुपमचरितः खण्डदेवाभिधानः

प्रातः श्रीब्रह्मभावं विबुधवरगुरुब्रह्मवर्यो यतीन्द्रः ॥ इति ॥

पण्डितवरैर्यैरेभिः काश्यामेवाऽवस्थाय पूर्वं घयसि गार्हस्थ्यं धर्मं
यथावदनुष्ठाय चरमे घयसि सन्यासं गृहीत्वा तस्मिन्नाश्रमे श्रीधरेन्द्र-
यतीन्द्राभिव्यामवाप्य कञ्चन कालं यापयित्वाऽन्ते ब्रह्मभूयं गतमित्यपि
प्रतीयते-पूर्वोदाहृतश्लोके ‘ब्रह्मवर्यो यतीन्द्रः’ इति विशेषणद्वयोपादानात्,
एतत्पूर्वोदाहृतश्लोके ‘यः खण्डदेवनामाऽऽसीत् श्रीधरेन्द्राभिधां गतः’
इति लेखनेन च । एतेषां पितरोऽपि श्रीरुद्रदेवनामानः पूर्वोत्तरतन्त्रनिष्णा-
ता आसन्नित्यत्र, तेऽपि काश्यामेवाऽवसन्नित्यत्र च ग्रन्थेऽस्मिन् तच्च-

त्यादान्ते 'श्रीपूर्वोत्तरमीमांसापाराधारपारीणधुरीणश्रीद्वद्रदेवसूनोः खण्ड-
देशस्य कृतौ' इत्येतद्ग्रन्थकर्तृलेखनम्, (१) 'देवादेवाऽध्यगीष्ट स्मरहर-
नगरे शासनं जैमिनीयम्' इति जगन्नाथपण्डितोक्तिश्च प्रमाणम् ।

एतेषां गुरुवः श्रीविश्वेश्वरापरपर्यायाः श्रीगामद्व्याः दिनकरभट्टपुत्रा
इति प्रसिद्धिः । तेषां परम्परा च पण्डितलोकविदितैवेति नाऽत्र विशे-
षतो वक्तव्यमस्ति, तथाऽपि (२) भाट्टदिनकरस्थैः दिनकरभट्टीयैरेव
पद्यैस्तत्पुनस्स्मारयामि पण्डितवर्येभ्यः—

विश्वामिध्रमुनीश्वरान्वयसुधासिन्धौ सुराणां द्रुमः
श्रीरामेश्वरनामधेय उदभूदान्नायशाखोज्वलः ।
नानाशास्त्रफलैस्समस्तवसुधावृन्दारकाणां परं
सन्तोषं जनयन् रघूद्बहलसत्सेवालतालिङ्गितः ॥
श्रीरामेश्वरतस्तत्समभवत् श्रीमद्नारायणः
शास्त्रान्नायपरायणः खलमतध्वान्तैकविद्रावणः ।
काश्यां पातकिविद्रुतं भगवतो विश्वेश्वरस्याऽचलं
लिङ्गं भोग्यवशात्सुखाय जगतां संस्थापयामास यः ॥
नारायणस्याऽऽत्मज आविरासीत्
स रामकृष्णोऽर्चनद्वेषरामः ।
पराजितो घागधिपोऽपि येन
विद्यानवधप्रतिभाधिकेन ॥
दिनकर इति रुढस्तत्सुतो ग्रन्थमेनं
मतियुतसुखबोध्यं सर्ववक्तव्ययुक्तम् ।
अद्यजद्य समर्थानन्दसच्चित्स्वरूपे
रघुपतिपदपत्रे जन्मसार्धक्यमाप ॥ इति

दिनकरभट्टानां सूत्रव इमे गामद्व्या इति तैरेवोक्तं भाट्टचिन्ता-
मण्योरादायन्तं च ।

(श्रीवराहदेवीयाः ग्रन्थाः)

पमिः पण्डितशिरोमणिभिः काश्यामेवाऽवस्थितैः मीमांसाया-
मेव ग्रन्थत्रयी निर्मिता—भाट्टकौस्तुभः, भाट्टवीपिका, भाट्टरहस्यञ्चे-
ति । तत्र प्रथमः प्रथमाध्यायद्वितीयपादत (अर्थवादपादतः) आरभ्य
तृतीयाध्यायतृतीयपादस्यसप्तमाधिकरण (यत्पलायलाधिकरण) पर्य-
न्तः, द्वितीयश्च तत एवाऽऽरभ्य द्वादशाध्यायपर्यन्तः, तृतीयश्चाऽधिकः

१ 'देवादेव खण्डदेवादेरेत्यर्थः' इति प्रदीपे भागेशः ।

२ भाट्टदिनकरं नाम शास्त्रदीपिकाख्यातया दिनकरभट्टकृतम् ।

रणसम्बन्धमनपेद्य लकारार्थधात्वर्थविभक्त्यर्थनिरूपणपरशशाब्दवो
धग्रन्थः ।

यद्यपि भाट्टदीपिका प्रथमपादमारभ्य महीशूरपुरे मुद्रिता,
तथाऽपि खण्डदेवचिरचिता भाट्टदीपिका द्वितीयपादमारभ्यैवेति
अध्ययनपरम्परायां प्रसिद्धिः । एव भाट्टरहस्येऽपि इदानीं या-
वानुपलभ्यते भागस्तावानेव रचित इत्येव गुरुपरम्पराप्रणाली । कौस्तु-
भस्तु बलाबलाधिकरणपर्यन्तमेव रचित इति सुस्पष्टमेव धीशम्भुभट्ट
एतच्छिष्यः स्वीयप्रभावलीग्रन्थे आदौ—'अत्र च यद्यपि बलाबलाधिक-
रणसमाप्तिपर्यन्तं स्वकृतेन कौस्तुभग्रन्थेन व्याख्यातार्था भाट्टदीपिके'
न्यादिग्रन्थेनाऽभिदधाति ।

यद्यपीमे कौस्तुभे भाट्टदीपिकायां च स्वप्राचीनान् ग्रन्थकारान्
यथावसरं खण्डयन्ति, तथाऽपि शास्त्रादीपिकाप्रकाशवालप्रकाशादि-
ग्रन्थकर्तृणां श्रीशङ्करभट्टानां खण्डने बद्धाडरा आसन्निति प्रतीयते, यतः
प्रायशोऽधिकतर तेषामेव खण्डनमुपलभ्यते "यत्त्वत्र कैश्चित्" "यत्तु कै-
श्चित्" इत्यादिना नामोल्लेखन विना । ते चतेषां गुरोर्भ्रातृपुत्रा आसन् ।

यद्यपि शङ्करभट्टखण्डने मतिरतितरां प्रासरदेपाम्, तथाऽपि तदुपरि
गौरवशुद्धिरेवाऽऽसीदेपामिति ग्रन्थावलोकनादवगम्यते, यतो नामोल्ले-
खनं न केवलं कुत्राऽपि कृतम्, परन्तु मण्डनमिधपार्थसारथिमिधप्रभृ-
तिषु विषये "जित मण्डनेन" "यत्त्वत्र पार्थसारथिः" "यत्त्वत्र पार्थसार-
थिना" इत्येकवचनमेव सावहेल प्रयुञ्जानैरेभिः 'कैश्चिदि'ति सवहुमान
बहुवचनप्रयोग एव कृतस्तद्विषये ।

एव खण्डदेवग्रन्थेषु प्राथमिकोऽयं ग्रन्थ इदम्प्रथमतया प्रकाशितः ।
प्रार्थये च बुधवरान् सर्वाङ्गीणसुन्दरममुं यथावदुपयोज्य सफलयन्तु म-
दीय परिश्रममिति । सावधानेन कृतेऽपि शोधने मर्त्यमात्रमुलभा दो-
षाः क्वचिद्वतिष्ठेरन्नेवेत्यभ्यर्थये तान् तन्मर्षणमपि ।

मातृकादानेनाऽस्मभ्यं बहूपकृतवद्भ्यः पण्डितवर्येभ्यो बह्वधमर्णा
वयमिति तेभ्यः कृतज्ञतामुपहरामि । शोधनादिकार्ये नितान्त
मुपकृतवतेऽस्मत्पियशिष्याय श्रीपट्टाभिरामशर्मणे मीमांसाशा-
स्त्रिणे बह्वीराशिषः प्रयुञ्जे । आशासे च सुरभारतीसमुद्धरणवद्धवर्मणे
श्रेष्ठिवर्याय श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयाय चौलम्बासंस्कृतपुस्तकमाला-
ध्यक्षाय श्रेय.प्रामिमुत्तरोत्तरामिति शिष्यम् ।

आश्विन शुक्ल द्वितीया सं० १९६०

२१. सितम्बर. १९३३ चारणसी.

चित्रस्वामिशास्त्री

सशोधकः

- ११ इन्द्रियकामाधिकरणम्
 १२ देवत्वधिकरणम्
 १३ सौमराधिकरणम्
 द्वितीयाध्याये ३ पादे
 अधिकरणानि—
 १ रथगताधिकरणम्
 २ अवेष्टधिकरणम्
 ३ भाषायाधिकरणम्
 ४ दाक्षीण्यपत्राधिकरणम्
 ५ ईषालम्भाधिकरणम् ।
 ६ वरसालम्भाधिकरणम्
 ७ अरुणानाधिकरणम्
 ८ पारुणीवताधिकरणम्
 ९ नैवदम्भाधिकरणम्
 १० अयनाधिकरणम्
 ११ प्रकरणाग्नताधिकरणम्
 १२ कलसंस्काराधिकरणम्
 १३ प्रकरणाग्नतापर्युदाहरणाधिक०
 १४ आग्नेयस्त्रुपयथेताधिकरणम्
 द्वितीयाध्याये ४ पादे
 अधिकरणानि—
 १ पावक्रीडाधिकरणम्
 २ द्याङ्गाग्राधिकरणम्
 तृतीयाध्याये १ पादे
 अधिकरणानि—
 १ प्रतिज्ञाधिकरणम्
 २ शेषकर्मणाधिकरणम्
 ३ शेषकर्मणाधिकरणम्
 ४ तेवामणीधिकरणम्
 ५ कृपयाधिकरणम्
 ६ अद्वय्याधिकरणम्
 ७ ईश्वरवाधिकरणम्
 ८ अमर्याधिकरणम्
 ९ आनर्थक्यपरद्रुताधिकरणम्
 १० अमिद्वयनाधिकरणम्
 ११ अग्रीवाधिकरणम्
 १२ वारुणादीनां सर्वेवशाथेऽधिक०

- १३ मार्गध्वयधिकरणम्
 १४ हस्तापनेजनाधिकरणम्
 १५ अशुभाधिकरणम्
 तृतीयाध्याये २ पादे
 अधिकरणानि—
 १ लिङ्गाधिकरणम्
 २ ऐन्द्रयधिकरणम्
 ३ इविष्णुदाहानाधिकरणम्
 ४ वाग्विस्तर्गाधिकरणम्
 ५ सुकृपावाधिकरणम्
 ६ एणवाकत्व विभक्त्यदिनिषेधाधि-
 करणम्
 ७ किङ्कमममाशुपाधिकरणम्,
 ८ आग्नेयधिकरणम्
 ९ भग्नाधिकरणम्
 १० गुणाभिधानाधिकरणम्
 ११ इन्द्रपत्नीधिकरणम्
 १२ अम्युद्योताधिकरणम्
 १३ पारुणीवने द्विष्टेवशेऽधिक०
 रणम्
 १४ एवद्रुदेवताधिकरणम्
 १५ त्रिदाधिकरणम्
 १६ अनुवपदेवतागुरकर्मणादि-
 करणम्
 १७ अग्नेयानमन्त्रे समानर्क अशुभा-
 धिकरणम्
 १८ ऐन्द्रानमन्त्रे अशुभाधिक०
 १९ अशुभमन्त्रस्यां गावशुभमन्त्रेऽदि-
 निषेधोपाधिकरणम्
 तृतीयाध्याये ३ पादे
 अधिकरणानि—
 १ अशुभमन्त्रादीनां वेदपरमंभादि०
 २ गुणमुपलक्ष्यदिष्टोपाधिकरणम्
 ३ अशुभमन्त्राधिकरणम्
 ४ अशुभमन्त्राधिकरणम्
 ५ अशुभमन्त्राधिकरणम्
 ६ अशुभमन्त्राधिकरणम्
 ७ अशुभमन्त्राधिकरणम्

मीमांसाकौस्तुभगतानां सूत्राणां

सूची ॥

सूत्राणि	अ.	पा.	सू.	सूत्राणि	अ.	पा.	सू.
	अ.			अपि वा क्रमसंयोगात्	२	४	३२
अगुणा च	२	३	६	अपि वा नामधेयम्	१	४	२
अगुणे तु कर्मशब्दे	२	२	२३	अपि वा प्रयोग-	२	१	३२
अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्	२	३	२१	अपि वा ध्रुतिसंयोगात्	२	१	२४
अपह्णाद्वा	३	२	३१	अपि वा सर्वधर्मः	१	३	१६
अचेतनेऽर्थव्यवहारात्	१	२	३७	अप्रकृतत्वाच्च	२	२	१५
अघोदकाश्च संस्काराः	२	२	१८	अप्राप्ता चाऽनुपपत्तिः	१	२	९
अनुष्यत्वात् नैवम्	३	२	३५	अभाविप्रतिषेधात्	१	२	५
अनुष्यत्वात् वाक्ययोः	२	२	२५	अभिधानञ्च	२	-१	२८
अथाऽतः शेषलक्षणम्	३	१	१	अभिधानेऽर्थवादः	१	२	४८
अद्रव्यत्वात् केवले	२	३	२०	अपनेषु चोदान्तरम्	२	३	५
अद्रव्यशब्दत्वात्	१	३	३१	अर्थलोपादकर्म	३	१	९
अद्विवचनम्	२	४	१६	अर्थवाद्गोपपत्तेश्च	२	३	१७
अधिकारे च मन्त्र-	३	२	२१	अर्थवादो वा	१	२	४५
अनर्थकञ्च तद्वचनम्	२	१	२६	अर्थेऽनु विधिशेषत्वात्	१	२	२९
अनर्थकश्चोपदेशः	३	२	२३	अर्थविप्रतिषेधात्	१	२	३८
अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वम्	२	१	३५	अर्थाच्च	२	१	४३
अनित्यत्वात् नैवम्	२	४	५	अर्थाद्वा कल्पना	१	४	३०
अनित्यसंयोगात्	१	२	६	अर्थाभिधानसंयोगात्	३	२	१
अनित्यसंयोगान्मन्त्रा-	१	२	४१	अर्थासन्निपेक्ष	२	४-	१८
अनुमानव्यवस्थानात्	१	३	१५	अर्थेन त्वपकृत्येत	२	१	१४
अनुपह्ना वाक्य-	२	१	४९	अर्थकत्वादेकं वाक्यम्	२	१	४७
अण्वयोर्यथोक्तम्	१	२	१८	अर्थकत्वे द्वयगुणयोः	३	१	१२
अण्वदृशनाच्च	१	३	३२	अवाक्यशेषाच्च	१	३	१३
अण्वश्राऽर्थः प्रतीयते	२	१	२७	अविशेषात्	१	२	४०
अण्वानर्थक्यात्	१	२	४	अविद्यमानवचनात्	१	२	३६
अण्वयश्राऽनेक-	१	३	२६	अविभागात्	२	३	२८
अण्वयार्था वा पुनः	२	३	२९	अविभागाद्विधानार्थे	१	४	२०
अपनवाद्वा	३	२	३०	अविदुर्द्ध परम्	१	२	४६
अपि वा कर्तृसामान्यात्	१	३	२	अविशिष्टस्तु	१	२	४२
अपि वा कारणाग्रहणे	१	३	७	अवेष्टौ वस्तुसंयोगात्	२	३	३

सूत्राणि	अ.	पा.	सू.	सूत्राणि	अ.	पा.	सू.
अव्यवस्था विधीनाम्	१	२	३२	वसुधां धृतिसंयोगात्	२	४	२
अस्युक्तं प्रकरणात्	३	३	११	कर्तृगुणे तु	३	१	१९
आ				कर्मधर्मो वा	१	३	२२
आकाशिकेष्वा	१	२	१४	कर्मण्यपि लैमितिः	३	१	२४
आवृत्तिस्तु क्रियार्थत्वात्	१	३	३३	कारणं स्यादिति	१	४	२१
आख्या चैवं तदर्थत्वात्	३	३	१३	कृतकं चाऽभिधानम्	२	४	१२
आख्या हि देशसंयोगात्	१	३	१९	कृत्स्नोपदेशात्	३	२	११
आग्नेयस्तुकोहेतुत्वात्	२	३	२७	कर्मश्च देशसामान्यात्	३	३	१३
आग्नेयवत्	२	४	१५	ग			
आधाराग्निहोत्रम्	२	३	१३	गोतिषु सामाख्या	२	१	३७
आधानेऽसर्वशेषत्वात्	२	३	४	गुणमुख्यव्यतिक्रमे	३	३	९
आनन्तर्यमघोदना	३	१	२४	गुणवाद्गुणः	१	२	१०
आनर्थक्यात्तदङ्गेषु	३	१	१८	गुणश्चाऽनर्थकः	२	१	१८
आनर्थक्यदादकारणम्	१	४	२२	गुणश्चाऽपूर्वसंयोगे	२	२	२२
आम्नातेष्वमन्त्रत्वम्	२	१	३५	गुणस्तु प्रतुसंयोगात्	२	३	१
आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्	१	२	१	गुणस्तु धृतिसंयोगात्	२	२	५
आश्रितत्वात्	२	१	५	गुणस्य तु विधानार्थं	१	४	१८
उक्तं सामानायेदमर्थम्	१	४	१	गुणात्संज्ञोपस्थः	२	३	१०
उक्तं तु वाक्यशेषत्वम्	१	२	२२	गुणाद्विप्रतिषेधः	१	२	४९
उक्तश्चाऽनित्यसंयोगः	१	२	५२	गुणाद्वाऽप्यभिधानम्	३	२	४
उपदेशो वा याज्या-	३	२	१२	गुणार्थं च परार्थत्वात्	३	१	२२
ऊ				गुणाभावात्	३	२	७
ऊहः	१	२	५४	गुणानिधानात्	३	२	२६
एकं वा संयोगरूपघोदना-	२	४	९	गुणार्थं वा पुनः-	१	२	४३
एकत्वयुक्तमेकत्वम्	३	१	१३	गुणार्थं वा पुन धृतिः	२	४	३०
एकत्वेऽपि परम्	२	४	१३	गुणार्थं व्यपदेशः	२	१	४४
एकत्वेऽपि पराणि	२	४	२१	गुणोपबन्धात्	२	२	११
एकदेशत्वाच्च	१	३	२९	पहणाद्वाऽपनीतम्	३	२	३३
एकस्मिन्वा	३	२	४०	घ			
एकस्य तु छिन्न-	२	३	२	घोदना पुनरारम्भः	२	१	६
एकस्यैवं पुनःधृतिः	२	२	२	घोदना वा गुणानाम्	२	२	६
ऐ				घोदना वा प्रकृतत्वात्	२	२	१०
ऐक्याच्चे परार्थवत्	१	४	८	घोदना वा शब्दाद्येभ्य	२	२	१३
ऐन्द्राग्ने तु	३	२	३९	घोदितं तु प्रतीयेत	१	३	१०
क				घोदिते तु परामत्वात्	३	१	१५
कौस्तुभधर्मनिवृत्त्यात्	२	४	७				

सूत्राणि	अ.	पा.	सु.	सूत्राणि	अ.	पा.	सु.
छन्दःप्रतिषेधस्तु	३	२	३८	दर्शनाद्विनियोगः	१	३	१७
छन्दश्च देवतावत्	३	२	४१	दूरभूयस्त्वात्	१	२	१२
जातिः	१	४	२४	दृश्यते	२	१	२७
त				द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्	३	१	११
तद्योदकेषु मन्त्राख्या	२	१	३३	द्रव्यं वा स्यात्	२	३	२२
तच्छेषो नोपपद्यते	१	४	१९	द्रव्यगुणसंस्कारेषु	३	१	३
तत्प्रकथयश्चाऽन्यशास्त्रम्	१	४	४	द्रव्यसंयोगाच्चोदना	२	२	१७
तत्र सत्वमभियोग-	१	३	२७	द्रव्ये चाऽचादितत्वात्	२	४	२६
तत्संयोगात्कतुः	२	३	२३	द्रव्योपदेश इति चेत्	२	१	११
तत्सिद्धिः	१	४	२३	ध			
तथा निर्भन्ध्ये	१	४	१२	धर्ममात्रे तु कर्म	२	१	९
तथा फलाभावात्	१	२	३	धर्मस्य शब्दमूलत्वात्	१	३	१
तथा याज्यापुरोद्वचोः	२	१	१९	धर्मोपदेशाच्च	३	३	८
तथाऽऽह्वानमपोति	३	२	५	न			
तयोत्थानविसर्जने	३	२	१०	न ऋग्व्यपदेशात्	२	१	४६
तदर्थत्वात्प्रयोगस्य	१	३	३५	न कालविधिः	३	२	६
तदर्थशास्त्रात्	१	२	३३	न क्रिया स्यादिति	१	३	३४
तदशक्तिश्च	१	३	२८	न चैकं प्रति-	२	४	१९
तदारण्यो वा	३	२	२२	न तदर्थत्वालोकत्व	२	१	१२
तद्गुणास्तु	१	४	९	न त्वाम्नातेषु	२	१	२२
तद्देहात्कर्मणः	२	२	१९	न नाम्ना स्यादचोदना-	२	४	१०
तत्रपदेशाच्च	१	४	५	न पूर्वत्वात्	१	२	२१
तस्य रूपोपदेशाभ्यां	३	२	२५	न वा प्रकरणात्प्रत्यक्ष-	१	४	१४
तानि द्वैधम्	२	१	७	न शास्त्रपरिमाणत्वात्	१	३	६
तुल्यञ्च साम्प्रदायिकम्	१	२	८	न श्रुतिसमवापत्वात्	२	१	१६
तुल्यत्वात्क्रिययोः	१	४	७	न सर्वस्मिन्नित्देशात्	३	३	६
तुल्यं तु कर्तृधर्मण	१	३	२३	न स्याद्देशान्तरेषु	१	३	२०
तुल्यश्रुतित्वाद्देवैः	२	१	१०	नामधेये गुणश्रुतेः	१	४	६
तेषामर्थेन सम्बन्धः	३	१	७	नारूपधर्म-	२	४	८
तेषामृग्यत्र	२	१	३६	नाऽसद्ययमात्	१	३	१२
तेष्वदर्शनात्	१	३	८	निगदो वा चतुर्थम्	२	१	३९
त्रयीविद्या च	३	३	४	प			
त्रिंशच्च परार्थत्वात्	३	२	३६	परार्थत्वाद्गुणानाम्	१	४	१६
त्वष्टारं तुपलक्षयेत्	३	२	३४	परिसंख्या	१	२	४४

सूत्राणि	अ.	पा.	सू.	सूत्राणि	अ.	पा.	सू.
पातनीवते तु पूर्वत्वात्	२	३	१९	मिथश्चाऽनर्थसम्बन्धात्	३	१	२३
पातनीवते तु पूर्ववत्	३	२	३२	य			
पुनरभ्युद्गीतेषु	३	२	२९	यमतिस्तु द्रव्यकाल-	२	३	१४
पुरुषश्च कर्मायत्त्वात्	३	१	६	यजृषि वा	२	१	४१
पूर्ववन्तोऽविधानार्थाः	१	४	१७	यनेति धायवत्त्वात्	२	१	२१
पृथक्स्वनिनेशात्	२	२	२०	यधायं वा	३	२	१७
पौर्णमासीवत्	२	२	९	तथादेवते वा	३	२	२६
प्रकरणं तु पौर्णमास्याम्	२	२	३	यदि च हेतुरवतिष्ठेत्	१	२	३०
प्रकरणान्तरे	२	३	२४	यस्मिन्गुणोपदेशः	१	४	३
प्रकरणाविभागात्	३	२	१९	यावज्जीविकोऽभ्यासः	२	४	१
प्रकरणे च सम्भवन्	१	२	२४	यावदुक्तं वा कर्मणः	२	३	११
प्रक्रमाद्वा नियोगेन	२	४	२३	येषान्तुपचावर्थे	२	१	४
प्रतिपत्तिरिति चेत्	३	२	१४	येषामुत्पत्तौ स्वे	२	१	३
प्रत्ययश्चाऽपि	२	४	३१	यैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते	२	१	९
प्रयोगघोदनाभावात्	१	३	३०	यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्षते	२	१	६
प्रयोगशास्त्रमिति	१	३	११	र			
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात्	१	३	२४	रूपात्प्रायात्	१	२	११
प्रकोशा	१	४	२६	ल			
प्रायश्चित्तं निमित्तेन	२	४	२२	लिङ्गदर्शनाच्च	२	२	८
प्राये चचनाच्च	२	२	१२	"	२	३	९
प्रोक्षणीव्यर्थसंयोगात्	१	४	११	"	२	३	१५
फलं च पुरुषार्थत्वात्	३	१	९	लिङ्गदर्शनाच्च कर्मभर्ताः	२	४	३
फलत्वाऽकर्म-	२	३	२५	लिङ्गमविशिष्टम्	२	४	२५
फलनिर्मुक्तिश्च	२	१	२९	लिङ्गसमवाया इति	१	४	२८
फलं तु सङ्ग	३	१	१०	लिङ्गकर्मममाद्यथानात्	३	२	२०
फलधुतेस्तु कर्म	२	२	२४	लिङ्गसमाख्यानाम्ब्याम्	२	२	२४
फलस्य कर्मनिष्पत्तेः	१	२	१७	लिङ्गविशेषनिर्देशात्	३	१	२७
व				लिङ्गाच्च	३	२	८
वर्हिाज्यवोः	१	४	१०	लिङ्गाच्च	३	३	३
सुदशास्त्रात्	१	२	३५	लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य	१	३	१८
व				लिङ्गोपदेशश्च	१	२	५३
वावाप्याः कर्मेशब्दाः	२	१	१	लोकवदिति चेत्	१	१	२०
भूया	१	४	२७	व			
भूयस्त्वेनोभयस्युति	३	३	१०	वचनात्त्वपयार्थम्	३	२	३
म				वचनादिति चेत्	३	२	१८
मिथश्चाऽनर्थसम्बन्ध-	१	४	१५	वचनाद्वर्त्मविशेषः	२	१	४२
				वशात्परमार्थसंयोगात्	२	१	२०

सूत्राणि	अ.	पा.	सू.	सूत्राणि	अ.	पा.	सू.
प्रज्ञायद्वा गुणार्थम्	२	१	१९	शब्दान्तरे कर्मभेदः	२	२	१
वपट्टकारश्च कर्तृवत्	३	२	३८	शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेः	१	३	२९
वाक्यनियमात्	१	२	३४	शास्त्रदृष्टविरोधाच्च	१	२	३०
वाक्यानां च समासत्वात्	३	१	२६	शास्त्रास्या वा	१	३	१
वाक्यासमवायात्	२	४	१७	शिष्टाकोपेऽविस्मयम्	१	३	१
विकारो वा प्रकरणात्	२	३	८	शेषः परार्थत्वात्	३	१	२
विद्याप्रसंसा	१	२	१९	शेषस्तु गुणसंयुक्तः	३	१	२६
विद्यार्था धर्मशास्त्रम्	२	४	१४	शेषे ब्राह्मणशब्दः	२	१	३४
विद्यावचनमसंयोगात्	१	२	९०	शेषे यजुःशब्दः	२	१	३८
विधिकोपश्लोपदेशे	३	२	९	श्रुतिलिङ्गवाक्य—	३	३	१४
विधिना त्वेकवाक्यत्वात्	१	२	७	श्रुतेर्जाताधिकारः	३	३	१
विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यम्	२	१	३०				
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	१	२	१९	स			
विधिशब्दश्च	१	२	५५	संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्	२	२	२१
विधिश्चाऽनर्थकः	१	२	२३	संज्ञोपबन्धात्	२	२	१४
विधौ च वाक्यभेदः	१	२	२६	सन्दिग्धे तु द्वयवायात्	३	१	२१
विरोधश्चाऽपि पूर्ववत्	२	४	६	सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्	१	४	२९
विरोधिनां स्वसंयोगात्	२	४	३३	सन्निधौ त्वविभागात्	२	३	२६
विरोधे स्वनपेक्षम्	१	३	३	सम्प्रैपे कर्म—	१	२	४७
विशये प्रायदर्शनात्	२	३	१६	संयुक्तस्त्वर्थशब्देन	२	३	१८
विशेषदर्शनाच्च	२	२	४	संस्कारकत्वात्	३	२	२
विहितप्रतिषेधात्	२	४	२७	संस्कारश्चाऽप्रकरणे	२	३	१२
विहितस्तु सर्वधर्मः	३	१	८	संस्कारस्तु न भिद्यते	२	२	१०
पेदसंयोगाच्च प्रकरणेन	३	३	७	संस्काराद्वा गुणानाम्	३	१	१६
वेदो वा प्रायदर्शनात्	३	३	२	सतः परमविज्ञानम्	१	२	९१
वश्वदेवे विकल्पः	१	४	१३	स देवतार्थस्तत्संयोगात्	३	२	१३
व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति	३	३	६	समासं च फले वाक्यम्	२	३	७
व्यपदेशभेदाच्च	२	१	१७	समासिः पूर्ववत्वात्	२	४	२४
व्यपदेशश्च तद्वत्	२	२	७	समासिर्विशिष्टा	२	३	११
व्यपदेशाच्च	२	१	४०	समासिवच्च संप्रेक्षा	२	४	२०
व्यपवर्गञ्च	२	४	४	समेषु कर्मयुक्तम्	२	२	२६
व्यर्थे स्तुतिरभ्याप्या	१	२	२८	समेषु वाक्यभेदः	२	१	४८
व्यवस्था वाऽर्थस्य संयोगात्	३	१	२७	सर्वत्वमाधिकारिकम्	१	२	१६
व्यवस्था वाऽर्थस्य	३	१	१७	सर्वत्र च प्रयोगात्	१	३	१४
व्यवायाच्चाऽनुपपद्येत	२	१	६०	सर्वस्यै चोक्तकामत्वात्	२	२	२८
				सर्वेषां भाषोऽर्थः	२	१	२
शब्दपृथक्त्वाच्च	२	१	२९	सर्वेषां वा लक्षणत्वात्	३	१	१४

सुत्राणि	अ.	पा.	सू.	सुत्राणि	अ.	पा.	सू.
सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यम्	३	२	४३	सौमरे पुरुषश्रुतेः	२	२	२४
सर्वेषां त्वैककर्म्यम्	२	४	११	स्तुतशब्दयोस्तु संस्कारः	२	१	१३
सर्वेषां चोपदिष्टत्वात्	३	२	२३	स्त्रयपराधात्	१	२	१३
सवपामिति चेत्	२	१	१५	स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्	१	२	२४
सवपु बाऽभावात्	३	२	४२	स्याद्योगाख्या हि	१	३	२१
साकाङ्क्षं त्वैकवाक्यम्	३	१	२०	स्वाध्यायवद्वचनात्	१	२	३९
सामान्यादिति	१	२	३१	स्विष्टश्रुतमय—	३	१	१५
सारस्वते विप्रतिषेधात्	२	४	२८	इष्ये प्रतिप्रसवः	२	४	२९
सारूप्यम्	१	४	२६	हेतुदशानाच्च	१	३	४
सूक्तवाक्ये च कालविधिः	३	२	११	हेतुर्वा स्यादपूर्वत्वात्	१	२	२५

श्रीः ॥

भमश्शिवाभ्याम् ॥

श्रीखण्डदेवविरचितः

॥ मीमांसाकौस्तुभः ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥ (अर्थवादपादः)

(प्रथममर्थवादप्रामाण्याधिकरणम्)

विघ्नध्वान्तनिवारणैकतरणिर्भक्तैकचिन्तामणि-
विद्याकाननगाहनैकसरणिर्भक्षितभूपामणिः ।
भूयादेप कुतर्ककर्कशधियां हर्ताऽपहर्ता तथा
मोहानां मुधियां सदैव सविता कात्यायनीशात्मजः ॥ १ ॥
वृन्दाविपिनविहारी गिरिवरधारी स्वकीयमुखकारी ।
मच्चित्तरङ्गचारी भूयान्मृत्युप्रियः कृष्णः ॥ २ ॥
शश्वद्भोधतरङ्गा विद्यागद्गोत्तमाङ्गे यस्य ।
श्रीरुद्रदेवसंज्ञं जनकं वन्दे सदा स्फूर्त्यै ॥ ३ ॥

सूत्रम्—आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १-२-१. ॥ (पू)

(विषयसंशयो)

अत्र “(१)सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्द्रस्य रुद्रत्वम्”

१. तै. सं. १-५-१. पुरा कदाचित् देवा असुरैस्साकं युयुत्सवः
कदाचिदस्माकं पराजये जीवनाथमिदं भविष्यतीति मन्वानाः स्वनिक-
टस्थममूर्त्यं वस्तुजातमग्नौ निधाय योद्धुमगच्छन् । तत्र दृष्ट्वा लो-

“(१) वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैतं मूर्तिं गमयति” इत्यादयोऽर्थवादा धर्माधर्मयोः प्रमाणं नवेति सन्देहः ।

(सङ्गतिः)

अत्र लक्षणसङ्गतिर्धर्माधर्मयोः प्रमाणनिरूपणात् सुलभैव । (२)पस्यापि मते वेदप्रामाण्यनिरूपणमध्यायार्थः, तस्याप्यस्मिन्नधिकरणे तावत्सङ्गतिस्सुलभैव । पादसमनन्तरसङ्गतिस्तु विध्यतिरिक्तवेदवाक्यप्रामाण्यनिरूपणात् स्पष्टा । नामधेयस्य च विध्यन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वान्नातिप्रसङ्गः । वाक्यपदेन वा पदरूपस्य नामधेयादेर्निरासः । अनन्तरसङ्गतिरपि पूर्वाधिकरणे विध्यर्थमपि निरूपितेऽर्परूपेयत्वे कर्तृस्मरणाभावरूपयुक्तसाम्यादर्थवादेषु प्रसक्ते तद्वदेव धर्मप्रमोत्पादकत्वमस्ति ? न वा ? इति विचाराद्द्रष्टव्या ॥

(पूर्वपक्षः)

तत्राप्रमाणं धर्माधर्मयोरर्थवादा इति पूर्वः पक्षः । तथाहि- एते किं स्वातन्त्र्येण तयोः प्रमाणम् ? विध्येकवाक्यत्वेन वा ?

भाऊचिन्ताऽग्निः नैर्वस्तुभिस्साकं पलायते स्म । युद्धे जयं प्राप्य प्रति निवृत्ता देवा अग्निमपश्यन्तस्तमन्विष्य क्वचित् लब्ध्वा स्वीयानि वस्तूनि ततोऽगृह्णन् इति पूर्वसन्दर्भः । एवं गृहीतः सोऽग्निः अरोदीत । यस्मादरुदत्त तस्मात् तस्य रुद्रत्वम्, इति प्रकृतवाक्यार्थः ।

१. तै. सं. २-१-१. “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इति विधि सन्निधिपठितोऽयमर्थवादः । वायुः क्षेपिष्ठा क्षिप्रगामिनी देवता । वैशब्दः प्रसिद्धः । श्वेत भागधेयेन स्वसम्यग्धिना श्वेतपशुरूपेण हविषा यजमानस्तं प्रीणयति यदि स वायुः एतं यजमानं मूर्तिं प्रापयत्येवैतर्थः ।

२. प्रामाकरमतमिदम् ।

आद्येऽपि किं स्वशक्त्या ? (१) लक्षणाध्याहारादिभिर्वा ? ना-
द्यः; सदसद्रूपसिद्धार्थबोधकत्वेन धर्माधर्मबोधानुत्पादनात् ।
न द्वितीयः; लक्षणादिकं हि तात्पर्यानुपपत्त्या वा स्यात्, ? अ-
न्वयानुपपत्त्या वा ? न तावत्तात्पर्यानुपपत्तिः; धर्माधर्मतात्पर्य-
कत्वस्य प्रमाणान्तरेणासिद्धेः । न चाध्ययनविधिनैवार्यज्ञाना-
र्थत्वेनाध्ययनं विदधता निष्प्रयोजनार्थज्ञानस्य भाव्यत्वानुपप-
त्तेः प्रयोजनवदर्थज्ञानार्थत्वमध्ययनस्य बोधयता अर्थवादानां ध-
र्माधर्मयोस्तात्पर्यमत्रगम्यते । अतश्च स्वरसतस्तेषां विधिवत्तद-
नवाप्तेः लक्षणासिद्धिरिति वाच्यम् । अर्थज्ञानार्थत्वमध्ययनस्य
लोकत एव सिद्धमिति तदंशे विधिवैफल्यत् । न चार्थज्ञाने
उपायान्तरस्यापि पक्षे प्राप्तत्वादध्ययननियमांशे विधेरर्थवत्ता-
स्त्विति वाच्यम् । नियमस्याप्यध्ययने तत्कार्ये वाऽर्थज्ञानेऽनु-
पयोगेन विधिवैयर्थ्यात् । न चावघातादिनियमवद्पूर्वसाधनत्वो-

१. अध्याहारोऽश्रुताक्षेपो व्यत्यासो व्यवधिः पदैः । मतो
विपरिणामोऽसौ प्रकृतिप्रत्ययान्यथा । घाफयान्यथात्वकरणं व्यव-
धारणकल्पना । इति प्राचां सङ्ग्रहदलोकस्सार्थः । तत्राध्याहारस्यो
दाहरणम्-विश्वजिता यजेतेति । अत्र स्वर्गकामपदाध्याहारः ॥
अश्रुताक्षेपस्योदाहरणम्-माहृमते शब्दादप्रतीतस्याप्यपूर्वस्याक्षेपः ॥
'उपहृत उपह्वयस्व' इत्यत्र क्रमवैपरीत्येन पूर्वभागस्य सोमभक्षणार्थमा-
हृमते उच्चरभागस्थाज्ञादाने विनियोगः । पदव्यवधानोदाहरणम्—
'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्यत्र ये प्रतितिष्ठन्ति
प्रतिष्ठासन्ति ते एता रात्रीरुपयन्ति उपेयुः इति यच्छब्दस्य व्यवहि-
तेन प्रतितिष्ठन्तिपदेनान्वयः ॥ विपरिणामस्याप्येतदेषोदाहरणम्,
'प्रतितिष्ठन्ति' 'उपयन्ति' इत्यनयोः प्रतितिष्ठासन्ति, उपेयुः इति विप-
रिणामात् ॥ व्यवधारकल्पना तु-यावतोऽश्वात् प्रतिगृहीयात् तावतो
पादणान् घतुस्क्रपालान् निर्वपेत्' इत्यत्र । अत्र हि उपक्रमे दानुरेव
प्रजापतेरिष्टिकरणापगमात् तदनुरोधेन प्रतिगृहीयात्' इत्यस्य
दानार्थकता कल्प्यते ॥ लक्षणा तु सिद्धान्तिर्नोक्तैव ॥

पयोगादर्थवत्ता । अध्ययनविधेरनोरभ्याधीतत्वेन प्रकरणादपूर्वसाधनत्वानुपस्थितेः ।

न च(१) पर्णतादाविवाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धाच्चदुपस्थानम्, अर्थज्ञानस्य क्रतुं विनाऽप्यध्यापनादिद्वारा द्रव्यार्जनोपयोगसम्भवेन व्यभिचारात् ।

न च नियमस्य पुरुषार्थत्वकल्पनया स्वर्गार्थं पापक्षयार्थं वा विधिरर्थवानस्त्विति वाच्यम्, एवमप्यध्ययनविधेरर्थज्ञानार्थत्वेनाध्ययनविधाने व्यापारोऽस्ति ? न वा ? आद्ये विधानार्थक्यम् । अन्त्ये अर्थवादानां प्रयोजनवदर्थतात्पर्यकत्वस्याध्ययनविध्यधीनत्वाभावात् तल्लक्षणासिद्धिः ।

एतेन “अनधीयाना व्रात्या भवन्ती” तिवचनादध्ययनाकरणे प्रत्यवायावगतावपि भावनाया भाव्यापेक्षायां दृष्टत्वात्प्रयोजनवदर्थज्ञानमेव भाव्यत्वेनाध्ययनविधिस्वीकरोतीत्यपास्तम् । अध्ययनविधेरर्थज्ञानभाष्यकत्वे तात्पर्यस्वीकारे लोकसिद्धत्वाद्ध्यानार्थक्यम् । अस्वीकारे भावनाया लोकदृष्टनान्तरीयकतया अर्थज्ञाने भाष्यतया सम्बन्धमानेऽप्यर्थवादकृतं मृतार्थज्ञानमेव भाष्यतया सम्बन्धेत, न प्रयोजनवदर्थज्ञानम्; विधितात्पर्याभावात् । अतश्च लक्षणाया असिद्धिस्तदवस्यैव ।

किञ्च सत्त्वामपि लक्षणादिसिद्धौ अनेकेष्वर्थवादेषु लक्षणाद्यपेक्षयाऽध्ययनविधेरैकस्य अदृष्टार्थत्वकल्पनोचिता । आवश्यकं चाध्ययनविधेरदृष्टार्थत्वं(२) हुंफडाद्यध्ययनांशे । अत एवावैरूप्यादर्थवादांशेऽप्यदृष्टार्थत्वमेव कल्प्यम् ।

१ 'यस्य पर्णमयी जुद्धमंथति न स पाप' श्लोक ' शृणोति' इति वाक्यविहितपलाशवृक्षीयरवादिवादिपर्ययः ।

२ हुंफडादीनामर्थाभावादिति भावः ।

न चैवं विध्यध्ययनस्याप्यदृष्टार्थत्वापत्तेस्तेषां धर्मे प्रामा-
ण्यानापत्तिः, तदध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेऽपि स्वशक्त्यैव विधीनां
प्रयोजनवदर्थप्रमापकत्वरूपप्रामाण्योपपत्तेः । अतोऽध्ययन-
विधिस्स्वर्गार्थं पापक्षयार्थमेव वाऽध्ययनं विधत्ते, यथाश्रुतार्थज्ञा-
नार्थं वा । अध्ययनमेव वा समानपदोपात्तत्वात् भावनाभाव्यम-
स्तु । न चैवमन्त्यपक्षद्वये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, अपुरुषार्थत्वादिति
वाच्यम् । “अनधीयाना” इति वाक्येनाकरणे प्रत्यवायबोधना-
देव प्रवृत्तिसिद्धेः । एवंच सर्वथा नाध्ययनविधिस्तात्पर्यग्राहक-
इति सिद्धम् । तस्मान्न तावत्तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणावीजम् ।

नाप्यन्वयानुपपत्तिः । “वायुर्वै क्षेपिष्ठे” त्यादिपदार्थान्वय-
स्योपपन्नतरत्वात् । यद्यपि “ग्रावाणः प्लवन्ते” “(१)पजमानः
प्रस्तर” इत्यादिष्वन्वयानुपपत्तिर्धर्माधर्मलक्षणावीजं शक्यते व-
क्तुम्, तथापि धर्माधर्मयोर्निर्धारणाभावः । ग्रावाणोऽपि पुवन्ते
अतोऽन्येन चेतनेन पुवितव्यम्, अथवा ग्रावाणोऽपि मूर्खा यत्र
पुवन्ते तत्राऽन्येन जानता कथं पुवितव्यमिति । यदि तु निपे-
घकल्पनातो विधिकल्पनायां लाघवं नियामकं शक्येत, ततो
“(२)न बाहुभ्यां नदीं तरे” दित्पादिशास्त्रविरोधो वक्ष्यमा-
णो दुष्परिहरः । तस्मादुभयथापि स्वातन्त्र्यपक्षोऽयुक्तः ।

अथ विधिनिपेधैरुवाक्यताबलेन प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्ष-
णया प्रामाण्यमुच्यते, ततो वाक्यस्वारस्येन भिन्नवाक्यत्वप्रतीते-
र्नैकवाक्यत्व एव प्रमाणं पश्यामः । नचान्यत् प्राशस्त्याप्राश-
स्त्यलक्षणायां प्रमाणमस्ति । अध्ययनविध्यदृष्टार्थत्वस्य स्या-
पितत्वात् ।

किञ्च किमिदं प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं वा ? तद्धि गुणवत्त्वं दो-

पवस्त्वं वा तच्छब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्धम्, तद्यदि विधि-
निषेधविषयत्वम्, इष्टानिष्टफलकत्वविशिष्टैतिकर्तव्यताकत्वं वा
गुणदोषवस्त्वम् ? तदन्यतस्सिद्धत्वान्नार्थवादापेक्षम् । न च स्तु-
तिनिन्दयोर्विधिनिषेधोपकारकत्वं सम्भवति, ताश्च इच्छानिच्छो-
त्पादकत्वेन वा स्यात् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिबन्धकालस्योत्साहनि-
वर्तकत्वेन वा ? नाद्यः; विधिनिषेधाक्षिप्तैष्टानिष्टमूलकत्वादेव तत्सि-
द्धेः । नान्त्यः; प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमूलाविधिनिषेधाभ्यामेव तत्सिद्धेः॥
एतेन साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वं प्रत्युक्तम् । अर्थवादोपात्तस्तुतिनिन्दा-
भ्यामेव तत्सिद्धेः विधिनिषेधवैयर्थ्यशङ्का तु अर्थवादेभ्यस्स्वर-
सतस्तुतिनिन्दयोरमतीतेः अध्ययनविधिवशेन च प्रयोजनव-
स्वावगमेऽपि स्तुतिनिन्दालक्षकत्वं एव प्रमाणाभावान्निराकर्तव्या ।

किञ्च सत्यपि विधेः प्राशस्त्यापेक्षत्वे निरर्थवादकविधौ
विधेरेव प्राशस्त्यप्रतिपादने दृष्टशक्तिकस्य प्राशस्त्यपरत्वोप-
पत्तौ नादृष्टशक्तिकार्थवादापेक्षणं युक्तम् । एवंचानपेक्षितत्वाद-
योग्यत्वाच्च विद्यमानोऽपि सान्निधिर्नैकवाक्यत्वकारणमिति न
धर्माधर्मयोः प्रमाणमर्थवादाः । न च धर्माधर्मयोः प्रामाण्यसम्भवः;
वायुक्षेपिष्ठत्वादीनां मानान्तरप्राप्तत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्वरूपमु-
ख्यप्रामाण्यासम्भवात् । 'ग्रावाणः प्लवन्त' इत्यादौ, पायाध्वल-
क्षणस्याप्यसम्भवाच्च । तस्मादप्रमाणमर्थवादाः ॥

सूत्रं तु आमनायस्यं(१)तद्भूताधिकरणे अंशत्रयविशिष्ट-
भावनारूपक्रियाप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यस्य स्थापितत्वात्, अत-
त्प्रतिपादकानामर्थवादानां, आनर्थक्यम् प्रयोजनवदर्थराहि-
त्यम् । तस्मादप्रमाणमेवंजातीयकमर्थवादजातमिति व्याख्येयम् ॥

यत्तु मूले आदावर्थवादमन्त्रनामधेयानां त्रयाणां सामान्य-

तोऽप्रामाण्यपूर्वपक्षं कृत्वा तथैव सिद्धान्तसूत्रे निराकरणं कृतं, तत् पृथगधिकरणे मन्त्रनामधेययोः पृथगप्रामाण्यस्य निराकरिष्यमाणत्वेन पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वाच्चोपेक्षितम् । मूले तु शिष्यशिक्षार्थं कृतमिति वेदितव्यम् ॥ १ ॥

सू-शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ १-२-२ ॥ (पू)

किञ्च 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे' त्यादौ धर्मप्रमानुत्पादनेऽपि स्वार्थेऽपि तावत्सत्यत्वानिश्चयः । 'सोऽरोदी'दित्यादावप्यतीतार्थकथनेन योग्यानुपलब्ध्यभावान्न स्वार्थासत्यत्वानिश्चयः । "स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वाग्नि" त्यत्र तु स्तेपमनृतवदनशीलत्वञ्च वाङ्मनसयोरुच्यमानं योग्यानुपलब्ध्या स्वार्थेऽप्यप्रामाण्यमापादयति । यदि त्वौपचारिकं स्तेनशब्दलाक्षितं प्रच्छन्नरूपत्वं मनसो, वाचश्च प्रायिकमनृतवादिनीत्वमनूद्येत, ततो (१)भूतानुवादादप्रामाण्यम् ।

अथ तु प्रामाण्यलिप्सया पूर्वोक्तदूषणगणमभ्युपगम्याप्यध्याहारादिभिर्विधिः कल्प्येत-वाङ्मनसे अपि यतः स्तेनानृतवादिनी तस्मादन्येनापि पुंसां स्तेयं मृषोद्यञ्च कर्तव्यमिति, तत्राप्यपमपूर्वविधिर्वा स्यात् ? परिसंख्याविधिर्वा ?-द्रव्यार्जनं वाग्व्यवहारं वा कुर्वन् स्तेयातिरिक्तं मृषोद्यातिरिक्तञ्चोपायं न कुर्वीतेति । नियमविधिर्वा-स्तेयं मृषोद्यञ्च कुर्वीतैवेति । नाद्यः; माप्तार्थत्वात्, स्वगार्थत्वकल्पने च गौरवापत्तेः; 'स्तेयं न कुर्यात्' 'नानृतं वदे' दिसत्यादिशास्त्रस्यापूर्वाविषयकत्वकल्पनाय संफोत्ररूपवाधापत्तेश्च । न द्वितीयः; दोषत्रयापत्तेः, परिसंख्याफलकत्व-

स्य सत्यां गतावन्पाठ्यत्वाच्च । 'ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्य-
मार्जयेत्' 'सत्यमेव वदे'दित्यादिशास्त्रविरोधश्च तदवस्थः ।

एवं यद्यपि गौरवत्रैदोष्यभिषा (१) ऋतौ भार्यामुपेया' दितिव-
नियमविध्याश्रयणं, तथापि "स्तेयं न कुर्या"दित्यादिशास्त्रविरो-
धस्तदवस्थ एव । न च (२) ग्रहणाग्रहणवाट्टिकल्पः, कल्पकल्पत्वेन
वैषम्यात् । न च (३) "न तौ पशौ करोती" तिवत् कल्पविधिमा-
प्तेनापि कल्पविधिविहितस्योपजीव्यत्वात् विकल्पोऽस्त्विति वा-
च्यम् । तद्वदिह निषेधस्य रागमाप्तस्तेयानृतवादोपजीवनेन कल्प-
विध्युपजीवकत्वाभावात् । अतश्शास्त्रविरोधापत्तेरप्यप्रमाणम् ।

किञ्च "धूम एवाग्नेर्दिवा ददशे नाग्निः" "अर्चिरेवाग्नेर्नक्तं
ददशे न धूम" इत्यादेर्दृष्टविरोधात् स्वार्थेऽप्यप्रामाण्यं निर्विवा-
दम् । एवं तदुपपादकस्य— "दिवाग्निरादित्यं गतो रात्रावादि-
त्यस्त" मित्यस्यापि । अतश्च निरालम्बनत्वात्सिद्धान्त्यभिप्रे-
तस्तावकत्वेन विधयेकवाक्यतापि दुरुपपादा ।

तथोदाहरणान्तरेऽपि "न चैतद्विश्वो ब्राह्मणास्मो वयमब्रा-
ह्मणा वे" त्यत्र दृष्टविरोधः ।

ननु नायं दृष्टविरोधः, (४) "सवर्णेभ्यस्सवर्णासु जायन्ते हि
-सजातय" इत्यादिशास्त्रगम्यत्वाद्ब्राह्मणत्वादीनाम् । ब्राह्मण-

१ गौ. ध. ५-१. अस्य नियमविधित्वं परिसख्याविधित्वमित्युभ-
यमप्यङ्गीकृतं शास्त्रकारैः ।

२ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र
विहितप्रतिषेधात् यथा विकल्पः तथेत्यर्थः ।

३ तौ आज्यभागौ पशुयामे न करोतीत्यर्थः । अतिदेशस्य कल्प-
त्वेन तत्प्रामाण्ययोः आज्यभागयोः अतिदेशमाप्तपदार्थविषयकेण
निषेधेनाप्यन्तर्वाधायोगात् विकल्प एवाङ्गीक्रियते तद्वदिहाप्यस्तु
इत्याशङ्कितुराशयः ।

मातापितृसम्बन्धानभिज्ञस्य चक्षुस्मान्निर्कृष्टेऽपि ब्राह्मणोऽयमित्यननुभवाच्च । न च ब्राह्मणमातापितृसम्बन्धस्य ब्राह्मणत्वजात्याभिव्यञ्जकस्यानुपस्थितेर्न सतिरिति वाच्यम्, नैवोत्पादकब्राह्मणत्वजातिज्ञानस्य सहकारित्वम्, आत्माश्रयापत्तेः ।

वस्तुतस्तु ब्राह्मणत्वादिजातावेव मानाभावः, विश्वामित्रादौ साङ्कर्यप्रसङ्गात् । अतो विशुद्धमातापितृजन्यत्वं, (१) “शमो दमस्तपश्शां चं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम्” इतिस्मृतेर्वा शमदमादिजन्यादृष्टवत्त्वं ब्राह्मणत्वम् । तस्य च प्रत्यक्षागोचरत्वात् कथं दृष्टविरोधोदाहरणत्वमिति चेत्-न; ब्राह्मणोऽयमित्यनुगतप्रतीत्या घटत्वादिजातिवत् ब्राह्मणत्वादिजातिस्वीकारे बाधकाभावात् । न च साङ्कर्यम्, विश्वामित्रे तपःप्रभावेन ब्राह्मणाधिकृतकर्मधिकारोत्पत्तावपि (२) ब्राह्मणत्वजातेरस्वीकारात् । एवं “मासेन शूद्रा भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयादि” त्यादावपि न शूद्रत्वादिजातिमत्ता । अत एव शूद्रा भवतीत्यभूततद्भाववाचिच्चिप्रत्ययप्रयोगः । न चाभिव्यञ्जकाभावः; ब्राह्मणत्वजातिमन्मातापितृसम्बन्धजन्यत्वस्याभिव्यञ्जकत्वात् । एकत्वेऽपि चोत्पादकव्यक्तिसम्बन्धित्वेनाभिव्यञ्जकत्वम्, उत्पाद्यव्यक्तिसम्बन्धित्वेन चाभिव्यङ्ग्यतेति न विरोधः । तच्चाभिव्यञ्जकज्ञानं मातुः प्रत्यक्षेण, अन्येषां त्वाप्तोपदेशादिनेत्येतावान् विशेषः । न त्वेतावताऽभिव्यञ्जकज्ञानवत्श्रुत्या ब्राह्मणत्वप्रत्यक्षे काश्चिद्विरोधः ।

अत्र “(३) विद्यास्वेप विधिस्मृत” इतिवचनादभिव्यञ्जके

१. भगवद्गी. १. ८४.

२. ब्राह्मणत्वादि. इति क. पु.

३. याज्ञ. स्मृ. १. ९२. विद्यामु विद्यादितास्वित्यर्थः ।

विवाहितपदं देयम् । तेन कुण्डगोलषयोर्ष्यभिचारोत्पन्नयोर्न ब्राह्मणत्वमिति क्वचित् ।

वस्तुतस्तु गौरवापत्तेर्न विवाहितपददानम् । गौर्गव्युत्पन्नस्य गौत्ववदब्राह्मणादब्राह्मण्यामुत्पन्नस्यैव ब्राह्मणत्वोपपत्तेः । 'वित्रास्वि'ति वचनं तु (१)ब्राह्मणादिविहितकर्मानधिकारमात्रप्रतिपादनपरम् । कुण्डगोलकयोस्तु सत्येव ब्राह्मण्येऽवान्तरसंज्ञाकरणं कार्यविशेषविधानार्थम् । अत एव श्राद्धे(२) तयोर्निषेधो ब्राह्मणत्वेन प्रसक्तत्वात् सङ्गच्छते । न चोक्तविधाभिव्यञ्जकस्य सृष्ट्याद्यब्राह्मणे ऽभावादव्यापकत्वम् । अस्मन्मते प्रलयप्रतिपादकवचनानामर्थवादत्वेन सृष्ट्यादेरनङ्गीकारात् ।

यद्यु शमादिवचनं, तन्न शमादिजन्पादृष्टवत्त्वं ब्राह्मणत्वमित्येतत्परम्, गौरवापत्तेः । नापि शमादीनां तदभिव्यञ्जकत्वपरम्, (३)शमादिमत्तदुष्टशूद्रे व्यभिचारात् । अतः प्रायिकद्योतकत्वपरम्, शमाद्यधिकाराविधानार्थं वेति द्रष्टव्यम् । तस्माद्ब्राह्मणत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तद्विरुद्धं "न, चैतद्विद्य" इत्यादिवचनं स्वार्थेऽप्यप्रमाणम् ।

- तथा "(४)को हि तद्देद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेती" त्यादीनां स्वर्गसद्भावाज्ञानप्रतिपादना न स्वार्थेपि प्राण्यम्; "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादिशास्त्रस्य ज्ञापकस्य सत्त्वेन शास्त्रविरोधात् । अत्र शास्त्रविरोधदृष्टविरोधयोरुदाहरणद्वयं (५)परिहारभेदात् प्रदर्शितम् । व्युत्क्रमश्च परि-

१. ब्राह्मणाधिकारविहित. इति क. पु.

२. शूद्रशिष्यो गुरुर्भव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । म. सू. ३.१५६. इति मन्वाद्युक्तो निषेधः इत्यर्थः ।

३. शमादिमत्तदुष्टशूद्रे इति. छ पु.

४. त. सं. ६-१-१ ५ परिहारभेदभेदात्, इति क. पु.

हारसूत्रक्रमानुरोधेन । तत्कारणं तु तत्रैव प्रदर्शयिष्यते ॥

सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥ २ ॥

सू-तथा फलाभावात् । ॥ १-२-३ ॥ (पू)

(१) गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्य श्रूयते-“शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद” इति । अत्र गर्गत्रिरात्रब्राह्मणार्थज्ञानकाले उच्यमानाया वर्तमानमुखशोभाया योग्यानुपलाब्धिवाधितत्वात् स्वार्थेऽप्रामाण्यम् । न हि तज्ज्ञानकाले मुखशोभा दृश्यते, आयासेन विपरीतशोपदर्शनात् । अथ ज्ञानफलानुवादः, तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम्, तदानीमजायमानत्वात् । न च कालान्तरे भविष्यतीत्यत्र (२) प्रमाणमस्ति । न च ‘शोभत’ इत्यस्यैव विभक्तिव्यत्ययेन भविष्यदर्थकत्वं परिकल्प्य रात्रिसत्रवत्फलपरत्वसम्भवः, ज्ञानस्य गर्गत्रिरात्रानुष्ठानयोग्यतासंपादनद्वारा तत्कर्तृसंस्कारस्य (३) तीर्थे स्नाती’ त्यादिवत्परार्थत्वेन प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात्फलपरत्वकल्पनानुपपत्तेः । अतश्च पर्णमयीन्यायेनैवास्य फलकल्पकत्वासम्भवादप्रामाण्यम् । न च तेन पौनरुक्त्यम्-एतत्सूत्रे फलपरत्वासम्भवेनानर्थक्यमाशङ्क्यते, तत्र तु फलपरत्वासम्भवेनैवार्थवादत्वं सिद्धान्त्यत इत्यदोषः ॥ सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥१॥

१. गर्गत्रिरात्रो नाम त्रिसुत्याकांऽहीनविशेषः । गर्गत्रिरात्रेण प्रजातिं भूमानं गच्छत्यभिस्वर्गलोकं जयति (आप. भौ. २२-१५-१.) इति विहितः ।

२ नियामकं इति क. पु.

३ तै. सं. ६-१-१ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितस्य तीर्थस्नानस्य यथा तदीयकर्तृसंस्कारद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् न स्वतन्त्रफलापेक्षा तद्वदित्यर्थः । तीर्थस्नानस्य क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारद्वारा क्र-घङ्गत्वं तृतीयाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तितम् । यत्र ऋष्यादयो महात्मानो नियमेन स्नान्ति सोऽवतारदेशस्तोर्धमित्यभिधीयते ।

विवाहितपदं देयम् । तेन कुण्डगोच्छ्रयोर्धर्मभिचारोत्पन्नयोर्न ब्राह्मणत्वमिति कौचित् ।

वस्तुतस्तु गौरवापत्तेर्न विवाहितपददानम् । गौर्गव्युत्पन्नस्य गोत्ववद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नस्यैव ब्राह्मणत्वोपपत्तेः । 'विज्ञास्वि'ति वचनं तु (१)ब्राह्मणादिविहितकर्मानाधिकारमात्रप्रतिपादनपरम् । कुण्डगोच्छ्रयोस्तु सत्पेव ब्राह्मण्येऽचान्तरसंज्ञाकरणं कार्यविशेषविधानार्थम् । अत एव श्राद्धे(२) तयोर्निषेधो ब्राह्मणत्वेन प्रसक्तत्वात् सङ्गच्छते । न चोक्तविधाभिव्यञ्जकस्य सृष्ट्याद्यब्राह्मणे ऽभावादव्यापकत्वम् । अस्मन्मते प्रलयप्रतिपादकवचनानामर्थवादत्वेन सृष्ट्यादेरनङ्गीकारात् ।

यत्तु शमादिवचनं, तन्न शमादिजन्वाद्यष्टवर्षं ब्राह्मणत्वमित्येतत्परम्, गौरवापत्तेः । नापि शमादीनां तदभिव्यञ्जकत्वपरम्, (३)शमादिमतिदुष्टशूद्रे व्यभिचारात् । अतः प्रायिकद्योतकत्वपरम्, शमाद्यधिकारविधानार्थं वेति द्रष्टव्यम् । तस्माद्ब्राह्मणत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तद्विरुद्धं "न चैतद्विद्य" इत्यादिवचनं स्वार्थेऽप्यप्रमाणम् ।

तथा "(४)को हि तद्देव यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वेती" त्यादीनां स्वर्गसद्भावाज्ञानप्रतिपादनात्तस्वार्थेपि प्रामाण्यम्; "उयांतिष्टांसेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादिशास्त्रस्य ज्ञापकस्य सत्त्वेन शास्त्रविरोधात् । अत्र शास्त्रविरोधदृष्टविरोधयोरुदाहरणद्वयं (५)परिहारमेदात् प्रदर्शितम् । व्युत्क्रमश्च परि-

१. ब्राह्मणाधिकारविहित. इति क. पु.

२. शूद्रादिभ्यो गुरुर्ध्वं वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । म. स्मृ. ३.१५६. इति मन्वाद्युक्तो निषेधः इत्यर्थः ।

३. शमादिमति दुष्टशूद्रे. इति. अ. पु.

४. तै. सं. ६-१-१ ५ परिहारहेतुमेदात्. इति क. पु.

हारसूत्रक्रमानुरोधेन । तत्कारणं तु तत्रैव प्रदर्शयिष्यते ॥

सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥ २ ॥

सू-तथा फलाभावात् । ॥ १-२-३ ॥ (पू)

(१) गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्य श्रूयते—“शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद” इति । अत्र गर्गत्रिरात्रब्राह्मणार्थज्ञानकाले उच्यमानाया वर्तमानमुखशोभाया योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् स्वार्थेऽप्रामाण्यम् । न हि तज्ज्ञानकाले मुखशोभा दृश्यते, आयासेन विपरीतशोपदर्शनात् । अथ ज्ञानफलानुवादः, तदपि प्रत्यक्षविरुद्धम्, तदानीमजायमानत्वात् । न च कालान्तरे भविष्यतीत्यत्र (२) प्रमाणमस्ति । नच ‘शोभत’ इत्यस्यैव विभक्तिव्यत्ययेन भविष्यदर्थकत्वं परिकल्प्य रात्रिसत्रवत्फलपरत्वसम्भवः, ज्ञानस्य गर्गत्रिरात्रानुष्ठानयोग्यतासंपादनद्वारा तत्कर्तृसंस्कारस्य (३) तीर्थे स्नाती’ त्यादिवत्परार्थत्वेन प्रयोजनानाकाङ्क्षात्फलपरत्वकल्पनानुपपत्तेः । अतश्च पर्णमयीन्यायेनैवास्य फलकल्पकत्वासम्भवादप्रामाण्यम् । न च तेन पौनरुक्त्यम्—एतत्सूत्रे फलपरत्वासम्भवेनानर्थक्यमाशङ्कते, तत्र तु फलपरत्वासम्भवेनैवार्थनादत्वं सिद्धान्त्यत इत्यदोषः ॥ सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥ ३ ॥

१. गर्गत्रिरात्रो नाम त्रिसुत्याकांऽहीनविशेषः । गर्गत्रिरात्रेण प्रजातिं भूमानं गच्छत्यभिस्वर्गलोकं जयति (भाष. भौ. २२-१५-१.) इति विहितः ।

२. नियामकं इति क. पु.

३. तै. सं. ६-१-२ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितस्य तीर्थस्नानस्य यथा तदीयकर्तृसंस्कारद्वारा ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् न स्वतन्त्रफलापेक्षा तद्वदित्यर्थः । तीर्थस्नानस्य क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारद्वारा कथ्यङ्गत्वं तु-तीयाध्यायचतुर्थपादे सिद्धान्तितम् । यत्र ऋष्यादयो महात्मानो नियमेन स्नान्ति सोऽथतारदेशस्तीर्थमित्यभिधीयते ।

सू-अन्यानर्थक्यात् । ॥ १-२-४ ॥ (पू)

“पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति” “पृथुबन्धयाजी सर्वान् लोकानभिजयति” “तरति मृत्युं, तरति पाप्मानं, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद” इति ।

अत्रापि पर्णमयधिकरणन्यायेन पूर्णाहुतेराधानाङ्गभूतकर्म-
रूपत्वात् मयाजादिवत्प्रयोजनानपेक्षत्वम् । (१) मूले तु अग्निसंस्कार-
कत्वाच्च तदित्युक्तम् । पृथुबन्धस्यापि ज्योतिष्टोमाङ्गभूतकर्मरूपत्वा-
देव न फलापेक्षत्वम् । अश्वमेधज्ञानस्य तु गर्गत्रिरात्रब्राह्मणज्ञान-
वत् कर्तृसंस्कारकत्वादेव प्रयोजनानपेक्षत्वम् । अतथानपेक्षत्वा-
देवैतेषां फलकल्पकत्वासंभवः । अभ्युपेत्यापि तु फलकल्पक-
कत्वं प्रामाण्य उच्यमाने यदि तावत्स्वतन्त्रफलार्थत्वं ततो वा-
क्येन कल्पेन प्रकरणावगतकत्वर्थत्वबाधः । (२) अथापुरादिव-
दानुपङ्क्तिफलार्थत्वं, ततः पूर्णाहुत्यादिनैव सर्वकामावाप्तौ जा-
तायां तदुत्तरभाविनां क्रतुविधीनामानर्थक्यमसङ्गः । न हि पूर्णा-
हुतिमग्न्युत्पादकाधानाङ्गभूतामकृत्वा अग्निसाधयेषु कर्मस्वधिका-

१. भाष्यकारेण-पद्यमानेष्टीनां नाधानाङ्गत्वम्, किन्तु आधानवत्
साक्षादेवाग्निसंस्कारद्वाराऽग्न्यङ्गत्वम्-इत्युक्तम् ।

२. दर्शपूर्णमासप्रकरणे-“सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” इति वा-
क्येन सूक्तवाकाख्यमन्त्रकरणक प्रस्तरप्रहरणमाज्ञातम् । सूक्तवाको
नाम “इदं वावापृथिवी भद्रमभूत्” इत्यनुवाकपठितो मन्त्रविशेषः ।
प्रस्तरो वेद्यां हविरासादनार्थं मास्तरितो वर्धमुष्टिः । प्रहरण असौ
प्रक्षेपः । तत्र “आयुराशास्ते, सुप्रजास्त्यमाशास्ते,” इत्यादय आयु-
रादिप्रार्थनारूपा आज्ञाताः प्रस्तरप्रहरणस्य दर्शपूर्णमासाङ्गभूतत्वात्
तदुपकारकत्वं विमानान्यत् पृथक् फलं तस्य, तथापि तन्मन्त्रप्रतिपा-
द्यानामायुरादिफलानामपि आनुपङ्क्तितया प्रस्तरजन्यत्वमङ्गीक-
र्यते, तद्वदिति भावः ।

रस्सम्भवाति । न चाग्नीषोमीयमकृत्वा ज्योतिष्टोमे साङ्गतास्ति । अश्वमेधज्ञानं विना चाश्वमेधाकरणमसामर्थ्यात् स्पष्टम् । अतश्च पूर्वभावेभिः पूर्णाहुत्यादिभिरेव तत्तत्फलावाप्तौ तदुत्तरभाविनां क्रतुविधीनामानर्थक्यमसङ्गो दुर्वारः ॥ (१)सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥

सू-अभागिप्रतिषेधात् ॥ १-२-५ ॥ (पू)

“न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवी”त्यत्रान्तरिक्षे दिवि वा तावच्चयनस्याप्राप्तत्वान्न प्रतिषेधयोग्यत्वम् । एवं पर्युदासोऽपि निराकर्तव्यः; अनन्तरिक्षे अदिवि च पृथिव्यां चयनस्य नित्यप्राप्तत्वात् । पृथिवीचयनप्रतिषेधोऽपि चयनविधेः प्रामाण्ये ऽप्रामाण्ये बोधयथाप्यनुपपन्नः । न हि चयनं कुर्वता पृथिवीचयन(२)प्रतिषेधार्थंशक्यते सम्पादयितुम् । अकुर्वतस्तु प्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधवैयर्थ्यम् । एवं पर्युदासानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । अतो नामान्तरेण चयनप्रतिषेधार्थमेव तादित्यङ्गिकर्तव्यम् । तथाच तद्विधिवैयर्थ्यमपि । न च(३)ग्रहणाग्रहणवत् पाक्षिकत्वसिध्यर्थः प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति वाच्यम्; (४)पशुकामश्चिन्वीत’ “मजाकामश्चिन्वीते” त्यादिवाक्यै(५)रमेः काम्यत्वावगमादेव पाक्षिकत्वसिद्धेः प्रतिषेधवैफल्यात् । न चैतैरमेः काम्यत्वावगमेऽपि “अथातोऽग्निमिष्टोमेने” सादिवचनै-

१. सूत्रं नियन्त्रितम् । इति क. पु. २ निषेधार्थः इति क. पु.

३. अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’इति वाक्यद्वयं श्रूयते । तत्र पूर्ववाक्यविहितस्य षोडशिग्रहणस्य पाक्षिकत्वसिध्यर्थं प्रतिषेध उच्यते वाक्येन क्रियते तद्वदिहापीत्यर्थः ।

४. तै. भा. १-२६-४.

५. इष्टकोपधानसम्पादितस्य ण्डिलविशेषोऽग्निपदार्थः ।

चाध्ययनं मत्पुत्राद्यत्वरूपकर्मत्वासम्भवादाप्यत्वरूपं तदाश्री-
यते । ततश्चाध्ययनेनाक्षरग्रहणद्वारा स्वाध्यायं प्राप्नुयादित्यर्थः ।
निष्प्रयोजनस्य च स्वाध्यायस्य कर्मत्वानुपपत्तेः प्रयोजनाका-
शायां दृष्टसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः स्वाध्यायजन्यं दृष्टमर्थ-
ज्ञानादिप्रयोजनमाश्रीयते ।

नचैवं संस्कारविधयन्ययानुपपत्त्या प्रयोजनकल्पनार्था (१)स-
प्ततुष्वपि तदापत्तिः; प्रयोजनस्येह सामर्थ्यलभ्यत्वेनाकल्पत्वात् ।
अतश्च यथावघातादेरपूर्वसाधनीभूतव्रीहिवितुपीभावरूपसंस्का-
रार्थस्याप्यपूर्वार्थत्व एव विधेस्तात्पर्यम्, तथाऽध्ययनस्याप्यर्थ-
ज्ञानादिसाधनस्वाध्यायाक्षरग्रहणरूपसंस्कारसाधनस्यार्थज्ञानार्थ-
त्व एवाध्ययनविधेस्तात्पर्यम् । एवंच निष्प्रयोजनार्थज्ञानस्य
प्रयोजनत्वासम्भवात् प्रयोजनवत्तामर्थस्य स्वाध्यायविधिरवबोध-
यति । एवंचार्थवादानां (२)वाच्यार्थस्य निष्प्रयोजनत्वाच्चदस-
म्भवे लाक्षणिकस्यापि प्राशस्त्यस्य गौणमामर्थ्यलभ्यत्वेन दृ-
ष्टत्वात् तत्परत्वं स्वाध्यायविधिवलादवगम्यते ।

यत्तु वार्तिके-साक्षादध्ययनस्यैवार्थज्ञानभावनाकरणत्वमुक्तत्वा
अर्थवादानां प्राशस्त्यलक्षणोपपादिता, तद्वलेन च भवदेवेनाध्य-
यनस्यार्थकर्मत्वं, स्वाध्यायस्य तु सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं
परिकल्प्याध्ययनार्थत्वमेवेत्युक्तम्, तन्न-उक्तविधया संस्कारक-
र्मत्वोपपत्तौ विनियोगभङ्गे प्रमाणाभावात्; वार्तिककृता तु स्थला-
न्तरे (३) वादर्थधिकरणादौ संस्कारकर्मत्वस्याप्युक्तत्वादतिशया-
र्थमत्रार्थकर्मत्वमुक्तम् । यस्त्वस्मिन् पक्षे स्वाध्यायस्य संस्कार्य-

१. "सक्तुन् जुहोति" इत्यत्र द्वितीयाध्वजेऽपि सक्तुनां भूतभाष्य-
पयोगाभावेन कर्मत्वासम्भवात् द्वितीयायाः करणत्वलक्षकत्वमङ्गीकृ-
त्य सक्तुकरणकहोमविधिरेवाङ्गीकृतो द्वितीये, तद्विरुध्यतेति भावः ।
२ वाक्यार्थस्य इति ग. पु. । ३ पू. मी. ३-१-३.

त्वेनोद्देश्यत्वात्तद्विशेषणस्यैकत्वस्याविवक्षापत्तेः शाखान्तराधिकरणवार्तिकव्युत्पादितैकशाखाध्ययनविरोधप्रसङ्गः, स चैकत्वाविवक्षायामपि स्वाध्यायपदे स्वशब्देनात्पीयवाचिना पित्रादिपरम्परया आगताया एव शाखायाः कर्मव्युत्पत्त्या वाच्यत्वावधारणात् अनेकशाखाध्ययने च स्वशब्दवैयर्थ्यापत्तेः “अध्वर्युं वृणीत” इतिवच्चार्थज्ञानार्थतादृशायामुपादेयत्वेनैकत्वविवक्षोपपत्तिरित्येवं तत्रैव निराकरिष्यते ।

यत्तु पूर्वपक्षवादिना प्रयोजनवदर्थज्ञानार्थत्वेऽध्ययनस्य लोकात् एव प्राप्तत्वाद्विध्यानर्थक्यमुक्तम्, तत्र भवदेवः—शाब्दबोधत्वाच्चिच्छन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धम्; असत्यामपि शब्दशक्तौ सति तात्पर्यज्ञाने गौरिश्वरः, पुरुष, इत्यत्राध्याहारादिना गौर्दुर्ज्ञताम्, अश्वो गच्छति, पुरुषो वर्तते इत्येवं शाब्दबोधदर्शनात्, सत्यामपि च तस्यामसति तात्पर्यज्ञाने नानार्थस्थले(१)नार्थविशेषावधारणम्, तेन शब्दोच्चारणमात्रं शब्दवृत्तिज्ञानमात्रं वा नार्थबोधजनकम्, (२)किन्तु तात्पर्यज्ञानसहकृतं तत्, तच्च लोके पुरुषाशयवशादुन्नीयते, वेदे तु तदभावादर्थज्ञानोद्देश्यकाध्ययनविधिवशादेव तात्पर्यमुन्नेयम् । अतश्च विधिवाक्यानामप्यध्ययनविध्यभावे सति नैवार्थपरत्वमिति अध्ययनविधिरेव सकलस्य वेदस्मार्थतात्पर्यनिश्चायक इति न सत्यपि दृष्टार्थत्वे विधिवैफल्यमिति । (३)“अध्ययनविधिना इतरे सर्वे विधायकास्स्वात्मा च विनियुज्यते” इति(४)यथाश्रुतवार्तिकग्रन्था-

१ अर्थविशेषानवधारणं इति ग. पुस्तके ।

२ एयं च तात्पर्य इति क. पु. ।

३ तं. वा. पू. १३. पं. २०

४ यथाश्रुतेति नास्ति क. पुस्तके ।

३ मी० कौ०

(१)दध्ययमर्थो निश्चीयते-इति ।

न त्वेतद्युक्तमिव-शब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वे शुकादिवाक्यात्(२) निस्तात्पर्यकान्छाब्दबोधान्नापत्तेः । अतो लक्षणादिजन्यशब्दबोधे नानार्थस्थले च तस्य कारणत्वं न सर्वत्र, व्यभिचारात् । न चैककार्यकारणभावकल्पनालाघवेन शब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वेऽवधृते शुकादिवाक्येऽपीश्वरतात्पर्यज्ञानं शब्दनिष्ठधर्मविशेषरूपतात्पर्यज्ञानं वा कारणत्वेन कल्पयतामिति वाच्यम् ; तात्पर्यज्ञानस्यानेकार्थबोधकपदजन्यशब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वकल्पनेना(२)स्मन्मतेऽपि लाघवस्याविशिष्टत्वात् । अस्तु वा सर्वत्रैव कारणत्वं, तथापि शुकादिवाक्यस्थले तात्पर्यग्राहकाभावेन बोधानुपपत्तिरनिवार्यैव ।

अथ तत्र शब्दस्वभावादेव तात्पर्यमनुपाय बोधः, तदा प्रकृतेऽपि दीयता दृष्टिरिति कृतमध्ययनविधिना ।

किंच अध्ययनविधेरर्थज्ञानतात्पर्यकत्वे किमन्यद्ग्राहकमिति या गतिस्तस्य साऽन्येषामपि विधीनामिति न किंचिदेतत् । अत एवं परिहर्तव्यम्-सामर्थ्यापेक्षया प्रत्यक्षश्रुतेः शीघ्रपहत्त्वेनावगतादिवदध्ययनविधिरनधिगतमेव प्रयोजनवदर्थज्ञानार्थत्वमध्ययनस्यावबोधयति, तत्फलं चार्थवादिषु प्राशस्त्यतात्पर्यकत्वबोधः ।

यद्यपीदं फलं विधिषु न सम्भवति, अध्ययनविध्यभावेऽपि विधिषु शब्दस्वभावादेवार्थतात्पर्यकत्वावधारणसम्भवात्, तथाऽऽप्यर्थवादेऽप्येव सम्भवन्नासति बाधके त्यक्तं युक्तम् । सर्वसाधारण्येन तत्फलं त्वध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवत् एव पुंसोलाभात् क्रतुविधीनां ज्ञानाक्षेपशक्तिकल्पनानुपपत्तेरुपायान्तर-

१ अध्ययमर्थोऽप्यगम्यत इति निश्चीयते इति क. पु. ।

२ असत्तात्पर्य इति क. पु.   ३ अस्मिन् मते इति क. पु.

निवृत्तिफलका(१)ध्ययननियमः । एतद्विध्यभावे हि क्रतुविध-
योऽनुष्ठेयार्थज्ञानार्थं पक्षे पुस्तकपाठाद्युपायान्तरमप्याक्षिपेरन् ।
अतस्तद्व्यावृत्त्या नियमफलकत्वमध्ययनविधेरुपपन्नमेव । न च
येनापि त्रैवर्णिकेन नित्यत्वावेदकप्रमाणाभावाच्चार्थज्ञानं सम्पा-
दितम्, तद्विषये कथं तद्व्यावृत्तिसिद्धिः; “अनर्थायानां ब्राह्मण-
वन्ति”(२) “स्थाणुरयं भारवाहः किलामुदधीत्य वेदं न विजाना-
ति योऽर्थम्” इत्याद्यकरणनिन्दाश्रवणोन्नीतविधिवलेन नित्य-
त्वप्रतीतेः । अतस्साधारण्येन नियमफलकत्वेऽपि अर्थवादादिषु
प्रयोजनवदर्थतात्पर्यकत्वेऽपि न काचित्क्षतिः । वार्तिकं तु सिद्ध्य-
दपि प्रमाणान्तरेण विधिषु प्रयोजनवदर्थपरत्वमध्ययनविधि-
वलेनाऽपि सिद्ध्यतीत्येतदर्थम् ।

यत्तु स्तोभाशंशे अदृष्टार्थत्वादितरांशे चार्थज्ञानार्थत्वे अपू-
र्वविधिनियमविधित्वकृतवैरूप्यापत्तिरित्युक्तम्, तन्न ; स्तोभाना-
मपि सामभागपरिपूरकत्वेन दृष्टार्थत्वस्य (३)नवपे वक्ष्यमाणत्वान्न
तदंशोऽपूर्वविधित्वम् । अतश्च दृष्टत्वेन भाव्यत्वानुगमादर्थज्ञानं
सामभागपरिपूर्तिश्चेत्यनेकोद्देश्यताऽप्यनाशंक्या ।

यच्चकरणे प्रत्यवायिभिर्येव प्रवृत्तिसिद्धेरध्ययनमेव भाव्य-
मस्तीत्युक्तम्, तत् तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्य कर्मत्वोक्तेरपास्तम् ।
अवाशिष्यते तु स्वाध्यायद्वारा यथाश्रुतार्थज्ञानस्यैव भाव्यत्वम् ; त-
स्वेवं निराकर्तव्यम्-घ्रात्यतावोचकवाक्येनाध्ययनस्य गृहीतपद-
पदार्थसङ्गतिकस्य ‘स्थाणुरयं भारवाहः’ इति वचनाद्य यथाश्रु-
तार्थज्ञानस्याप्यावश्यकत्वबोधनादेव माप्स्युपपत्तेरेतद्वाक्यानर्थ-
व्यमसङ्गात् अनेन वाक्येन प्रयोजनवदर्थज्ञानसाधनीभूतस्वा-

१ अध्ययनविधिनियम इति क. पु.

२. निघ. ३. पू. मी. ९. २. ५.

ध्यायोद्देशेनैवाध्ययनं विधीयत इति'। तेन सिद्धाऽध्ययनवि-
 धयनुरोधेनार्थवादेषु प्रयोजनवदर्थान्तरलक्षणा । तच्चार्यन्तरं स्तु-
 त्तिनिन्दारूपमेवेति विधिनिषेधापेक्षितत्वान्निर्णीयते । कथम्?—स-
 र्वत्र हि चेतनप्रवृत्तिः क्वचित्स्वेच्छया क्वचित्परमवर्तनाजनितयेच्छ-
 येत्यविवादम्, तद्यत्र शब्दश्रवणोत्तर प्रवृत्तिः, तत्र परस्य प्रवर्त-
 नेन प्रवर्तकत्वं निश्चीयते । प्रवर्तना चेय पुरुषप्रवृत्तिहेतुः प्रवर्त-
 यितुर्धर्मः, प्रवर्तयितुर्धर्मत्वाभावे 'देवदत्तो मां प्रवर्तयति न यज्ञ-
 दत्त' इति व्यवस्थानुपपत्तेः ।

अथास्य प्रवर्तनाज्ञापनमात्रेण प्रवर्तकत्वं, नाश्रयत्वेन, ततो
 'देवदत्तस्त्वां प्रवर्तयती'तिवाक्यप्रयोक्तुः यज्ञदत्तस्य प्रवर्तकत्वा-
 पत्तिः । लोके चाहमेनं प्रवर्तयामीति प्रवर्तयितुरनुभवात्तद्धर्मत्वम् ।
 अत्र चाचार्यत्वादेः प्रवर्तयितुर्धर्मत्वेऽपि प्रवृत्तिहेतुत्वा-
 भावादाद्यं विशेषणम् । धर्मपदञ्च समवेतत्वपरम्, अतश्च
 लोकनिन्दादेः प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि प्रवर्तयितुर्पुरुषसमवेतत्वाभावा-
 दपरम् । पुरुषप्रवृत्तिश्च परसमवेता विवक्षिता । तेनाचार्यसमवे-
 तफलस्य दुग्धपानादेर्गामानयेतिवाक्योच्चारणानुकूलाचार्यनि-
 ष्टप्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि शिष्यप्रवृत्तिहेतुत्वे प्रमाणाभावात्प्रसङ्गः ।
 स च धर्मो लोके प्रैषादिरूपः पुरुषाशयविशेषः, वेदे तु (१) अभा-
 वाच्छ्रिद्धादिनिष्ठ एव कश्चित्कल्पः । प्रैषादीनां हि प्रवृत्तिहेतुत्वमा-
 चार्यभेषितोऽहं गामानयामित्यनुभवसिद्धम् । हेतुत्वं चात्र न जनक-
 त्वं प्रमाणाभावात्, अपि तु प्रयोजकत्वं, तद्य प्रवृत्तिकारणीभू-
 तेष्टमाधनताज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् । प्रवर्तनारूपस्वाशयादे-
 र्ज्ञानेनेष्टसाधनत्वानुमानात् । अतो युक्तं प्रैषादीनां निरुक्तप्रवृ-
 त्तिहेतुत्वम् ।

अतश्च प्रवर्तनाज्ञानकारणजिज्ञासायां शब्दश्रवणोच्चरमा-
 वित्वादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदशक्तिवदेव वृद्धव्यवहारेण लि-
 ङ्गादीनां प्रैपादिरूपप्रवर्तनायां शक्तिर्निश्चीयते । (१) “विधिनिम-
 न्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नार्थनेषु लिङ्” “लाङ्च” लिङ्ग्ये लेट्”
 इत्याद्यनुशासनवलादप्ययमर्थो निश्चीयते । तत्र विधिनि-
 कृष्टस्य प्रेरणम् ; अयमेव च व्याकरणे प्रैपः । लोके तु माप्ते
 विषये निकृष्टस्य प्ररणमिति विवेकः । निमन्त्रणमावश्यकं
 श्राद्धादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा; इदमे-
 वातिसर्गपदेनाभिधीयते । अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः । अत्र
 नानार्थकत्वपरिहाराय प्रवर्तनात्वमेवैकं शक्यतावच्छेदकं घटत्वा-
 दिवत् । वस्तुतस्तु लाघवादानुकूलव्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेद-
 कम्, प्रवृत्तिनिरूपितत्वं तु वाक्यार्थविधया लभ्यम्, आख्याता-
 र्यकृतौ स्वर्गादिनिरूपितत्ववत् । प्रवर्तकनिष्ठत्वं च योग्यतालभ्य-
 मिति द्रष्टव्यम् ।

अथ वा विध्यादिषु चतुर्षु वैदिके च वक्ष्यमाणे अलौकिके धर्मे
 प्रवर्तनात्वमखण्डोपाधिः प्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदककोटिप्रविष्ट-
 तया कल्प्यते, तदवच्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्यतावच्छेदकं चा-
 व्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टप्रवृत्तित्वम् । नातस्तद-
 नुत्तरप्रवृत्तौ व्यभिचारः । अखण्डोपाधिरेव च लिङ्गादिपदशक्य-
 तावच्छेदक इति तत्त्वम् । अतो विध्यादय एव चत्वारो व्यक्तिस्था-
 नीया लोके लक्ष्याः, सम्प्रश्नप्रार्थनयोस्त्वतिरिक्तैव शक्तिः, आनु-
 शासनिकी वा लक्षणा । एतेषां च पुरुषाशयविशेषाणां प्रैपादीनां
 वेदे ऽसंभवात् प्रवर्तनात्वेन च शक्तेर्लिङ्गादिषु गृहीतत्वाच्चदनुरोधेन
 प्रवर्तनाविशेषरूपो विधिप्रेरणानियोगापरनामधेयरूपोऽलौकि-
 को धर्मस्थापी कल्प्यते । स च प्रैपादिवत्प्रवर्तकधर्मत्वावगतेवेदे च

पुरुषाभावादन्वयस्य च यागादिरभिद्धत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वेन च प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः पारिशेष्याल्लिङ्गादेरेव प्रवर्तकत्वावधारणात्, लिङ्गादेश्च वर्णरूपत्वेन स्थायित्वात्तन्निष्ठोऽवधार्यते । तस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वादुक्तलक्षणाव्याहतिः ।

अत्र षष्ठे शास्त्रदीपिकायां पार्यसारयिः—नातिरिक्तधर्मान्तरकल्पनम्, तथा सति तत्सद्भावस्तस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङ्गादिनिष्ठत्वं तल्लक्ष्यत्वमिति चतुष्टयकल्पनाद्गौरवापत्तेः । अतो लाघवादर्थभावनाभिधानानुकूलशक्तेरभिधारुपाया लिङ्गादिनिष्ठत्वेन वल्लुप्तायाः (१)केवलं प्रवृत्तिहेतुत्वं लिङ्गादिलक्ष्यत्वं च कल्प्यम् । (२),अतः सैव प्रवर्तनात्वेन लिङ्गाद्यभिहिता प्रवृत्तिहेतुर्विध्यादिपदाभिधेया चेति । तन्न ; तर्हि ततोऽप्यतिलाघवेनेष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेनापि वल्लुप्तस्य लिङ्गादिलक्ष्यत्वमात्रकल्पनया । (३)प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्तेर्जितं मण्डनेन ।

न चेष्टसाधनत्वस्य यागादिनिष्ठत्वेन लिङ्गादिनिष्ठत्वाभावाद्यागादेश्चासिद्धत्वेन प्रवर्तकत्वायोगात् प्रवर्तनायाः प्रवर्तकनिष्ठत्वस्य स्यापितत्वाग्नेष्टसाधनत्वस्य प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् ; तर्हि फलेच्छाया उपायेच्छाया वा सिद्धत्वेन लिङ्गां प्रवर्तयतीतिवदिच्छायां प्रवर्तयतीत्यनुभवाच्च प्रवर्तकत्वोपपत्तेस्तास्मिन्निष्ठत्वेन वल्लुप्तस्येच्छात्वस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं इच्छात्वेन (४)कामपदाभिधेयत्वेऽपि प्रवर्तनात्वेन लिङ्गादिवाच्यत्वं परिकल्प्य प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्त्या विनिगमनाविरहात् ।

न चेच्छायाः प्रवर्तकत्वे इच्छात्वे प्रवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि हेतुतावच्छेदकत्वस्य वल्लुप्तत्वाज्जाघवेन तस्यैव प्रवर्तनाविशे-

१ केवलं इति नास्ति क. पु.

२ अतः इति नास्ति क. पु.

३ प्रवर्तनावोपपत्तेः क. पु. ४ कामपदाभिहितत्वेऽपि, इति. ग. पु.

पत्वोपपत्तौ न तदादाय शक्तेर्विनिगमनाविरहश्शक्यः इति वाच्यम्, इच्छावत् कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यापि सिद्धत्वेन प्रवर्तकत्वात्तन्निष्ठज्ञानत्वस्य प्रवर्तनात्वेन लिङ्गादिपदवाच्यत्वकल्पनया प्रवर्तनाविशेषत्वोपपत्तौ तदादायेच्छात्वेऽपि विनिगमनाविरहस्यावारणात् ।

न चेच्छात्वादीनामतिप्रसक्तत्वेन प्रवर्तकमात्रनिष्ठत्वाभावात् तेषां प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनाशंका; शक्तेरपि लिङ्गादिष्वतिप्रसक्तत्वस्य तुल्यत्वात् । तस्मात् षल्लस्रैर्विनिगमनाविरहाद्धर्मन्तरकल्पनैवोचितेत्युत्पश्यामः ।

नचैवं धर्मान्तरस्यापि लिङ्गादिनिष्ठत्वमिच्छादिनिष्ठत्वं वाऽऽदाय विनिगमनाविरहः । इच्छादेरस्थायित्वेन स्यापिधर्मान्तराश्रयत्वानुपपत्तेः । इदमेव धर्मान्तरं शाब्दीभावनेत्युच्यते ।

एवं 'न कलञ्जं भक्षेयत्' 'ब्राह्मणो न सुरां पिबे' दित्यादौ प्रवर्तनावन्निवर्तनापि लिङ्गाद्यर्थः, साऽपि च पुरुषनिष्ठनिवृत्तिहेतुर्निवर्तयितुर्थमः 'अहमेन निवर्तयामी'त्यनुभवसिद्धः । तद्विशेषाश्च प्रैपादयो लोके । धर्मान्तरश्च निवारणानिषेधप्रतिषेधापरनामधेयं वेदे तथैव प्रसाध्यम् । तत्र त्वेतावान् विशेषः—न शुद्धो लिङ्गादिः प्रवर्तनावन्निवर्तनामभिषत्ते । किन्तु नञ्समभिव्याहृत एव, तत्र नञो द्योतकत्वमात्रम् । लिङ्गादेरेव तु निवर्तनायां शक्तिः, निपातोपसर्गाणां द्योतकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अथाऽपि तेषां वाचकत्वं स्यात्, तथाऽपि "तदन्यमद्विरुद्धतदभावेपु नञ्" इति स्मरणादभाववाचित्वेन षल्लस्रस्य नञो निवर्तनावचित्वकल्पने मानाभावः । लिङ्गादिसमभिव्याहाराभावे च घटो नास्तीत्यादौ निवर्तनाया अप्रतीतेः । तस्याप्रतीतद्योतकत्वकल्पने गौरवप्रसं-

गाद्य । “अमानोनाः प्रतिषेध” इति तु द्योतकत्वेनाप्युपपन्नम् । तदयमत्र वाच्यार्थः—कलञ्जमक्षणव्राक्षणकर्तृकसुरा-
कर्मकपानादिभावनां प्रवृत्तिरूपामारुयातवाच्यामुद्दिश्य लिङ्गा
तन्निवृत्तिकलका व्यापाररूपा निवर्तना विधीयते, नञस्तु प्रवृ-
त्त्यभाववाचित्वेन प्रधानभूतभावनासम्बन्धेऽपि निवर्तनाद्योतक-
त्वमविरुद्धम् । शुद्धमदृशेद्योद्देश्यत्वामम्भवात् हविरातिन्यायेन
घातवर्षतत्कारकयोरुद्देश्यान्तर्गत्या कृतिविशेषणत्वस्य व्युत्पत्ति-
मिद्धत्वात् तद्विवक्षायामपि कर्तृकर्मादिकारकानिष्टलिङ्गसंख्यादि-
विशेषणानामविवक्षा उद्देश्यविशेषणत्वादुपपन्ना ।

; न च लिङः प्रवर्तनावाचित्वेन नञश्चाभाववाचित्वेन वल्ल-
स्य निवर्तनावाचित्वरूपने गौरवापत्तेः प्रवर्तनाभाव एव निषे-
धाधिकारे वाक्यार्थोऽस्त्विति वाच्यम् ; त्रिह्निष्ठप्रवर्तनाभावबो-
धेऽपि रागादिना प्रवृत्तौ प्रसवायानापत्तिप्रमङ्गात् ।

• न च रागादिनिष्ठप्रवर्तनाभाव एव वाक्यार्थः, तस्या लोके
वेदे वा लिङ्गादिवाच्यत्वेनावल्लप्तेः, तत्रापि शक्तिकल्पने गौ-
रवतादवस्थापत्तेः ।

एतेन नञोऽभाववाचकस्यापि लिङ्गादिसमभिष्याहारे सति
निवर्तनावाचित्वम्, ‘अमानोनाः प्रतिषेधे’ इति प्रसिद्धेः, न तु
लिङः प्रवर्तनावाचित्वेन वल्लस्य, गौरवात् । अतश्च रागाद्य-
र्थप्राप्ता पानादिप्रवर्तनां लिङ्गादिनोद्दिश्य नञा निवर्तना विधी-
यते इत्यपास्तम् । रागादिनिष्ठप्रवर्तनावाचित्वस्य लोके वेदे वा
अवल्लस्येनानुवादायोगात्, स्वनिष्ठप्रवर्तनायाश्चाप्राप्तत्वेन लिङ्गा-
दिनाऽननुवादात् । विधाने वाक्यभेदो विकल्पापत्तिश्च । अत
एवायं पक्षो वार्तिककृता “ते (ये) पा” मित्वादिनाऽन्य-
सत्त्वेनोक्तः । केषांचित्त्वत्र स्वमतस्वमितिर्भ्रम एव ।

वस्तुतस्तु-लिङ्गोऽपि न निवर्तनायां शक्तिः, किन्त्वनुकूलव्यापारत्वे ऽखण्डोपाधौ वा । तत्र यथा नञोऽभावे प्रवृत्तिनिरूपितत्वं संसर्गः, एवं नञ्सत्त्वे प्रवृत्त्यभावनिरूपितत्वमिति न किञ्चित्कल्प्यम् । अत्रापि निवृत्तिहेतुत्वं नाम प्रवृत्त्यभावप्रयोजकत्वमेव, न तु निवृत्तिः पदार्थान्तरं, हेतुत्वं वा जनकत्वम्, प्रमाणाभावात् । प्रजोकत्वं च प्रवृत्त्यभावकारणीभूतानिष्टसाधनत्वानुमितिजनकज्ञानविषयत्वं पूर्ववत् । अनिष्टसाधनत्वज्ञानस्याभावकारणता च योगक्षेमसाधारणी, तत्त्वं चाभावप्रतियोगिप्रवृत्तिसामग्रीविघटकत्वम् । अनिष्टसाधनत्वे हि बुद्धेऽनिष्टयोधात्तद्गतं बलवत्त्वं झटिति बुद्ध्यत इति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानात्प्रवृत्तिकारणीभूतबलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावप्रतिबन्धस्तुलभः । अतश्चात्रापि प्रवृत्तेस्तदभावस्यानुकूलत्वस्य चान्यत एव भानाल्लिङ्गो नातिरिक्ता निषेधस्थले शक्तिः, किन्तु विधिसाधारणेनाखण्डोपाधावेवेति सिद्धम् । तेन सिद्धा निषेधाधिकारेऽपि निवर्तनाविशेषरूपनिवारणापरनामधेया शब्दी भावना । चेतनप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्चेष्टानिष्टसाधनताज्ञानं विनाऽसम्भवात् विधिनिषेधाभ्यामिष्टानिष्टसाधनत्वं प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्याक्षिप्यते । तयोश्च शब्दीभावनयोर्भाव्यापेक्षायां आख्यातवाच्या प्रवृत्तिर्विधिरूपायाम्, नञ्वाच्या च तन्निवृत्तिः निषेधरूपायां भाव्यत्वेनान्वीयते । करणाकाङ्क्षायां च प्रेरणानिवारणयोः स्वरूपेण प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वायोगाल्लिङ्गादिजन्यं तयोर्ज्ञानमेव करणम् । केचित्तु लिङ्गभावनयोः सम्बन्धरूपशक्तिस्मरणमेव करणम् । भावनाज्ञानं त्ववान्तरव्यापार इत्याहुः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां च स्तुतिनिन्दयोरन्वयः । तथा हि-विधिनिषेधाभ्यामिष्टानिष्टसाधनत्वाक्षेपात्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छानिच्छोत्पत्तावपि तात्का-

लिकेष्टानिष्टसाधनत्वस्यापि प्रत्यक्षेणावगतेः द्वेषोत्साहसम्भवेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावप्रसङ्गात्तदपनायकापेक्षायां लोके तदपनयनशक्तत्वेनावगतस्य स्तुतिनिन्दाज्ञानस्यानुग्राहकत्वं परिकल्प्यते । ज्योतिष्टोमसुरापानादिरूपसाधनयोश्च द्वेषोत्साहौ हि निसर्गसिद्धौ । तन्निवर्तकत्वं च स्तुतिनिन्दयो रुचिद्वेषोत्पादनद्वारा बहुक्षीरादिवाक्येषु लोकसिद्धमेव । अतस्स्तुतिनिन्दाप्रतिपादकापेक्षायां प्रयोजनापेक्षिणामर्थवादानामेव तल्लक्षकत्वं कल्प्यते । न च फलपदेन वा प्रशस्तफलयुक्तत्वाद्विध्यादिपदेन वा निर्दोषविधिनियेषविहितत्वादितिकर्तव्यतापदैर्वा विशिष्टेतिकर्तव्यताकत्वात्प्रशस्तोऽप्रशस्त इत्येवं तत्प्रतिपादनसम्भवः, तेषां श्रौतफलादिपरत्वेन लाक्षणिकस्तुतिनिन्दागमकत्वकल्पनानौचित्यात् । न च रात्रिसन्न्यायेन फलादिपरत्वेऽप्याकांक्षितमाशस्त्यादिकल्पनापरत्वसम्भवः । प्रयोजनाकांक्षिभिस्सन्निहितैरर्थवादैरेव तत्प्रतिपादनसम्भवेनानुपपत्त्यभावात् । यत्र तु सन्निधावर्थवादामावस्तत्राप्यानुमानिकवचनातिदेशेन तत्प्राप्तिः ।

ननु-नार्थवादानामतिदेशेन प्राप्तिः, सा हि प्रयाजाद्यतिदेशेन वा स्यात् ? भिन्नेन वा ? नाद्यः, अर्थभावनाया इतिकर्तव्यताकांक्षया कल्पितेनातिदेशेन प्राप्तानां प्रयाजादीनामर्थभावनासम्बन्धोत्तरकालमंशत्रयविशिष्टभावनावगमे सति विधिप्रवृत्तौ माशस्त्यापेक्षायां विरम्यव्यापारत्वेन बल्लुप्तातिदेशस्य तत्प्रापकत्वानुपपत्तेः । नान्त्यः, विधेरेव प्रवर्तनावाचकस्यापि रात्रिसन्न्यायेन माशस्त्यादिपरत्वोपपत्तौ स्वतन्त्रातिदेशकल्पने गौरवात् इति चेत् ? प्रयाजादिप्राप्तेः पूर्वमप्युत्पत्तिवाक्य इष्टमान्यवदितिकर्तव्यतासामान्येनाप्यंशत्रयविशिष्टयोपपत्त्या विधेर्भावनासम्बन्धोपपत्तौ तस्य माशस्त्यापेक्षायामवश्यकल्प्येनेक-

नैवातिदेशेनोभयमाप्त्युपपत्तौ विधेः प्राशस्त्यपरत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

न च—शब्दभावनायास्तादृश्याभावः । निर्वपतिधातुम-
द्राक्ष्यसम्बन्धित्वरूपस्य शब्दसादृश्यस्यार्थभावनायामिव शब्द-
भावनायामपि तुल्यत्वात् ।

नचैवं विश्वजिति ज्योतिष्टोमिकार्थवादातिदेशे सति तत
एवं (१)रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकफलकल्पनोपपत्तौ विश्वजिन्या-
यभङ्गप्रसङ्गः । अप्राकृतकार्यकारित्वप्रसंगेनार्थवादानां फलक-
ल्पकत्वानापत्तेः ।

न च फलाकांक्षायां सत्यामप्राकृतकार्यकारित्वं न दोषः। युवा-
वटास्तरणवर्हिषोऽपि धर्माकांक्षायां वर्हिर्धर्माणां तत्कल्पनापत्तेः ।

अथ तत्र लौकिकोपायाक्षेपकल्पनात्तन्निवृत्तिः, तदा प्रकृ-
तेऽपि स्वर्गकल्पनयेति तुल्यम् । अस्तु वा यदि ज्योतिष्टोमे फल-
विधिसरूपार्थवादश्रवणं तदा विश्वजित्यतिदेशप्रार्थवादिक-
फलकल्पनम् । सर्वथा विश्वजिति स्वर्ग एव फलम् । तदधिकरण-
न्यायस्तु (२)पिण्डपितृपज्ञादिविषयो भविष्यतीति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । तन्त्ररत्रन्यायमुद्ययोस्तु प्राशस्त्यानतिदेशकथनेऽभि-
प्रायं न विद्यः ।

एवं नामातिदेशेऽपि नाम्नाऽग्निहोत्रधर्माणामन्वेषामिव प्रा-
शस्त्यस्यापि तद्धर्मस्य लक्षणया प्राप्तिर्द्रष्टव्या । (३)“एतद्ब्राह्मणा-

१. रात्रिसत्रन्यायश्चतुर्थाध्याये तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे द्रष्टव्यः ।

२. “अमायास्यायामपराह्णे पिण्डपितृषक्तेन चरन्ति” इति पि-
ण्डपितृषक्तेविवायके धाक्ये फलाभवेणात् सन्निधावर्थावादात्प्रा-
शस्त्ये रात्रिसत्रन्यायाप्रवृत्तेः अपूर्वत्वाच्च प्रकृतितोऽर्थवादातिदेशस्याप्य-
भावात् स्वर्गवाचकफलकल्पनेनैव तत्र फलाकाङ्क्षा शमनीयेति भावः ॥

नि पञ्च हवींषि" इत्यादौ वचनातिदेशे तु तत्प्राप्तिरविवादैव । यत्र तु प्रकृतावेव दर्वीहोमेषु चोपदेशातिदेशयोरभावस्तत्र विधेरेव प्राशस्त्यापेक्षत्वात्तस्यैव प्राशस्त्यकल्पकत्वमपि रात्रिमत्रन्यायेनोचितम्, न तु फलादिपदानाम्, तेषां तदनपेक्षत्वात् । यत्र तु सन्निधावर्थवादाः पठितास्तत्र विधेरुभयपरत्वकल्पने प्रमाणाभावादर्थवादा एव प्रयोजनापेक्षा लक्षणया प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं वा विधिनिषेधापेक्षितं प्रतिपादयन्ति । तच्च प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं वा रुच्यरुचियोग्यत्वरूपं निर्वाच्यम् । रुच्यरुचियोग्यत्वज्ञानस्यापि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रतिबन्धकरुच्यरुचियोग्यत्वज्ञानविरोधित्वेन प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वात् । तत्त्वं च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वानुबन्धित्वयोग्यत्वम् । तज्ज्ञानस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणत्वमविवादमेव । अत उक्तविधमेव प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं वा सर्वत्रार्थवादैर्लक्ष्यते । योग्यतावच्छेदकीभूताः परं गुणदोषाः क्वचित् "वायुर्वैक्षेपिष्ठा" इत्यादौ शक्त्या प्रतिपाद्यन्ते, क्वचित्तु "यजमानः प्रस्तरः" इत्यादौ गौष्वादिनेति विशेषः । रुच्यरुचियोग्यत्वरूपप्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षणा तु सर्वत्राविशिष्टेति ध्येयम् ॥

त्राय्ये चयं लक्षणा, नैकस्मिन्पदे, इतरपदानां वैषम्यार्थापत्तेः । तेषां तात्पर्यग्राहकत्वकल्पने च विनिगमनाविरहः । लक्षणाप्रकारश्च गुणवादमूत्रे स्पष्टीकरिष्यते । तच्च प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं वा शाब्दभावनयैवान्वेति—'यामेन स्वर्गं भावयेत्प्राशस्तत्वात्, 'न सुरां पिवेद्मशस्तत्वा'दिति । अतश्च विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वसिद्धिः । तत्रापि पदैकवाक्यत्वेन, विध्यर्थवादानां स्वस्वार्थबोधे सामाप्त्यभावादित्युत्तराधिकरणे बह्वने । अतश्चार्थवादसत्त्वेऽर्थवादप्ररोचितमेव कर्माभ्युदयकारीत्यध्ययनविधिबन्धेन कल्पनाहान्यत्प्ररोचनं कर्माहमित्यपि नियमसिद्धिः । य-

त्रापि केवलार्थवादश्रवणं तत्रापि विधिकल्पनया प्रामाण्योपपत्तिः(१)रौदुम्बराधिकरणे वक्ष्यते ।

तस्मात्सिद्धं साधनेतिकर्तव्यताविषयद्वेषोत्साहनिवर्तकस्तुतिनिन्दालक्षकत्वमर्थवादानां, न तु स्वार्थपरत्वमपि, प्रमाणाभावात्; युगपद्द्विद्वयविरोधापत्तेश्च । एवं च यत्र सुखनरकादिरूपफले निसर्गत एव रूपरुची, तत्र प्रयोजनाभावात्,

“यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलापोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्” ॥

इत्यादीनां न प्राशस्त्याप्राशस्त्यलक्षकत्वं, किन्तु विधिनिषेधापेक्षितस्वर्गनरकादिस्वरूपपरत्वमेव ।

एवं दूरस्थानामपि विनाशिदेहादिव्यतिरिक्तनित्यकर्तृभोक्तरूपात्मप्रतिपादिकानामुपनिषदां परलोककर्मविध्यपेक्षितोक्त-रूपात्मपरत्वमेव । उक्तविधात्मज्ञानस्य चानाराभ्याधीतस्यापि सामर्थ्यात्(२)“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति वाक्याद्वा क्रान्वद्गत्वाविरोधः । असंसारिसगुणनिर्गुणात्मप्रतिपादिकानां तूभयाविधोपासनाविध्यपेक्षितत्वेन स्वार्थपराणामेवाभ्युदयनिश्चयसहेतुत्वमिति वार्तिके व्याकरणाधिकरण उपपादयिष्यते । तेन सिद्धमर्थवादानां प्रामाण्यम् ।

सूत्रं तु-विधीनां विधेयानां, स्तुत्यर्थेन स्थावकत्वेन, विधिनैकवाक्यत्वसम्भवादर्थवादाः प्रमाणं स्युरिति व्याख्येयम् ॥ ७ ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकम् ॥ १-२-८ ॥

किञ्चाध्ययनधर्माणां स्वाध्यायानध्यायपरिपालनादीनां

यथा प्रमाणभूतविध्यध्ययने . क्रियमाणेऽनुष्ठानं वैदिकानाम्,
तथायवादाध्ययनेऽपि । तेषां हि न स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थत्वम्,
फलाश्रवणात् ।

.. (१) "तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यस्तरहस्यो द्विजन्मना" ॥

.इति स्मरणेन धर्माणामध्ययनाङ्गत्वावगमाच्च । न चाध्ययने
तत्कार्ये वार्थज्ञाने धर्माणामनुपयोगेनानर्थक्यात्तत्पूर्वकज्योतिष्टोमा-
दिकर्माङ्गत्वं वक्तुं शक्यम्, वाच्यमकरणाभ्यामध्ययनाङ्गत्वेना-
वधारितानां धर्माणां क्रत्वङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । उपयोगस्तध्य-
यन एव विघ्ननिवृत्त्यर्थत्वेनोपपन्न इति द्वादशे वक्ष्यते । तेनामा-
माण्येऽर्थवादानां तदध्ययनमध्ययनाङ्गधर्मानुष्ठानं च साम्प्रदा-
यिकपदाभिधेयं विधिवदनुष्ठीयमानमनुपपन्नं स्यात्, अतस्तद्-
देव प्रमाणम् ।

अथवा-पूर्वपक्षिणाऽपामाण्येऽप्यर्थवादानामध्ययनस्यादृ-
ष्टार्थत्वाङ्गीकारात्, धर्माणामपि प्रयाजादिवद्वा विघ्नसमाप्त्य-
र्थत्वेन वाऽध्ययनाङ्गत्वोपपत्त्या पूर्वव्याख्याया अपयोगेऽपि अर्थ-
वादानामर्थपरत्वाभावेऽदृष्टार्थस्याध्ययनस्य (२)सर्वोपधावघातव-
त्सकृत्प्रयोगापत्तेः आहृत्तेरविस्मरणप्रयोजनाभावेन च धारणाध्य-
यनस्य साम्प्रदायिकपदाभिधेयस्यानुपपत्तिः । प्रयोजनवदर्थपरत्वे
हि त्रीण्यवघातवदाहृत्तिर्धारणाध्ययनं च विधात्रिवोपपद्येत ।
तस्मात्तद्देवार्थपरत्वम् । सूत्रं व्याख्यातम् ॥८ ॥

अत्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधस्स्यात् श-

ब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यते ॥१-२-९॥

अनेन सूत्रेण पूर्वपक्ष्युक्तानां शास्त्रविरोधादीनां सामान्यतः परिहारोऽभिधीयते । या शास्त्रविरोधादिकाऽनुपपत्तिस्साऽस्मत्पक्षमप्राप्ता, प्रयोगे अनुष्ठाने हि, स्तेयादीनामुच्यमाने, विरोधस्स्यात्, अस्माकं मते पुनः शब्दस्य श्रौतोऽर्थः, अप्रयोजनभूतः, उत्तरसूत्रोक्तरीत्याऽविवक्षित इति यावत् । अथवा-शब्दस्य विधेः, अनुग्रहार्थस्सन्नपमर्थवादः, अप्रयोगभूतः प्रयोगमप्राप्तः, न प्रयोगं विधत्त इति यावत् । तस्मात्प्रामाण्यमुपपद्येत । विधिकल्पकत्वे श्रौतार्थपरत्वे वा भवदुक्तदोषास्स्युः, न तु स्तुत्यर्थत्व इति भावः । 'अप्राप्ताश्चानुपपत्ति' मिति पाठे याऽनुपपत्तिस्तामप्राप्तां मन्यामह इत्यध्याहारः । 'अप्राप्त चानुपपत्ति' मिति पाठे त्वस्मद्व्याख्यानमनुपपत्तिमप्राप्तमिति व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

गुणवादस्तु ॥ १-५-१० ॥

ननु-(१) "स एवैनं भूतिं गमयति," इत्यादिभिः पदैः स्तुतिप्रतीतावपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्यादिभ्यस्तदप्रतीतेः कथं तेषां स्तावकतासम्भवः ?

उच्यते-गुणागुणरूपस्तुतिनिन्दावादस्तु सर्वत्र यथासम्भवं कल्प्यः, कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य, क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति सर्वेषामपि पदानां स्तुत्युपपादकत्वेनाविरोधात् ।

एवं-(२) "सोऽरोदीघदरोदित्तद्द्रस्य रुद्रत्वं, यदशु व्यशीर्यत तद्रजतमभवत्, पुगास्य संवत्सरात् गृहे रोदनं भवति, तस्माद्दहिंषि रजतं न देयम्" इत्यत्रापि बहिंशब्दलक्षिणे यज्ञे "यया-

शब्दं दक्षिणां ददाति" इत्यादिसामान्यविहितदक्षिणाके सं-
 च्छामाप्तरजतदाननिषेधस्यापपर्यवाद्ः । तत्र स इति तच्छब्दे
 "तदग्निर्न्येकामयत" इति पूर्वोपक्रान्तोऽग्निः परामृश्यते । त-
 जतमित्यत्र तच्छब्देनाश्रु, अत्र "पुरास्य संवत्सरा" दि-
 रजतदाननिन्दा । तदुपपत्तिश्च 'सोऽरोदी'दित्यादिः । कार-
 णानुरूपत्वात्कार्यस्य रोदनं प्रवरजतदानाद्रोदनं भवतीति रज-
 तदाननिन्दा । अतो रजतदाननिषेधे दोषाभावरूपगुणवादोप-
 पत्तिः । न च-रुद्रोदनरजताश्रुमभवत्वसंवत्सरोदनादीनां
 प्रमाणाभावात्प्रत्यक्षविरोधाच्च निरालम्बननिन्दानुपपत्तिः ।
 गौण्या वृत्त्या सर्वत्रालम्बनोपपत्तेः । तथाहि-रुद्रशब्दस्तावद्या-
 करणे रोदनकर्तृवाचित्त्वेन व्याख्यातः । स च "रुद्रमग्निं
 प्रजाः प्राहुः" इत्यरुद्रत्वप्यग्नौ रुद्रया प्रयुक्तः, तत्र च तस्मि-
 द्दिसूत्रोक्तन्यायेन रुद्रशब्दामिधेयत्वसादृश्याद्रोदनकर्तृत्वमुपच-
 र्यते, अश्रुणश्च चक्षुर्ग्राह्यवर्णसांख्य्यादन्यत्र च कार्ये समवायि-
 कारणमादृश्यदर्शनाद्भजते तत्प्रभवत्वोपचारः । घनत्यागेन
 चात्यन्तोदारस्यापि गृहे दुःखदर्शनात्तत्सामान्येन रोदनोप-
 न्यासाः ।

अत एवासंख्यार्थप्रतिपादनादमामाण्यं नाशब्द्वयम्, अस-
 त्कार्ये तात्पर्यभावात्; तात्पर्यविषयीभूतायाश्च निन्दाया-
 स्तसत्वात् । असत्कार्योपादानं तु लक्षणोपायत्वेन साधुत्वोपा-
 यत्वेनैवाऽसत्प्रतिवाद्यन्वारूपानं न विरुद्ध्यते । न ह्युपाख्यानं
 स्वरूपसत्त्वाशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानं उपयुज्यते, अपि तु तज्ज्ञानम् ।
 अतश्च रज्ज्वां सर्पज्ञानस्यैव भयकारणत्वमसत्योपाख्यानज्ञा-
 नस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानकारणत्वं, तस्य च प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 हेतुत्वं न विहन्यते । यत्र हि न ज्ञानमात्रेणोपयोगः, यथा अर्थ-

भावनान्शेषु, तत्रापि ज्ञानमात्रोपयोगे वेदस्य निष्फलत्वेनाप्रामा-
ण्यापत्तेस्तत्रार्थ एव तात्पर्यात्सत्यत्वाश्रयणम् । शब्दभावनान्शेषु
तु ज्ञानमात्रोपयोगा(१)न्न सर्वाशोपायसत्यत्वादरः ।

अत एव लोकेऽर्थामत्यत्र एव स्तुतिबुद्धिः, अर्थसत्यत्वे तु
वक्तारो भवन्ति—कान्न स्तुतिर्निन्दा वा सत्यमेवैतदिति । सत्यपि
चार्थासत्यत्वज्ञाने प्राशस्त्याप्राशस्त्यज्ञानस्य वेदकृतत्वात्प्रवृत्तिनि-
वृत्तिजनकत्वोपपत्तिः । अत एव लोके मेधादिहेतुभूते वचादिभ-
क्षणे मेधाद्यनिच्छन्तं पुरुषं प्रवर्तयितुं तदभिप्रेतं सौभाग्यमस-
त्यमप्युपन्यस्य तं नियुञ्जते । सोऽपि च सौभाग्यासत्यतां जा-
नन्नपि सर्वथा मामयं पुरुषार्थं प्रवर्तयतीति ज्ञात्वा प्रवर्तत एवेति
सर्वस्वमवेद्यम् । तस्मादेवमादौ शक्यार्थासत्यत्वेऽपि गौण्या वृत्त्या
कथञ्चिदर्थसत्यत्वमापाद्य लक्षणया निन्दोपपत्तेः प्रामाण्यं सि-
द्धम् । एवं स्तुत्यर्थवादेष्वप्यर्थसत्यत्वानादरो द्रष्टव्यः । एवं यत्रापि
अन्यद्विधौ, अन्यच्चार्थवादे मंकीर्त्यते, यथा(२) “वेतसशाख-
याऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति” इति, “आपो वै शान्ताश्शान्ताभि-
रेवास्य शुचं शमयति” इति च, तत्राप्यपां स्तुत्याऽब्जान्यानां
वेतसावकानां स्तुतिर्लक्षितलक्षणया न विरुद्धयते ।

सूत्रं तु—तत्सिद्धिमूत्रोक्तरीत्या गौणवृत्तिप्रकाररूपो गुण-
वादः स्तुतिहेतुर्ज्ञेय इति व्याख्येयम् ॥ १० ॥

रूपात्प्रायात् ॥ १-२-११ ॥

अतः परं पूर्वपक्ष्युक्तस्तेनाद्युदाहरणेषु तत्सिद्धिमूत्रोक्तगौण-
वृत्तिप्रकारनिरूपणार्थानि मूत्राणि ।

तत्र—“हिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णाति” इत्यस्य विधे-

इशेषः “स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वाक्” इति । अत्र वाङ्मनसयोर्निन्दा हिरण्यस्तुत्यर्था । अत्यन्तप्रशस्तयोरपि हि वाङ्मनसयोः स्तेनानृतवादयोगाद्धिरण्यादूनत्वम् । अतो ‘न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुं’, इति न्यायेन हिरण्यस्तुतिः, न तु निन्दया स्वतन्त्रनिषेधोन्नयनम् । निषेधैकवाक्यताविरहे निन्दात्वस्यैवासिद्धेः; बल्लुप्तविधेकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदापादकनिषेधोन्नयनस्यान्याय्यत्वाच्च । मनसश्च स्तेनस्येव प्रच्छन्नरूपत्वात्तत्कार्यकारित्वं गौणतानिमित्तम् । । वाचश्च प्रायशोऽनृतवादिनीत्वाद्भूमा ॥ ११ ॥

दूरभूयस्त्वात् ॥ १-२-१२ ॥

“धूम एव” इत्यादिः, (१) “तस्माद्दिवाम्गिरादित्यं गतो रात्रावादित्यस्तं” इत्यादिद्योपपाद्योपपादकरूपेण सर्वोऽर्थवादः (२) “अग्निज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यस्स्वाहा” इत्यादि (३) मिश्रलिङ्गकमन्त्रविधेशेषः । उभयोर्देवतयोरेकव सन्निधानेन धोभयदैवत्वहोमस्तुतेरुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु केवललिङ्गकमिश्रलिङ्गकमन्त्रविध्योर्मध्येऽयं पठितोऽपि मिश्रलिङ्गविधेः (४) “उभाभ्यां सायं हृयते, उभाभ्यां मातः, न देवताभ्यस्समदं दधाति” इत्यर्थवादान्तराम्नानात्, ‘अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निस्वाहेति सायं जुहोति’ इत्यादेः केवलमन्त्रविधेरेवायं शेषः—यस्माद्दिवाम्गनेरदर्शनादादित्यान्तर्गतिस्सूर्यस्यैव चातो ज्योतिष्टुं, एवं रात्रावप्पग्रेः । अतः केवलदैवत्यावेव युक्ताविति । दूरस्थस्य च भूयस्त्वेन यद्दर्शनं तद्दृशिता लक्षयि-

१. तै. प्रा. २. १. २-९   २. तै. प्रा. २. १. २ १०.

३. अग्निर्लूर्ययोरुभयोः प्रतिपादनाग्निश्रवणम् ॥ ४. तै. प्रा. २. १. २. १०

त्वा तद्विषयत्वाभावोऽग्न्यादौ नञा बोधयत आदित्यं स्तोतुमि-
ति पूर्ववत् भूमैवात्र गौणवृत्तिनिमित्तम् ।

वस्तुतस्तु—‘न ददृश’ इति वाक्यस्य मुख्यो दर्शनाविषय
आकाशादिरित्यर्थः । तद्गतस्य दूरस्थवृत्तिभूयस्त्वप्रकारकदर्श-
नाविषयत्वरूपस्य गुणस्यैकसम्बन्धिदर्शनेनापरसम्बन्धिस्मरण-
मिति न्यायेनोपस्थितस्याग्न्यादौ योगादेव गौणत्वोपपत्तेर्न गु-
णाशेऽपि लक्षणेति तत्त्वम् । एवमेव गौण्युपपत्तिस्सर्वत्रोपपा-
दनीया ॥ १२ ॥

स्युपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् (नात्) ॥ १-१-१३ ॥

“न चैतद्विद्म” इत्ययं मवरानुमन्त्रणमन्त्रविधेशेषः । अत्रा-
ह्वणस्यापि मवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मण्यं भवतीत्येतत्स्तुत्यर्थमुपपा-
दयितुं स्वस्यैव ब्राह्मणत्वाज्ञानोपन्यासः । पूर्ववच्चात्रापि ज्ञानगतं
प्राशस्त्यं ‘विदि’ धातुना लक्षयित्वा तद्विषयत्वं नञा ब्राह्मणत्वे
प्रतिपिद्ध्यते । लक्षणां विना चोपपत्तिः पूर्ववत् । सम्भनति हि
ब्राह्मणत्वस्य दुर्ज्ञानत्वं, मातुर्व्याभिचाररूपापराधसम्भवात् । न-
चापराधेऽपि(१) “बीजाद्योनिर्बलीयसी” इति पसिद्धेर्मातृजान्यैव
जातिनिश्चयः, “माता भह्ना पितुः पुत्रो (पस्माज्जा) येन जा-
तस्स एव सः” इति बीजावापकर्तुः पुत्रसम्भवतीति स्मरणात्
तस्य च नानाजातित्वोपपत्तेर्निश्चयायोगात् । अत एव श्रेत्रिजा-
त्यापि न व्यभिचारोत्पत्ते जातिनिश्चयः । अतश्च ब्राह्मणत्वस्य
दुर्ज्ञानत्वादज्ञानवचनं गौणं, प्रशंसा च गौणी निमित्तम् ॥ १६ ॥

आकालिकेप्सा ॥ १-२-१४ ॥

“को हि तद्वेद” इत्ययं प्राग्वंशे(२) “दिङ्बनीकाशान् करोति”

इत्यस्य विधेःशेषः । सर्वस्य हि सद्यः फलं यथाभिमतं न तथा कालान्तरभावि । अतश्चातीकाशकरणं सद्यो धूमनिर्गमफलकत्वेन प्रशंसितुं कालान्तरभाविस्वर्गनिन्दा । अत्र ऐहिकवदाभिमततरत्वरूपमाशस्त्यमेवामुष्मिकफलपरामर्शना तच्छब्देन तद्गतं लक्षयित्वा तस्यानवबलृप्तिः “को हि तद्वेदं” इत्यनेनाच्यत इति प्रशंसव गौणीवृत्तिनिमित्तम् । (लक्षणाभावो वा पूर्ववत्)

सूत्रं तु-यत्तदानीमेवोत्पद्यते तदाकालिकं, तस्यैव चेत्सा सर्वस्याभिमता, अतस्तामभिप्रेत्यायं गुणवाद इति । अकालिकमिति पाठेऽपि, काले विप्रकर्षे, भवं कालिकं, न कालिकमकालिकमिति व्युत्पत्त्या च स एवार्थः ॥ १४ ॥

विद्याप्रशंसा ॥ १-२-१५ ॥

“शोभतेऽस्य मुखं” इत्यादिश्च गर्गत्रिरात्रविधेशेषस्तु त्वर्थः, यज्ज्ञानस्याप्येवं फलं, किमुत तस्य गर्गत्रिरात्रस्येति । शोभत एव हि शिष्यैरुद्धीक्ष्यमाणं ज्ञातुर्गुरोर्मुखम् । अतस्तदनुवादोऽयं प्रशंसार्थः, न तु ज्ञानफलं; तस्य सामर्थ्यात् क्रत्वर्थकत्वमंस्कारकत्वेन फलानपेक्षत्वस्य त्वथैवोक्तत्वात् । यद्यपि चयं न शोभापदाभिधेया, लावण्यादेरेव तत्पदवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात्, तथापि प्रीतिजनकत्वेन तत्कार्यकारित्वाद्गौण्यात् तदभिधानम् ।

सूत्रं-या विद्या फलहेतुत्वेनोक्ता सा प्रशंसतेति व्याख्येयम् ॥ १५ ॥

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १-२-१६ ॥

“पूर्णाद्दृश्या सर्वान्” इत्यादयोऽर्चनादाः पूर्णाद्दृश्यादिति

धीनां शेषाः, न तु स्वतन्त्रफलविधयः, पूर्णाहुत्यादीनां त्वदुक्त-
रीत्यैव फलानपेक्षत्वात् । सर्वकामावाप्तिवचनं च सर्वकामजनक
कर्माधिकारसम्पादनादौघम् । पूर्णाहुत्यादौ कृत एव हि तत्त-
दुत्तरकर्माधिकारः । यद्यपि चेद्वैव सर्वशब्दानुरोधात्सुरकन्यागप-
नादिजनककर्माधिकारः कथमप्यमम्भवी, तथापि सर्वमोदनं भु-
ञ्जत इतिवत्सर्वत्वमाधिकारिकं सम्भवमात्रापेक्षमित्यर्थः ॥ १६ ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः
फलविशेषस्स्यात् ॥ १-२-१७ ॥

यद्यपि च पूर्णाहुत्यादेस्सर्वफलसाधनत्वं स्यात्, तथापि
नान्यानर्थत्रयम्, कर्मतारतम्येन फलतारतम्योपपत्तेः । अवश्यं चा-
न्यत्राप्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिष्वेकफलकेषु कर्मस्वरतेनैव मह-
तःफलस्याप्तौ महति कर्मणि समानपरिमाणत्वेऽपि निस्सारशमी
मयत्वादिनैव तदाप्तौ समाराहिरण्ययल्लुकरणे प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्विधिवै
यर्थ्यप्रसङ्गात्फलतारतम्यं कल्प्यम् । दृष्टं च लोकेऽपि वृष्ट्या-
दितारतम्येन फलतारतम्यम् । “ब्रह्मदृत्याश्रमेधाभ्यां न परं
पुण्यपापयोः” इति स्मरणं, “यदग्निहोत्रं जुहोत्यथ गृहमेधिन-
माप्नोत्येकया रात्र्या, अथ दशसंवत्सरानग्निहोत्रं जुहोत्यथ द-
र्शपूर्णमासवाजिन आप्नोति”, इत्यर्थ्यवादाश्चामुमेवार्थं ग-
मयन्ति ॥ १७ ॥

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १-३-१८ ॥

शुद्धपृथिवीचयननिषेधो “हिरण्यं निधाय चेतव्य” मित्य-
स्य विषेर्नहिनिन्दान्यायेन स्तुत्यर्थो नित्यानुवादो वाङ्मनसयो-
रिव । तदुपपादकत्वेन चेतरावपि प्रतिषेधौ नित्यानुवादौ । यथा

चान्तरिक्षे दिवि वा चयनं न प्रसिद्धं, तथा हिरण्यपरहिताया
 पृथिव्यामपीति हिरण्यस्तुतिः । अनिससंयोगस्तु अर्थवादप्रामा-
 ण्ये स्थापिते “परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रं” इत्यनेन न्यायेन वचर-
 शब्दस्य शब्दानुकारित्वं प्रावाहणिशब्दस्य च प्रकर्षेण बहतीति
 व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य नित्यवायुपरत्वाङ्गीकारात्तस्य च वाक्यशब्द-
 क्षितध्वनिमात्रप्रवदनकामयितृत्वेन स्तुत्युपपत्तेः परिहृतः ॥
 प्रयोजनं तु—

(१) रात्रिसत्रे प्रतिष्ठा स्या(२) दञ्जने घृतसंस्थितिः ।

(३) तथा श्येनादिशब्दानां नामता भेदकारणम् ॥

(४) वारुणेष्ट्यां तथा दानं (५) व्रतनं वैदिकं तथा ।

(१) ‘प्रतितिष्ठन्नि ह वै एता रात्रिरुपयन्ति’ इत्यर्थवादबलादे-
 र रात्रिसत्राख्ये कर्मणि प्रतिष्ठाख्यं फलमिति निर्णीतं चतुर्थतृतीये ।
 (४-३-६)

(२) अक्कादशकरा उपदधाति’ इत्यत्र शर्कराणामञ्जनं केन प्र-
 वयेनेत्यपेक्षया स्वसन्निधिपठिते ‘तेजो वै घृत’ इत्यर्थवादे घृतस्यैव
 स्तप्रनाद्धिधिस्तुत्योरेकवाक्यत्वसिद्धयर्थं पूर्ववाक्ये घृतस्यैव विधेय
 त्वमङ्गीकृत्य तेनैवाञ्जनमिति निर्णीतं प्रथमचतुर्थे । (१-४-१९)

(३) ‘श्येनेनाभिचरन्त्यजेते’त्यादौ श्येनपदस्य विधेयगुणसम्प-
 क्तत्वं उक्त कर्मनामधेयत्वमिति सन्देहे ‘यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते
 एवमयं द्विपन्त स्यात्’ इत्युच्य निपत्यादत्ते यमभिचारति श्येनेन’ इत्यर्थवा-
 दे श्येनसादृश्योक्तिबलादेव विभिन्नतस्य श्येनपदस्य कर्मनामधेयत्व-
 मुररीकृत प्रथमचतुर्थे । (१-४-५)

(४) ‘यावतोऽध्वान्प्रतिपृह्णीयात्तावतो वारुणान् चतुष्कपाला-
 श्रिवेषे’ इत्यत्राद्वप्रतिप्रहीतुरेवाऽसमसहृद्याकोष्टिप्रतीतावपि उ-
 पक्रमस्यार्थत्रादे ‘प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामाह्वं’
 इत्यादिनाऽऽप्रदातुरेव वरुणप्रह रूपजलोदरप्रातेः इष्टिकरणेन च तत्र
 चतुष्कपालानात्तदनुसारेण दातुरेवेयमिति, न प्रतिप्रहीतु, इति नि-
 र्णीतं तृतीयचतुर्थे । (३-४-१४)

(५) ‘वि वा एव इन्द्रियेण वीर्येण चरन्ते यस्मोम धमिति यस्तो

(१)सोमयागपरत्वं च ज्योतिष्टोमपदस्य यत् ॥

(२)निवेशनं च धार्यानामिध्यमानऋगुत्तरम् ।

(३)सोमविद्याप्रजानां च नित्यत्वं पष्ठमस्थितम् ॥

मवामी स्यात्तस्मा एतं सोमेन्द्रं इयामाकञ्चरं निर्घपेत्' इति याक्य-
बिहिता इयामाकेष्टिः यागाङ्गद्रव्यसंस्कारकत्वेन विहितमक्षणविशिष्ट-
सोमस्य घमने कर्तव्या ? उत लौकिकस्य घमनविरेकार्थमेव पीतस्य
सोमस्य घमन इति संशये उपक्रमस्थार्थवादे सोमघमनकर्तुरिन्द्रिय-
वीर्यव्यूद्धिरूपदोषश्रवणात्तस्य च लोकेऽभावेन वैदिकसोमघमन एव
कस्यचनादृष्टस्य दोषयोत्पत्त्यङ्गीकारावश्यंभावेन तन्निर्घातार्थवैदि-
कसोमघमन एवेयमिष्टिः, न तु लौकिके इति सिद्धान्तितं तत्रैव ।

(१) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र ज्योतिष्टोमपदस्य
'त्रिवृत्पञ्चदशस्सप्तदश एकविंशः, एतानि षाड तानि ज्योर्निपि, य
एतस्य स्तोमाः' इत्यर्थवादवलात् त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयवत्सोमयाग
एव घाच्योऽर्थः इति निर्णीतं चतुर्थचतुर्थे । (४-४-१२)

२. प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोस्सामिधेनीनां पञ्चदशत्वमुक्तम् । वि-
कृतौ च तदधिका सप्तदशैकविंशत्यादिका सङ्ख्याक्ता । तत्र संख्या-
सम्पत्त्यर्थं तावत्य ऋचः दाशतयीभ्यस्समनेयाः । आनीयमानानामृ-
चामादावन्ते मध्ये वा यत्र कुत्रचिदनियमेन वा समावेशः इति संशये
'इयं वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती, यदन्तरा तद्दाय्या' इत्यर्थ
वादे समिद्धमानवतीसमिद्धवतोरन्तराल एव धार्याशब्दशब्दिता-
नां निवेशकथनात्तदनुसारेण तत्रैव निवेशो धार्याशब्दधार्यानाम् ।
इतरासां त्वन्ते इति निर्णीतं पञ्चमद्वितीये । इध्यमानऋक् 'समिध्यमा-
नोऽध्वरे' इति इध्यमानपदघटिता प्राकृतसामिधेनीषु ऋभु नवमीषु
क् । इयमेव च समिध्यमानवती । 'समिद्धो अग्न आहुत दंवान् याक्षि
स्यध्वर' इति समिद्धपदघटिता समिद्धवती दशमी ॥ (५-१-३)

यत्त्वत्र न्यायमालायांमस्मिन्नधिकरणे 'समिध्यमानो अध्वरे' इत्य-
साष्टगष्टमी । 'समिद्धो अग्न आहुत' इत्यसौ नवमी इति पाठ उपलभ्य
ते स लेखकप्रमादकृत इत्यभ्युपगन्तव्यम् ।

३. 'जायमानो वै ब्राह्मणास्त्रिमिर्ष्ट्वा जायते ब्राह्मचर्येणविभ्यो
पष्टेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इत्यर्थवादे ऋणप्रपसद्धीर्ननादेव तदपा-

- (१) द्वयोः प्रणयनं गध्वपर्वणोऽसप्तमोदितम् ।
 (२) अर्थवादगतैर्लिङ्गैः प्रकृतित्वं तथाष्टमे ॥
 (३) स्थानापत्तिरिरादीनां (४) चरुरोदनवाच्यपि ।
 (५) उत्तराणां त्रयाधिक्य (६) मृत्विक्च ब्राह्मणो भवेत् ॥

करणरूपाणां सोमयागस्य विद्यायाः प्रज्ञात्पादनस्य च नित्यत्वमुक्तं पृष्ठद्वितीये । (६-२-११)

१. चातुर्मास्येषु 'द्वयोः प्रणयन्तीति' श्रुतम् । तच्चान्निप्रणयनं कयोर्द्वयोः पर्वणोरिति संशये 'ऊरू वा पतौ यज्ञस्य यद्धरणप्रघासाः साकमेधाश्च' इत्यनन्तरोदितार्थवादे धरणप्रघाससाकमेधाख्यमध्यमपर्वणोः स्तयनाद्धिघस्तृयोरैकेवाक्यतासम्पत्त्यर्थं तयोरैव मध्यमयोः प्रणयनमिति निर्णयं सप्तमवृत्तौ । (७-३-८)

२. इतिपशुसोमार्दीनां प्रकृतिविकृतिभावस्तत्र तत्र श्रुतांधवादवलादेव निर्णयोऽष्टमे ।

३. "यज्ञा यज्ञा घो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे । प्र प्र घयममृत जानघेदस प्रियं मित्रं न शसिपम," इति मन्त्रे "घेरं कृतवोद्वेय" मित्तीरापदविधानं कुत्रेति संशये "न गिरागिरिति घृयात्" इति निये शानुषादवलाद्विरापदकार्य एवेरापदविधानमिति निर्णयः कृतो नवमप्रथमान्त्ये । (९-१-१७)

४. "आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरु." इत्यत्र चरुशब्दस्स्थालीवाची ? उत्तौदनवाची ? इति संशये 'आदितिमोदनेने'ति घायघशोषे विघरणात् चरुशब्द ओदनवाचीति राजान्ति त दशमे । (१०-१-१०)

५. "वाग्यतस्त्रिस्तो दोहयित्वा विरुष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुचरा दोहयेत्" इति विहितमुत्तरासां गवां दोहनम् । ताश्च गावः कपिजलाधिकरणन्यायेन प्रित्व पर्यघस्यन्ति ? उताधिकसंख्याका दोग्यव्या ? इति संशयं—"नास्येनां रात्रिं कुमारश्च न पयो लभन्ते, नाग्नि होत्र जुहोती"त्यर्थवादे साकल्यप्रतीतनं प्रित्वनियमः, किन्तु याघत्स्वं दोहनमिति निरघार्थैकादशप्रथमे । (११-१-७)

६. सर्वे वैदिकं कर्म त्रैवर्णिकाधिकारिकमित्युक्तम् । तत्रार्थिन्येऽपि त्रैवर्णिकानामधिकारः ? उत ब्राह्मणानामेवेति संशये "यते

अर्थवादप्रमाणत्वे सर्वं तदुपपद्यते ॥

सर्वसाधारणं तु—पूर्वपक्षे प्रकारान्तरेणापि प्ररोचितमनु-
ष्ठितमभ्युदयकारि, सिद्धान्ते त्वर्थवादप्ररोचितमेव (१)तदिति द्र-
ष्टव्यम् ॥ १८ ॥

इत्यर्थवादप्रामाण्याधिकरणं प्रथमम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमौदुम्बराधिकरणम् ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वाद्मात्रं ह्यनर्थकम् ॥१-२-१९॥

(विषयसंज्ञासङ्गतयः)

(२)“औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कपर्शव ऊर्जवा-
स्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवर्धयै” इत्यादिषु विधायकत्वेन
चा प्रामाण्यं (३)स्तावकत्वेनैव वेति सन्देहः । पादाध्यायसङ्ग-
ती स्पष्टे । आक्षेपिकी त्वनन्तरा । ऊर्जा अन्नरूपेणौदुम्बरेण
साधनेन, अस्मै यजमानाय, ऊर्जम् अन्नरूपान् पशून्, आ-
प्नोत्यध्वर्युः । अतः पशुरूपान्नसमृद्धयै औदुम्बरो यूपो भव-
तीति वाक्यार्थः ।

वै देवा अहुतादो यद्ग्राहणाः, यदन्वाहार्यमाहरन्ति तानेष तेन प्रीणा-
ति” इत्यर्थवादे अन्वाहार्यादिदक्षिणायां ग्राहणानामेषाधिकारसङ्कीर्त-
नात्तदनुसारेण वैदिकेषु कर्मसु ग्राहणानामेषाधिकारेऽधिकार इत्युक्तं
द्वादशान्ते (१२-४-१४) सर्वमिदमर्थवादप्रामाण्याभ्युपगम एव सि-
ध्यतीति । १. मन्त्रवदिति. क. पु. ।

२. तै. सं. २-१-२ सोमापौषणं त्रैतमालभेत पशुकामः” इति वा-
क्यविहितकाम्यपशुयागसंज्ञिधौ श्रुतमिदं वाक्यम् । याऽजा त्रीन्
वत्सान् युगपत् प्रसूते तत्रैकैकोऽपि त्रैत इत्यभिधीयते ।

३. स्तावकत्वेन वेति. क. ग. पु. ।

६ मी० कौ०

(पूर्वपक्षः)

तत्र श्रौतप्रथमापेक्षितानन्यलभ्यप्रधानभूतविधिपरत्वे सम्भवति न लाक्षणिकविध्यश्रगमोत्तरापेक्षितसम्भावितान्यलाभयुंणभूतस्तुतिपरत्वमुपपत्तिमत् । नचास्य विधिवत्प्रयोजनवत्तरत्वमपि । अतो विधिरेवायम् । तत्र 'पशुनाप्नोती'ति द्वितीयया पशुना साध्यत्वमात्रावगमेऽपि योग्यतया ईप्सितत्वस्याप्यवगमाद्भाव्यत्वसिद्धिः । यस्य तु मते (१) ईप्सितत्वमेव द्वितीयार्थस्तदा कायशब्दादिकं विनैव भाव्यत्वावगमे नैव किञ्चिद्वाचकमस्ति ।

वस्तुतस्तु "ऊर्जोऽवरद्ध्या" इति तादर्थ्यचतुर्थ्या(२) 'रन्धनाय स्थाली' (३) 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा' विसादिवत्कामपदाद्यभावेऽपि भाव्यत्वावगमः स्पष्टः । ततश्च पशुना भाव्यानां साधनापेक्षत्वात्सन्निधानाद्विनैव तृतीयया यागादिव दौद्गुम्बरत्वजातिस्साधनत्वेन सम्बध्यते । साध्यसाधनसम्बन्धस्य च क्रियागर्भत्वाद्दण्डेन घटो भवतीतिवच्च भवनक्रियासम्बन्धे पुरुषव्यापाराविषयत्वेन वचनवैयर्थ्यापेक्षेर्लक्षणयाऽन्तर्णीतिजर्षकल्पनया वा भवनेः पुरुषव्यापारपरत्वम् । तेषैव वा लक्षणया शक्यैव वा भावनाप्रतीतिः । घातुस्तु माधुन्वार्थमित्यपि वक्तुं शक्यम् । तदयमर्थः- औद्गुम्बरत्वेन पशुन् भावयतीति । साध्यसाधनसम्बन्धज्ञानादेव च प्रवृत्तिसिद्धेर्नार्यो विधिना । यदि तु विध्यभावे सन्निहिताया औद्गुम्बरताया एव भावनाद्देश्यत्वापत्तेर्विध्याग्रहः, तदा भवतीत्ययं पञ्चमलकारस्मन् विध्यर्थको

१. ईप्सितत्वमपीति क. पु. ।

२. रन्धन-पाकः ।

३. अपेक्षितसर्वफलार्थं दर्शपूर्णमासयोगी कर्तव्यादित्यर्थः ।

भविष्यति ।

न च फलविधिपक्षेऽर्थवादसमभिध्याहाराभावे पञ्च-
मलकारत्वनिश्चायकाभावः, विध्येकवाक्यत्वं विनाऽर्थवादत्वा-
निश्चयेन तस्य तदनिश्चायकत्वात् । अतः “कपिञ्जलानाल-
भत” इतिवदप्रामाण्यकत्वेनैव तन्निश्चयः । अस्तु वाऽर्थवादस्यैव
तन्निश्चायकत्वं, तथापि ‘ऊर्वा उदुम्बर’ इत्यादेः ‘ऊर्जेवा-
स्मा’ इत्यन्तस्य स्तावकत्वाङ्गीकाराददोषः । न चाश्रयाभावा
दविधानं; फले औदुम्बरतायाः, “सोमापौष्णं त्रैतमालभेत प-
थुकामः” इति प्रकृतपागस्याश्रयत्वोपपत्तेः । यद्यपि च जाते-
स्साक्षाद्यागसाधनत्वासम्भवः तथापि व्रीहिदध्यादिवदेव त-
दाक्षिप्तकाष्ठस्य (१)प्रदेयत्वेन माधनत्वाविघातः । काम्यत्वादेव
चोत्पत्तिशिष्टपशुवाधकत्वमविरुद्धम् । यूपशब्दस्तु “उपशपो
यूपो भवती” इतिवदर्थप्राप्तच्छेदनादिधर्मवत्तयैवानुवादः, यूप-
धर्मातिदेशार्थो वा । (२) गुणफलविधौ च भावनान्तरस्वीकारा-
दुभयविशिष्टभावनाविधानादवाक्यभेद इति द्रष्टव्यम् । अथवा
ऽतिदेशप्राप्ता यूपोत्पत्तिरेवाश्रयत्वेनान्वेति । न च प्रकरणेनैवा-
श्रयोपस्थितिः (३)कार्येति नियमस्तस्मात्, अतिदेशेनापि तदुपस्था-
पनसम्भवात् । तस्माद्विधायकत्वेनैवैवजातीयकस्य प्रामाण्यम् ।
सूत्रं वारूपातम् ॥ १९ ॥

लोकवदिति चेत् ॥१-२-२०॥

१. ‘प्राजापत्यं घृते चरु निर्घपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः’ इत्यत्र
कृष्णलानामनदनीयानामपि यथा यागीयद्रव्यत्वं तद्वदत्रापि भवितु-
मर्हतीति हृदयम् ।

२. द्वितीयद्वितीये (२. २. १३.) इन्द्रियकामाधिकरणे निपुणतर-
मुपपादितमिदम् । ३. कर्तव्येति. पा. ।

ननु-यत्रापि लोके बुद्धिपूर्वकारिणो माध्यामपि निष्प्रयो-
जनां न प्रयुञ्जते, तत्रापि यं गौः क्रेतव्येत्यस्य बहुक्षीरा(१)स्य-
पत्येत्यादिना स्तुतिरेव दृष्टा, न तु फले विधानं, अतः कथं
स्तुत्यपेक्षया विधेरर्थवत्तरत्त्वमिति चेत् ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ १-२-२१ ॥

युक्तं लोके बहुक्षीरत्वादीनां विदितपूर्वत्वात्क्रियाजन्य-
त्वाच्च फलविध्यसम्भवेनागत्या स्तुतिपरत्वम्, वेदे त्वविदितफ-
लजनकत्वविधिमम्भवे विधिवलेनैव सम्भवल्लाक्षणिकस्तु-
तिपरत्वकल्पनं को नामाश्रयेत् ॥ २१ ॥

(इति पूर्वपक्षः ।)

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ १-२-२२ ॥ (सि)

(सिद्धान्तः)

ससं फलपरत्वं युक्तं, न तु तत्सम्भवः । तथाहि-यद्य-
पि तावत्पशूनां भाव्यत्वं गम्येत तथापि भावनायां विधिसम-
भिव्याहृतायामपि सन्निहितोप्सितयूपपदार्थस्यैव "खादिरो यूपो
भवती" तिवद्भाष्यत्वोपपत्तौ न विभ्रकृष्टानां पशूनां तत्कल्पनं
युक्तम्, यूपभवनासिद्धायां भावनायां यूपस्यैव भाष्यत्वौचि-
त्याच्च । एवं सत्यपि यदीन्द्रियकामादिपदवदनन्यपरं फलश्र-
वणं भवेत् ततः सन्निहितातिलङ्घनमप्याश्रीयेत् । न तु पशूनां
भाव्यत्वे प्रमाणमस्ति । (२)न हि द्वितीया भाव्यत्वाभिधायिनी,

१. जीवदपत्येति. क. पु. ।

२. इदं च द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे सम्मार्गाधिकरणे ग्रन्थकृ-
ता स्पष्टीकृतम् ।

जन्यत्वमात्राभिधायित्वात् । यद्यपि चेत्सितत्वाभिधायिनी, तथापि “पशूनाप्नोती” ति वर्तमाननिर्देशाद्द्वर्तमानफलस्य चानुपलब्ध्या बाधाद्भविष्यदर्थकल्पनाऽऽवश्यकी । न च रात्रिसत्रवत्तदङ्गीकारेऽप्यदोषः, औदुम्बरत्वादेर्युपार्थत्वेनैव नैराकाङ्क्षयेण रात्रिमत्रवत्फलानपेक्षत्वादिति(१)। र्णमटपधिकरणे वक्ष्यामः । न चैवं पुनरुक्तता, अनेन फलमात्रपरत्वनिराकरणेन स्तुतिपरत्वे स्थिरीकृते तत्र रात्रिसत्रवदर्थवादस्यैव सतः फलपरत्वमाशङ्क्य निराकरिष्यते ।

यत्तु—“सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा” वित्यादिवत्तादर्थ्यचतुर्थी फलप्रतिपादिकेत्युक्तम्, तदपि तादर्थ्ये सति—‘देवाय पुण्यं, ब्राह्मणाय दुग्ध’ मितिवत्प्राधान्यमात्रावगमेऽपि भाव्यत्वानवगमादसाधकमिति भवदेवेनोक्तम् । “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा” वित्यादौ त्वगत्या लक्षणया भाव्यत्वावगतिः ।

किञ्च आश्रयालामादापि न गुणफलसम्बन्धोपपत्तिः । तथा हि—न तावत्पशुयाग आश्रयः । तत्र हि प्रदेयपरिच्छेदकत्वेन वा गुणस्य सम्बन्धः प्रकारान्तरेण वा ? (२) न तावदन्त्यः, अयोग्यत्वात् । आद्ये यूपग्रहणानर्थक्यम् । न च यूपपटं धर्मातिदेशकम् । तथा सति यूपधर्मवानुदुम्बरप्रकृतिक इत्यर्थावगमेऽपि विशेष्याश्रवणेन साकाङ्क्षत्वप्रसङ्गात् । अध्याहृतविशेष्यस्यैव गुणद्वयविशिष्टस्य विधौ (३) गौरवाच्च । न च प्रधानभूतयागस्याश्रयत्वासम्भवे ‘(४) आनर्थक्यतदङ्ग’ न्यायेन यूपेऽवतारः, आश्रयत्वस्य ‘आनर्थक्यतदङ्ग’ न्यायाविषयत्वेन (५) रेवत्यविकरणे

१. ४-३-१. २. नान्य इति. क. पु ।

३. गौरयप्रसङ्गाद्येति क. पु. ।

४. आनर्थक्यतासदङ्गेषु इति न्यायः तृतीयप्रथमे नद्यमाधिकरणे ।

५. २-२-१४

स्थापयिष्यमाणत्वात् । सत्यपि विषयत्वे यूपमात्रावतारे प्रमा-
णाभावाच्च । नापि यूपोत्पत्तिः पशुनियोजनं वाऽऽश्रयः, त-
योरातिदेशिकत्वेनामकृतत्वात् । अतिदेशस्य सर्वाङ्गसाधारणस्यै-
कत्वेन तयोर्विशिष्टोपस्थित्यभावाच्च । साधारणोपस्थित्या
चाश्रयत्वाद्गीकारे जुहादीनामप्याश्रयत्वात्पत्तिः । इष्टापत्तौ च
यूपपदवैषम्यर्पतादवस्थपम् । अनेनैव च वाक्येन यूपस्थाश्रयत्व
उच्यमाने वाक्यभेदः । तेनाश्रयाभावादपि न गुणफलमन्वयः ।
तेनातिदेशमाप्त्युपोदेशेनैवौदुम्बरत्वविधिः । तस्तुतिश्च सर्वोऽय-
मर्थवादः । अत उक्तरीत्या वाक्यशेषत्वमेव युक्तमिति सूत्रार्थः ॥
स्तुत्यालम्बनं च पूर्णाहुतिवत्प्रधानफलानुवादाद्द्रष्टव्यम् ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्स्मात्स्तुतिः प्रतीयेत त-
त्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ १-२-२३ ॥

किञ्च—तुल्यन्यायत्वात्सर्व एव फलविधिसरूपवद्द्रव्यदेव-
तागुणक्रियाविधिसरूपास्त्वया विधायकत्वेनाऽऽशङ्कनीयाः, यथा-
(१) “यजमानः प्रस्तरः” इत्यादयो द्रव्यस्य, “आग्नेयो वै ब्राह्मणः”
इत्यादयो देवतायाः, (२) “यो विदग्धस्म नैर्ऋतः, योऽशृतस्म
रौद्रः” इत्यादयो गुणस्य, (३) “निर्वीतं मनुष्याणाम्” (४) “इति ह
स्माद् बर्कुर्वाष्णिर्मापान्मे पचत” (५) “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता”
(६) “अप्सुपोनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसः” इत्यादयः क्रियायाः ।
तत्र यद्यपि निर्वीतादिक्रियाविधिषु शक्यार्थविषयत्वं, तथापि वायु-
वेतसादीना क्षेपिष्ठत्वात्तन्वयत्वस्य स्वभावादेव सिद्धेश्वादी च
तस्य प्रयत्नेनाप्यनिष्पत्तेरनर्थको विधिः । तस्मात्स्तुतिः प्र-

तीयेत । स्तुतिप्रकारश्च चायूदाहरणे पूर्वमेव प्रदर्शितः । वेत-
साश्वयोस्त्वेवम् “अप्सु योनिर्वा अश्वोऽप्सुजो वेतसः स्व एवैनं
योनीं प्रतिष्ठापयति” इत्ययं(१) “वैतसे कटेऽश्वं चिनोति” इत्य-
स्यविधेशेषः । तत्र वेतसे ऽञ्जन्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वादश्वस्यापि पु-
राणेष्वञ्जन्यत्वप्रसिद्धेः, कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वेतसप्र-
कृतिभूतास्वप्सु चयनादश्वस्य स्वयोनीं प्रतिष्ठापनं कृतं भव-
तीति चयनस्तुतिः ।

यद्यपि च—स्वयोनिप्रतिष्ठापनमात्रेण न काचित्स्तुति-
बुद्धिः, तथापि(२) “आपो वै शान्ताः” इत्यर्थवादान्तरेऽपि
शान्तत्वेन यजमानकष्टशमयितृत्वावगमादेवंविधप्राशस्त्यवती-
प्सु प्रतिष्ठापनेन चयनस्य स्तुतिः प्रत्येतव्या । अतश्च
तत्सामान्यादितरेष्वपि सर्वविधिमरूपेषु तथात्वं द्रष्टव्यम् ।
नचैवं (३) ‘तत्सिद्धि’ सूत्रादावपि विध्यर्थवादविचारस्य करिष्य-
माणत्वात्पौनरुक्त्यम्, तत्सिद्धिसूत्रस्य तावद्गुणवादनिमित्तमात्र-
कथनपरत्वेनात्रत्यस्यैव विद्ध्यर्थवादविचारस्य तदर्थस्मारणात् ।
(४) निर्वीताद्यधिकरणानि तु कृत्वाचिन्तात्वेन व्याख्येयानि ।
अर्थवादत्वकथनं तु तत्र कृत्वाचिन्तोद्घाटनम् । एव पाठमपि
(५) मापपाकाधिकरणं व्याख्येयम् । सूत्रं व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

प्रकरणे च सम्भव(६)न्नपकर्षः कल्प्येत विध्यान-
र्थक्यं हि तं प्रति ॥ १-२-२४ ॥

किञ्च—‘पो विदग्ध’ इत्यादां यदि तावद्यच्छब्दानुरोधेन

१ तै. ब्रा. ३८१९. २ तै. स. ५ ४४ ३ पू. मी. १४२३,
४. पू. मी. ३. ४ १ ५ पू. मी. ६-६ ११.

६. यद्यपि अपकर्षो न कल्प्येत इ. सेष सर्वत्र पाठस्तमुपलभ्यते,
तथापि हस्तलिखितकौस्तुभपुस्तकयोर्निर्ग्रहितस्यैव पाठस्यदर्श-
नात् तथैव ग्रन्थज्ञता व्याख्यातव्याञ्च स एव पाठो निवेशितो मया ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थविदग्धत्वे निमित्ते निर्ऋत्यादिदेवता-
न्तरविधिः, तदा स्नावकत्वेन गतिसम्भवे नित्यस्याप्युत्पत्तिशि-
ष्टदेवतान्तरस्य वाधारुयोऽपकर्षः कल्प्येत । अपैतद्वोपभयाद्य-
वहितकल्पनयापि 'यो नैर्ऋत' इति तद्धितान्तपदलक्षितनिर्ऋति-
देवत्ययागीपद्रव्योद्देशेन विदग्धत्वविधानं, तदा(१) "पूषा मपिष्ट-
भाग" इति वत्प्रकरणादपकर्षः कल्प्यः । दर्शपूर्णमासप्रकरणे नि-
र्ऋतिदेवताभावेन दर्शपूर्णमासकर्म मति विधानार्थक्यात् । न च
प्रकरणे एव कर्मान्तरविधिऽशङ्काः, यत्तच्छब्दान्वयानुपपत्तेः ।
"अविदहता श्रवयितव्य" इति विधेयकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यमे-
दाङ्गीकारायोगाच्च । तथाचोत्तरसूत्रे वक्ष्यति— "विधौ च वा-
क्यभेदस्स्यात्" इति । तस्मात्स्नावकत्वमेव युक्तम् ॥
सूत्रं व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

विधौ च वाक्यभेदस्स्यात् ॥ १-२-२५ ॥

इदं सूत्रम् स्तुतिपरस्यापि "ऊर्जोऽवरुद्ध्या" इत्यस्य फलपर-
त्वे शङ्क्यमाने—यदि तावत् श्रूयमाणस्यैवोभयपरत्वम्, तदा ता-
त्पर्यानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदः । राशिमन्त्रन्यायेन श्रुतस्य श-
ब्दस्य स्तुतिपात्रपरत्वेऽपि विहितस्यौदुम्बरत्वस्य फलापेक्षायां
कल्पितेन शब्देन फलविधौ शङ्क्यमाने तु गौरवलक्षणो वाक्य-
भेदः । यद्यपि चेयं शङ्का पर्णप्रत्यधिकरणे निराकरिष्यते, त-
थाप्यत्रापि प्रसङ्गादिराकृतेति मूले व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु—अ-
नन्तरसूत्रानुगुण्याद्विदग्धादिवाक्येष्वेव कर्मान्तरशङ्कानिराकर-
णार्थं वेदितव्यम् । निराकरणप्रकारश्च पूर्वमेव दर्शितः ॥ २८ ॥

इति द्वितीयमौदुम्बराधिकरणम् ॥ २ ॥

(विधिवन्निगदाधिकरणम्)

अथ तृतीयं हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ १-२-२६ ॥ (पू)

(विषयसंशयसङ्गतयः)

चातुर्मास्येषु-(१)“शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते”इति श्रुतम् । तत्र ‘तेन ह्यन्नं क्रियते’ इत्यस्य हेतुविधायित्वेन प्रामाण्यं स्तावकत्वेन वेति सन्देहः । पादाध्यायसङ्गती(२) स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वत्र कामपटाद्यभावात्फलपरत्वं निराकृतम्, इह तु हेतुप्रतिपादक‘हि’शब्दश्रवणाद्धेतुविधित्वसम्भव इति पूर्वपक्षोत्थानात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुप्रत्युदाहरणरूपा । अत एव न पौनरुक्त्यमपि ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र हिशब्दश्रुत्याऽन्नकरणत्वस्य हेतुत्वमुच्यते । हेतोश्च साध्यापेक्षायां सन्निधानाल्लाघवाच्च होमसाधनत्वं साध्यत्वेन सम्बद्ध्यते ।

यद्यपि च पूर्वं व्याप्त्यवगममन्तरेण लोके प्रायशो न हेतुत्वावगमः, तथाप्यनवगतव्याप्तेरपि पुंसो धूमो बद्धेहेतुरित्याप्तोपदेशादेव व्याप्त्यनुमानबद्धेदावगतहेतुत्वान्यथानुपपत्त्या व्याप्तिवचनं कल्प्यते—यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति । अस्ति च दूर्वापिठरशुर्पादीनामन्नकरणत्वम्; पाकादिरूपव्यापारवत्त्वात्, विप्रकृष्टलाङ्गलाद्यपेक्षया साधकतमत्वाच्च ।

अत्र च तच्छब्देन शूर्पपरामर्शोऽपि न तस्य हेतौ प्रवेशः, हिश-

१. चातुर्मास्यान्तर्गतघरणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वण्यास्नातमिदम् ।

२. सङ्गतिस्सर्पद्येति० क. ख. पु. ।

७ मी० कौ०

द्वोपात्ते हेतुत्वविधायुद्देश्यस्य तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य प्रातिप
दिकोपात्तेन शूर्पेण विशेष्टुमशक्यत्वात् । शूर्पस्य पक्षत्वेन तद्वृत्ति
त्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च । अत्र च 'शूर्पेण जुहोति,
तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्युभयत्रापि वर्तमाननिर्देशाद्दोमसमा
नकालीनान्नक्रियाप्रतीतिस्तादृश्याश्वासम्भवेन तन्निरूपितकरण-
त्वस्य होमसाधनत्वं प्रति हेतुत्वासम्भवात् 'क्रियते' इत्यत्र
कृत्वा स्वार्थविपरिणी शक्तिर्लक्ष्यते-तेन कर्तुं शक्यत इति ।
अन्नक्रियाजनकशक्तेश्च सर्वदा वर्तमानत्वान्न लटोऽनुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु शक्तिं प्रति तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्यानन्व-
यापत्तेश्च शक्तिव्यतिरिक्तकरणत्वाभावाच्च शक्तिलक्षकत्वानु-
पपत्तेर्लट एव भूतत्वे भावित्वे वा लक्षणा । आवश्यकी चर्यं
लक्षणा स्तुत्यालम्बनार्थं सिद्धान्तिनोऽपि । तेन तादृशान्नक्रिया
करणत्वस्य हेतुत्वोपपत्तिः । अत्र च होमस्य (१) "करम्मपात्राणि
जुहोति" इत्युपपत्तिवाक्येनैव प्राप्तत्वात्तदनुवादेनान्नकरणत्वहे-
तुकमन्नकरणमात्रस्य दर्वापिठरादेस्साधनत्व श्रुतानुमितैकदेश-
निष्पन्नवाक्येन विधीयते । शूर्पपदं चा(२)व्युत्पत्त्यानुवादोऽन्नकर-
णमात्रोपलक्षणं वा । दर्वापिठरादीनामपि होमसाधनत्वसिद्धिश्च
व्याप्तिकल्पकस्य हेतोः प्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । नचैवं भाश-
स्त्यसमर्पकाभावः, विधेरेवामाप्तिबलबन्धमाशस्त्यलाभोपपत्तेः ।

१ का. श्रौ. सू. ५ ५ १० दक्षिणाग्नौ घघानीपद्भर्जयित्वा तान्
पिष्ट्वा (चूर्णीकृत्य) जलेन सयुत्य तेन पिष्टन यजमानस्य यावत्स्य
प्रजाः स्यु मत् एकाधिकानि पात्राणि क्रियन्त । तानि करम्मपात्राणि ।
तानि च नघीने शूर्पे निक्षिप्य तत् शूर्पे पत्नी स्थशिरसि निक्षिप्य
यजमानान्धारब्धा दक्षिणेऽग्नौ जुहुयात् । एष सम्प्रदाय ॥

२. अथयुत्य समुदायात् पृथक्कृत्यानुवाद् ।

.सिद्धान्तः] प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । ६१

हेतुसमर्पकस्यैव वा(१)रात्रिसत्रवदुभयपरत्वकल्पनया प्राशस्त्य
परत्वोपपत्तिः । तस्माद्धेतुविधिरेषायम् “न ह्यज्ञानूयाजान्यक्ष्यन्
भवती” तिवत् ॥ सूत्रं व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥१-२-२७॥(सि)

(सिद्धान्तः)

नैवम् ; प्रथमोपस्थितविधुद्देशवर्त्यनन्यप्रयोजनशुर्पपदवैय-
र्थ्यमसङ्गात् । अतश्शुर्पं तावदवश्यं विधेयम् । तेन प्रत्यक्ष-
श्रुतेन शुर्पेणाऽऽनुमानिकैर्द्वेष्यादिभिर्न विकल्पः, न वा तस्य
तैर्वाशः । समुच्चयोऽपि शुपस्य नैरपेक्ष्यवाधाद्युक्तः ।
तथा हि —“(२)ममर्थः पदविधिः” इति सूत्रेण तावत्पदमात्रस-
म्बन्धिविधौ सामर्थ्यं विधीयत इति निर्विनादम् । (३)न चै-
तस्य समासप्रकरणस्थत्वात्पदमात्रे न सामर्थ्यविधायकत्वम्,
एतस्य परिभाषारूपत्वेन प्रकरणेनानियमात् । अन्यथा तद्धि-
तविधावप्यस्य प्रवृत्त्यनापत्तेः । न च तत्र “(४)समर्थानां प्रथ-
माद्वा” इति सूत्रेण सामर्थ्यापेक्षत्वविधिः, अस्य सूत्रस्य ‘सम-
र्थानां पदानां’ मित्यनूद्य ‘प्रथमाद्वा प्रत्ययोत्पत्ति’ रित्येतद्वि-
धिपरत्वात् ।

वस्तुतस्तु नास्य समासप्रकरणस्थत्वम् । अतस्तमास-
वत्पदस्य सतो विधिरित्यर्थासम्भवेऽपि प्रातिपादिकादनुशि-
ष्टस्यापि तद्धितस्य पदसम्पादकत्वात्, उभयमाधारण्येन पदम-

१. रात्रिसत्रे स्तावकस्यार्थवात्तस्य फलपरत्वमपि यथा कल्प्यते
तद्वदुभयपरत्वमिति भावः । २. पा. सू. २. १. १. ।

३. न च तस्येति घ. पु. । ४. पा. सू. ४. १. ८२ ।

म्वन्धिविधिमात्रम् । पटाविधिशब्दार्थो महाभाष्ये प्रासिद्धः । एवं च सुप्तिङ्गविधेरपि धातुमातिपादिकादनुशिष्टत्वेन पदसम्बन्धित्वः सापथ्यपेक्षत्वमविरुद्धम् । अतश्शूर्पेणेत्पत्रापि सामर्थ्यपेक्षत्वा-
दन्वयापेक्षत्वे च सामर्थ्यभङ्गापत्तेर्न समुच्चयः ।

ननु—“समर्थः पदविधिः” इत्यत्र महाभाष्यकारेण द्विविधं सामर्थ्यमुक्तम्—व्यपेक्षालक्षणमेकार्थोभावलक्षणं च । तत्र यदि तावदन्वयोन्वयापेक्षत्वरूपं व्यपेक्षालक्षणम्, यथा ‘राजपुरुष’ इत्यत्र राजपदस्योत्थिताकाङ्क्षत्वं पुरुषपदस्य चोत्थाप्याकाङ्क्षत्वम्, तथा सति शूर्पेणेत्यत्र द्रव्यान्तरसाकाङ्क्षत्वेऽपि प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परसापेक्षत्वान्न विरोधः । न चैवमृद्धपदसाकाङ्क्षत्वेऽपि राजपुरुष इति समासापत्तिः, “सविशेषगानां वृत्तिर्नैष्यते” इति वार्तिकेन ताज्जिपेधात् ।

अथ तु सूत्रवार्तिकयोरेकवाक्यतया पदान्तरसापेक्षत्वेऽप्यसामर्थ्यं स्यात्, तथापि शाब्दान्वयसापेक्षत्व एव तत्, नत्वर्थान्तराकाङ्क्षत्वेऽपि । व्रीह्यादीनामवयाताज्जिपेक्षत्वेऽपि सामर्थ्याविधानात् । अपैकार्थोभावलक्षणं तत्; तथापि समास-
बद्धर्पकरणत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावमात्रेणैकार्थ्योपपत्तेर्न द्रव्यान्तरसापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्यभङ्ग इति चेन्न; विशेषणत्वस्यान्य-
योगव्यावृत्तिं विनाऽसम्भवेन द्रव्यान्तरसापेक्षत्वे विशेषणत्व-
स्यैवानुपपत्तावेकार्थोभावलक्षणसामर्थ्यानुपपत्तेः ।

यद्यपि चायोगव्यावृत्तिरूपनिष्पन्नफलकत्वेनापि विशेषणत्वोपपत्तिः, तथापि शूर्पस्याविशेषाद्बोमीयसकलद्रव्याधारत्वेन विधानात्तत्र चायोगव्यावर्तनरूपस्य नियमस्य द्रव्यान्तरव्यावृत्तिमन्तरेणासिद्धेर्न समुच्चयोपपत्तिः ।

एवञ्च यद्यपि “समर्थः पदविधिः” रित्यनेन पदमात्रविधौ

सामर्थ्याविधिर्न स्यात् , तथापि द्रव्यविधेर्नियमविधित्वात्तस्यो-
क्तविधया द्रव्यान्तरव्यावृत्तिमन्तरेणासिद्धेर्व्यावृत्तितात्पर्यावगते
स्समुच्चये च तदसिद्धेर्न पुरुषेच्छामात्रेण समुच्चयोपपत्तिः । आह
स्यापादनेन तु समुच्चयपक्षो गुणानुरोधेन प्रधानावृत्त्ययोगा
दयुक्तः । विस्तरेण चैतदुपपादितम्—

(१) “समासस्सति सामर्थ्ये तच्चापीष्टं विशेषणे ।

विशेषणं व्यवच्छेत्तु विशेष्यव्यापि चोच्यते ॥”

इत्यादिना रथन्तरचरणे वार्त्तिककृता । तस्मान्न समुच्चयोऽपि ।

अतश्च प्रत्यक्षश्रुतेन शूर्पेणैव होमस्य निराकाङ्क्षत्वात् नानु
मानिकाना दर्वीपिठरादीनामन्वयः ।

न च शूर्पासम्भवेऽनुकल्पत्वेनान्वयशक्यः, हिशब्दश्रुते
रपेक्षितस्तुतिमात्रपरत्वसम्भवेऽनपेक्षितहेतुपरत्वकल्पने प्रामाण्या-
भावेन दर्वीपिठराद्यन्वयविधायिव्याप्तिकल्पने गौरवात् ।

न च स्तुतिपरत्वे लक्षणापत्तिः, अपक्षानुरोधेन तस्या अ
प्याश्रयणीयत्वात् ।

चस्तुतस्तु हिशब्दो हेतुत्वमेव उदन् विधिं प्रति हेतोरनपे-
क्षितत्वात् आनर्थक्यनदङ्गन्यायेन स्तुतिं प्रयाश्रीयते—अन्नक
रणत्वात्प्रशस्त इति । अतो विधिशब्दापेक्षापूर्वकत्वात् स्तुतिरेव
न्याय्या, यतोऽन्नकरणत्वस्य हेतुत्वऽपि दर्वीपिठरादेः साधक-
तमत्वाभावेनाकरणत्वात्, साधकतमस्य च पाकादेः होमसाध
नत्वायोगात्, अत्रोदनेत्येव सूत्रार्थः ॥ २७ ॥

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ १-२-२८ ॥

नन्वेवं शूर्पेऽपि साधकतमत्वाभावात् स्तुत्यालम्बनरू-
पार्थरहिते स्तुत्यनुपपत्तिः ॥ २८ ॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ १-२-२९ ॥

अस्मत्पक्षे त्वेतस्य विधिशेषत्वेनानुवादकत्वात्, अनुवादस्य च यथाप्राप्तिं वर्णनीयत्वात्, यादृशं लोके शूर्पस्य विप्रकृष्टलाङ्गलाद्यपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादन्नं प्रति साधकनमत्वं दृश्यते, तादृशस्यैव स्तुत्यालम्बनार्थमनुवादो नानुपपन्नः । एवमेव वर्तमाननिर्देशोऽपि अनुवादत्वादुक्तरीत्या करोतेऽशक्तिलक्षकत्वेन लटो वा भूतभाविष्यत्काललक्षकत्वेन व्याख्येयः । अनुवादत्वादेव च लक्षणापि न दोषः । प्रत्युत स्तुत्युपपादकत्वाद्गुण एव । न हि भूते भाविनि वा तादृशी प्रीतिर्पादृशी वर्तमाने । न वा वर्तमानशक्तिके तादृशी यादृशी फलोपहिते । अतो वर्तमानशक्तिकं हेतुं कृतं करिष्यमाणं वा स्तोतुमस्मत्पक्षे 'क्रियत' इति निर्देशोपपत्तिः । हेतुविधिपक्षे तु ममाणान्तरसिद्धार्थानुवादकत्वाभावाद्यथाश्रुतादीपदप्यन्यथात्रकल्पनं दोष एव ।

अत एव यत्र हेतुविधिपक्षेऽपि न लक्षणा । यथा - (१) आतिथ्याया "चतुर्गृहीतान्पाज्यानि भवन्ति, न ह्यत्रानूपाजान्पक्ष्यन्भवती" त्यत्र । तत्र हेतुरेवानूपाजाभावः चतुर्गृहीतत्रित्वविधिफलीभूताष्टगृहीतगतग्रहणचतुष्कनिवृत्तौ । अतश्च तत्र हेतुबलेन व्याप्तिकल्पनायामातिथ्याव्यतिरिक्तायामपि खण्डेष्टावनूपाजाभावे सति चतुर्गृहीतत्रित्वभासेऽष्टगृहीतनिवृत्तिमिद्धिः । प्रकृतौ च "अष्टावुपभृति गृह्णाति" इत्यत्र चतुष्कद्रूपलक्षणायोतनार्थत्वादेतस्य मयाजार्थजुहा समानयने नियोगतोऽर्द्धमेव ममानेतत्पामिति लभ्यते । अन्यथा हि मयाजानूपाजयोर्मिलित्वा पञ्चमंरूपाकत्वात्

१. सामयगे दीक्षानन्तरदिने सोमकृपणानन्तरं क्रियमाण इष्ट-विशेष आतिथ्या ।

(१) 'समं स्यादश्रुतत्वा' दितिन्यायेन प्रयाजद्रूपार्थं किञ्चिदधिक
स्रुवन्नयस्यैवानयनं प्रमज्जयेत् । यथा च न प्रहारान्तरेण चतु
ष्कद्वयसिद्धिः, तथा चतुर्थ(२) उपपादयिष्यते । अतश्च तत्र
लक्षणाभावाद्देतुविधित्वमेव, प्रकृते तु लक्षणाप्रसङ्गात् स्तुति-
परत्वाङ्गीकारः ॥ २९ ॥

(३) यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात् ॥ १-२-३० ॥

यद्यपि चायं हेतुविधिस्स्यात्, तथापि शूर्पगतस्यैवान्नकर-
णत्वस्य हेतुत्वमवतिष्ठेत, न दर्वापिठरादिगतस्यापि, शूर्पस्यैव
होमसाधनत्वादिनिर्देशात् । न च शूर्पगतहोमसाधनत्वे साङ्ख्येऽन्य
गतान्नकरणत्वस्य(४) हेतुता सम्भवति, सामानाधिकरण्याभा
वात् । सन्निहितपरामर्शिसर्वेनामोचरतृतीयाश्रवणेन पदश्रु
त्या तद्गतस्यैवान्नकरणत्वस्याभिधानाच्च । न चान्नकणत्वस्य
हेतुत्वं प्रत्युद्देश्यत्वात्तद्विशेषणाविवक्षा, अन्नकरणत्वस्य स्वक
पतो लोकावगतस्यापि सोमादिवद्विधेयत्वेनानुद्देश्यत्वाद् ।

यत्तु धूमादिवत्पक्षवृत्तित्वेन हेतोरविशेषणमित्युक्तम् । तन्न,
धूमादौ विशेषधर्मेण व्याप्त्यनवगमाद्युक्ता धूमत्वादिना सामा
न्येन हेतुता । वेदे तु प्रमाणान्तरेण व्याप्त्यनवगमात्, विशेष-
तश्चतुहेत्वन्यथानुपपत्तेर्विशेषव्याप्तिकल्पनयाऽप्युपपत्तौ न श्रुतप-
रित्यागे प्रमाणमस्ति । दृष्टं च लोकेऽपि विशेषतस्तृणधूमदर्श-
नात् तृणाग्नेरनुमानम् । अतो यद्यन्नकरणं शूर्पं तेन तेन होत

१ जै. सू. १० ३-५३

२. चतुर्थप्रथमान्याधिकरणे 'तदष्टसंत्य'मित्यत्र ।

३ इतस्सूत्रत्रयमेकसूत्रनया परिगणितं भाष्यादौ ।

४. त्वस्यापि क. पु. ।

व्यमिति व्याप्तिकल्पनादसमर्थशुर्षव्यावृत्तिः परं भवेत्, न तु
दवर्षादिप्राप्तिः । इदं च वस्तुतो लक्षणाप्रसंगेन स्तुतिपरत्वस्यै-
वोक्तत्वादभ्युपेत्यवादेनैवोक्तम् । तत्प्रयोजनं च नानूयाजाभा-
वमात्रस्य हेतुत्वम्, किन्तु बहुवचनश्रवणात् बहुनूयाजाभाव-
स्यानूयाजसामान्याभावरूपस्य । अतोऽवभृथे वर्हिर्नूयाजमात्रा-
भावेऽपि न व्यभिचारः ॥ ३० ॥

सामान्यादिति चेत् ॥ १-२-३१ ॥

ननु—अविशेषप्रवृत्ततृतीयाकारप्रसयश्रुत्यनुरोधेन पदश्रुति-
वाधादन्नकरणसामान्यस्यैव हेतुत्वं स्यादिति चेत् ? ॥ ३१ ॥

अव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ १-२-३२ ॥

प्रत्ययश्रुत्यंगीकारे हि यद्यद्गृहीतं तस्य तस्य काचिदन्ननिमित्त-
ताऽऽस्त्येवेत्यनवस्थितत्वाद्यार्थकिञ्चित् द्रव्यं होमे प्रसज्येत । तादृश-
स्य च होमाक्षेपादेव प्राप्तत्वादनर्थकोऽन्नकरणशब्दः । अतश्च
प्रत्ययश्रुतेरानर्थक्यप्रतिहतत्वाद्दुर्बलश्रुत्यनुरोधो न दोषाय ॥ ३२ ॥

इति तृतीयं हेतुवन्निगदाधिकरणम् (हेत्वधिकरणम्)

अथ चतुर्थं मन्त्राधिकरणम् ॥

तदर्थशास्त्रात् ॥ १-२-३३ ॥ (पू)

(विषयसंशयमङ्गतयः)

'मन्त्रानर्थक्य'मित्यन्तस्य एकग्रन्थेऽपि व्याख्यासौकर्यार्थं
खण्डशाः प्रत्येकं पञ्चम्यन्तमूनादयोपन्यासः । इह मन्त्रानुदा

हृत्य किं तेषां धर्मे प्रामाण्यमुत नेति-विचारः । अत्र पादाध्या-
यसङ्गती पूर्ववत् ॥

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यप्यर्थवादवदेवाऽध्ययनविधिनाऽध्ययनसंस्कार्यता
मन्त्राणामवगता, तथापि मन्त्राणामुपयोगापेक्षार्यां न तावत्
विधिवत्स्वतो विधायकत्वेनोपयोगसम्भवः, विधिविहितार्थानु-
वादकत्वात्; यच्छब्दादिनां विधिशक्तिप्रतिबन्धाच्च ।

नापि स्तावकत्वेन, अर्थवादवत्प्रदेशान्तरविहितस्तुत्यसम्भवात्।
तथा हि—मन्त्राणां स्तावकत्वमर्थवादवत्पदैकवाक्यतया वा ?
वाक्यैकवाक्यतया वा ? नाद्यः ; प्रदेशान्तरस्थत्वात् । नान्त्यः ;
पदार्थविधया लक्ष्यस्तुतिमात्रप्रतिपादनेऽपि अर्थवादवदेव स्वा-
र्थबोधे समाप्त्यभावात् । अतो न स्तावकत्वम् । विस्तरेण चै-
तत्(१)द्वितीये द्वयमपि निराकरिष्यते । अत एवार्थवादप्रामा-
ण्यहेतुप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानादर्थवादविचारसङ्गतिः ।
अनन्तराधिकरणद्वयस्य त्वाक्षेपसमाधानार्थत्वेनार्थवादाधिकरण-
शेषत्वादव्यवधायकत्वम् । प्रकरणान्तरत्वेन चानन्तरसङ्गसभा-
वेऽपि न दोषः ।

नापि स्मारकत्वेन; तथाङ्गीकारेऽप्यनधिगतार्थगन्तृत्व-
रूपस्य प्रमाकरणत्वरूपस्य वा प्रामाण्यस्य तावदयोगस्तदवस्थ
एव । किञ्च इदं स्मरणमपि यत्किञ्चित्स्वार्थमात्रविषयकम् ?
कर्मसमवेतानुष्ठेयार्थविषयकं वा ? नाद्यः, अनुपयोगात् ; साम्नां
मन्त्रत्वस्य(२)द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात्तेषां चार्थाभावेनाव्यापक-
त्वाच्च । नान्त्यः, अनुष्ठेयार्थस्मरणस्य ध्यानादिनाप्युपपत्तौ

मन्त्रवैयर्थ्यात्; वाचकमन्त्रशब्दस्मरणस्यार्थस्मरणाधीनत्वेन वै-
परीत्याच्च ।

किञ्च—प्रोत्साहनानुमन्त्रणादिमन्त्राणां (१)“अग्न्य-
सुव” रित्यादीनां कर्मसमवेतार्थाभिधायित्वेऽप्यननुष्ठेपार्थक-
त्वान्न स्मरणोपयोग इत्यव्यापकत्वं तदवस्यमेव । जपादिम-
न्त्राणां तु कर्मसमवेतार्थाभिधायित्वमपि प्रायशो लक्ष्यते । एवं
यत्रापि करणमन्त्रे समवेतार्थाभिधायित्वं तत्रापि द्वित्राणामेव नि-
र्वापादिपदानां तत्, न तु (२)‘देवस्य त्वा’ दिपदानाम् । साम-
मन्त्राणां तु गीत्यात्मकत्वेनाऽवाचकत्वान्नार्थाभिधायित्वमपि ।
अतः स्मारकत्वेनाप्युपयोगासंभवात्, अध्ययनसंस्कृतानां चोप-
योगापेक्षया प्रकरणपठितानामनारभ्याधीतानां च यथासम्भवं
श्रुतिवाक्याधिकाराख्यप्रकरणक्रमसमाख्यादिभिः प्रधानाङ्ग-
त्वेनावगतानां प्रधानविधिना मन्त्रस्वरूपमेवाङ्गीक्रियते, न
तु ब्राह्मणवाक्यवदर्थोऽपि, अनुपयोगात् । मन्त्रस्वरूपस्य च
स्वतोऽक्रियारूपत्वाद्यद्यपि नेतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो योग्यः,
नापि स्वरूपेण प्रधानोपकारकत्वसम्भवः, तथापि प्रमाणान्तरा-
वगतमन्त्रस्वरूपाङ्गत्वनिर्वाहापोचारणक्रियाद्वारेण ग्रीह्यादिवत्का-
रकत्वेनान्वयोऽङ्गीक्रियते । प्रायशश्च वेदे मन्त्रणा ‘मित्याहो’ पनि-
वद्धत्वादुच्चारणक्रिया श्रुतैव । यत्रापि (३)“वर्हिर्देवसदनं दामी”
त्पादौ सा न श्रुता, तत्रापि परिशोपात्सैव कल्प्या । न हि
(४)प्रत्यायनस्य पुरुषकृत्यसाद्ध्यस्य व्यापारत्वं (५) घटते ।
अत उच्चारणमेव व्यापारः । तस्य चोक्तविधया दृष्टमयोजना-
सम्भवाददृष्टार्थत्वम् ।

१. तै. सं. १. ६. ६. २. तै. सं. ४. १. १. ३. मै. सं. १. १. २.
४. अर्धप्रत्यायनस्येति ख. पु. ५. सम्भवति इति ग. पु.

नचैवमर्थपरत्वाभावे स्वाध्यायाध्ययनविधेरदृष्टार्थतापत्तिः, हुंफडाद्यध्ययनवन्मन्त्राध्ययनस्यापि कर्मकालीनोच्चारणप्रयोग-
प्राप्त्युभावसिद्धयर्थत्वेन दृष्टार्थत्वात् । अत उच्चारणक्रियाद्वारेण
मन्त्राणां प्रधानभावनाग्रहणम् ।

न च मन्त्राणामशाब्दत्वाच्छाब्दक्रतुभावनानन्वयः, क्रमा-
दिकल्पितया अनेन मन्त्रेणास्य प्रधानस्योपकुर्यादित्येवंविधया
श्रुत्या मन्त्राणामपि शाब्दत्वात् । एवंचार्यप्रत्यायनार्थत्वाभावा-
ल्लिङ्गेन तत्तदवान्तरकार्ये बहिर्लवनादौ विनियोगायोगादर्शपूर्ण-
मासादिप्रकरणपठिताना सर्वेषां मन्त्राणां यत्रकचित्प्रयोगे प्राप्ते
केषाञ्चिन्मन्त्राणां क्रियाविशेषानुष्ठानकालीनोच्चारणविधायि-
शास्त्रस्याप्युपपत्तिः, अन्यथा हि लिङ्गादेवानुष्ठेयक्रियाङ्गत्वसिद्धेः
पुनस्तदङ्गत्वप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । यथा
(१) "अभ्रिरसि नारिरसी" त्यादयोऽग्निप्रकरणाम्नाताश्चत्वारो
मन्त्रा लिङ्गादेवाग्न्यङ्गेष्टकार्यमृत्खननसाधनीभूताभ्रयादाने प्राप्ता
इति (२) 'तां चतुर्भिरादत्त' इति वचनं व्यर्थम् ।

न च चतुस्सङ्ख्याविधानार्थं तत् ; सा ह्यादानोद्देशेन वा
विधीयते मन्त्रोद्देशेन वा ? न तावदाद्यः, सङ्ख्याया (३) 'स्ति-
स्र आहुती' रितिवत्कर्मसामानाधिकरण्याभावेन साक्षादादान-
सम्बन्धयोगात् । न चारुणैकहापनीन्पायेन मन्त्रसामानाधिक-
रण्योपपत्तिः । तत्रैकहापन्या अमाप्तत्वेन विधेयत्वात्तत्परिच्छे-
दकापेक्षया युक्तः पार्ष्टिक आरुण्येन सम्बन्धः । मन्त्राणां तु
लिङ्गादेव विकल्पेनैकसङ्ख्यानां प्राप्तत्वेन परिच्छेदकानपेक्ष-
त्वान्न ग्रहैकत्ववद्युक्तश्चतुस्सङ्ख्यायासम्बन्धः । नान्त्यः,
स्वरूपेणैव मन्त्राणां चतुस्सङ्ख्यात्वेन वचनवैयर्थ्यात् । आदान-

विशिष्टमन्त्रोद्देशेन सह्ययाविधौ विशिष्टोद्देशे वाच्यभेदः ।
उभयविशिष्टादानविधिपक्षस्तु आदानस्यार्थप्राप्तत्वान्मन्त्राणां
लिङ्गादेव प्राप्तेरनाशङ्क्य एव । अतो न सह्ययाविधिः ।

नापि समुच्चयविधिः, तद्वाचकशब्दाद्यभावात् । अस्मत्पक्षे
तु चतुस्तह्ययाकमन्त्रोच्चारणस्याऽऽदानाद्भवत्वसिद्धयर्थो विधि-
रर्थवान् ।

तयाग्निचयनप्रकरणाम्नात एव मन्त्रः (१) “ इमामपृष्णत्र-
शनामृतस्ये” त्ययं लिङ्गादेव तत्रत्याश्वरशनाग्रहणे प्राप्त इति
पुनस्तत्र “(२)इत्यश्वाभिधानीमादत्त” इति वचनं व्यर्थम्;
न ह्यत्र पूर्ववत्किञ्चिद्विधेयान्तरमप्याशङ्कितं शक्यम्, आदानस्य
स्वरूपेणाश्वाभिधानीसंस्कारार्थत्वेनार्थान्मन्त्रस्य च लिङ्गादेव
प्राप्तेः । न च मन्त्रस्याश्वाभिधान्यादान इव लिङ्गाविशेषेण गर्द-
भरशनादानेऽपि प्राप्तेस्तत्परिसह्ययार्थं वचनमर्थवद्भविष्यतीति
वाच्यम् । परिसह्यया हि माप्युत्तरकालं शब्दी वा स्यात् ?
कैङ्करुप्राप्तेः पूर्वमेवाश्वाभिधान्यादाने मन्त्रविधौ कृते पश्चाद्विधेः
कलत्वेन वा ? आद्येऽप्यादानविषयिणी मन्त्रविषयणी वा ? नाद्यः,
गर्दभरशनादानाभावे गर्दभघ्ननासम्भवेन रशनावैपर्यमस-
ङ्गात् । अश्वाभिधानीसम्बन्ध्यादानस्य श्रौतस्य सामर्थादेव
प्राप्तेरविधेयत्वात्स्वार्थस्य विधेयत्वहानिः, गर्दभाभिधान्यादान-
निवृत्तेश्च लक्षिताया विधेयत्वात् परार्थस्य विधेयत्वकल्पना,
अर्थाक्षेपप्रमाणेन प्राप्तस्य गर्दभरशनादानस्य वाद्यः, इति त्रैदो-
ष्यापत्तेश्च । त्रैदोष्यापत्यैव गर्दभाभिधानीतो मन्त्रविषयपरिस-
ह्ययापत्तोऽपि निराकार्यः ।

अथ लिङ्गस्यार्थाक्षेपस्य वा श्रुतिकल्पकत्वेन मन्य-

रप्रवृत्तित्वात्ततः पूर्वमेवाश्वाभिधान्यङ्गत्वेन मन्त्रविधौ मन्त्र-
विशिष्टादानविधौ वा स्वार्थस्यैव विधेयत्वात्, परार्थे चाकाङ्क्षा-
विरहेण लिङ्गस्य श्रुत्यकल्पकत्वेन गर्दभरशनायां मन्त्रस्य प्राप-
कप्रमाणाभावेऽर्थसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । अत एव प्राप्त्यभावेन
प्राप्तवाधस्याप्यभावात्, त्रैदोष्यानापत्तेः फलतः परिसङ्ख्यापक्षो
युक्त इति चेत्

अश्वाभिधान्यङ्गत्वेन मन्त्रविशिष्टादानविधावप्यश्वाभिधा-
नीस्वरूप आनर्थक्यप्रसङ्गेनापूर्वसाधनत्वलक्षणायां रशनाद्वय-
स्याप्येकया प्रणाड्या एकापूर्वसाधनत्वा(१)द्यवेष्विवावघातादे-
र्मन्त्रस्य गर्दभरशनायामपि प्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । अतो द्विविधायामपि
परिसङ्ख्याया असम्भवान्मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यत्वे वच-
नवैयर्थ्यापत्तिः; अस्मन्मते तु सत्यपि रशनाद्वयसाधारण्ये रश-
नाद्वयादानाङ्गत्वेनैव मन्त्रविधिरर्थवान् । तथा दर्शपूर्णमासप्रक-
रणाभ्यातः (२) “उरुप्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथता” मित्ययं
मन्त्रः लिङ्गादेव तत्रत्यपुरोडाशप्रथने प्राप्त इति पुनः “इति पुरोडाशं
प्रथयती” ति वचनं व्यर्थम् । न ह्यत्र पूर्ववन्मन्त्रस्यान्यनिवृत्तिश-
क्यते शङ्कितुम्; । लिङ्गेनान्यत्र प्राप्त्यभावात् ।

ननु अत्र प्रथनमेव विधीयते, न मन्त्रः, लिङ्गादेव
प्राप्तेः । न च पुरोडाशान्यथानुपपत्त्या प्रथनमपि प्राप्तमेव । त्व-
राविशेषेणाऽप्रथितस्यापि विष्टपिण्डरूपपुरोडाशस्य निष्पत्तिद-
र्शनादिति भवदेवेनोक्तत्वात् । अतः प्रथनमात्रविधायके वाक्ये
लिङ्गप्राप्तमन्त्रोपादानं (३) “यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुमिश्च

१. “ब्रीहिनवहन्ती”त्यनेन विहितोऽप्यवघातो दर्शपूर्णमासाप-
र्वरूपेकापूर्वसाधनीभूतेषु यवेष्वपि यथा प्राप्नोति तद्वादित्यर्थः ।

२. तै. स. १. १. ८.

३. तै. ब्रा. ३. २. ८.

विशिष्टमन्त्रोद्देशेन सङ्ख्याविधौ विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ।
उभयाविशिष्टादानविधिपक्षस्तु आदानस्यार्थप्राप्तत्वान्मन्त्राणां
लिङ्गादेव प्राप्तेरनाशङ्क्य एव । अतो न सङ्ख्याविधिः ।

नापि समुच्चयविधिः, तद्वाचकशब्दाद्यभावात् । अस्मत्पक्षे
तु चतुस्सङ्ख्याकमन्त्रोच्चारणस्याऽऽदानाद्गत्वसिद्धयर्थो विधि-
रर्थवान् ।

तथापिचयनप्रकरणाम्नात एव मन्त्रः (१)“ इमामगृभ्णत्र-
शनामृतस्ये” त्ययं लिङ्गादेव तत्रत्याश्वरशनाग्रहणे प्राप्त इति
पुनस्तत्र “(२)इत्यश्वाभिधानीमादत्त” इति वचनं व्यर्थम्;
न ह्यत्र पूर्ववात्किञ्चिद्विधेयान्तरमप्याशङ्कितं शक्यम्, आदानस्य
स्वरूपेणाश्वाभिधानीसंस्कारार्थत्वेनार्थान्मन्त्रस्य च लिङ्गादेव
प्राप्तेः । न च मन्त्रस्याश्वाभिधान्यादान इव लिङ्गाविशेषण गर्द-
भरशनादानेऽपि प्राप्तेस्तत्परिसङ्ख्यायं वचनमर्थवद्भविष्यतीति
वाच्यम् । परिसङ्ख्या हि प्राप्त्युत्तरकालं शाब्दी वा स्यात् ?
लैङ्गिकप्राप्तेः पूर्वमेवाश्वाभिधान्यादाने मन्त्रविधौ कृते पश्चाद्विधेः
फलत्वेन वा ? आद्येऽप्यादानविषयिणी मन्त्रविषयिणी वा ? नाद्यः,
गर्दभरशनादानाभावे गर्दभवन्धनासम्भवेन रशनावैयर्थ्यमस-
ङ्गात् । अश्वाभिधानीसम्बन्ध्यादानस्य श्रौतस्य सामधर्पादेव
प्राप्तेरविधेयत्वात्स्वार्थस्य विधेयत्वहानिः, गर्दभाभिधान्यादान-
निवृत्तेश्च लक्षिताया विधेयत्वात् परार्थस्य विधेयत्वकल्पना,
अर्थाक्षेपममाणेन प्राप्तस्य गर्दभरशनादानस्य बाधः, इति त्रैदो-
ष्यापत्तेश्च । त्रैदोष्यापत्तैव गर्दभाभिधानीतो मन्त्रविषयपरिस-
ङ्ख्यापक्षोऽपि निराकार्यः ।

अथ लिङ्गस्यार्थाक्षेपस्य वा श्रुतिकल्पकत्वेन मन्य-

रप्रवृत्तित्वात्ततः पूर्वमेवाश्वामिधान्यङ्गत्वेन मन्त्रविधौ मन्त्र-
विशिष्टादानविधौ वा स्वार्थस्यैव विधेयत्वात्, परार्थे चाकाङ्क्षा-
विरहेण लिङ्गस्य श्रुत्यकल्पकत्वेन गर्दभरशनायां मन्त्रस्य प्राप-
कप्रमाणाभावेऽर्थसिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । अत एव प्राप्त्यभावेन
प्राप्तवाचस्वाप्यभावात्, त्रैदोष्यानापत्तेः फलतः परिसङ्ख्यापक्षो
युक्त इति चेत्

अश्वामिधान्यङ्गत्वेन मन्त्रविशिष्टादानविधावप्यश्वामिधा-
नीस्वरूप आनर्थक्यप्रसङ्गेनापूर्वसाधनत्वलक्षणायां रशनाद्वय-
स्याप्येकया प्रणाड्या एकापूर्वसाधनत्वा(१)द्यवेष्विवावघातादे-
र्मन्त्रस्य गर्दभरशनायामपि प्राप्तदुर्वारत्वात् । अतो द्विविधाया
अपि परिसङ्ख्याया असम्भवान्मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यत्वे वच-
नवैयर्थ्यापत्तिः; अस्मन्मते तु सत्यपि रशनाद्वयसाधारण्ये रश-
नाद्वयादानाङ्गत्वेनैव मन्त्रविधिरर्थवान् । तथा दर्शपूर्णमासप्रक-
रणाग्नातः (२) “उरुप्रथस्वोह ते यज्ञपतिः प्रथता” मित्ययं
मन्त्रः लिङ्गादेव तत्रत्यपुरोडाशप्रथने प्राप्त इति पुनः “इति पुरोडाशं
प्रथयती” ति वचनं व्यर्थम् । न ह्यत्र पूर्ववन्मन्त्रस्यान्यनिवृत्तिशक-
यते शङ्कितुम् ; । लिङ्गेनान्यत्र प्राप्त्यभावात् ।

ननु अत्र प्रथनमेव विधीयते, न मन्त्रः, लिङ्गादेव
प्राप्तेः । न च पुरोडाशान्यथानुपपत्त्या प्रथनमपि प्राप्तमेव । त्व-
राविशेषेणाऽप्रथितस्यापि पिष्टपिण्डरूपपुरोडाशस्य निष्पत्तिद-
र्शनादिति भवदेवेनोक्तत्वात् । अतः प्रथनमात्रविधायके वाक्ये
लिङ्गप्राप्तमन्त्रोपादानं (३) “यज्ञपतिमेव तत्प्रजया पशुभिश्च

१. “ब्रह्मीनवहन्ती”त्यनेन विहितोऽप्यवघातो दर्शपूर्णमासाप-
ूर्वरूपैकापूर्वसाधनभूतेषु यवेष्वपि यथा प्राप्तोति तद्वदित्यर्थः ।

२. तै. स. १. १. ८.

३. तै. ब्रा. ३. २. ८.

प्रथयती” त्पर्यवादकृतयज्ञपतिप्रथनफलकत्वरूपप्रथनस्तुत्याल-
म्बनोपपादनार्थम् । मन्त्रे हि पुरोडाशं प्रथध्वर्युर्वृते—उरु ते
यज्ञपतिः प्रथतामिति, यश्चैवं घृते स प्रथयत्येव । अतोऽध्वर्यो-
राशीर्दानकर्तृत्वं यज्ञपतिप्रथनोत्पादनकर्तृत्वेनोपचर्यते । अतः
पुरोडाशप्रथनस्तुतिसिद्धिः । तेन मन्त्रपुनश्श्रवणस्यार्थवादार्थ-
त्वान्न वैपर्ययमिति चेन्न; मन्त्रोपादानाभावेऽपि लौकिकविनि-
योगेन मन्त्रस्य तावत्प्राप्तत्वाच्चदभिमतस्तुतिसिद्धेः । पुरोडाश-
प्रथनस्याप्यर्थप्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्विधिशेषत्वायोगेनार्थवादत्वस्यै-
वानुपपत्तेश्च ।

न च भवदेवोक्तविधया प्रथनविधिश्शङ्क्यः, अष्टाक-
पालादिशब्दैरेवाष्टसङ्ख्यावच्छिन्नरूपालाधिकरणसंस्कारसंस्कृत-
द्रव्यविधानात् “कपालेषु पुरोडाशं श्रपयती” ति च तादृशस्यै-
वाधिकरणत्वस्यानुवादात्कपालाधिकरणत्वस्यैव प्राप्तेः, तस्य
च प्रथनमन्तरेणायोगात्प्रथनस्य प्राप्तत्वेन विद्ध्यनुपपत्तेः । न च
पिष्टस्य द्रवतरत्वे सति स्वत एव प्रथनसम्भवात् तदनुकूलकर्तृ-
व्यापारविधानम् । तदा हि तादृशमेव पिष्टं क्रियते येन प्रथपि-
तव्यं भवतीति वाच्यम् । कपालोपरि निधानात्पूर्वमेव “(१)म-
खस्य शिरोऽतीसाह यज्ञो वै मखः, तस्यैतच्छिरः, यत्पुरोडाशः”
इति वाक्येन समन्त्रकपिष्टपिण्डरूपपुरोडाशकरणस्योक्तत्वात्,
द्रवतरकरणे च पिण्डासम्भवात् स्वतः प्रथनासम्भवेन यावत्क-
पालाधिकरणतासम्पश्यै प्रथनकर्तृव्यताया अपि नित्यप्राप्त-
त्वात् । अतो विधेयाभावेन तदर्थवादत्वस्यैवायोगात्तदर्थत्वेना-
र्थवन्मन्त्रपुनश्श्रवणमिति दुर्घटम् । अस्मन्मते तु प्रथनानुवादेनापू-
र्वस्य मन्त्रस्य विधेयत्वात् स्तुतित्वेन चार्थवादत्वस्योपपत्तेः न

किञ्चिदनर्थकम् । अतश्च मन्त्रप्रामाण्ये तेषां विनियोजकरूपार्थ-
शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गादुच्चारणमात्रद्वारेण च प्रधानोपकारकत्वोप-
त्तेरप्रामाण्यमेव युक्तमाश्रयितुम् ॥ ३३ ॥

वाक्यनियमात् ॥ १-२-३४ ॥

(१) “अग्निर्मूर्धा दिवः ककु” दित्यादौ नियतक्रमकपदसमू-
हरूपवाक्याम्नानमुच्चारणार्थत्वपक्षे व्युत्क्रमे उच्चारणजन्यादृष्टे
प्रमाणाभावादर्थवत् , अर्थप्रत्यायनार्थत्वपक्षे तु व्युत्क्रमेऽपि
मूर्धाग्निरित्युच्चारणादर्थप्रत्ययस्याविशेषान्नियतक्रमकपदसमूहरू-
पवाक्याम्नानमनर्थकम् । न चार्थपराणामपि प्रकृतिप्रत्ययसमा-
सादिपदानां यजेत, इन्द्राग्नी, नीलोत्पलं, राजपुरुषः, नि-
ष्कौशां विरित्यादीनां क्रमनियमो दृश्यते एवेति वाच्यम् ।
तेषु विपर्ययेऽप्यशब्दत्वप्रसङ्गात् । तथा हि—

प्रत्ययस्य तावत्परत्वं “(२)प्रत्ययः परश्चे” सनेनैव प्राप्ति-
द्धम् । इन्द्रशब्दस्य च “(३)अजाद्यदन्त” मित्यनेन पूर्वनियमः ।
नीलशब्दस्य च विशेषणत्वात् “(४)विशेषणं विशेष्येण बहुलं”
मित्यनेन च प्रथमानिर्दिष्टस्य विशेषणस्य “(५)प्रथमानिर्दिष्टं समा-
स उपसर्जनं” मित्यनेनोपसर्जनसंज्ञायां कृतायां, “(६)उपसर्जनं
पूर्वं” मिति पूर्वनिपातः । राजशब्दस्य च पष्ठ्यन्तत्वात् “(७)पष्ठी”
त्यनेन प्रथमानिर्दिष्टस्य पूर्ववदेव निपातः । चित्रशब्दस्य विशेष-
णत्वात् “(८)सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा” मित्यनेन पूर्वनि-
पातः । निरादीनाञ्च “(९)निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये” त्यनेन

प्रथमानिर्दिष्टानां पूर्वनिपातः । अतस्सर्वत्र विपर्ययेऽपशब्द-
 त्वापत्तेः क्रमनियमाश्रयणम् । यस्तु “अग्नीन्द्रा” वित्पाशब्दाय-
 नसूत्रे प्रयोगः, स इन्द्रशब्दस्योक्तरीत्या पूर्वनिपातस्मरणात्
 “(१)देवताद्वन्द्वे चे” ति स्मृतस्यानङ्गोऽप्यदर्शनाच्छान्दस एव ।
 राजपुरुषादिषु त्वर्थान्यत्वादि क्रमनियमाश्रयणम् । निष्कौ-
 शाभिवारित्यादौ च विपर्यये ऽर्थशून्यत्वादि तत् । “अग्निर्मूर्द्धे”
 त्पादौ तु विपर्ययेऽप्यसाधुत्वादीनामभावात्क्रमनियमानर्थवयम् ।
 न चेहापि क्रमान्यत्वे अमन्त्रत्वापत्तिः; नियमार्थवतां
 मते हि मन्त्रस्याखण्डत्वात्क्रमान्यत्वेऽमन्त्रत्वं स्यात् । तत्र तु
 ज्ञानार्थत्वान्मनोतेमेत्येतेर्वा “(२)गुधृवीपचिवचियमिमनितनि-
 साद्विच्छादिभिर्भ्यस्त्रः” इत्याणादिके ‘त्र’ मस्ये कृते
 मन्त्रशब्दव्युत्पत्तिरूपान्वाख्यानानुरोधेनार्थज्ञापकत्वातिरिक्तस्य
 मन्त्रत्वस्याभावात्, विपर्ययेऽपि च तदनपायादमन्त्रत्वाना-
 पत्तेः क्रमानर्थवयम् । न च क्रमनियमाददृष्टं कल्प्यते । तथा
 सति मन्त्रनियमाददृष्टस्याप्यर्थप्रत्यायनार्थत्वपक्षेऽत्र कल्प्यत्वेन
 द्विरदृष्टकल्पनापत्तेः । अस्मन्मते तु नियतक्रमोच्चारणादेकमेवा-
 दृष्टमिति लाघवम् ॥ १४ ॥

बुद्धशास्त्रात् ॥ १-२-३५ ॥

(३) “अग्नीदग्नीन्विहर” इत्यादावामीध्रेण स्वकर्तव्येष्वग्नि-
 विहरणादिषु प्रयोगाद्दहिरेवावधारितेषु पुनः प्रैपशास्त्रं पिष्टपेप-
 णन्यायेनानर्थकम् । न चाविदाद्विषयत्वेन प्रैपस्यार्थवत्ता(४) “न

एविद्वान्विहितोऽस्ती" त्यनेन न्यायेन यजमानस्येव ऋत्विजा-
मप्यविट्टुपामनधिकारात् ।

न च प्रयोगाद्बहिरवबुद्धानामपि प्रयोगान्तस्स्मरणार्थं
प्रैषोपयोगः, ब्राह्मणाभ्यासजनितसंस्कारादेव पूर्वपदार्थसमाप्त्यु-
द्बुद्धात्स्मरणोपपत्तेः, अस्मत्पक्षे तु नैतदोपपत्तिः ॥ ३५ ॥

अविद्यमानवचनात् ॥ १-२-३६ ॥

(१) "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा" इत्यादौ चतुश्शृङ्ग-
त्वादिमतः कर्मणः तत्सम्बन्धिनो वा द्रव्यादेः प्रकृतौ विकृतौ
वाऽप्रसिद्धेर्न तत्प्रकाशनार्थत्वेनास्यार्थवचासम्भवः । यद्यपि च
गौण्या वृत्त्या होत्रादीनामेव यज्ञशृङ्गत्वाद्युपचर्य यज्ञाभिधानं,
तथापि गौणरूपस्यानुष्ठेयत्वाभावात् स्मृत्या कार्यम् । यज्ञप्रका-
शनेऽपि च प्रधानमात्रप्रकाशनस्य याज्यादिनैव सिद्धत्वात् प्रयो-
गप्रकाशने च प्रयोगस्य विततत्वेनास्मिन्प्रदेशेऽस्य प्रयोग इत्य-
नवधारणात् । प्रयोगोपक्रमस्य च कामनाद्यनुरोधेनैव वृद्धि-
स्थत्वेन स्मारकानपेक्षत्वात् सर्वदोच्चारणशङ्कनुपपत्तेः पाठ-
क्रमानुरोधेनैवास्योच्चारणापत्तेर्नानुष्ठेयार्थप्रकाशनार्थत्वोपपत्तिः ॥
एवम् "मा मा हिंसी" रित्याद्यप्यप्रसक्तायां हिंसार्ण हिंस-
प्रतिषेधानर्थक्यादविद्यमानार्थकमुदाहर्तव्यम् ॥ ३६ ॥

अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥ १-२-३७ ॥

न खलु(२) "ओषधे प्रायस्वैनं"(३) "शृणोत इमानः"
इत्यादीनां पशुत्राणविषये अचेतनस्य दर्भस्य (४) अन्वयः

१. ऋ सं. ३. ८. १०. २ तै सं. १. २ १. ३. ३. ३. १. ३. ३३
४ ज्योतिष्टोमे प्रातस्सवनेद्वात्रा पठ्यमानश्चन्द्रः
९ मी० कौ०

श्रवणविषये चाचेतनानां ग्राह्यामाभिमुख्यासम्भवेन सम्बोधना-
नर्हत्वात्प्रैपरूपत्वमर्थविवक्षायामुपपत्तिमत् ॥ ३७ ॥

अर्थविप्रतिषेधात् ॥ १-२-३८ ॥

(१) "अदितिर्घौरदितिरन्तरिक्ष" पित्यादावदितेर्देवतायाश्च-
न्द्ररूपत्वेनैव तावद्दृष्ट्वादि विप्रतिषिद्धम् । पुनश्चैकस्या एव शु-
त्वमन्तरिक्षत्वं च तथा । न च स्तुत्यर्थत्वेनाविरोधः, आर्यवादिक-
स्तुतिवन्मान्त्रवर्णिकयाः स्तुतेः प्रदेशान्तरस्यत्वेन विधिनाऽग्रहण-
स्य (२) द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात्, स्वतन्त्रायास्तुतेश्चानुपयोगात् ॥ ३८ ॥

स्वाध्यायवदवचनात् ॥ १-२-३९ ॥

स्वाध्यायाध्ययनकाले हि यत् कर्मण्युपयुक्तं तस्याभ्यासः का-
र्यः, नान्यस्य । तद्यद्यर्थप्रकाशनस्य उपयोगः, तदा तदेवाभ्यस्येत ।
अक्षराणामेवेत्वभ्यासात्तदुच्चारणमेवोपयोगीति निश्चीयते ॥ ३९ ॥

अविज्ञेयात् ॥ १-२-४० ॥

(३) "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे" इत्यादौ सामान्यत इन्द्र-
स्तुतिरूपवाक्यार्थविगमेऽप्यम्यगादिपदार्थाज्ञानात् विशेषतो वा-
क्यार्थाज्ञानम् । (४) "सृण्वेव जर्भरी" स्यादौ सामान्यतोऽपि वा-
क्यार्थानवगमात् । अर्थप्रत्यायनार्थत्वपक्षे किमेते अभिद्ध्युः ? ॥ ४० ॥

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ १-२-४१ ॥

(५) "किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गाधो नाशिरं दुहे न तप-

१. ऋ. सं. १. ६. १६ २ पू. मी. २. १. ६. अधिकरणे ।

३. ऋ. सं. २. ४. ८. ४ ऋ सं. ८. ६. २. ५. ऋ. सं. ३. ३. २१

सिद्धान्तः] प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । ६७

न्ति घर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैवाशाखमघवन्न-
न्धया नः” इत्यादावनित्यार्थप्रतिपादनात्, तस्य चाकर्मा-
ङ्गत्वात्प्रतिपादनमनर्थकम् । तथाहि—एतस्य हि विश्वामित्र ऋ-
षिः । तेन किल इन्द्रः प्रार्थितः,—भो मघवन् ! कीकटेषु देश-
विशेषेषु, या गावस्ताः ते तव, किं कृण्वन्ति ? यतः आशिरं
सोमसंस्कारार्थं पयः, न द्रुहे, न च घर्मं तपन्ति, अतः प्रमगन्द-
स्य राक्षः, नैवाशाखं नाम नगरं, वेदः धनं च, नः अस्माकं,
आभर, इत्येतन्नो मघवन्, रन्धय साधयेति । दीर्घश्लोकादसः ।
अत्र नैवाशाखप्रमगन्दादीनामनित्यानां संयोगान्मन्त्रानर्थक्य-
मिति पूर्वः पक्षः ॥ ४१ ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ १-२-४२ ॥(सि)

(सिद्धान्तः)

सिद्धान्तस्तु—नोच्चारणार्था मन्त्राः । तथाहि—उच्चारणं
प्रति मन्त्राणां विषयतासम्बन्धेन कारणत्वात् उच्चारणस्य मन्त्र-
जन्यत्वेऽपि तस्य ऋत्वनपेक्षितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः, दृष्टे सम्भव-
त्यदृष्टकल्पनस्यान्यादपत्वाच्च, उच्चारणस्य द्वास्तवानुपपत्तेः
मन्त्राणां च श्रुत्यादिबोधितऋत्वङ्गभावानां साक्षाद्वापारं विना
ऋत्वङ्गत्वानुपपत्तेः, व्यापारापेक्षायामर्थाभिधानमेव व्यापारत्वे-
नाङ्गीक्रियते । उच्चारणस्य पुंव्यापारत्वेन मन्त्रनिष्ठत्वाभावा-
न्मन्त्रनिष्ठस्यार्थाभिधानस्यैव तद्व्यापारत्वकल्पनौचित्याच्च ।
अतश्चानुष्ठेयार्थप्रतिपादकानां करणमन्त्राणां तावदनुष्ठानहेतु-
भूतस्मृतिजनकत्वात् कर्मोपयिकार्थाभिधानस्य तेषु व्यापार-
त्वं सुलभमेव ।

यत्रापि मन्त्रात्स्वरसतो नानुष्ठेयार्थावगतिः, इतिकरणादिना च मन्त्रो विनियुज्यते (१) "इषे त्वेति शाखापाच्छिनत्ति" (२) "चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्" "याज्यया यजती" सादौ तत्रापि शब्दस्यार्थाभिधानद्वारा विना दृष्टविधयाऽन्यद्वारा करणत्वासम्भवादध्याहारादिनाऽप्यर्थाभिधानस्यैव व्यापारत्वम् ।

क्रियमाणानुवादिषु तु (३) "युवा सुवासा" इत्यादिषु यद्यप्यर्थाभिधानं न स्वरसतः कर्मविध्यपेक्षितम्, तथाऽपि यूपपरिव्याणादिक्रियाया अनेकक्षणव्यासक्तत्वेन कदाचिन्मध्येऽपि बुद्धिविच्छेदे सति स्मृतिसिद्ध्यर्थं स्मारकापेक्षोपपत्तेः, अनाकाङ्क्षितत्वेऽपि वा मन्त्राकाङ्क्षैव कर्मणामध्याकाङ्क्षोत्थापनसम्भवात् कर्मणोऽप्याकाङ्क्षा परिकल्पानुष्ठीयमानकर्मस्मृतिदाढ्यहेतुत्वेन दृष्टविधयैव मन्त्रान्वयोपपत्तौ अदृष्टार्थोच्चारणार्थत्वकल्पनानुपपत्तेरर्थाभिधानस्यैव व्यापारत्वम् ।

अत एव "युवा सुवासाः परिधीत आगादित्पाहे" त्याहशब्दस्य ब्रूयादेशत्वेन वक्ष्यपरपर्यायब्रूजर्थपरिभाषणरूपार्थाभिधानपरत्वादाहशब्देन विनियोगोऽप्यवकल्पते । अत एवानुमन्त्रणजपादिमन्त्रेष्वपि वेदे मायश आहशब्दोपबन्धादर्थभिधानव्यापारकत्वसिद्धिः । अतएवोक्तं (४) तन्त्रमारे—

१. व्याप औ. १. १ ११. आपस्तम्बश्रौतसूत्रस्यार्थतोऽनुवादोऽयम् ।

२. व्याप. धौ. २. ११. ५ ३. श्र. स. ३. १. ३.

४. अन्वयोऽयं न्यायसुधाकारेण महत्सोमेश्वरेण रचित इति तत्र तत्र ग्रन्थेषु लोखनादवगम्यते । परं तु अनुपलम्भदोषदूषिताः ।

“इत्याहोपनिबन्धश्च मन्त्राणां दृश्यते विधिः ।

ब्रूमादेशश्चाहशब्दस्सोऽभिधानाभिधायक” इति ॥

(१)न्यायसुधायामपि—

“सर्वसाधारणत्वेन विचारस्य प्रयोजनम् ।

कर्मकाले ऽनुसन्धेयो मन्त्रार्थोऽर्थपरत्वत्” इति ॥

तत्रानुमन्त्रणमन्त्रेषु तावत् कृतस्यापि यागादेरकृतत्वशङ्कायां (२)“यदेव श्रद्धया करोती” शेतद्राक्यविहितश्रद्धाभावनिमित्तवैगुण्यापत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं कृतप्रत्यवेक्षापेक्षत्वात् । अनपेक्षत्वेऽपि वा पूर्ववदाकाङ्क्षोत्थापनेनानुष्ठितकर्मस्मृतिदाढ्यहेतुत्वकल्पनात् दृष्टविधयैवार्थाभिधानव्यापारकत्वम् । अत एव—

“मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरन् ।

शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम्” ॥

इति तल्लक्षणमपि सङ्गच्छते ।

एवं च यत् तन्त्ररत्नेऽनुमन्त्रणमन्त्राणामदृष्टार्थत्वमुक्तं पञ्चमे, तदनादरादिति(३)तत्रैवोपपादयिष्यामः ।

एवं यत्रापि प्रमाणान्तरेण करणमन्त्रादीनामपि समुच्चयावगमः, तत्राऽप्येकेन स्मृतिसिद्धावन्येषां पूर्ववदाढ्यार्थत्वकल्पनाद्दृष्टविधयैवाभिधानव्यापारकत्वम् ।

एवं प्रोत्साहनार्थानामपि (४)“अगन्म सुव” रिसादीनां श्रद्धाजननार्थमनुष्ठेयस्यापि कर्मसमवेतस्य फलादेस्मृतेरपेक्षितत्वात्तदर्थत्वेन दृष्टविधयैवोक्तव्यापारासीद्धिर्नवमे(५)भाष्य एवो-

१. न्याय सु. पृ ९८.

२. छा. उ. १. १. १०.

३. भाट्टशीपिकायां पञ्चमप्रथमस्य तृतीयाधिकरणे ।

४. तै. सं. १. ६. ६. । ५. पू. मी. ९. १. ३.

पपादिता । उपस्थानमन्त्रेषु तु अभिधानार्थत्वं (१) सप्तम एवोपपा-
दयिष्यते ।

एवं स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणामपि गुणरूपस्तुत्यङ्गत्वेन क्रमादि-
नाऽवगतानां स्पष्टमेवाऽभिधानार्थत्वम् । अभिधानरूपयोः स्तो-
त्रशस्त्रयोः परमारादुपकारकत्वं (२) द्वितीये साधितमित्यविरोधः ।

नचैवं “सूक्तं शंसती” स्यादौ सूक्तस्याभिधानं प्रति कर्म-
त्वासम्भवात्, अतएव शक्त्या अर्थमाप्त्यभावेन सवत्वादिव-
ल्लक्षणया विनियोगभङ्गशङ्कानुपपत्तेरगत्या शंसतेरुच्चारण-
लक्षकत्वावसायात्, उच्चारणे च सूक्तादीनां कर्मत्वोपपत्तेरु-
च्चारणार्थत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । ‘गां दोग्धि पय’ इत्यादित्

“दुष्टाचपद्दण्डरुषि प्राच्छि चि धूञ्शासु जि मधुपाम् ।

कर्मयुक्त्वात्कथितं तथा स्पान्नीहृक्त्वहाम्” ॥

इति महावर्तिकात् (३) “अकथितं चे”ति सूत्राच्च, दुहादिधातू-
नां कर्मकारकेण युक्तस्याऽप्यपादानादिकारकविशेषैरविवक्षितस्य
कर्मसंज्ञास्मरणात्, “अर्थनिबन्धनेयं संज्ञे” ति स्मरणाच्च धूञ्-
सानार्थकस्य शंसतेरपि कर्मकारकेण गुणेन युक्तस्य सूक्तादेः
कर्मसंज्ञोपपत्तेर्द्वितीयाविरोधाभावात् ।

न च सूक्तस्यास्मिन्वाक्ये करणत्वरूपकारकविशेषस्य विव-
क्षितत्वात् कर्मसंज्ञानुपपत्तिः; सूक्तस्य क्रमादिममाणान्तरेण
शास्त्राङ्गत्वस्य सिद्धत्वादस्मिन्वाक्येऽविवक्षायामपि बाधका-
भावात् । शंसतेरुच्चारणलक्षकत्वे “देवताशंसती” त्यत्र
देवतानामुच्चारणकर्मत्वस्य कथमप्यनुपपत्तेश्च । अत उपपत्तिं

स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणामप्यर्थाभिधानार्थत्वम् ॥

जपादीनां तु “वैष्णवीमृचमनूच्य वाचं यच्छती”त्यत्रानूच्येति वच्यर्थाभिधानार्थत्वस्य स्फुटमवगमात्, “याः पुरस्तादिति जपे” दित्यादावपि “जपव्यक्तायां वाची” त्यनेन वच्यर्थाभिधानार्थत्वावगमात्, अर्थस्य च कर्मासमवेतत्वेऽपि तदभिधानस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः, न मन्त्राणामुच्चारणार्थत्वं कल्पनीयम् । अत एव(१) “मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाहे” त्यादीनि स्वरयुक्तजपादिमन्त्राणामप्यर्थपरत्वलिङ्गानि सामान्यतः प्रवृत्तानि न सङ्कोचितानि भवन्ति ।

यत्तु (२) द्वादशे जपादीनामदृष्टार्थत्वमुक्तम्, तन्मन्त्रसाध्या-
र्थाभिधानस्यादृष्टार्थत्वाभिप्रायेण । अस्तु वा जपादीनां कर्मा-
समवेतार्थाभिधायिनामुच्चारणमात्रार्थत्वम्, नैतावता कर्मसमवे-
तार्थाभिधायिनामपि करणमन्त्रादीनां दृष्टविधयोपयोगसम्भ-
वेऽदृष्टार्थोच्चारणार्थत्वकल्पना युक्ता । न चानुष्ठेयार्थस्मृतेर्ध्याना-
द्युपायान्तरेणापि सिद्धेर्मन्त्रानर्थक्यम् । मन्त्रास्त्रानानुपपत्त्या
मन्त्रेणैव स्मर्तव्यमिति नियमकल्पनात् । तस्य चावघातनियम-
स्वेव दृष्टासम्भवेनादृष्टार्थत्वकल्पनोपपत्तेरुपायान्तरानिष्टिसि-
द्धेः । यथा च क्रियाजन्यादृष्टकल्पनापेक्षया नियमादृष्टकल्पने
लाघवं तथा(३)द्वितीय उपपादयिष्यामः ।

यत्तु वाचकमन्त्रस्मरणस्यार्थस्मरणाधीनत्वेन वैपरीत्यमु-
क्तम्, तत् पूर्वपदार्थस्यैव मन्त्रस्मारकत्वोपपत्तेर्नावश्यमर्थ-
स्मरणाधीनत्वमिति परिहर्तव्यम् ।

यदपि करणमन्त्रे द्वित्राणामेव पदानां कर्मसमवेतार्यामि
घायित्वेऽपीतरेषां “देवस्यत्वे” त्यादीनामुच्चारणार्थत्वमावश्य
कमिति तदपि “देवस्यत्वे” त्यादिपदानामेवोच्चारणमात्रार्थत्वं
मिथप्रयोजनकत्वेन “निर्वपामि” पदैकवाक्यताभङ्गापत्तेस्त
द्वशाद्देवस्यत्वेत्यादिपदार्थविशिष्टनिर्वापमकाशनस्पैवाभ्युदयका-
रित्वकल्पनया तेषामपि स्वार्थाभिधायकत्वस्य(१)नवमे वक्ष्यमा-
णत्वादकिञ्चित्करम् । तेन सिद्धं मन्त्राणामर्थप्रसापनार्थत्वम् ।

नचैवं मन्त्राक्षरानुसन्धानमात्रेणैव मन्त्रार्थानुसन्धानसि-
द्धेः कर्मकाले मन्त्रोच्चारणानापत्तिः, मन्त्राणां तदनुसन्धानस्य
वा स्वतः पुरुषव्यापाराविषयत्वेन मन्त्रविनियोजकविधिविष-
यत्वायोगात् विधिविषयत्वसिद्ध्यर्थं मन्त्रविषयोच्चारणस्यावश्यं
कल्पनीयत्वात् ।

नचैवमनुसन्धानानुकूलव्यापारस्यैव विधिविषयत्वं कल्प-
तां किमुच्चारणेनेति वाच्यम् ? उच्चारणस्य मन्त्रविषय-
त्वात्, मन्त्रविषयकानुसन्धानजनकव्यापारापेक्षया प्रत्यासन्न
त्वेन तस्यैव मन्त्रविनियोजकविधिविषयत्वौचित्यात् । उच्चा-
रणविधानाभावे उच्चारणैकान्तिकोच्चैष्ट्यादिस्वरविध्यनुपपत्तेश्च ।

अत एव(२) “मिथया प्रयुक्त” इति प्रयोगरूपोच्चारणानुवा-
दोऽप्युपपद्यते । तेन कर्मकाले उच्चारणसंस्कृतानामेव ऋगादि-
मन्त्राणामुपयोग इति सिद्धम् ।

साममन्त्राणां तु गतिपात्मकत्वेनार्याभावात्तदभिधानद्वा-
रोपयोगासम्भवेऽपि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा गुणाभिधानरूप-
स्तोत्रकरणत्वात् इष्टविधैवोपयोगसम्भवे नादृष्टार्थोच्चारणप्र-
योजनकत्वकल्पना युक्तेति(३)नवमे निरूपयिष्यते । अतएव

१. पू. मी. ९. १. १२.

२. ‘मन्त्रो हीन’ इत्यस्य खण्डोऽयम् ।

३. पू. मी. ९. २. २

“साम्ना स्तुवीते” ति तृतीयया साम्नः स्तोत्रं प्रति करण-
त्वमुक्तम् ।

न चैवं साम्नस्सन्ध्यक्षरेषु विश्लेषरूपऋगक्षराभिव्यक्ति-
जनकत्वेऽपि तदभाव एव सन्ध्यक्षरैर्गुणाभिधानरूपस्तोत्रजन-
नात् कथं स्तोत्रकरणत्वं साम्न इति वाच्यम् ? प्रगीतमन्त्रसा-
ध्यगुणसम्बन्धाभिधानव्यक्तेरैवाभियुक्तप्रसिध्या स्तोत्रपदवा-
च्यत्वात् । अन्यथा शस्त्रादावपि गुणाभिधानस्य सत्त्वेन स्तो-
त्रपदप्रयोगापत्तेः । तादृशस्य च गीतिरूपसामाभावेऽनिष्पाद्य-
मानत्वेन करणत्वोपपत्तेः । अतश्चार्थाभिधानविशेषकरणत्वं
साम्नामप्यव्याहृतमेव ।

यश्चाऽत्र (१) स्तोभाक्षराधिरूढो गीत्यंशः, तस्यार्थाभिधान-
करणत्वासम्भवाददृष्टार्थत्वम् । अतश्च रथन्तरादिसाम्नामाश्रयि-
कर्मवद्बुभयार्थत्वम् । यानि त्वनृक्कानि प्रजापतिहृदयादीनि, तेषां
स्तोभाक्षराधिरूढत्वात्, स्तोभाक्षराणां चाभिधेयशून्यत्वस्य न-
वमे (२) वक्ष्यमाणत्वात् नाऽर्थाभिधानरूपस्तोत्रकरणत्वमित्य-
गत्या सामविनियोगानुसारेणोच्चारणमात्रद्वाराऽदृष्टार्थत्वमेव ।

न च तत्राऽपि स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेन साम्नो दृष्टार्थ-
त्वमेव, स्तोभाक्षराणामेव परमुच्चारणद्वाराऽदृष्टार्थत्वकल्पनाऽस्त्व-
ति वाच्यम् ; स्तोभाक्षराणां गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृ-
ष्टार्थत्वस्य (३) नवमे वक्ष्यमाणस्य सामान्तरेष्विवाऽनृक्सामस्वपि
सम्भवेनाऽदृष्टार्थत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । न च विनिगम-
नाविरहः, अनृक्साम्नां चयनादिकर्मणि विनियोगस्यैव वि-
निगमकत्वात् । अन्यथा हि स्तोभानामेव विनियोगः क्रियेत न
साम्नां, अर्थसिद्धत्वात् । तत्सिद्धं सर्वमन्त्राणां प्रयोजनवत्त्वम् ।

१. स्तोभलक्षणं नवमे (९-२-१०.) द्रष्टव्यम् । २. ३. पू. मी. ९. २. ९.

नन्वेवं प्रयोजनवत्त्वे सिद्धेऽपि कथं प्रामाण्यम् ? न तावदनाधिगतार्थगन्तृत्वलक्षणम्, विधिनाऽधिगतस्यैवाऽर्थस्य स्मरणत्वात् । अत एवानुभावकत्वाभावान्न प्रमाकरणमिति चेत्—

अत्र भवदेवः—न प्रातिवेदवाक्यमनाधिगतार्थगन्तृत्वमुपपादनीयम् । (१) “य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजत” इत्यादावनुवादकत्वेन तदभावात् । किं तर्हि धर्मप्रमित्युपयोगित्वम् ? तच्च विद्वद्वाक्यस्यैव मन्त्राणामप्युक्तविधया सम्भवत्येवेति नामाण्यशङ्केति । तत्र यद्यपि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मके ग्रन्थविशेषे वेदत्वमेकं न प्रत्येकवाक्यवृत्ति, तथाऽपि न तदनाधिगतार्थगन्तृत्वप्रयोजकम् ; अपि तु लौकिकवाक्यवद्वाक्यत्वमेव । अतश्च तस्य प्रत्येकवृत्तित्वाद्द्विधिववाक्यस्याऽनाधिगतार्थगन्तृत्वसिद्धावपि मन्त्रवाक्यस्य तदसिद्धेरप्रामाण्यमसङ्गः । (२) “वेदोऽखिलो धर्ममूल” मित्यादिस्मृत्या अखिलवेदस्य धर्ममूलत्वस्मरणानुपपत्तिश्च ।

किञ्च मन्त्रजन्यस्मरणस्य धर्मोत्पत्त्युपयोगित्वेऽपि न धर्मप्रमोत्पत्त्युपयोगित्वम्, तदभावेऽपि विधिववाक्याद्धर्मप्रमोत्पत्तेर्जायमानत्वात् । अतो मन्त्राणां न परम्परयाऽपि धर्मप्रमोत्पत्त्युपयोगित्वम् । विद्वद्वाक्यस्य परम्परया धर्मप्रमोत्पत्त्युपयोगित्वेऽपि साक्षादप्यनाधिगतार्थगन्तृत्वं समुदायप्रतीतेरनल्पलभ्यत्वादस्तीति वैषम्यम् ।

(३) सोमेश्वरस्तु—‘बर्हिर्देवसदनं दामी’ त्यादावपूर्वसाधनीभूतबर्हिर्देवनाङ्गत्वं मन्त्रसामर्थ्यादेवावगम्यत इति मन्त्रः स्वाङ्गत्वघोषे प्रमाणम् । कश्चिच्च मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतायागादिकल्पनेऽपि प्रमाणम् । तच्च तत्र तत्राऽधिकरणे स्पष्टीभवति ।

सर्वसाधारण्येन तु मन्त्रार्थाऽनुसन्धानकर्तव्यताविषये प्रामाण्यम् ।
मन्त्र एव हि स्वाङ्गत्वसिध्यर्थं स्वनिष्ठमर्थाभिधानारूपं व्यापारं
कल्पयतीति तत्र प्रामाण्यमित्याह ।

तदपि न, अर्थाऽनुसन्धानजनकत्वेन वा मन्त्राणां प्रामाण्यं
मन्यते ? अर्थाऽनुसन्धानरूपव्यापारकल्पकत्वेन वा ? नाद्यः ;
अनुसन्धानस्य जपमन्त्रेष्वनधिगतविषयत्वेऽपि करणादिमन्त्रे-
ष्वधिगताविषयत्वात् स्मृतिरूपत्वेन तज्जनकस्य प्रमाणत्वानुपप-
त्तेः । नान्त्यः; छिन्नादिविनियुक्तेषु स्वयं तत्कल्पकत्वेऽपि स्तो-
त्रशस्त्रादौ 'आहे' त्येवं विनियुक्तेषु च त्वयैवाभिधानस्य क्लृप्त-
त्वाभिधानेनाऽव्यापकत्वात् । किञ्च साममन्त्रेष्वेवमप्यव्याप्तिर्दु-
र्बारा । तेषामर्थाभावेन तदनुसन्धानाजनकत्वात् । अथ तेषामपि
प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानरूपस्तोत्रलक्षणशब्दप्रमाजनकसा-
मग्र्यन्तर्गतत्वेन प्रामाण्यं, ततोऽप्यनृक्साम्नां तदभावादप्रामा-
ण्यापत्तिस्तदवस्थैव ।

एतेन मन्त्राणां स्मारकत्वेनानुभावकत्वघटितप्रमाकरण-
त्वरूपप्रामाण्याभावेऽपि यथार्थज्ञानकरणत्वलक्षणं प्रामाण्यं
सम्भवत्येवेति कौश्विद्रुक्तमपास्तम् ; अनृक्सामसु तस्याप्य-
सम्भवात् ।

अत एव वाच्यम्—सर्वत्र गामानयेत्यादौ संसर्गविषय-
कशाब्दबोधं प्रति यथा शब्दः करणं, पदार्थज्ञानमवान्तरव्यापारः
तथा पदार्था एव करणम्, तज्ज्ञानमवान्तरव्यापारः । शब्दस्तु
पदार्थज्ञानं प्रति करणत्वेनोपक्षीण इत्यपि मतान्तरमाचार्यैस्त-
र्कपादे

(१) पदार्थानां तु मूलत्वं युक्तं तद्भावभावतः'

इत्यादिनोपपादितम् । न च भूतभाविपदार्यानां नियत-
पूर्ववृत्तित्वाभावात्करणत्वानुपपत्तिः, भूतभाविपदार्यानां स्वरूपे-
णाऽविद्यमानानामपि ज्ञानविषयत्वेन सत्त्वाज्ज्ञाततायामिव शब्द-
बोधं प्रत्यपि करणत्वोपपत्तेः ।

अत एवोक्तं न्यायसुधाकृता—‘अतीतानागतयोरप्यति-
क्रान्तादिवसादिगतसङ्ख्यादिवज्ज्ञाततायां करणत्वोपपत्ति’रिति ।
नैयायिकमते मौनिवाक्यस्थले शब्दस्याऽप्यविद्यमानत्वाच्च । अतश्च
यथा ज्ञानविषयत्वेनैव शब्दस्य करणत्वोपपत्तिः, तथा मन्म-
तेऽप्युपपत्तिः । तेन पदार्यानामपि शब्दप्रमितिकरणत्वात्स-
र्वमन्त्राणाञ्च स्वविनियोगविधौ प्रयोगविधौ च पदार्थत्वेनान्व-
याद्धर्मविषयकशब्दप्रमाकरणत्वोपपत्तेर्धुक्तं प्रामाण्यम् ।

न चैवं व्रीह्यादीनामपि पदार्थविधया प्रामाण्यापत्तिः, इ-
ष्टापत्तेः । न च (१) ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म’ इत्यस्मिन् सूत्रे
धर्मं चोदनारूपस्य वेदशब्दस्यैव प्रामाण्यमिति नियमकरणात्
व्रीह्याद्यर्थस्य प्रामाण्याङ्गीकारे च तद्भङ्गापत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रत्यचोदनाशब्दस्य (२) ‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वाक्यम्’
(३) ‘चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्यवाचिन’ इति भाष्यवार्तिक-
स्वरसाद्विधिमात्रवचनत्वेन तस्मिन् सूत्रे ईदृशनियमाकरणात् ।
अत एव तत्सूत्रं न प्रथमाध्यापार्यप्रतिज्ञापरम्, अपि तु प्रथमपाद-
व्युत्पाद्यविधिप्रामाण्यप्रतिज्ञापरमेवेति (४) स्मृत्यधिकरणे वक्ष्यामः ।
नियमोऽपि तेनेदृश एव क्रियते—धर्म एव प्रमाणं चोदनेति ।
यद्यपि च चोदनैव प्रमाणमित्यपि नियमः क्रियेत, तथाऽपि
प्राधान्येन सैव प्रमाणमित्येवंपरो द्रष्टव्यः । न त्वेतावताऽन्येषां

प्रामाण्यनिषेधः । तस्मात्सिद्धं पदार्थविधया सर्वमन्त्राणां प्रामा-
ण्यमिति ।

अस्तु वा मन्त्राणां प्रमाजनकत्वाभावेऽप्युक्तविधया प्रयो-
जनवस्वमात्रेणैवोपयोगो धर्मं, तावतैवाध्ययनविधेरुपपत्तेरुपयो-
गविशेषविचार एव मन्त्राधिकरणशरीरम् । अर्थवादोपयोगप्रस-
ङ्गाच्चाध्यायासङ्गतोऽप्यर्थो नासङ्गत इति द्रष्टव्यम् । साङ्ख्येदो-
पयोग एव वा जिज्ञासितत्वाद्ध्ययार्थ इत्यपि सुवचम् । उपयो-
गोऽपि मन्त्राणां प्रायशो धर्म एव, नत्वधर्म इत्यपि च ध्येयम् ।

सूत्रं तु—यथैव लोके वाक्यस्य वाक्यार्थप्रमापकत्वं दृष्टं,
तथा तन्मन्त्रेष्वप्यविशिष्टमिति व्याख्येयम् ।

यत्तु लिङ्गादेव विनियोगोपपत्तौ पुनः क्वचित्ताद्विषये विनि-
योजकशास्त्रवैयर्थ्यमिति तन्न; (१)तत्र शास्त्रस्य मन्त्रविनियो-
जकत्वानभ्युपगमात् ॥ ४२ ॥

ननु तर्हि(२) “तां चतुर्भिरादत्त” इत्यत्रादानस्पर्धप्रामा-
त्वात्, मन्त्राणां च तत्र लिङ्गादेव प्राप्तेः, सङ्ख्यायाश्चादाने म-
न्त्रे वा विधातुमशक्यत्वस्य (३)पूर्वमेवोक्तत्वात्, विधेयाभावेन
पुनश्श्रवणानर्थक्यमिति चेत्—

गुणार्था वा पुनश्श्रुतिः ॥ १-२-४३ ॥

श्रुतार्थानुपपत्तिरूपस्याक्षेपस्य श्रुतिकल्पनाधीनप्रामाण्यस्य
लिङ्गस्य वा प्रत्यक्षश्रुत्यपेक्षया मन्थरप्रवृत्तित्वात्, ततः पूर्वमेव
प्रत्यक्षश्रुत्या मन्त्रसङ्ख्योभयविशिष्टादानविधानोत्तरं(४)अह-
णैकहायनीन्यायेन मन्त्रसङ्ख्ययोः पार्ष्टिकान्वयोपपत्तावर्थात्स-

१. तत्रेति नास्ति. य पु. २. तै. सं. ५. १. १.

३ अस्मिन्नेवाधिकरणे 'तदर्थ' सूत्र इत्यर्थः ४ पू. मी. ३. १. ६.

मृष्यसिद्धेः एतद्विध्यभावे(१)चाक्षेपमन्त्रलिङ्गाभ्यामादानम-
न्त्रयोः प्राप्तिसम्भवे तद्विषये विधिप्रवृत्तिफल आलोच्यमानेऽन-
न्यलभ्यसङ्ख्याविधानार्थं तच्छ्रवणमिति फलावधारणात्
वस्तुतो विशिष्टविधिरूपत्वेऽपि फलतो गुणविधानार्था पुन-
श्श्रुतिः । न चात्र “चतुर्भि” रिति तृतीयया चतुर्णामपि म-
न्त्राणां करणमन्त्रत्वावगतेराद्यमन्त्रत्रयजन्यस्मृतेश्च नष्टत्वेना-
न्तिममन्त्रोच्चारणानन्तरक्रियमाणक्रियां प्रति करणत्वानुपपत्तिः ।
(२)“तुपपक्वा भवन्ती”त्यादौ परम्परयाऽपि करणत्वस्य बहुशो
दृष्टत्वेनाऽऽद्यानां त्रयाणां संस्कारद्वाराऽपि करणत्वोपपत्तेः ॥४३॥

परिसङ्ख्या ॥ १-२-४४ ॥

“इमामष्टभ्ण” न्निपादेश्च परिसङ्ख्यार्थत्वेन न वैपर्ययम् ।
न च परिसङ्ख्यायां(३) त्रैदोष्यं, अप्राप्तपरिसङ्ख्याङ्गीकारात् ।
तथाहि—यावल्लिङ्गेन श्रुतिं कल्पयित्वा मन्त्रस्य रक्षणाद्वयादा-
नाङ्गत्वमवगम्यते, तावदश्वामिधान्यङ्गत्वेन प्रत्यक्षया श्रुत्या म-
न्त्रस्य विनियोगान्न तावत्स्वार्थस्य विधेयत्वहानिः; अश्वामि-
धान्यङ्गत्वस्य प्राग्बचनादस्मादप्राप्तेः । अत एव गर्दमाभिधान्य-
ङ्गत्वनिवृत्तिरूपपरार्थस्य विधेयत्वं न कल्प्यम्, तस्याः प्रापकप्र-
माणाभावादेव सिद्धेः । अत एव प्राप्त्यभावाच्च प्राप्त्यबाधोऽपि ।
अतोऽत्राश्वामिधान्यपुद्देशेनैव मन्त्रो विधीयते । आदानं त्वर्थप्रा-
प्तमनूयते । अतश्च पूर्ववद्विधिप्रवृत्तेः फल आलोच्यमाने लिङ्ग-
कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धद्वारा गर्दमरश्नानिवृत्तेः फलत्वकल्पनात्
फलतः परिसङ्ख्येति भाष्यकाराभिप्रायः ।

१. भावेऽपि चेति. छ. पु. २. तै. स. ५. २. ४ निर्भ्रतिदेवताश-
तिश्च इष्टकास्तुषैः पक्वा भवेयुरित्यर्थः । ३. त्रैदोष्यापत्तिरिति. छ. पु.

वार्तिककारास्तु-याव(१) दादानमपि प्राप्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रविशिष्टादानस्यैवाश्वाभिधान्यङ्गत्वेन विध्युपपत्तौ न धातुपारार्थ्यम् । कारकयोश्च मन्त्राश्वाभिधानीरूपयोरन्योन्यसम्बन्धो युक्तः । न च विशिष्टविधौ पृष्ठविधिप्रकारापत्तेर्भाष्यकाररीत्या चतुर्थविधिप्रका(२)राश्रयणमेव युक्तमिति वाच्यम् । आक्षेपतोऽपि पूर्वं शीघ्रप्रवृत्तिकस्याऽक्षेपप्रतीक्षया प्रमाणाभावेन तस्यामवस्थायामादानस्य प्राप्त्यभावेन विशिष्टविधित्वोपपत्तेः अन्यफलकत्वेनाऽस्य विशिष्टविधेर्दोषत्वाभावाच्च । अतो मन्त्रविशिष्टादानस्याश्वाभिधानीसंस्कारार्थत्वेन विधानार्द्धभाभिधान्यादानेऽप्राप्ते त्रैदोष्याप्रसङ्गात् वस्तुतोऽपूर्वविधित्वेऽपि पूर्ववत् फलतः परिसङ्ख्यात्वव्यपदेशसिद्धिः । अत एव सर्वत्रापूर्वविधित्वेऽपि यत्रैवाप्राप्तप्रापणं विधिप्रवृत्तेः फलं स एवापूर्वविधिशब्देन व्यपदिश्यते । यत्र त्वप्राप्तांशपूरणं तस्याः फलं स नियमविधिपदेना(३)भिधीयते ।

अत एव “व्रीहीनवहन्ती” त्यत्र यावदर्थक्षेपात्पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं वितुपीभावजनकत्वेन विदलनादिसाधारण्येनावघातः पक्षे प्राप्यते, तावत्पूर्वमेव प्रत्यक्षया श्रुत्याऽवघाते विधीयमाने न तत्प्राप्तिरेव तत्र विधिप्रवृत्तेः फलम् । एतद्विध्यभावेऽर्थाक्षेपादेवावघातस्य प्राप्तिसम्भवात् । किन्तु यथाऽवघातोऽर्थाक्षेपात्प्राप्यते, तथा विदलनादिकमपि विकल्पेन । अतश्च विदलनादिप्राप्तिपक्षेऽवघातस्याऽप्राप्तत्वात् तदप्राप्तांश(४)प्रापणरूपो नियम एव विधेः फलम् । न च विदलनादिनिवृत्तिरेव विधेः फलं किं न स्यादिति वाच्यम् ? अप्राप्तांशप्रापणरूपस्य नियमस्याक-

१. यावदर्थदा इति. क. पु.

२. राज्ञीकरणमिति. क. ख. पु.

३. अभिधीयत इति नास्ति. ख. क. पु. ४. पूरण इति. क. ख. पु.

मृषयसिद्धेः एतद्विध्वभावे(१)चाक्षेपमन्त्रलिङ्गाभ्यामादानम-
 न्नयोः प्राप्तिसम्भवे तद्विषये विधिप्रवृत्तिफल आलोच्यमानेऽन-
 न्यलभ्यसङ्ख्याविधानार्थं तच्छ्रवणमिति फलावधारणात्
 वस्तुतो विशिष्टविधिरूपत्वेऽपि फलतो गुणविधानार्था पुन-
 इत्युक्तिः । न चात्र “चतुर्भि” रिति तृतीयया चतुर्णामपि म-
 न्त्राणां करणमन्त्रत्वावगतेराद्यमन्त्रत्रयजन्यस्मृतेश्च नष्टत्वेना-
 न्तिममन्त्रोच्चारणानन्तरक्रियमाणक्रियां प्रति करणत्वानुपपत्तिः ।
 (२)“तुपपक्वा भवन्ती”त्यादौ परम्परयाऽपि करणत्वस्य बहुशो
 दष्टत्वेनाऽऽद्यानां त्रयाणां संस्कारद्वाराऽपि करणत्वोपपत्तेः ॥४३॥

परिसङ्ख्या ॥ १-२-४४ ॥

“इमामगृभ्ण” न्निर्त्यादेश्च परिसङ्ख्यायत्वेन न वैयर्थ्यम् ।
 न च परिसङ्ख्यायां(३) त्रैदोष्यं, अमाप्तपरिसङ्ख्याङ्गीकारात् ।
 तथाहि—यावद्विज्ञेन श्रुतिं कल्पयित्वा मन्त्रस्य रक्षणाद्वयादा-
 नाद्गत्वमवगम्यते, तावदश्वाभिधान्यङ्गत्वेन प्रत्यक्षया श्रुत्या म-
 न्त्रस्य विनियोगान्न तावत्स्वार्थस्य विधेयत्वहानिः; अश्वाभि-
 धान्यङ्गत्वस्य प्राग्वचनादस्मादमाप्तेः । अत एव गर्दमाभिधान्य-
 ङ्गत्वनिवृत्तिरूपपरार्थस्य विधेयत्वं न कल्प्यम्, तस्याः प्राप्तक-
 माणाभावादेव सिद्धेः । अत एव प्राप्त्यभावात् प्राप्तवाचोऽपि ।
 अतोऽत्राश्वाभिधान्युद्देशेनैव मन्त्रो विधीयते । आदानं त्वर्थमा-
 त्तमनूयते । अतश्च पूर्ववादिधिप्रवृत्तेः फल आलोच्यमाने लिङ्ग-
 कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धद्वारा गर्दभरक्षणानिवृत्तेः फलत्वकल्पनात्
 फलतः परिसङ्ख्येति भाष्यकाराभिप्रायः ।

१. भाषेऽपि चेति. ख. पु. २. तै. स. ५. २. ४. निर्ऋतिदेवताकाः
 तिष्ठ इष्टकास्तुपैः पञ्चा भवेयुरित्यर्थः । ३. त्रैदोष्यापत्तिरिति. ख. पु.

वार्तिककारास्तु-याव(१) दादानमपि प्राप्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या मन्त्रविशिष्टादानस्यैवाश्वाभिधान्यङ्गत्वेन विध्युपपत्तौ न धातुपारार्थ्यम् । कारकयोश्च मन्त्राश्वाभिधानीरूपयोरन्योन्यसम्बन्धो युक्तः । न च विशिष्टविधौ षष्ठविधिप्रकारापत्तेर्भाष्यकाररीत्या चतुर्थविधिप्रका(२)राश्रयणमेव युक्तमिति वाच्यम् । आक्षेपतोऽपि पूर्वं शीघ्रमवृत्तिकस्याऽक्षेपप्रतीक्षायां प्रमाणाभावेन तस्यामवस्थायामादानस्य प्राप्त्यभावेन विशिष्टविधित्वोपपत्तेः अन्यफलकत्वेनाऽस्य विशिष्टविधेर्दोषत्वाभावाच्च । अतो मन्त्रविशिष्टादानस्याश्वाभिधानीसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्गर्दभाभिधान्यादानेऽप्राप्ते त्रैदोष्याप्रसङ्गात् वस्तुतोऽपूर्वविधित्वेऽपि पूर्ववत् फलतः परिसङ्ख्यात्वव्यपदेशसिद्धिः । अत एव सर्वत्रापूर्वविधित्वेऽपि यत्रैवाप्राप्तप्रापणं विधिप्रवृत्तेः फलं स एवापूर्वविधिशब्देन व्यपदिश्यते । यत्र त्वप्राप्तांशपूरणं तस्याः फलं स नियमविधिपदेना(३)भिधीयते ।

अत एव "ग्रीहीनवहन्ती" त्यत्र यावदूर्धाक्षेपात्पुरोडाशनिष्पत्यर्थं वितुषीभावजनकत्वेन विदलनादिसाधारण्येनावघातः पक्षे प्राप्यते, तावत्पूर्वमेव प्रत्यक्षया श्रुत्याऽवघाते विधीयमाने न तत्प्राप्तिरेव तत्र विधिप्रवृत्तेः फलम् । एतद्विध्यभावेऽर्धाक्षेपादेवावघातस्य प्राप्तिः सम्भवात् । किन्तु यथाऽवघातोऽर्धाक्षेपात्प्राप्यते, तथा विदलनादिकमपि विकल्पेन । अतश्च विदलनादिप्राप्तिपक्षेऽवघातस्याऽप्राप्तत्वात् तदप्राप्तांश(४)प्रापणरूपो नियम एव विधेः फलम् । न च विदलनादिनिवृत्तिरेव विधेः फलं किं न स्यादिति वाच्यम् ? अप्राप्तांशप्रापणरूपस्य नियमस्याक-

१. यावदूर्धादा इति. क. पु. २. राज्ञीकरणमिति. क. ख. पु.
३. अभिधीयत इति नास्ति. ख. क. पु. ४. पूरण इति. क. ख. पु.

रणे उपायान्तराक्षेपस्य निराकर्तुमशक्यत्वात् । करणे चार्या-
देवान्यनिवृत्तेस्सिध्युपपत्तेः फलत्वायोगात्, नियमस्य विधे-
यावघातगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च ।

यत्र तु प्रत्यक्षविध्यभावे द्वयोश्शेषयोरैकस्मिन् शेषिणि शे-
पिद्वये वैकस्य शेषस्य नियता प्राप्तिर्दुर्वलप्रमाणेन सम्भाव्यते,
यथा गृहमेधीये आज्यभागप्रयाजयोरतिदेशेन, प्रकृतमन्त्रस्य वा-
ऽश्वगर्दभरशनादानयोर्लिङ्गेन, तत्र प्रत्यक्षविधेः (१) प्रवृत्तत्वात् ।
वस्तुतोऽपूर्वविधित्वेऽपि (२) “आज्यभागौ यजती” त्यनेन वि-
हिताभ्यां क्लृप्तोपकाराभ्यामाज्यभागाभ्यामेव गृहमेधीयाकाङ्क्षा-
निवृत्तेरतिदेशाकल्पनात् फलतः प्रयाजादिशेषान्तरनिवृत्तिः ।

“इमामगृभ्ण” न्नित्यस्य च प्रत्यक्षश्रुत्याऽश्वरशनादान एव
विनियुक्तस्य निराकाङ्क्षत्वेन लौकिकश्रुत्यकल्पनादर्याद्विदमाभि-
धानीरूपशेष्यन्तरनिवृत्तिः । अत्र हि विधेयस्य नियतप्राप्तत्वात्-
(३) तत्प्राप्तिर्नियमो वा फलम्, अपित्वन्यनिवृत्तिरेवाऽगत्या फल-
त्वेनाऽऽश्रीयते । अतः फलतः परिसङ्ख्याङ्गीकरणान्न त्रैदोष्यमि-
त्याहुः ।

यत्र तु प्रापकप्रमाणोत्तरं शास्त्रप्रवृत्तिः यथा (४) “प-
ञ्च पञ्चनखा भक्ष्या” इत्यादौ, तत्र त्रैदोष्यम् । तत्र मक्षणस्य
रागप्राप्तत्वात्, ततः (५) पूर्वमेव विधाने फलकल्पनापत्तेः, अ-
भक्ष्यप्रक्रमाद्याविधेयत्वात् स्वार्थहानिः । पञ्चातिरिक्तपञ्चनख-
मक्षणस्यापि रागप्राप्तत्वान्निवृत्तेः शास्त्रमन्तरेणासिद्धेः (६) विधेय-
त्वकल्पना । अत एव प्राप्तवाधोऽपि । प्रापकप्रमाणोत्तरं प्रवृत्ता-

१. पूर्वप्र. इति. क. ख. पु.

२. मै. स. १. १०. १५.

३. न तदिति क. पु.

४. वाचमो. रा. क्रि. १७. ३२.

५. पूर्वमेव चेति क. ख. पु.

६. विधिविधेयत्व इति. ख. पु.

वपि च यत्र नञादिश्रवणमेवकारो वा, तत्र प्राप्तपरिसङ्ख्यायामपि स्वार्थहानिपरार्थकल्पनयोरभावान्न त्रैदोष्यम् । यथा (१) “नाऽनृतं वदेत्” “अत्र होवाऽऽवपन्ती” त्यादौ ।

यत्तु न्यायसुधायामेवकारस्थले श्रौतो नियम इत्युक्तम्, तत् ‘सत्यमेव वदे’ दित्यादौ सत्यवदनस्य नियतप्राप्तयभावादेवकारस्याऽयोगव्यावृत्त्य(२)भिप्रायेण ।

यत्र तु नियता कर्तव्यस्य प्राप्तिस्तत्रायोगव्यावृत्त्यसम्भवादन्ययोगव्यावृत्त्यर्थकत्वमादाय श्रौतपरिसङ्ख्यात्वमावश्यकम् । अत एव विवृद्धस्तोमकेषु “एकविंशोनाऽतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेयु” रित्यादिवाक्यविहितेषु क्रतुषु सङ्ख्यायाः पृथक्त्वनिवेशात् तत्सम्पत्तये अनियमेन सर्वस्तोत्रेषु साम्नामृचां चागमेनावापे प्राप्ते “त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्, अत्र होवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्वपन्ती” त्यनेन गायत्र्यादिष्वेवाऽऽवापो नान्यास्विति परिसङ्ख्या । अतश्च गायत्र्यादीनां पवमानेष्वेव सत्वात् तद्विषय एवाऽयमावापः, नान्यस्तोत्रेषु । सोऽपि च साम्नामेव न ऋचां, तासामृगधिकरणत्वस्यासम्भवात् । अतश्च तत्राऽऽगम्यमानसामाधारभूतगायत्र्यादीनामभ्यास एव । स्तोत्रान्तरेषु तु साम्नामपि नाऽऽवापः, किन्त्वभ्यासेनैव सङ्ख्यासम्पत्तिः

यद्यपि नाऽयं सामावापो बहिष्पवमाने सम्भवति, तत्र सामैकत्वस्य प्रसक्षशिष्टत्वात् । तथाऽपि माध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानयोरेव गायत्र्यादिसत्त्वान्निविशते । बहिष्पवमाने त्वेकस्य साम्नोऽभ्यास एव । ऋचां तु सङ्ख्यायाः (३)पृथक्त्वनिवेशित्वात्तत्सम्पत्तये “पराग्बहिष्पवमानेन स्तुवत” इति पराकृ-

१. तै. सं. २. ५. ५.

२. वृत्त्यर्थकस्यार्माति. क. ख. पु.

३. पृथक्त्वेन निवेशीति. क. ख. पु.

द्ववाच्यानभ्यासविधानाद्यागम एव । स्तोत्रान्तरेषु तु यद्यपि सङ्ख्यासम्पत्तये न्यायेनाऽऽगम एव प्रसक्तः, तथाऽपि बहिष्पत्रमाने न्यायमाप्तऋगागममाप्तिफलकानभ्यासपुनर्विधिः (१) स्तोत्रान्तरे तदागमपरिसङ्ख्यार्थस्सम्पद्यत इति तेष्वृचामप्यभ्यास एव । तत्सिद्धं “अत्र ह्येवाऽऽवपन्ती” त्ययं स्तोत्रान्तरे सामागमपरिसङ्ख्यार्थ एवकार इति । एवं यत्र विवृद्धस्तोमक्रतुशेषत्वेनौपदेशिकं कौत्सादिसाम विहितम्, तत्र तस्य प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन सर्वस्तोत्रेषु प्रकृतसामवाधेनापि निवेशस्य नियमेन प्राप्तत्वाद्ब्रह्मेवावपन्तीत्ययं पवमानद्वयव्यतिरिक्ताविषयपरिसङ्ख्यार्थ एव ।

न च कौत्सादेः कण्वरथन्तरादिवत्स्वयोनिष्वेव गेयत्वप्राप्तेः प्राकृतगायत्र्यादिष्वप्राप्तत्वेन परिसङ्ख्यानुपपत्तिः, कण्वरथन्तरयोर्नेर्हि वैश्यस्तोम(२)प्रकरणपठितत्वेन तदङ्गत्वावगमात्प्राकृतऋगाधारत्वानुपपत्तिर्युक्ता । कौत्सादीनां त्वनारभ्याधी- तत्वेन सत्यपि वचनेन क्रत्वङ्गत्वावगमे तदाधारभूताया योनेः प्रकरणपाठाभावेनाङ्गत्वानवगमात् प्राकृतऋगाधारत्वस्य(३)दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । ये त्वविवृद्धस्तोमकाः क्रतवां यथा(४) “त्रिवृद- म्निष्टुदग्निष्टोम” इत्यादयः तेषु सङ्ख्यानुरोधेन प्राकृतसर्वस्तो- त्रेषु सर्वसामसु तदाधारभूतासु च ऋषु निवृत्तासु यत्तदङ्ग- त्वेनौपदेशिककौत्सादिसामाम्नातं तन्निवेशार्थमानियमेना(५)प्रा- कृतसामोद्वापे प्राप्ते ‘अत एवावपन्ती’ त्यनेन गायत्र्यादिभ्य ए- वेति नियमकरणात्स एव परं श्रौतो नियमः, न तु ‘अत्र ह्येवा- वपन्ती’ त्ययम्, किन्तु श्रौतः पारमह्वयाविधिरेवेति सिद्धम् ।

१. स्तोत्रान्तरागमेति. क. पु.   २. प्रकरणे पाठेनेति. क. पु.
३. पू. मी. १०. ४. १०.   ४. तां. घा. १७. ६. १.
५. यतः कुतश्चित्प्रा. इति. क. ख. पु.

वस्तुतस्त्रैवकारस्यान्ययोग(१)व्यवच्छेदार्थकत्वेन श्रौतपरिसङ्ख्यारूपत्वे तस्या निषेधतुल्यतया(२) “न तौ पशौ करोती” त्रिवह्निकरूपापत्तेर्नेयं श्रौती परिसङ्ख्या, अपि तु यावन्न्यायेन सर्वत्र सामागमः प्राप्यते तावत्पूर्वमेव गायत्र्याधारकत्वेन विधीयते । अतश्चाप्राप्तविधिरेवापं परिसङ्ख्याफलको न तु श्रौती परिसङ्ख्या ।

यद्यपि च गायत्र्यादिषु सामावापविधौ कृते न स्तोत्रान्तरेषु तदाकाङ्क्षाशान्तिरिति प्रापकप्रमाणप्रतिबन्धाभावान्नाऽत्र फलतः परिसङ्ख्यात्वं शक्यते वक्तुम् । तथाऽप्यत्रावापविधौ कृते तत्प्रयोजनजिज्ञासायां प्रयोजनान्तरासम्भवेन गमकविधया स्तोत्रान्तरेष्वभ्यासविधिकल्पनेन परिसङ्ख्याफलकत्वोपपत्तिः । अतश्चाऽऽवपन्ती(३)त्यत्र धात्वर्थविधिरपि सम्पद्यते । एवकारस्तु फलप्राप्तानुवादो न तु स्वार्थविधायक इति द्रष्टव्यम् । एवञ्च रागप्राप्त एवाऽर्थे यत्रैवकारस्य नञो वा श्रवणं तत्रैव श्रौती परिसङ्ख्या नाऽन्यत्र । अत एव श्रौतपरिसङ्ख्यायां ‘नाऽनृतं वदे’ दि(४)त्युदाहरणमुक्तं न्यायसुधाकृता । प्रकृते तु लौकिकप्राप्तेः पूर्वं प्रत्यक्षश्रुतेः प्रवृत्तत्वात् फलतः परिसङ्ख्यैवेत्युक्तम् ।

यत्रैवभाषिधान्युद्देशेन मन्त्रविशिष्टादानविधानेऽप्यश्वाभिधानीस्वरूप आनर्थक्यादपूर्वसाधनलक्षणायामेकया प्रणाल्यैकापूर्वसाधनत्वाद्यवेधिव गर्दभाभिधान्यामपि मन्त्रप्राप्तिरनिवार्येति, तन्न । “व्रीहीन्प्रोक्षती” त्यादौ व्रीहिपदेनाऽपूर्वसाधनत्वे लक्ष्यमाणे प्रकृतापूर्वसाधनत्वमेव लाघवात्लक्ष्यते, न तु प्रकृतापूर्वसा-

१. व्यावृत्त्यर्थं शात. क. ख. पु.

३. त्ययमिति क. पु.

२. कापी. ब्रा. ३. ५.

४. त्येवोदाहरणेति. ख. पु.

धनीभूतत्रीहित्वमपीति युक्ता यत्रेषु धर्मप्राप्तिः । प्रकृते त्वपूर्वसा-
धनत्वमात्रलक्षणायां लिङ्गकल्पश्रुत्याविशेषेण प्रत्यक्षश्रुतिवै-
यर्थ्यापत्तेरगत्या प्रकृतापूर्वमाधनीभूताऽश्वाभिधानीत्वलक्षणा-
श्रयणान्न गर्दभाभिधान्यां मन्त्रापात्तिः ।

न चात्राऽपि सर्वस्य यजुर्वेदस्याऽऽध्वर्यवसमारूपानाद्यजु-
र्वेदविहितपदार्थानामध्वर्युकर्तृकत्वावगतेः प्रत्यक्षश्रुत्याऽऽदान-
विधाने च तदासिद्धेस्तत्सिद्धपर्यमर्थादादानविधानेन श्रुतेरर्थ-
वत्वोपपत्तेरश्वाभिधानीत्वलक्षणायां प्रमाणाभावाद्गर्दभाभिधा-
न्यां मन्त्रप्राप्तिरनिवार्येति वाच्यम् । रश्नाबन्धनस्य प्रत्यक्ष-
श्रुतिविहितत्वेनाध्वर्युकर्तृकत्वे सिद्धे बन्धनार्थादानस्यान्यक-
र्तृकत्वानुपपत्तेरध्वर्युकर्तृकत्वस्य विधिं विनैव सिद्धेः ।

एतेन(१) 'यदि यजुषो यज्ञो आर्तिर्मायाद्भुव इति दक्षिणे'
त्यस्यापि प्रायश्चित्तस्वोपक्रमानुसारेण वेदधर्मत्वस्य(२)तृतीये
ऋषस्थापयिष्यमाणत्वाद्धिष्यभावे अविज्ञातप्रायश्चित्तापत्तेरत-
त्प्रायश्चित्तमाप्त्यर्थो विधिरर्थवानिति परास्तम् । आदानवि-
धयभावेऽपि मन्त्रस्यैव यजुर्वेदपठितत्वेन एतत्प्रायश्चित्तमाप्त्यु-
पपत्तेः । आदानश्रेये बन्धनश्रेयस्वाप्पवश्वभावेन . तन्निमित्त-
मेतत्प्रायश्चित्तस्वोपपत्तेश्च । किञ्च यथा(३)"रथन्तरे प्रस्तूपमाने
सम्पीलयेत्, बृहति प्रस्तूपमाने समुद्रं मनसा ध्याये" दित्यादौ
प्रतिनियतनिर्देशान्यथानुपपत्त्याऽपूर्वसाधनीभूतरथन्तरत्वादिल-
क्षणापक्षस्याप्याश्रयणान्न घर्माणा साङ्कर्यमिति(४)वक्ष्यते, त-
याऽत्रापि(५)"युञ्जार्थां रासभं युवमिति गर्दभ" मित्येवं प्रतिनि-

१. श. घा. ११. ५. ८. ६.

२. तां. घा. ७. ७. १५.

५. तै. स. ५. १. २.

- २ घू. मी. ३. ३. १.

४. नयमाद्वितीयचतुर्दशे ।

यतनिर्देशान्पथानुपपत्त्याऽश्वाभिधानीत्वादेरेव लक्षणेति न मन्त्रसाङ्कर्यम् ।

न च तत्रत्यमस्वरसकारणं कण्ठरथन्तरादौ बृहद्रथन्तरधर्माप्रसाक्तिरूपमत्रास्ति, अश्वाभिधानीकार्यापन्नस्य विकृतावसिद्धेः । अतो बृहद्रथन्तरस्थल एव परं पृष्ठस्तोत्रजन्यापूर्वैक्येऽपि बृहद्रथन्तरसामाश्रयतत्प्रतिपाद्यगुणाभिधानजन्यापूर्वरूपावान्तरकार्यसाधनलक्षणाश्रयणात्प्रकृतौ (१)धर्मव्यवस्थोपपत्तेः । कण्ठरथन्तरे च स्वाश्रयऋग्वाच्यगुणाभिधानस्य प्राकृतगुणाभिधानजन्यापूर्वार्थत्वस्यैव लाघवेन हिरण्यगर्भमन्त्रवत्कल्पनात्प्राकृतकार्यापन्नत्वेन तत्प्रयुक्तधर्मप्राप्त्युपपत्तिः । प्रकृते त्ववान्तरकार्यभेदाभावात्प्रतिनियतनिर्देशबलादश्वाभिधानीत्वलक्षणायामपि न किञ्चिद्वाधकमस्तीति युक्तं परिसङ्ख्या ।

अत्र च परिसङ्ख्यादिलक्षणेषु विधिरसायनोक्तदूषणाऽनवकाशार्थमेवं यतितव्यम्—यत्र निषेधापरपर्याया निवृत्तिः शब्दतः फलतो वा शास्त्रतात्पर्यविषयीभूता, स परिमङ्ख्याविधिः । उक्तपरिसङ्ख्योदाहरणेषु लक्षणसमन्वयस्तु स्फुट एव । तत्र निषेधप्रतियोगी विधिविषयः भावरूपोऽभावरूपो वा(२)उपाधिर्यः कश्चिद्बोध्यः । तेनाऽनृतवदनगर्दभाभिधानीप्रयाजादीनां नाऽसङ्ग्रहः । न वाऽनेकाभावप्राप्तावेकाभावपरिसङ्ख्यायाः । अपावस्य परिसङ्ख्यायाश्च तत्र चान्यत्र च प्राप्तिरौत्सर्गिकी, न तु नियता । “नाऽनृतं वदे” दित्यादौ सत्यानृतयोरेकस्मिन्नर्थवबोधे पक्षप्राप्तत्वेन नियतप्राप्त्यभावात् । अत एव सा न लक्षणघटिका ।

१. धर्मव्यवस्थाया उप. शति. क. पु.

२. उपाधिरिति नास्ति ख. क पु

न चैवं " व्रीहीनवहन्ती " त्यादाववघाताभावव्याप-
 त्तमपि तात्पर्यविषयत्वात्परिसङ्ख्यालक्षणस्याऽतिव्याप्तिः, यत्र-
 तियोगिकाभावत्वं यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकताप-
 र्याप्त्यधिकरणं, तस्य शास्त्रस्य तत्परिसङ्ख्याविधित्वमिति विव-
 क्षितत्वात् । सर्वत्र हि परिसङ्ख्याविधौ परिसङ्ख्येयप्रतियो-
 गिकाभाव एव तात्पर्यविषयीभूतः । नियमविधौ त्ववघाताभा-
 वाभावरूपो नियमः । अत एवाभावाभावत्वस्य तात्पर्यविषय-
 तावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽपि पर्याप्त्यधिकरणत्वाभावान्नातिव्या-
 प्तिः । अत एव शब्दतः फलतो वा पाक्षिकायोगव्यापृत्तिरूपो नि-
 यमो यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूतस्त नियमविधिः । उक्तो-
 दाहरणेषु लक्षणसमन्वयस्फुट एव । पाक्षिकायोगश्च तन्मात्र-
 विध्यप्रवृत्तिनिवन्धनो विध्यन्तराप्रवृत्तिसहितैतद्विध्यप्रवृत्तिनिव-
 न्धनश्चेत्यादिप्रकारेण बोध्यः । "व्रीहीनवहन्ती"त्यादौ
 "उचरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत" इत्यादौ चाऽऽद्यः । एतद्विध्यभावे
 आक्षेपेणाऽवघातस्याऽतिरात्रसंख्याकाद्वितीयद्विरात्राऽहनि च षोड-
 शिग्रहणस्यातिदेशेन पक्षमाप्तत्वात् । "व्रीहिभिर्वजेते" त्यादौ द्विती-
 यः । यत्रविध्यभावसहितैतद्विध्यभावे व्रीहीणामाक्षेपेण पक्षमाप्त-
 त्वात् ।

न चैवं पाक्षिकायोगभेदेन लक्षणभेदात्परस्पराव्याप्यति-
 व्याप्तिप्रसङ्गेन विधिरसापनोक्तदूषणतादवस्थं, विदलनाद्युपा-
 यान्तरमसक्तिमसञ्जितयत्प्रतियोगिकाभावकूटाभावत्वं यस्य शा-
 स्त्रस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं, तस्य तन्निष-
 मविधित्वमिति विवक्षाङ्गीकारेण पाक्षिकत्वभेदस्य लक्षणकोटा-
 वप्रवेशात् ।

वस्तुतस्तु अवघातत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्व-

मेवोक्त(१)लक्षणे प्रवेश्यत इति कूटाद्यप्रवेशादपि लाघवम् । तथा च यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावत्वं तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं तस्य तद्धर्मवन्नियमविधित्वमिति निर्गलितोऽर्थः । तावतैव च परिसङ्ख्याविधितोऽपि भेदसिद्धेर्न कूटादिप्रवेशस्यापि प्रयोजनम् ।

एवं च यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणम्, तस्य शास्त्रस्य तद्धर्मवत्परिसङ्ख्याविधित्वम् । एवं च “व्रीहीनवहन्ती” त्यादौ यच्छब्देनाऽवघातन्वस्य ग्रहणे नियमविधित्वमेव । अवघाताभावत्वग्रहणे तु परिसङ्ख्याविधित्वाङ्गीकारेऽपि न क्षतिः । वक्ष्यमाणविधया साङ्कर्यस्यानिवार्यत्वात् ।

न चैवमपि “व्रीहीन्प्रोक्षती” त्याद्यपूर्वविधावपि प्रोक्षणाभावाभावस्य प्रोक्षणस्यैव तात्पर्यविषयत्वादतिव्याप्तिः । निषेधमुख्यप्रतीतिकतयाऽभावाभावस्याऽतिरिक्तस्य प्रतियोग्यात्मकत्वानङ्गीकारेणाऽपूर्वविधौ लाघवाच्छ्रुतत्वाच्च प्रतियोगिन एव तात्पर्यविषयत्वाङ्गीकारेणाऽभावस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् । नियमविधौ तु प्रतियोगिनः प्राप्तत्वात्(२) सामान्याभावाभाव एव तात्पर्यविषयीभूतः । यदि तु सामान्याभावाभावोऽप्याक्षेपेण प्राप्त इत्याशङ्क्येत, तदा विदलनाद्युपायान्तरप्रसक्तिप्रसङ्गतसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं यस्य शास्त्रस्य तात्पर्यविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण, तस्य शास्त्रस्य तद्धर्मावच्छिन्ननियमविधित्वमित्यादिरूपेण बोध्यम् । न तु कूटप्रवेशः । सामान्याभावे ह्यवघाताकरणप्रसङ्गतत्ववद्विदलनकरण-

प्रसञ्जितत्वमप्यस्तीति विशिष्टाभावप्रवेशा(१)न्न कूटप्रवेशः । तावत्तैव विदलनाद्युपायान्तरप्रसक्तिप्रसञ्जितावघाताभावकूटाभावस्य सिद्धेर्विदलनादिव्यावृत्तिसिद्धेश्च । यदि तु सामान्याभावे विदलनकरणप्रसञ्जितत्वे प्रमाणाभाव इति विभाव्यते; ततः पूर्वोक्तलक्षणमेव साधीयः । माऽस्तु वा नियमविधौ पर्याप्तिविवक्षा ।

यच्च दृष्टार्थत्वं नियमविधिलक्षणं कैश्चिदुक्तम्, तत् “उच-
रेऽह्न द्विरात्रस्य गृह्यत” इत्यादावव्याप्तत्वादुपेक्षितम् । षोडश-
ग्रहयागाभ्यासस्याऽदृष्टार्थत्वात् । एवं च नियमपरिसङ्ख्याति-
रिक्तफलविधित्वमपूर्वविधित्वमिति(२)ति लक्षणम् । (३)एवं
च यद्विषयको विधिरुक्तफलद्वयातिरिक्तफलतात्पर्यकः, तत्त्वं
तदपूर्वविधित्वम् । लक्षणसमन्वयस्तु सर्वत्राऽप्यपूर्वविधौ सुधी-
भिरनुसन्धेयः । तच्च फले “वीहीन्प्रोक्षती” त्यादौ विधेयमेव
प्रोक्षणादि, “तमुक्थ्येने” त्यादौ गुणकामप्रवृत्त्यादिविधेयच-
यनाद्यन्यदिति प्रकारभेदेऽपि न काश्चिद्द्विरोधः । एतेषां चोपा-
धीनां क्वचिदुदाहरणे विषयभेदेन वा विषयैक्येन वा साङ्ग्येऽपि
न काश्चिद्दोषः ।

न ह्येवंविधलक्षणसाङ्ग्यर्पाङ्गीकारे दीक्षितदण्डान्यो द-
ण्डो मैत्रावरुणकर्तृके प्रैपानुवचने प्रसज्येतेत्यादिदूषणानां
प्रसङ्गलेशोऽप्यस्ति । (४)“क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र-
यच्छती” त्यस्या(५)भावे दीक्षितदण्डस्य यजमानधारण
एव विनियोगाच्छौकिकस्यैव दण्डस्य नियमविधिः, ‘दण्डी’

१ न कूटप्रवेश इति नास्ति ख. पु.

२. इति लक्षणमिति नास्ति. ख. पु. ३. तत्त्वञ्चेति क. पु.

४. तै. सं. ६ १.४

५. दण्डीत्यस्य चोमयोर. इति ख. पु.

त्यस्यैवाभावे च दीक्षितदण्डस्य मैत्रावरुणाय दत्तस्य प्रयोजना-
पेक्षायामालम्बनतया कार्यमात्रे समुच्चित्य प्राप्तौ दण्डीत्ययं प्रैपा-
नुवचनातिरिक्तकार्यान्तरपरिसङ्ख्याविधिस्सम्पद्यते । ततश्च तदु-
भयाङ्गीकारे(१) लौकिकदण्डस्यापि ग्रहणापत्तिरिति हि (२)दूष-

१ तत्साङ्कर्याङ्गीकार इति क ख पु

२ दूषणमिदं श्रीमदप्पय्यदीक्षितैर्विधिरसायने 'यद्येकानेकवि-
ध्यप्रवृत्तिमुखभव' इति दशमश्लोके 'दक्षिादन्योऽपि दण्डः प्रकृति
जुपि भवेत्प्रैपकार्ये प्रशास्तु' रित्यादिना दत्तम् । तस्याऽयं पिण्डीभू-
तोऽर्थ — ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे 'दण्डेन दीक्षयती' त्यनेन दीक्षा
मिव्यञ्जकतया दीक्षितहस्ते दण्डदानं विहितम् । तत्र द्वितीयदिनक-
र्तव्यसोमक्रयणानन्तरं तस्यैव दण्डस्य मैत्रावरुणाय दानं विहितं
'क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छती'ति । तत्रैव च मैत्रावरुण-
कर्तृकेषु प्रैपानुवचनेषु दण्डवैशिष्ट्यमपि विहितं 'दण्डी प्रैपानन्वाहे'
ति । तथा च दीक्षितेन दत्तं दण्डमवलम्ब्यैव तिष्ठन्मैत्रावरुणं अग्नी-
पोमीयपश्वाद्गौ प्रैपानुवचनं करोतीति स्थितिः ।

सति चैव तन्मात्रविध्यप्रवृत्तिदशायां विध्यन्तरप्रवृत्तिसहितै-
तद्विध्यप्रवृत्तिदशायां वा या पाक्षिकी अप्राप्तिस्तादृशाऽप्राप्ताशु-
को नियमविधिरिति नियमविधिलक्षणमङ्गीकरणीयम् । अतश्चानि-
यमेनैकानेकविध्यप्रवृत्ताविति विवक्षणे 'दण्डी प्रैपानन्वाहे' त्यत्र त-
न्मात्रविध्यप्रवृत्तिविवक्षायां 'क्रीते सोम' इति विधेस्सत्त्वात्तत्प्रापि-
तस्य मैत्रावरुणदण्डस्य कार्यापेक्षायाम् सत्यां तत्कर्तृकप्रैपानुवचन-
वत्कार्यान्तरेऽपि दण्डस्य समुच्चित्यं प्राप्तिसंभवात्तदितरकार्या-
न्तरव्यावृत्तिरूपपरिसङ्ख्याविधित्वं 'दण्डी प्रैपानि' ति वाक्यस्य
प्राप्नोति । 'क्रीते सोम' इति वाक्यप्रवृत्तिसदृकतैतद्विध्यप्रवृत्तिवि-
वक्षणे तु 'दण्डेन दीक्षयती'ति विधिमात्रसत्त्वेन तत्प्रापितदीक्षितद-
ण्डस्य आन्तर्दीक्षितेनैव धारणीयत्वमापतेत् । ततश्च मैत्रावरुणस्य
प्रैपानुवचनसमये आलम्बनापेक्षायामनियमेन यस्य कस्याचिदालम्ब-
नप्राप्तौ दण्डस्यैवालम्बनत्वं विदधद्यं नियमविधिस्संपद्यते । अत-
श्चैकस्मिन्नेव वाक्ये नियमपरिसङ्ख्याविधिलक्षणसाङ्कर्यमेकानेकप्रवृत्ति-

णम्; तच्च न युज्यते, तार्किकफलानेकत्वेऽपि वस्तुतः “क्रीते-
सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छती” त्यनेन मैत्रावरुणार्थत्वेन
विनियुक्तस्य(१)दीक्षितदण्डस्य प्रयोजनापेक्षार्थां ‘दण्डी मैषान-
न्वाहे’ त्यनेन कार्यविधानादन्यस्याऽप्रसक्तेः । एवमन्यत्राप्यु-
द्यम् । एतानि च लक्षणानि सुधीभिर्विधिरसायनोक्तोदाहरणेषु
योज्यानि ।

न चान्यत्र सुयोज्यत्वेऽपि(२) ‘यदि सोमं न विन्देत् पूर्ती-
कानभिपुण्या’ दित्यादौ सोमाभावे पूर्तीकानां मन्दसदृशतया मा-
प्स्यभावेन तत्र पूर्तीकप्राप्तेरेव तात्पर्यविषयत्वात्, तदभावाभा-
वस्य प्रोक्षण इव तात्पर्यविषयत्वे च प्रमाणाभावाच्च नियमविधि-
त्वानुपपत्तिः, एतद्वचनस्य सुसदृशप्राप्तिन्यायमदृष्ट्युत्तरमदृष्टौ
प्रमाणाभावेन पूर्वमदृष्टस्याऽस्य पूर्तीकप्रापकत्वानुपपत्तेः ।

यत्र तु(३) “हिरण्यगर्भस्समवर्तताऽग्र इत्याधारमाधारय-
तो” त्यादौ हिरण्यगर्भप्रकाशकस्य मन्त्रस्य ऐन्द्राघारे कथमपि
प्राप्तयसम्भवः, तत्र सत्यपि क्लृप्तनियमादृष्टजनकत्वेनोत्तराघारे
मन्त्रविधौ(४) ‘औदुम्बरो यूषो भवती’ तिवदपूर्वविधित्वेऽपि
न क्षतिः।‘सर्वे द्रव्याविधयो नियमविधय’इत्यादिवादस्तु(५) हीषा-

विषक्षणकृतमापद्यते । किञ्च द्वितीयपक्षे दैक्षे पशौ दीक्षितदण्डादन्य-
न्यैव लौकिकदण्डस्य प्राप्यापत्तिरिति ।

१. दीक्षितेति नास्ति ख, पु, २. तां. घा. ९. ५. ३.

३. अग्निचयनाङ्गमृतवायुदेवताकः पशुयामो विहितः । तदङ्ग-
त्वेन प्रकृतित्वात्तिदिष्टयोराधारयोर्द्वितीयाघारे मन्त्रोऽयं विहितः ॥

४. तै. सं. २. १. ९.

५. ‘सौमरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम भवती’ति वाक्यविहितसौमराद्य-
सामविशेषस्य वृष्ट्यादिफलोद्देशेन विधानं ‘यो वृष्टिकामो योऽग्राघ-
कामो यस्स्वर्गकामस्स सौमरेण स्तुधीते’ति । तस्यैव च तत्फल-

दीना दृष्ट्यादिफलार्थत्वे अपूर्वविधित्वापत्तेरित्यादिष्यवहारा-
 दौत्सर्गिक एव । अत एव सर्वेष्वेव वाक्येषु विषयभेदेन विषये
 क्येन वा क्रमेण यौगपद्येन वा अनेकफलतात्पर्यकत्वेऽपि
 कचित्केनचिद्व्यवहारो मूले नाऽनुपपन्नः । तद्यथा—प्रकृतौ
 'स्रुवेणाऽऽधारमाधारयती' त्यत्रैवाऽप्राप्तहोमप्रापणमभ्युदयशिर-
 स्कत्वं, याजुर्वेदिकप्रायश्चित्तप्राप्तिरित्याद्यनेकफलतात्पर्यकत्वाद्
 पूर्वविधित्वं, पुनश्च तस्मिन्नेव विषये अध्वर्युर्कृत्वकत्वादिफलमादाय
 नियमविधित्वं, पुनश्च स्रुवविषये तदित्यनेकरूपता । न ह्येषा
 मध्ये एकस्यैव तात्पर्यविषयता नाऽन्येषा, अनुनिष्पन्नत्वादिति
 वाच्यम् । तात्पर्याभावे तदभावप्रयुक्तवैगुण्यानापत्तेः । अत ए
 वाऽप्राप्तप्रापकविधावपि न तद्विधिजन्यबोधस्याऽऽवश्यकत्व स-
 र्वेषामिष्टम् । एव वार्तिकोक्ते "ब्रीहीन्प्रोक्षती" त्यत्रापि(१) 'अग्न
 ये वो जुष्ट प्रोक्षामी' त्येतन्मन्त्रकल्पविधितः पूर्वप्रवृत्तेरप्राप्तप्रो-
 क्षणप्रापकत्वं, तार्किकतत्प्राप्त्यालोचनोत्तरकालं त्वभ्युदयशिर-
 स्कत्व, प्रायश्चित्तप्राप्तिरध्वर्युर्कृत्व, चेत्यादिफलप्रापकत्वाद्ने
 करूपता । 'ब्रीहीन्वहन्ती' सत्राप्याक्षेपतः पूर्व(२) प्रवृत्ताऽवघा-
 तप्रापकत्वाद्पूर्वविधित्वं, तार्किकतत्प्राप्त्यालोचने तु तन्नियम-
 फलकत्व, तार्किकतन्मन्त्रवर्णकल्पावघातनियमप्राप्त्यालोचने
 त्वभ्युदयशिरस्कत्वं, प्रायश्चित्तप्राप्तिं च(३) तद्विषयामङ्गीकृत्याऽपू

साधनत्वेन विधायिमानस्य हीपादया नियम्यन्ते 'हीपिति वृष्टिका
 माय निधनं कुर्यादूर्गित्यज्ञाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाये'ति । वृ-
 ष्टिसाधनीभूतसौमरे हीपिति निधनं पठदिति तदर्थः । प्रस्तावोद्गाथि
 प्रतिहारोपद्रवनिधनात्प्यभागपञ्चकात्मनस्साम्नोऽन्तिमो भागो नि-
 धनमित्युच्यते ॥

१ तै स १. १. ४   २. प्रवृत्तावप्राप्तावघातेति. क ख पु.

३ तात्पर्यविषयामङ्गीकृत्येति ख पु

र्वविधित्वं, अध्वर्युकर्तृकत्वाद्यादाय च नियमविधित्वमित्यादि
तत्तद्विधिष्वनेकरूपत्वेऽपि क्वचित्केनचिद्रूपेण व्यवहार इति
नाऽत्र रूपान्तरलक्षणातिमसङ्गोद्भावनं युक्तम् ।

वस्तुतस्तु 'अवरक्ष' इत्यवघातमन्त्रस्य नाऽवघाते स्फुटं
लिङ्गमिति तेन नाऽवघातनियमप्राप्तिः, "अग्रये वो जुष्टं प्रो-
क्षामी" ति प्रोक्षणलिङ्गमन्त्रस्याऽऽथाग्नेयाङ्गभूतदर्भादिसाधारण्या-
पक्षेर्ग्रीहिमात्रविषयतया प्रोक्षणप्राप्त्यनुपपत्तेः "ग्रीहीन्प्रोक्षती"
त्ययं दर्भादिपरिसङ्ख्यार्थ इत्यपि शक्यते वक्तुमिति ध्येयम् ।

न चैवं प्रोक्षणावघातादिविधीनां यवादिपरिसङ्ख्याफलक-
त्वस्याप्यापत्तिः, सम्भावितेषु ह्यनेकेषु फलेषु पदैकमनेकं वा प्रामा-
णिकं फलं तत्रैव शास्त्रस्य तात्पर्यं, न तु प्रमाणवाधितेऽपि । प्र-
माणवाधाऽवाधौ च तत्र तत्राऽधिकरणे स्फुटावेव । यत्रापि च न
स्फुटौ तत्रापि स्वयमूहौ । यथाऽत्रैव यवादिपरिसङ्ख्यायाम् ।
ग्रीहिपदेन ह्यपूर्वसाधनत्वमात्रमेव लाघवाल्लक्ष्यते, न तु तत्साध-
नीभूत(१) ग्रीहित्वजातिरपि, गौरवात् । अतश्च गौरवपरास्तत्वा-
न्न परिसङ्ख्याफलकत्वम् । (२) "इमामगृभ्णाग्नि" त्यादौ(३) "यु-
ञ्जायां रासभं युवमिति गर्दभ" मिति प्रतिनियतनिर्देशान्पयानु-
पपत्त्या गौरवाश्रयणेनाऽपि परिसङ्ख्याफलकत्वम् ।

न च लिङ्गादेव 'युञ्जायामि'ति मन्त्रस्य गर्दभाङ्गत्वसिद्धेर्नाऽयं
प्रतिनियतनिर्देश इति वाच्यम्, युवमिति पुरुषाश्वपरोहपादानेन
लिङ्गसाधारण्यात् । अतः तत्राऽगत्याऽन्यपरिसङ्ख्याफलकत्वाङ्गी-
कारेऽपि न प्रकृते तदाश्रयणम् । अत एव यत्र परिसङ्ख्याङ्गीका-

हेऽपि न गौरवं, तत्र वाक्यस्याऽभ्युदयशिरस्कत्वयाजुर्वेदिकप्राय-
श्चित्तादिप्राप्तिरूपफलान्तरतात्पर्यकत्वेऽपि परिसङ्ख्याफलकत्वम् ।
यथा(१) 'आज्यभागौ यजती' त्यादौ । अत एव क्वचिदेव नियम-
विधित्वसम्भवेऽपूर्वविधित्वानङ्गीकारः, यत्राऽपूर्वविधित्वं गौरव-
पराहतम् । यथा हीपादौ व्यवस्थार्थत्वसम्भवे गुणफलसम्बन्ध-
स्याऽदृष्टान्तरकल्पनापादकस्य, न तु सर्वत्र । "पुरोडाशं प्रथयती"
त्यादावध्वर्युकर्तृकत्वनियमफलकत्वेऽपि याजुर्वेदिकप्रायश्चित्त-
प्राप्तिफलकत्वेनाऽपूर्वविधित्वविशेषभावात् । अतस्सर्वत्रैव प्रा-
यशः फलसाङ्कर्यसत्त्वेन मूले क्वचित्केनचिद्व्यवहारस्यैच्छिकत्वात्
तत्रेतरलक्षणातिप्रसङ्गकथनं न युज्यते । अतश्चोक्तलक्षणानां
तदुदाहरणानां च वार्तिकाद्युक्तानामनुपपत्त्यभावाद्द्विधिरसायनो-
क्तलक्षणाक्षेप उदाहरणक्षेपश्च न सङ्गच्छते । आक्षेपाक्षेपप्रस-
ङ्गेन न्यायशैथिल्यकरणन्तु तत्तदधिकरणप्रसङ्गेन तत्र तत्र प्राय-
शो निराकारिष्यत इति विधिरसायनोक्तदूषणानामनवकाशः॥४४॥

अर्थवादो वा ॥ १-२-४५ ॥

"उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयती" सत्र मन्त्रोपादानं "य-
ज्ञपतिमेवे" त्यर्थवादात्म्यनार्थम् । आत्मन्वनप्रकारश्च पूर्वमेव
प्रदर्शितः ।

यत्तु प्रथनस्याप्यर्थप्राप्तत्वेनाऽविधेयत्वाद्द्विधिशेषत्वाभावेनाऽर्थ-
वादत्वस्यैवानुपपत्तिरिति, तत्प्राप्तस्यापि प्रथनस्याऽध्वर्युकर्तृक-
त्वार्थं विधानोपपत्तेः परिहर्तव्यम् । तस्माद्यज्ञपतिप्रथनफलकत्वेन
पुरोडाशप्रथनं स्तोतुं मन्त्रोपादानम् । न च यज्ञपतिप्रथनस्य पुरो-

डाशमयनफलकत्वज्ञापनार्थत्वेन रात्रिसत्रवन्मन्त्रोपादानं विनाऽप्यर्थवादोपपत्तिः, पुरोडाशमयनस्य पुरोडाशसंस्कारार्थत्वेन परार्थत्वादर्थवादस्य फलकल्पकत्वानुपपत्तेः ।

न च सूक्तवाक्यापेन मन्त्रादेव फलकल्पनोपपत्तेः मन्त्रोपादानं विनाप्यर्थवादोपपत्तिः, वैषम्यात् । तृतीयया इतिकरणेन वा यत्र मन्त्रविनियोगस्तत्र सकलस्य मन्त्रस्य क्रियां प्रति करणत्वावगमादुत्सर्गतस्तावदयमर्थः प्रतीयते—सकलेनापि क्रियैव प्रकाशनीयेति । तदसम्भवे चाऽवगतक्रियासम्बद्धद्रव्यादि, तस्याऽप्यसम्भवे स्वार्थस्य क्रियासम्बन्धकल्पनं, तस्याप्यसम्भवे च समवेतमर्थं स्तोतुं स्वार्थस्य तदुपसर्जनत्वकल्पनमिति । तद्यथा “सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरती” त्यत्र सकलस्य सूक्तवाक्यस्य तृतीयावगतकरणतान्यथानुपपत्त्या प्रहरणक्रियाप्रकाशकत्वावगतावपि तदसम्भवेऽवगतक्रिया(१) सम्बद्धं प्रस्तरालयं द्रव्यं “यदनेन हविषे” त्यादिपदैः प्रकाशयते, अवशिष्टैश्चाग्न्यादिपदैः(२) आयुरादिपदैश्च स्वार्थस्य फलदेवतात्वेन सम्बन्धकल्पनं, तस्याप्यसम्भवे “इदं द्यावे” त्यादिपदानां समवेतद्रव्यदेवताफलस्तावकत्वमात्रकल्पनमिति । एवं “ममाऽग्ने वर्चो विहवेष्वस्तिवति पूर्वमग्निं परिगृह्णाती” त्यादावपीतिकरणविनियुक्तेऽप्यन्वाधानस्य वर्चःप्रमृत्यानुषङ्गिकफलकल्पनं द्रष्टव्यम् ।

यत्रापि क्रमादिविनियुक्तो मन्त्रः, यथा उपांशुयाजादीयाज्यानुवाक्यारूपः, तत्राऽपि क्रियाप्रकाशनासम्भवे स्वार्थस्य देवतात्वादिना क्रियासम्बन्धकल्पनमिष्टमेव । तत्र स्वेतावन्विशेषः—यत्क्रमादिविनियोज्ये यागापेक्षितं देवताद्येव क्रि-

यासम्बन्धित्वेन कल्प्यते न तु सर्वमन्त्रप्रतिपाद्यम् । एकसम्बन्ध-
कल्पनेनाऽपि मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षानिवृत्तेः, तृतीयादिविनियु-
क्तवत्सकलमन्त्रकरणत्वानवगमाच्च । प्रकृते तु “उरु प्रथस्वे”-
त्यस्य लिङ्गविनियुक्तत्वात्प्रथनक्रियाप्रकाशकत्वेनैव मन्त्रनै-
राकाङ्क्षोपपत्तेस्मृक्तवाकादिवत्सकलस्य करणत्वानवगमेन
फलकल्पकत्वानुपपत्तिः ।

न चैवं “ममाग्ने वर्च” इत्यस्यापि इन्धाना इति लिङ्गादेव
विनियोगात्फलकल्पकत्वानुपपत्तिः, इन्धाना इति लिङ्गादग्नि-
धारणार्थत्वावगमेऽप्याद्याग्निधारणमात्रार्थत्वस्य “इति पूर्व-
मग्निं परिगृह्णाती”ति विधिं विनाऽसिद्धेरितिकरणविनियुक्त-
त्वेन फलकल्पकत्वोपपत्तेः । न हि(१) पूर्वमिति पदं पूर्वाग्नि-
रूपाहवनीपपरं, गार्हपत्येन्धनेऽस्य विनियोगात् । तत्त्वेऽपि
वा(२) इतिकरणविनियुक्तत्वात्फलकल्पकत्वे न किञ्चिद्वाद्यक-
म् । प्रकृते तु लिङ्गविनियुक्तत्वान्न प्रथनफलत्वं पक्षपतिप्रथ-
नस्य कल्पनीयम्, किन्तु प्रथनफलानुवादकत्वमेव “आयुर्दा
अग्ने” इत्यादिव “दुरु ते यज्ञपतिः प्रथता” मित्यस्य द्रष्टव्यम् ।
तस्मान्मन्त्रवर्णिकफलकल्पनानुपपत्तेर्यवादात्मन्वनार्थमुक्तवि-
धया मन्त्रोपादानमर्थवदिति सिद्धम् । यद्यपि च मन्त्रोपादा-
नाभावेऽपि लैङ्गिकविनियोगेन मन्त्रस्य प्राप्तत्वात्तावतैव
स्वाभिमतस्तुत्यात्मन्वनासिद्धिः, तथापि स्पष्टीकरणार्थं मन्त्रो-
पादानम् ॥ ४५ ॥

१. पूर्वपदमिति क. ख. पु.

२. इतिकरणविनियुक्तत्वान-

पगमेन फलकल्पकत्वोपपत्तेर्भेति क. ख. पु.

अविरुद्धं परम् ॥ १-२-४६ ॥

यत्तु नियतक्रमात्मनः, तदर्थपरत्वे सति नियमादृष्टकल्पन-
याऽप्याविरुद्धम् । आवश्यकी च क्रमनियमाऽदृष्टकल्पना पूर्वपाप्मि-
णोऽपि । क्रमान्यत्वेऽपि (१)मन्त्रोच्चारणे विशेषाऽनवगमनो-
च्चारणादेवाऽदृष्टोत्पत्तौ बाधकाभावात् । मयाजादिक्रमवदुच्चा-
रणक्रमस्याप्यदृष्टार्थत्वावश्यम्भावात् ॥ ४६ ॥

संप्रैपे कर्मगर्हानुपालम्भस्संस्कारत्वात् ॥ १-२-४७ ॥

या च “अग्नीदग्नीन्विहरे” ति संप्रैपे बुद्धबोधनासम्भ-
वादिभिधानरूपकर्मगर्हाऽभिहिता, सा स्वाध्यायकालीनज्ञानस्य
क्षणिकत्वेन नष्टत्वात्स्मरणारूपसंस्काररूपबोधसम्भवेन नोपा-
लम्भः । प्रैपिनियमाच्च नोपायोन्तरस्य पूर्वपदार्थसमाप्त्यादे-
स्स्मारकत्वम् । न, चैवं “विभूरसी” त्यादिमन्त्रान्तरस्याऽपि
विहरणाङ्गत्वेनात्मनानात्मैपानर्थक्यं, मन्त्रद्वयाम्नानघटात्स्मृ-
तिदार्ढ्यहेतुत्वेन प्रैपस्य वा साक्षाग्निविहरणभावनास्मारकत्वा-
“द्विभूरसी” त्यादेश्चाग्निविहरणमात्रस्मारकत्वादग्निविहरणा-
ङ्गभूतमन्त्रस्मारकत्वेनैव प्रैपार्थवत्वोपपत्तेः ॥ ४७ ॥

अभिधानेऽर्थवादः ॥ १-२-४८ ॥

(२) “चत्वारि शृङ्गे” त्यस्य कर्मसमवेतार्थप्रकाशनार्थं
चतस्रो शोत्राः, त्रीणि सवनानि, द्वे पत्नीयजमानौ, (३) सप्त छन्दाः

१. मन्त्राक्षरोच्चारणेति क. पु.

२. ऋ. सं ३. ८. १०.

३. गायत्र्युष्णिगनुष्टुम्बृदतीपाङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीरुपाणि सप्त

छन्दांसि ।

सि यस्य सः, त्रिभिर्वेदैर्वद्धः, कामान्वर्षतीति वृषभः, रोरवीति फलार्थं मह्यं कुरुतेत्यावेदयति, महो देवः, मर्त्यान् मनुष्यान्, अधिकारित्वेन स्वीकृतवानिति गौण्या वृत्त्या यागस्तुतिरिति भाष्यकारेण व्याख्यातम् ।

तद्विनियोगाऽननुसारित्वाद्दार्तिककृताऽन्यथा व्याख्यातम् । अयं हि ऋग्वेदे विपुवत्संज्ञके एकाहे अतिदेशप्राप्तेषु होत्रादीनां चतुर्णामाज्यसंज्ञकेषु शस्त्रेषु मध्ये होतुराज्ये 'आग्नेयं होता शंसती' ति वचनादग्निस्तावके विनियुक्तोऽग्निप्रकाशक इत्य-विवादम् । विपुवतश्च "सूर्यदेवत्यं ह्येतदह" रिति श्रुतेरादित्य-देवतात्वेन संस्तवात्तजस्त्वसामान्यादादित्यरूपेणाऽग्नेः स्तुतिरुप-वर्ष्यते—चत्वारो दिवसयामाः, त्रयः शीतोष्णवर्षाकालाः, द्वे अयने, सप्त अश्वाः शृङ्गादिरूपेण यस्य सः, सवनत्रये वद्धः, षष्टिहेतुत्वाद्दृषभः, रोरवीति गर्जितेन, महो देवो मर्त्यानाविवेश उत्साहकारित्वात् । अतश्च यद्यपि स्तोत्रशस्त्राणामदृष्टार्थत्वात्ताऽस्य कर्मसमेवताऽग्निप्रकाशनार्थत्वं, तथाऽपि 'त्रयो अस्य पादा' इति सर्वनाम्ना सन्निहिताऽग्निपरामर्शेनाऽग्निस्तुत्यर्थत्वेनाऽवधारणात्ताऽऽनर्थक्यम् । एवं(१) "ओषधे त्रायस्वैन" मित्यादा-वष्यचेतने स्तुत्यर्थं चैतन्याध्वारोपेण सम्बोधनरूपत्वमुप-पादनीयम् ॥ ४८ ॥

गुणाद्विप्रतिषेधस्स्यात् ॥ १-२-४९ ॥

यस्तु(२) "अदितिर्द्यौर्गदितिरन्तरिक्ष" मित्यादावर्थविप्र-निषेधशङ्कितः, स घृत्वादीनां स्वरूपेणाऽत्रिवसितत्वाद्गौण्या वृ-त्या स्तुत्यर्थमेवोपात्तत्वात्, त्वमेव माता त्वमेव पितृस्यादिवन्न

दोषाय ॥ ४९ ॥

विद्याऽवचनमसंयोगात् ॥ १-२-५० ॥

यत्तु स्वाध्यायाऽध्ययनकालेऽर्थप्रकाशनानभ्यासरूपं विद्याया
प्रवचनं, तत्कर्मकाल एवाऽर्थाभिधानस्याऽभ्यासमन्तरेणैव सौक-
र्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥ १-२-५१ ॥

यदपि परमर्थाज्ञानाख्यं कारणमुक्तं, तत्सत एवाऽर्थस्य
प्रमादालस्यादिनाऽविज्ञेयत्वाद्विष्टव्यम् । अर्थसत्ताऽवधारणं तु नि-
गमनिरुक्तव्याकरणप्रकरणरूपिदेवतास्मरणादिना यथासम्भव-
मुपपादनीयम् । तद्यथा—

“अभ्यवसात इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेभ्यर्भवं महतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धि द्यातसे शुशुकानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि” ॥

इत्यस्यामृचि (१) छन्दोमाद्वितीयेऽहनि विनियुक्तायामगस्त्येन

१. द्वादशाहे द्वादश दीक्षाः द्वादशोपसदः द्वादश स्रुत्याः । तत्र द्वाद-
शसु स्रुत्यासु प्रथमोत्तमे अहनी धर्जयित्वा मध्यगतानां द्वादशानामह्नां
फल्गुसिरेवमाभ्नाता—‘पृष्ठ्यस्पृहहस्त्रयश्छन्दोमाः अविषाकथं दशम-
मह’ रिति । अस्याऽयमर्थः—यत्पृष्ठस्त्रयं पृष्ठ्यः, पृष्ठस्तोत्रसाधनी-
भूतरथन्तरादिघिशिष्टः । माहेन्द्रस्तोत्राख्यं यत्पृष्ठस्तोत्रं तत्प्रथमदिने
रथन्तरेण साम्ना कर्तव्यं, द्वितीयदिने वृहता, तृतीयदिने धैरूपेण,
चतुर्थदिने वैराजेन, पञ्चमदिने शाकरेण, षष्ठादिने रैपतेनेति या-
वत् । ततस्त्रयश्छन्दोमाः । यद्विद्यास्तोमाः गायत्रिशृहस्यनुष्टुप्छन्दो-
गतसङ्गशाभिर्मापन्ते ते छन्दोमा इत्युच्यन्ते । गायऽथादिसमसङ्गशाक-
स्तोमाविशिष्टान्यहानीति यावत् । तेषां त्रयाणामह्नां मध्ये यद्वितीयमहः
अर्धाद्द्वादशाहिनयमहस्तत्रैतयर्थः ॥

ऋषिणा इन्द्रो मरुत्वान् धनं प्रार्थितः । अत एव (१) “त्वंतून इन्द्र तं रयिं दा” इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धात्प्रथमतृतीयपादयोर्द्वितीयचतुर्थपादयोश्च सम्बन्धादयमर्थोऽवगम्यते—हे इन्द्र ! ते, या ऋष्टिः आयुषविशेषः, अम्यक् अमा सह अञ्चतीत्यम्यक्, नित्यं सहचारिणी अतिवल्लभाऽपि सा, स्वत्प्रसादेन अस्मे अस्माकमेव । येऽपि मरुतो मेघाः, सनेमि पुराणं, अभ्वं तोयं, जुनन्ति क्षिपन्ति, तेऽप्यमी स्वत्प्रियसखाः, अस्मे अस्माकमेव । कीदृशी ऋष्टिः ? अतसे शुष्कवृणे, शुशुकान दीप्तवान्, अग्निरिव । हि स्म प्रसिद्धौ, विदित्युपमार्थः । कीदृशाश्च मेघाः ? नेत्युपमार्थे । आपो यथा द्वीपं पुलिनं प्रति, मयांसि अन्नाद्यानि, दधति धारयन्ति, तथेति । एवं साधारणद्रव्ये भवानस्माकं, रयिं धनं, दाः देहि, इति ॥ एवं—

“सृण्वेव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ।

उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु” ॥

इत्यस्यामृचि भूतांशेन ऋषिणा जरापरणानिवृत्त्यर्थमश्विनौ स्तुताविति(२) “आभूतांशो अश्विनोः काममपाः” इत्युपसंहारादवगम्यते । सृणिः अङ्गुशः, तत्र साधू सृणौ, अर्थात्कुञ्जरौ, ताविव जर्भरी जृम्भमाणौ, तुर्फरीतू हिंसितारौ, नितोशनं वधः, तत्कारिणौ नैतोशौ योद्धाराविति यावत् । ताविव, तुर्फरी स्वरमाणौ, पर्फरीका शोभायुक्तौ, उदन्या पिपामा, सा च चातकस्य विवक्षिता । तत्काले प्रावृषि जातौ चातकौ यथा जेमना उदकवन्तौ सन्तौ उदकलाभेन मदेरू मत्तौ भवतः, तथा यौ मदेरू मत्तौ, तौ, मे, जरायु मरायु जरामरणधर्मकं शरीरं, अजरं अमरं च कुरुतमित्यध्याहारः ॥ ५१ ॥

उक्तश्चाऽनित्यसंयोगः ॥ १-२-५२ ॥

यश्च “किन्ते कृष्वन्ती” त्यत्राऽनित्यसंयोगशङ्कितस्तः
(१) “परन्तु श्रुतिसामान्यमात्र” मित्यत्र परिहृत एव । कीकटाः
कृपणाः, प्रमगन्दः कुसीदवृत्तिः, तस्य वेदः धनं, नीचाशाखः
पण्डः, तदीय धनं नीचाशाखं, तच्चोभयमपि (२) न कर्माऽहं, तेषां
कर्मण्यनधिकारात्; अतस्तदस्मारूपाहरेति । एवं हि गौण्या वृत्त्या
प्रमगन्दादिशब्दानामर्थे क्रियमाणे सर्वेषां प्रवाहानित्यत्वान्ना-
स्त्यनित्यसंयोगः ॥ ५२ ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ १-२-५३ ॥

किञ्च “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत” इत्यर्थाभिधानलिङ्गेनोप-
स्थानोपदेशोऽर्थाभिधानपरत्वं एवोपयुज्यते, नोच्चारणार्थत्वे ।
आग्नेयेति देवतातद्धितोऽयम् । देवतात्वश्चाऽत्र प्राधान्येन
मन्त्रजन्यस्तुतिभाक्त्वम्, न त्वभिधीयमानत्वमात्रं, एकदेवत्वेऽपि
मन्त्रेऽनेकदेवतान्तरपदप्रयोगे सति तद्देवत्वव्यपदेशाभावात् ।
न च प्राधान्यमर्थपरत्वं विना सम्भवतीत्यर्थपरत्वनिश्चयः ॥ ५३ ॥

ऊहः ॥ १-२-५४ ॥

तथा ऊहदर्शनं “न माता वर्द्धते न पिते” स्यादिकम-
प्यर्थपरत्वं एवार्थवत् । न ह्यनेन (३) पितृमात्रादीनां स्यात्त्वादि-
रूपा वृद्धिः प्रतिपिध्वते, प्रत्यक्षविरोधात् । अतश्शब्दवृद्धिः
प्रतिपेद्भव्या । सोऽपि च न वर्णान्तररोपजननेन, न वा स्थूलो-
च्चारणेन । वर्णान्तररोपजनने पदान्तरत्वापत्तेः प्रकृतिप्राप्तप-

दृश्यसम्भवात् । स्थूलोच्चारणस्य च नादधर्मत्वेन शब्दवृत्ति-
त्वाऽसम्भवात् । अतो द्विवचनबहुवचनान्तत्वेनाऽर्थगताधिक्य-
द्वारा शब्दवृद्धिरूहात्मिका तेन वचनेन प्रतिषिध्यत इति वक्त-
व्यम् । प्रतिषेधश्च प्राप्तिसापेक्षः । प्राप्तिश्च पशुगणे सर्वत्र मा-
त्रादीनामभिधाने कर्तव्येऽत्रकल्पते नाऽन्यथा । अतश्चाऽयं प्र-
तिषेधः यथाऽग्निगुप्त्रैपस्याऽर्थपरत्वे लिङ्गं तथाऽन्यमन्त्राणामप्य-
र्थपरत्वे । सत्यां हि सर्वत्रार्थपरत्वेन ऊहमाप्तौ क्वचित्प्रतिषेधोऽव-
कल्पते नाऽन्यथा ।

यद्यपि च नाऽयं निषेधत्रिधिः, इहानिगदगतयज्ञपतिशब्द-
वन्मात्रादीनां पशुविशेषणानां (१)परार्थत्वेनोहाविषयत्वात् ।
(२)अर्थपरत्वेऽपि च पशुभेदेऽपि यत्रैकमात्रादिजन्यत्वं तत्रोह-
स्याऽप्रसक्तत्वादेव निषेधानुपपत्तिः । यत्र तु मात्रादीनां भेद-
स्तत्राऽपि मातृत्वादीनां स्त्रीत्वादिसमानाधिकरणजनकत्वादिरू-
पाणां ससम्बन्धिकत्वात्प्रतिसम्बन्धिपशुभेदप्रतीत्यैव मात्रादि-
भेदप्रतीतिसिद्धेर्न मात्रादिभेदप्रतीतिसिद्ध्यर्थमूहप्रसक्तिः, तथा-
ऽपि न्यायसिद्धानूहानुवाद एवाऽन्यत्र मन्त्रान्तरे न्यायसि-
द्धोहोपोद्बलकत्वादर्थपरत्वाविवक्षायां लिङ्गमित्याविरोधः । तथा
“यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेयैव मनोता कार्ये” इति वचनमपि
चायव्यादिपशौ ऊहनिषेधकमन्यत्र ऊहमाप्तलिङ्गमुदाहृतं वार्ति-
ककृता । इदं हि (३)“त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोते” इति मनोता-
सूक्तस्याऽर्षीपोमीयाह्वायव्यादिपशावातिदेशेन प्राप्तस्पोहप्रसक्तौ
आग्नेयैव कार्येत्येवमूहप्रतिषेधार्थं वचनम् ।

वस्तुतस्तु अस्य सूक्तस्य केवलाग्निप्रकाशकस्योभयदेव-

१. अर्थपरत्वेनेति. स. पु. २. भवाराध्योऽपीति. क. स. पु.

३. क्र. सं ४. ४ ३५.

त्येऽग्नीषोमीये लिङ्गेनाऽविनियोगादुत्कर्षे प्राप्ते, ज्योतिष्टोमप्रकर-
णवर्हिर्भूतकेवलाऽग्निदेवत्ये पशुयागे च सामान्यसम्बन्धबोधक-
प्रमाणाऽभावेनोत्कर्षाऽयोगेऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणादस्य सूक्तस्य
केवलज्योतिष्टोमसम्बन्धावगतेः, साक्षाच्च(१) 'मनोतायै हवि-
षोऽवदीयमानस्याऽनुग्रही'ति प्रैषवशेनाऽवदीयमानपश्वाख्यद्रव्य-
सम्बन्धित्वेनाऽवगतस्य मनोतासूक्तस्य ज्योतिष्टोमसम्बन्धाऽयो-
गादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन ज्योतिष्टोमाङ्गभूतकेवलाग्निदेवत्य-
सवनीयपशुयाग उत्कर्षः प्रसक्तः, तन्निवृत्त्यर्थत्वेन प्रकृतावे-
वैतस्य वचनस्योत्कर्षनिवृत्त्यर्थत्वेनोपपत्तौ न वायव्यादि-
पशावप्रसक्तऋगूहनिवृत्त्यर्थत्वकल्पनमुपपत्तिम् । न हि मनो-
तास्याऽग्निशब्दस्यैव ऐन्द्रीन्यायेनाऽग्नीषोमीयदेवतालक्षकत्वात्प्र-
कृतावन्यायनिगदस्य वायव्यादिपशानुग्रहप्रसक्तिरस्ति ।

नन्वेतस्याऽग्निपदस्य प्रकृताऽपूर्वसाधनीभूतदेवताप्रथमाधि-
ष्ठानप्रकाशकत्वेन मुख्यार्थत्वोपपत्तौ ऐन्द्रीन्यायानुपपत्तेरस्यैव
सोमापौष्णयागादौ प्रथमाधिष्ठानप्रकाशनार्थमूहप्रसक्तिः, न च
"पूयति वा एतद्वचोऽक्षरं यदेनदूहती"ति ऋगक्षरोहनिषेधाद-
प्रसक्तिः, अक्षरोहनिषेधेऽपि प्राकृत्या ऋचोऽसमर्थत्वेन निवृत्ता-
याः प्रथमाधिष्ठानप्रकाशनरूपोपकारस्य जनकापेक्षया ऋग-
न्तरागमरूपस्योहस्य दुर्निवारत्वादिति चेन्न, अग्निपदस्य मनो-
तापदसमानाधिकरणत्वेनैन्द्रीन्यायेन प्रकृतापूर्वसाधनीभूतदेव-
तालक्षकस्यैवाऽङ्गीकारात् । मनोतापदं हि 'मनोतायै हविषोऽव-
दीयमानस्ये'ति प्रैषे अवदीयमानयागीपश्वारूपद्रव्योद्देश्यत्वरू-
पदेवतात्ववाचिचतुर्थीयोगादेवतापरम् । तदुद्देशेन च मनोतानु-
वचनस्य प्रैषवलेन विध्यवगतेर्मनोतामन्त्रो देवताप्रकाशनार्थ

एव । अतस्तत्समानाधिकरणमग्निपदमपि मन्त्रे देवतालक्षणार्थ-
मेव । लक्षणाऽपि च नाऽन्यधिष्ठानकत्वसम्बन्धेन, यतो घान्य-
शब्दवद्वायव्यादिपशौ सम्बन्धाभावादूहः प्रसज्येत । तस्य त्व-
व्याप्यवृत्तित्वाद्याप्यवृत्तिसम्बन्धेन लक्षणासम्भवे चाऽन्या-
प्यवृत्तिसम्बन्धेन तदयोगाद् 'ग्निमुखा वै देवा' इत्यर्थवादा-
नुसारेणाऽग्निमुखत्वसम्बन्धेन लक्षणाश्रयणम् । अतश्च तस्य
वायव्यादिपशौ सम्भवेन "तस्यै श्रुत" मित्यादिवदनूहः ।
अत एवाऽऽग्नेय्येवेत्यत्राऽग्निपदलक्ष्यदेवतातद्धितोपपत्तिः । वि-
स्तरेण चैतद्दशमे(१) वक्ष्यते । अतोऽन्याय्यनिगदत्वादूहामस-
क्तेरलिङ्गमिदम् ।

एवं 'लागस्य वपाया'मिति मन्त्रस्य गोपशावतिदेशप्राप्त-
स्याऽनेकैर्गोपर्यायैरूहप्रसक्तौ 'उत्साया वपाया' इति मन्त्रवि-
शेषान्नानं नियममात्रकरणलाघवायार्थपरत्वमेव ज्ञापयति ॥५४॥

विधिशब्दश्च ॥ १-२-५५ ॥

ब्राह्मणारूयविधिशब्दश्च 'शतं हिमा' इति मन्त्रगतहिमाश-
ब्दव्याख्यार्थः 'शतं वर्षाणी'त्याद्यर्थवादारूपो मन्त्राणामर्थप्रत्या-
यनार्थत्व एवाऽवकल्पते, नाऽन्यथा । प्रयोजनं तु—

(२)अग्निहोत्रपदं नाम, (३)आधारे यागकल्पनम् ।

१. पू. मी. १०. ४. १४.

२. 'अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहे' ति मन्त्रस्य विवक्षितार्थत्वे
सत्येषा 'मिहोत्रं जुहोती' त्यत्राऽग्निहोत्रपदस्य कर्मनामधेयत्वं सि-
ध्यति । एतच्च १-४-४ अधिकरणे विचारितम् ॥

३. 'इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वर' इत्याऽऽधाराङ्गत्वेन विहितेन मन्त्रेण देवता-
याः प्रापितत्वाद्द्रव्यदेवतासम्बन्धान्यथाऽनुपपत्त्या यागकल्पने द्वि-
तीयोक्तं (२-२-५) सङ्गच्छते ॥

- (१)मुख्यार्थे विनियोगोऽयं (२)आमिक्षा पय एव च ॥
 (३)मन्त्रक्रमवलीयस्त्वं (४)छागस्य नियमस्तथा ।
 (५)अग्नौ पृष्ठपदं मन्त्रलक्षणार्थं वदिष्यते ॥
 (६)अभिमर्शनमन्त्राणां विकल्पस्सौर्ये इत्येते ।
 (७)ऊहोऽय नवमे यस्तु(८)आधारे मन्त्रवाचनम् ॥

१. मन्त्राणामर्थघत्वे सन्धेव 'वर्हिर्देवसदनं दामी' त्यादिमन्त्राणां मुख्ये, कुशलघनरूप एषार्थे विनियोगः न पुनरुलपराजिलघनादाधिति तार्तीयोको निर्णयः (३-२-१) सङ्गतो भवति ॥

२. 'जुपन्तां जुज्यं पय.' इति मन्त्रस्याऽर्थप्रकाशकत्वे सत्येव तत्प्रतिपादितं पय एवाऽऽमिक्षापदवाच्यं न तु दध्यपीति चातुर्थिको निर्णयः (४-१-९) उपपद्यते ॥

३. आग्नेयाऽग्नीषोमीययोः ब्राह्मणपाठक्रमस्याऽन्यथात्वेऽपि मन्त्रपाठकमादेश तयोः क्रमः । ब्राह्मणपाठापेक्षया अन्तरङ्गत्वेन मन्त्रपाठस्य प्राबल्यादिति पाञ्चमिको (५-१-९) निर्णयः मन्त्राणां विवक्षितार्थत्व एव घटते ॥

४. एवमग्नीषोमीयपशुयागाङ्गभूतमन्त्रे 'छागस्य वपाया मेदस' इत्यस्मिञ्छागपदश्रवणाद्यागीयः पशुरज एवेति निर्णीतं षष्ठाष्टमान्त्याधिकरणे ॥

५. 'पृष्टरूपातिष्ठत' इति चयनप्रकरणे श्रुते वाक्ये पृष्ठशब्दः पृष्ठस्तोत्रसाधनरथन्तराद्याधारभूतक्रमलक्षक इत्युक्तं सप्तमतृतीयाऽन्याधिकरणे ॥

६. 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीममिमृशोत्पञ्चहोत्राऽमाषास्या' इति पौर्णमास्यमाषास्याकालिकयागीयहविरमिमर्शनाङ्गत्वेन विहितयोः 'पृथिवी होते' त्यादिमन्त्रयोः सौर्येष्टौ विकल्पेन प्राप्तिः । तस्योभयकालिकाग्नेयद्वयविकृतिस्त्वादिस्त्युक्तमष्टमप्रथमपद्ये ॥

७. नवमे मन्त्राणां प्रकृतौ पाठितानां प्राकृतकार्यमिन्नकार्यप्रकाशकत्वेन विकृतावूह उक्तः ॥

८. वायव्यपशौ 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताऽप्र इत्याधारमाधारयती'ति विहितस्य वैशेषिकमन्त्रस्य प्राकृते 'न्द्र ऊर्ध्वोऽध्वर' इति मन्त्रवाचकत्वमुक्तं दशमतृतीयद्वितीयाधिकरणे ॥

(१) मन्त्रावृत्तिर्दीक्षितस्याऽभिवृष्ट्यादिदर्शने ।

(२) तथा करणमन्त्राणां विकल्पो द्वादशेऽपि यः ॥

सर्वमेतत्तदा सिध्येन्मन्त्रार्थश्चेद्विधक्षितः ।

तस्मादर्थप्रसायनार्था मन्त्रा इति सिद्धं प्रामाण्यम् ॥९५॥

इति मन्त्राधिकरणम् ॥ ४ ॥

मीमांसांश्चोनिधिं प्रमथ्य विविधैर्न्यायोच्चयैर्निर्जरैः

कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।

यद्बालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः

श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥

श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।

मीमांसाकौस्तुभाख्या प्रथमेऽध्याये द्वितीयाह्नयेः ॥

इति पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणश्रीरुद्रदेवसूनोः

खण्डदेवस्य कृतौ मीमांसाकौस्तुभे प्रथमाध्याये

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

१. दीक्षितस्य प्रयाणमध्ये वृष्ट्यादिसम्भवे पठनीयत्वेन विहितस्य मन्त्रस्य प्रतिनिमित्तमावृत्तिरित्युक्तमेकादशे ॥

२. 'भगो वां विभजत्व' त्यादिकरणमन्त्राणां ग्रोहियषवद्विकल्प इति द्वादशतृतीयप्रयोदशाऽधिकरणे निर्णीतम् ।

सर्वमेतन्मन्त्राणां विधाक्षितार्थत्वं एव साधु सङ्गच्छते ।
अविधाक्षितार्थत्वे तु प्रतिपादनीयस्यैवाऽध्यायाऽभावात्सर्वमिदं दत्त-
जलाऽजलि स्यादिति भावः ॥

॥ श्रीः ॥

मीमांसाकौस्तुभः ॥

(द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।)

अथ प्रथमं प्रतिपदाधिकरणम् ॥ १ ॥

भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो
विधीयते ॥ २-१-१ ॥

(विषयसंशयौ)

एवमुक्तेषु धर्मप्रमाणेष्वधुना प्रमेयभूतं धर्मस्वरूपं निरूप्यते । तत्राऽपि धर्मप्रमाणेषु अर्थादेतत्प्रमाणप्रतिपाद्यो धर्म इत्येव सामान्यतो धर्मस्वरूपावगतावपि कात्स्नर्येन तदनवगमादिदानीं धर्मस्वरूपस्य विशेषतोऽवगत्यै तद्गतानेकत्वरूपो भेदो निरूप्यते । अतश्चोत्सर्गापवादाभ्यां भेद एवाऽध्यायार्थः । तत्राऽपि प्राधान्येन भावनाभेदो निरूप्यते । धात्वर्थभेदस्तु तत्सिध्यर्थम् । अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदेन तदवच्छिन्नभावनाया भेदस्य(१)शब्दान्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । इदं च प्रायिकम् । अत एव धात्वर्थभेदाभावेऽपि गुणादिप्रमाणेनाऽऽपतन्भावनाभेदोऽपि गुणफलाधिकारेऽङ्गीक्रियत एवेति वक्ष्यते । अपूर्वभेदस्तु भावनाभेदानुनिष्पादितया । सति हि व्यापाररूपभावनाभेदे(२) फलभेदाधीनत्वाद्यापारभेदस्य फलभूतापूर्वभेदसिद्धिः

सुलभैव । अतश्च धात्वर्थभेदापूर्वभेदयोर्भाषनाभेदासिध्यर्थत्वात्फलत्वरूपत्वेऽपि प्राधान्येन भाषनाभेदस्यैव शब्दान्तरादिभिः पद्भिः प्रमाणैः प्रतिपाद्यत्वात् स एवैकोऽध्यायार्थः ।

तत्र च 'मानार्थिना मेयासिद्धि' रिति न्यायेन प्रमाणनिरूपणस्य धर्मस्वरूपनिरूपणं प्रति हेतुत्वात्(१) तदनन्तरमेतदारम्भोनाऽयुक्तः । अङ्गत्वादिनिरूपणस्याऽपि प्रमाणाधीनत्वे सत्यपि भेदापेक्षत्वस्याऽप्यधिकत्वादयमेव भेदनिरूपणावसरः । तत्र च(२) प्रतिपाद्यस्य भाषनाभेदस्याऽपूर्वभेदाधीनत्वात् अपूर्वस्य च साक्षाद्भावनाजन्यत्वाभावेन द्वारीभूतधात्वर्थादिजन्यत्वप्रतीतेः तद्भेदादेव भेदोऽवसीयते, नाऽन्यथा; व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य नियतत्वात् । धात्वर्थादीनां चाऽपूर्वजनकता फलकरणत्वाधीनेति प्रथमं फलसम्बन्ध एव किं धात्वर्थस्य ? उत सोमादिद्रव्यस्य ? इति विचार्यते ।

यद्यपि च "व्रीहीनवदन्ति, व्रीहीन्पोसाती" त्यादेः द्वितीयस्यैव व्रीहादेः कर्मत्वावधारणात् परिशेषेणैव धात्वर्थस्य करणत्वावगतेः, "दध्ना जुहोति" "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादि" त्यादेशे होमस्य प्राप्तत्वेनाऽविधेयत्वात् विधेयस्य गुणस्यैव करणत्वावगतेस्सन्देहाभावेन नोदाहरणत्वम्, अत एव एतदधिकरणापवादभूते(३) "तानि द्वैध" मित्यादौ(४) इन्द्रियकामाधिकरणे च तयोरुदाहरणत्वमिष्टम्, तथाऽपि "सोमेन यजेत"(५) "सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम" इत्यादौ किं होमादीनां फलभावनाकरणत्वं ? उत धात्वर्थस्यैव तदिति विचार्यते ।

१. लङ्कारम्भेव तदारम्भ इति. क. पु.

२. प्रतिपाद्यभाषनेति. क. पु.

३. जै. सू. २. १. ६.

४. पू. मी. २. २. १०.

५. तै. स. २. ३. २.

पूर्वपक्षः] द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(सङ्गतिः)

अत्र चाऽपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनस्य पादार्थत्वादपूर्वभेदस्य
चाऽध्यायार्थभूतभावनाभेदफलत्वात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे ।
अनन्तरा तु सुवाद्यवदानानां कार्यविशेषे निरूपिते सम्प्रति स्व-
र्गादिरूपकार्यस्य कारणाविशेषनिरूपणाद्द्रष्टव्या । एताद्विचारोपो-
द्धातत्वेनाऽपि किं सर्वेषामेव फलभावनाकरणत्वं, उत इतरपदा-
र्थविशेषितस्यैकस्यैवेति चिन्तनीयम् ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र प्राथमिकभावनासम्बन्धस्य हि तावत्सर्वेषामेव पदानां
सिद्धान्तिनोऽपि सम्मतत्वात् पार्ष्टिकः फलान्वयोऽपि सर्वेषा-
मेवाऽगृह्यमाणविशेषत्वाद्भवतुमुचितः, न त्वेकस्यैव फलान्वयः, इ-
तरेषां तु तदर्थस्त्वमिति । न हि गृह्यते विशेषो यदेकस्यैव, कर-
णत्वं नेतरेषामिति । समानपदश्रुत्या धात्वर्थस्य, कारकश्रुत्या
सोपादीनामपि चाऽविशेषेण फलभावनाकरणत्वप्रतीतेः, सति
सम्भवे प्रधानान्वयस्य न्याय्यत्वाच्च । एकस्य फलान्वयिनः
फलगुणान्वये वैरूप्यस्य मत्वर्थलक्षणया वा प्रसङ्गापत्तेश्चा(१)अ-
तश्च सर्वेषां फलसाधनत्वादेकेनाऽपि वाक्येन तत्तत्करणभेदाभि-
न्नभावनाविधानोपपत्तेः सत्रे एकैकस्य फलभोक्तृत्ववदेकैकस्य प्र-
त्येकमेव फलसाधनता । तावत्फलार्थिनस्तु सहप्रयोगेऽपि न क्षति-
रिति केचित् । भिन्नप्रयोगविधिविहितानां सहप्रयोगे प्रमाणा-
भावेन(२)एकार्थत्वेन काम्यकर्मणामिव विकल्प एवेत्यन्ये ।

वस्तुतस्तु द्रव्यक्रियादिरूपेण करणानां भेदेऽपि तेषां पर-
स्परसापेक्षत्वात् भावनाभेदकत्वानुपपत्तरेकस्यां च भावनायां
तृतीयादिवलेन करणानां नैरपेक्ष्यावगमेऽप्यरुणैकहायन्योरिव

१. अतश्चेति नास्ति. क. पु.

२. एकार्थानेककाम्येति. क. पु.

द्रव्यक्रिययोः परस्परापेक्षत्वस्वाभाव्येन तृतीयाद्यवगतनैरपेक्ष्य-
स्य(१)चोपादेयतावत्करणातिरिक्तविषयत्वाभ्युपगमात् दर्शादि-
वचैकपदोपादानाभावेऽप्येकवाक्योपादानात् साहित्यप्रतीतेस्त-
स्य चोपादेयगतत्वेन विवक्षितत्वात्समुच्चितसाधनत्वाभावेऽपि
साधनानां समुच्चयोपपत्तिरिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अनेकादृष्टकल्पनापत्तेर्न सर्वेषां फलसम्बन्धः । तथा हि—
फलतद्भावनाभेदाङ्गीकारे तावत् पक्षद्वयेऽप्यदृष्टभेदस्स्पष्ट एव ।
भावनैकपाङ्गीकारेऽपि च सत्यपि परमापूर्वैक्ये तत्तत्करणजन्यो-
त्पत्त्यपूर्वभेदावश्यम्भावादानेकादृष्टकल्पना । न च करणानां पर-
स्परसापेक्षत्वेन क्रमिकत्वाभावादेकमेवोत्पत्त्यपूर्वं कल्प्यतामिति
वाच्यम् , तृतीयादिनाऽवगतस्याऽन्योन्यानिरपेक्षकरणत्वस्य का-
र्यनिरूपितत्वावश्यम्भावात् फले फलापूर्वे वा तदसम्भवेनोत्प-
त्त्यपूर्वनिरूपितत्वावगतेस्तद्वैदस्याऽपरिहार्यत्वात् । अत एव द-
धिपयोयागयोः क्रमिकत्वाभावेऽपि व्युत्पत्तिवाक्यावगतनैरपेक्ष्यव-
त्तादेवोत्पत्त्यपूर्वभेदोऽङ्गीकृतः श्रीगुरुचरणैः । अतोऽनेकादृष्टक-
ल्पनापत्तेरगत्या प्रधानसम्बन्धत्यागो मत्वर्थलक्षणाङ्गीकरणं च
न विरुध्यते । तेन धात्वर्थविशिष्टसोमादिविधानं सोमादिवि-
शिष्टधात्वर्थविधानं वा नाऽनुपपन्नम् । तथा हि—

धात्वर्थात्फलपक्षे तस्मादेवाऽपूर्वम्, सोमादीनां तु दृष्टविषयैव
धात्वर्थाङ्गत्वम् । एवं सोमादिभ्यः फलपक्षे तेभ्य एवाऽपूर्वम्,
धात्वर्थस्तु निर्वापाराणां सोमादीनां फलजनकत्वानुपपत्तेराश्र-
यत्वेन दृष्टविषयैव सोमाद्युपकारकः । विशिष्टविधिना सोमाद्य-
ङ्गत्वस्वीकाराच्चाऽश्रयस्य प्राकराणिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः ।

तेनाऽनेकादृष्टकल्पनाभावादितरविशिष्टस्यैकस्यैव फलसम्बन्धः ।

न च विनिगमनाविरहात्सर्वेषामेव फलसम्बन्धसिद्धेरनेकादृष्टकल्पनमपि फलमुखत्वान्न दोषमावहतीति वाच्यम्, भावार्थाधिकरणे वक्ष्यमाणरीत्या विनिगमकस्य सत्त्वात् । तस्मादेकस्यैव फलसम्बन्ध इति सिद्धम् ॥

इति प्रथमं प्रतिपदाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं भावार्थाधिकरणम् ॥ २ ॥

(संशयः)

यदा चैकस्य तदा किं धात्वर्थस्य ? उत उपपदार्थस्य ? इति विचार्यते ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र फलस्य साध्यत्वात्सिद्धरूपसाधनापेक्षायां योग्यत्वात्सोमादेरेव करणत्वेनाऽन्वयो न त्वसिद्धस्य धात्वर्थस्य । साध्यस्य साध्येन(१)तत्त्वेनाऽसम्बन्धात् । अतश्च योग्यतारूपलिङ्गात्तावत्सोमादेरेव करणत्वम् ।

न च शब्दगतप्रत्यासत्त्या धात्वर्थस्यैव कथञ्चित्स्वकारकसम्पादनेन योग्यतामापन्नस्य करणत्वावगतेः पदश्रुत्या लिङ्गं वाध्येतेति वाच्यम् । फलपदापेक्षया द्वयोरपि पदान्तरोपात्तत्वेन फलसम्बन्धे पदश्रुत्यभावात् । प्राथमिकभावनासम्बन्धे विद्यमानाया अपि तस्या विरोधाभावेन सोमाद्यन्वये वाधकत्वाभावाच्च । न हि प्राथमिको भावनान्वयस्सोमादीनां सिद्धा-

न्तिनोऽनभिमतः, सप्तमाद्याधिकरणे सर्वेषां भावनान्वयस्य व्यु-
त्पाद्यमानत्वात् ।

न च यस्य यस्य भावनासम्बन्धे यद्यत्प्रमाणं तद्गतवत्व-
स्वेनैव पार्ष्णिकफलसम्बन्धे निर्णयाङ्गीकरणात् घात्वर्थस्य च पद-
श्रुत्या भावनान्वयात् तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तौ लिङ्गवाचोपप-
त्तिरिति वाच्यम् । तर्हि सोमाद्यन्वयवोधिकायाः कारकश्रुतेः पद-
श्रुत्यपेक्षयाऽपि प्रबलत्वेन तथा लिङ्गोज्जीवनात् । तथा हि—

पदश्रुतिर्हि सन्निधानत्वात् स्थानरूपा भवेत् एकवाक्यगतस-
न्निधानत्वाद्वाक्यरूपा वा, उभयथाऽपि श्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यम् ।
अस्तु वा एकपदत्वात् श्रुतिरूपत्वम् । न ह्यत्र संसर्गोऽन्यमसर्गवत्सं-
सर्गविधया भासते । तथा सति 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रसयार्थं सह ब्रूत'
इति साहित्यरूपसंसर्गशिऽनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः । अपि तु
पदार्थविधयैव शक्त्या निरूढलक्षणया वा । अतश्च यद्यपि एकप-
दस्थले सामान्यतोऽन्वयस्याऽप्युपात्तत्वाच्छ्रुतिरूपत्व, तथाऽपि
सोमादौ करणतारूपविशेषस्य तृतीयया शक्त्यैवोपात्तत्वात्का-
रकश्रुतेर्वलवस्वमिष्टमेव । अतश्च तदुपजीवितेन लिङ्गेन सोमादी-
नामेव पार्ष्णिकफलसम्बन्धावगमाद्घात्वर्थो यथैव(१)स्वर्गका-
माधिकरणन्यायेन भाव्यत्वात्प्रच्यवितस्तथैव करणत्वादपीति
पदश्रुत्या इतिकर्तव्यताशे निपततीति सिद्धं घात्वर्थविशिष्टस्य सो-
मादेरेव फलकरणत्वमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—न सोमादेः फलसम्बन्धः । स हि भाव-
नान्वयनैरपेक्षयेण वाऽभ्युपगम्यते ? उत तदन्वयोत्तरकालं वा ?
नाऽऽद्यः, कारकाणां परस्परान्वयानङ्गीकारात् । भावनावाचिनः

कृत्वो हि सम्बन्धर्यके ण्वुलादिप्रत्यये कृते कारकादिशब्दव्युत्पत्तेः क्रियासम्बन्धित्वमेव कारकत्वम् । तदसति क्रियासम्बन्धे बाध्येत । अतो न कारकाणां परस्परसम्बन्धः । सोमादिपदानां फलपदान्वये फलपदस्य च भावनापदान्वये फलपदातिरिक्तसुबन्तार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति फलपदजन्योपस्थितिः कारणं, फलप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति च प्रत्ययजन्योपस्थितिरित्यनेकार्थकारणभावकल्पनागौरवापत्तेश्च । अतो लाघवात्सर्वेषां कारकाणां भावनायामेवाऽन्वयान्न तावत्सोमादेस्तदन्वयनैरपेक्ष्येण फलान्वयोऽभ्युपगन्तुं युज्यते । तेन भावनान्वयोत्तरं पार्ष्टिकः फलान्वयो वाच्यः । स चाऽसौ भावनावच्छेदकीभूतस्य धात्वर्थस्यैव वक्तुमुचितो न तदनवच्छेदकीभूतानां द्रव्यगुणादीनाम् । अतो धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धो युक्तः ।

सुत्रं तु-ये भावनावच्छेदार्थाः कर्मशब्दाः धात्वर्था इति यावत् । तेभ्य एव, अपूर्वोत्पत्तिरूपा वा फलोत्पत्तिरूपा वा क्रिया, प्रतीयेत । कुतः? एष ह्यर्थो विधेयफलभावनावच्छेदकत्वेन सम्बन्धते, न तु द्रव्यगुणादिरूपः इति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २-१-२ ॥

ननु धात्वर्थस्याऽपि न कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन भावनावच्छेदकता, पचति पाकं करोति पाकेन करोत्योदनमित्येवंप्रकारेणैव विवरणात् । तच्च कारकत्वं द्रव्यगुणादिष्वप्यविशिष्टमिति, भावनावच्छेदकत्वाविशेषात्सर्वेषामेव फलसम्बन्धप्रसक्तौ योग्यतारूपलिङ्गाद्द्रव्यादेरेव फलसम्बन्धोपपत्तिरिति चेत् ॥ २ ॥

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि,
तस्मात्तेभ्यः पराऽऽकाङ्क्षा, भूतत्वात्स्वे
प्रयोगे ॥ २-१-३ ॥

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्या-
ख्यातानि, तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेत ॥ २-१-४ ॥

न सोमादेः फलसम्बन्धः, तथात्वे प्रतिपदाधिकरणोक्त-
स्याऽनेकादृष्टकल्पनप्रसङ्गस्याऽनिवारणात् । तथा हि—सोमात्ता-
वदेकमपूर्वमावश्यकम् । यागस्याऽपि न दृष्टविधया सोमोपकारक-
त्वमिति ततोऽप्यपरं कल्प्यम् । यागस्याऽऽश्रयत्वेन दृष्टविधयैव
सोमोपकारकत्वमिति चेत्, किमिदमाश्रयत्वं नाम ? अवान्त-
रव्यापाररूपत्वं वा, जन्यत्वमात्रं वा, संस्कारकत्वं वा ? नाऽऽद्याः
तथा सति यागस्याऽपि फलजनकत्वावश्यकत्वात् तस्य
त्राऽपूर्वमन्तरेणाऽनुपपत्तेः । न हि यागसोमयोरेकापूर्वजनकत्वं
सम्भवति । अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिमद्भेदे भेदस्याऽऽवश्य-
कत्वात् ।

न द्वितीयः; यागानुष्ठानस्य निष्पयोजनत्वापत्तेः । न
ह्यस्येन्द्रियकामादिहोमवत्प्रयोजनान्तरं क्लृप्तमस्ति । अतश्च तस्य
फलान्तरकल्पने पुनरदृष्टान्तरकल्पना तदवश्यैव ।

नाऽपि तृतीयः; यागस्याऽऽवघातादिवत्संस्कारकत्वायोगेन
प्रोक्षणादिबद्धदृष्टद्वारकत्वावश्यकत्वात् । अतश्च यागस्य फल-
सम्बन्धे तस्मादेवाऽपूर्वम् । सोमादेस्तु सत्यपि प्राथमिके भाव-
नाकरणत्वे पार्थिकफलसम्बन्धाङ्गीकारे अपूर्वान्तरकल्पनापत्तेः ।

दृष्टविधया यागसम्बन्ध एव पार्ष्टिकोऽङ्गीक्रियते । तेनाऽदृष्टकल्पनालाघवार्थं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धः ।

अयमेव चाऽर्थो धातूपपदार्यस्वरूपनिरूपणद्वारेण(१)सूत्रकृतोक्तः । येषामुच्चारण एव स्वे वाच्ये निष्पन्नरूपस्योपलब्धिः, तानि नामानि । तस्मात्तेभ्यस्साधनाकाङ्क्षा, परादूरे । नाऽस्तीति यावत् । तदुच्चारणकाल एव तदर्थानां सिद्धत्वमतीतेः । अतस्तत्साधनत्वेन यागादिविधानं न दृष्टविधयोपयुज्यत इत्यदृष्टं कल्प्यम् ।

‘येषांत्पत्तौ उच्चारणकाले, स्वेऽर्थे प्रयोगो न विद्यते, स्वार्थो न विद्यत इति यावत् । तान्याख्यातानि । तस्मात्तदर्थेभ्यो निष्पन्नरूपत्वेन प्रतीयमानेभ्यस्साधनाकाङ्क्षा झटिति प्रतीयेत । अतस्तत्साधनत्वेन विधीयमानं सोमादि दृष्टविधयैवोपयुज्यत इत्यनेकादृष्टकल्पनाभावाद्धात्वर्थादेव फलमिति भावः ॥ ३, ४ ॥

ननु सम्भवत्यपूर्वाख्यावान्तरव्यापारद्वारा सोमादेः फलकरणत्वे क्रियारूपाश्रयव्याप्यत्वं विना फलकामनायां सत्यां स्वत एवाऽपूर्वोत्पत्तिद्वारा फलोत्पत्तिप्रसङ्गेन विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादाश्रयाकाङ्क्षोपपत्तेराश्रयस्याऽपि च गुणनिष्ठकृतिफलजनकतानिर्वाहार्थत्वेन दृष्टविधयैवेन्द्रियकामहोमवत्फलान्तराभावेऽपि सोमाद्यद्भत्वोपपत्तेर्नाऽनेकादृष्टकल्पना । सत्यामपि चाऽनेकादृष्टकल्पनायां, सत्यपि गुणनिष्ठकरणता(२)निरूपकयागनिष्ठकरणत्वकल्पनाकृते गौरवे सोमादीनामपि भावनावच्छेदकत्वाविशेषात्प्रथमसूत्रोक्तं धात्वर्थस्यैव भावनावच्छेदकत्वं नैवोपपादितमि-

त्यत आह—

आश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥ २-१-५ ॥

यद्यपि^(१) तावत्प्राथमिकभावनासम्बन्धवेलायां सोमादेरपि
करणत्वमविशिष्टं, तथाऽपि पार्ष्टिकः फलसम्बन्धो यद्गतं, प्राथ-
मिकभावनासम्बन्धबोधकप्रमाणवल्लक्षणं, तस्यैव वक्तुमुचितो
नाऽन्यस्य । धात्वर्थस्य च तत् । तथा हि—यद्यपि तावत्सोमादेः
करणत्वं श्रुत्या, लक्षणया च धात्वर्थस्य, तथाऽपि प्रत्ययार्थस्य
भावनायाः प्रकृत्यर्थं प्रति “तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन” इति
स्मृत्या प्राधान्यस्याऽनुशासितत्वात् ‘व्रीहीनवहन्ती’तिवत्प्राधा-
न्येऽवगते यागस्य श्रुत्यैव तदङ्गत्वोपपत्तिः ।

न च प्राधान्यस्याऽनुशासनेऽपि प्रत्ययस्य भावनामात्र-
एव शक्तिकल्पनेन तत्प्राधान्यस्य लक्षणादिनाऽपि भानोपपत्तौ
तत्र शक्यकल्पनात् ‘व्रीहीनवहन्ती’तिवत्प्राधान्यस्य श्रौतत्वेना-
ङ्गस्य श्रौतत्वमिति वाच्यम् । सत्यपि प्राधान्यस्य लाक्षणिक-
त्वे ‘परिपूर्णं पदं, पदान्तरेणाऽन्वेती’ति न्यायेन सोमादिपदाना-
भावनापदान्वये तस्य परिपूर्णत्वापेक्षणात्ततः पूर्वमेव यागादेरङ्ग-
त्वावगतेः तदुत्तरभाविनस्सोमाद्यङ्गत्वस्य दौर्बल्यात् । अतश्च
यद्यैवाऽऽग्नेयादिवाक्येऽष्टाकपालादीनां करणत्वस्य लाक्षणिक-
त्वेऽपि उपजीव्यत्वेन पूर्वभाविस्त्वात्तदुत्तरभाविश्रौतमपि ‘व्रीहि-
भिर्यजेते’ स्यादौ व्रीहीणां करणत्वं परम्परासम्बन्धेनैव निर्वा-
ह्यते, एवं सोमादेरपीनि सिद्धं धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धसोमा-
दीनां सदर्थतेति ।

प्रयोजनं तु-सर्वेषां फलसम्बन्धपक्षे विहितयोः क्रिया-

द्रव्ययोरसम्भवे काम्ये सङ्कल्पोत्तरं, नित्ये ततः, पूर्व-
मपि न प्रतिनिधुपादानम् । उभयोरदृष्टार्थत्वेन प्रयाजादिवत्प्रति-
निध्यभावात् । प्रारब्धप्रयोगापरिसमापननिमित्तदोषपरिहारार्थं
तु यत्किञ्चिदनियतद्रव्यक्रियोपादानेन प्रयोगसमापनमिष्टमेव ।
न चैतावता तस्य प्रतिनिधित्वम्, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन प्रति-
निधित्वानुपपत्तेः । एवं सोमादेः फलसम्बन्धपक्षेऽपि तस्याऽ-
दृष्टार्थत्वात्तदपचारे न तत्प्रतिनिधुपादानम् । प्रक्रान्तसोमप्र-
योगस्तु यत्किञ्चिदसदृशमपि द्रव्यं गृहीत्वा समापनीय एव ।
न च प्रधानाभावे कथं प्रयोगसमाप्तिः? शिष्टविगर्हणान्यथानुपपत्त्या
प्रयोगसमाप्तिं प्रति कामनादिवत्प्रयोगप्रक्रमस्याऽप्यनुष्ठापक-
त्वस्य (१)पक्षे वक्ष्यमाणत्वेन प्रधानसञ्चासत्त्वयोरकिञ्चित्कर-
त्वात् । न ह्यत्र प्रधानफलं स्वर्गाद्युत्पद्यते यत्प्रधानामञ्चे नो-
त्पद्येतेत्याशङ्कोत । तस्य तु साङ्गादेवोत्पत्तेर्नैतादृशे विषये उ-
त्पत्तिसम्भवः ।

यत्तु नित्यस्थले प्रसवायध्वंसादि, तत्कामं प्रधानाभावे नो-
त्पद्यताम् । न त्वेतावता शिष्टविगर्हणान्यथानुपपत्तिकल्पितदोषप-
रिहारार्थं प्रयोगो न समापनीयः, प्रयोगारम्भस्यैवाऽनुष्ठापकस्य
सत्त्वात् । अतो यत्किञ्चिद्द्रव्यमुपादाय प्रयोगसमापनं युक्तमेव ।
न चैतावता प्रतिनिधित्वम्, सदृशनियमे प्रमाणाभावेन तत्त्वानुप-
पत्तेः । सिद्धान्ते तु सोमादेर्दृष्टार्थत्वेन युक्तस्तदपचारे प्रतिनिधिः ।
यत्तु मूले श्येनोद्भिदादिपदानां नामतासिद्धिरपि विचा-
रप्रयोजनम् । उपेनादिपदार्थस्य फलसम्बन्धे धात्वर्थमामाना-
धिकरण्या(२)सम्भवाच्च श्येनादिपदानां नामत्वम् । अत एव त-
द्विचारोऽप्यर्थादेतदधिकरणोत्तरं द्रष्टव्य इत्युक्तं, तदनादरात् ।

तथा हि—न तावद्गुणविधित्वनिराकरणार्थानां मत्वर्थलक्षणा-
दिहेतूनामेतदधिकरणात्पूर्वमसम्भवः । एतदधिकरणपूर्वपक्षिणो-
ऽपि यागवता सोमेनेत्येवं मत्वर्थलक्षणया, विशिष्टविधिगौरवादे-
श्च सोमादिवाक्ये अवश्याङ्गीकार्यत्वेन तद्विधा उद्विदादिवा-
क्ये उद्वित्पदार्थस्याऽपि यागरूपत्वाङ्गीकारोचितत्वात् । अतद्यो-
द्वित्पदार्थस्यैव फलभावनाकरणत्वम् , यजिपदे (१) मत्वर्थविशेष-
ग्राहकमित्येवंविधः परं पूर्वपक्षोऽस्तु । न त्वेतावता नामत्वसिद्धिः,
मत्वर्थलक्षणादिदोषस्य मिद्धान्तवत्पूर्वपक्षेऽप्यविशेषात् । ये तु
धातुपरार्थव्यापकेदतस्मत्पक्षपदेशादिहेतवः ते न धात्वर्थ-
करणत्वापेक्षा इति तद्विरूपणोत्तरमिष ततः पूर्वमप्युद्गावापितुं
शक्या एव ।

यदपि धात्वर्थस्य करणत्वासिद्धौ तृतीयान्तनामपदानां
धातुमायानाधिकरण्यमावाद्य तद्विधित्वनामपेक्षोपपत्तिरित्यु-
क्तं, तदुक्तहेतुभिः गुणविधित्वात्सम्भवे सिद्धे 'अग्निहोत्रं जु-
होती' तिवत्समधिख्याहारमात्रेणैव नामत्वेऽवगते सायानाधिक-
रण्यार्थं तात्वर्थग्राहकस्य यज्ञः करणत्वलक्षकत्वाङ्गीकारादुपे-
क्षणीयम् ।

तस्मात्पूर्वोक्तमेव मयोजनं उपायो न तु सूत्रकृत्शून्यपहृ-
यतापादिका नामत्वसिद्धिरपीनि निदम् ॥

सूत्रं तु—अयोगस्य मयुत्पमानाया भावनायाः, स-
मानपदोपासनेन धात्वर्थेनैव पूर्व, आश्रितत्वात् फलान्वयोऽपी-
तरकालिकः तस्यैव स्वादिभ्येवं व्याख्येयम् ॥

ननु सर्वाभिदं धात्वर्थानिरिक्तभावनामद्भावं समञ्जसम् । न
तु तस्यामेव प्रमाणं पश्यामः । तथा हि—पश्यादिपातवत्त्वादि-

क्लृत्त्यादिरूपे फले तज्जनकव्यापारे च शक्ताः, न तु फलमात्रे तज्जनकव्यापारमात्रे वेत्याविवादम् । अन्यथा ग्रामो गपनवानित्यादिप्रतीत्यापत्तेः । फलानुकूलव्यापारारम्भेऽपि फलानुत्पाददशायां पाको भवतीति प्रयोगानापत्तेश्च । (१) व्यापारापगमेऽपि फलसत्तादशायां पाको विद्यत इत्यस्याऽप्यापत्तेश्च । न च घञन्तधातोः फलानुकूले व्यापारे शक्तिः, अन्यस्य फलमात्र इति कल्पनात्प्रोक्तदोषापत्तिरिति वाच्यम्, अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । न च तर्हि घञ एव व्यापारे शक्तिः, धातोस्तु फल एवेति वाच्यम् । घञो भावप्रत्ययत्वेन धात्वर्थ्यातिरिक्तार्थवाचित्वानुपपत्तेः । पच्यर्थो विद्यते इत्यादिप्रयोगस्यैवंकल्पनायामपि निवारयितुमशक्यत्वाच्च । अतो न तावत्फलमात्रं धात्वर्थ इति मण्डनमतं युक्तम् ।

नाऽपि व्यापारमात्रे, त्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तेः । अतो विक्लृत्त्यादिफले तज्जनकव्यापारे च तत्तद्दातॄणां शक्तिः । साऽपि च न फलविशिष्टव्यापारे एका । तथात्वे फलस्य पदार्थैकदेशत्वात्पदार्थान्तरेणाऽन्वयानुपपत्तेः । अपि तु प्रत्येकमेव । तयोस्तु साध्यसाधनभावस्संसर्गबललभ्य इति न तत्राऽप्यतिरिक्ता शक्तिः । शक्ततावच्छेदकञ्च तत्तद्दातृत्वम् । शक्यतावच्छेदकमपि तत्तत्फलत्वं, तच्च व्यापारत्वं च । यथा पचतीत्यत्र विक्लृत्तिः फलं तदनुकूलव्यापारश्चोभयं पच्यर्थः । व्यापारश्चाऽत्रात्मनिष्ठः । प्रयत्नोऽधिश्चयणफूत्कारादिकञ्च शरीरगतम् । सर्वस्य विक्लृत्त्यनुकूलत्वेन व्यापारत्वाविशेषात् । शक्तिश्च फूत्कारत्वाघस्सन्तापनत्वयत्नत्वादिना प्रत्येकमेव । न तु मर्दानुगता । अवच्छेदकमन्तरेण तस्य निर्वक्तुमशक्तेः ।

न चैवं सर्वकारकव्यापाराणां तत्त्वेन पच्यर्थत्वे नानार्थ-

कृत्वापत्तिः, तदाश्रयत्वेन च सर्वकारकाणां कर्तृत्वापत्तेस्तृती-
 याधनापत्तिश्चेति वाच्यम् । सत्यपि नानार्थत्वे तदादाविव बुद्धि-
 स्थत्वस्य वक्तृविषयाया एव नियामकत्वात् । अतश्च यत्कारक-
 व्यापारो यदा पच्यर्थत्वेन विवक्षितस्तदा तदाश्रयस्य कर्तृत्वं
 विवक्षितम् । अत एव काष्ठं पचति, स्थाली पचतीत्यादिप्रयो-
 गोऽपि सङ्गच्छते । यदा तु तद्व्यापारो न विवक्षितः, तदा तदा-
 श्रयस्य काष्ठादेर्धातूपात्तव्यापारजनकत्वेन करणत्वस्य विवक्षित-
 त्वात् काष्ठः पचतीत्यादिप्रयोगोऽपि नाऽसङ्गतः । अतस्सिद्धं
 पच्यादिधातूनां फलतद्व्यापारवाचित्वम् ।

किञ्च यत्राऽप्यस्ति, भवति, विक्रियतीत्यादौ फलमेव स्पष्टं
 प्रतीयते न तु तज्जनको व्यापारः, तत्राऽपि व्यापारवाचित्वं
 धातोरव्याहृतमिच्छुक्तं, 'अस्त्यादावपि कर्त्रशे भाव्येऽस्त्येव
 हि भावने' त्येवंवदद्भिर्वैयाकरणैः, धार्तिककृता च, तदा कश्च-
 क्तस्सर्वजनानुभवसाक्षिकतया पच्यादौ प्रतीयमानस्य व्यापार-
 समूहस्य वाच्यत्वकल्पनामपह्नोतुम् ! अतश्च सर्वस्याऽपि फला-
 नुकूलस्य यत्रादेर्धातूनां वाक्तत्वादारूपातार्थत्वात्सम्भवेन प्रत्ययवा-
 च्याया धात्वर्थातिरिक्तभावनाया अमम्भवः ।

न चैवं तिङ्गर्थभावः । फलव्यापाराश्रयस्यैव कर्मकर्त्रादि-
 रूपस्य तिङ्गर्थत्वात् । तत्राऽपि फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वादाश्र-
 यत्वमेव लाघवाच्छक्यतावच्छेदकम् । एवमेकत्वादिसङ्ख्याऽपि
 (१) तिङ्गार्थः । वर्तमानादिकालश्च लाघ्यार्थः । भवर्तना च
 लिङ्गार्थः । तत्र फलं व्यापारं प्रति विशेषणम् । कर्म च फल
 प्रति । कर्ता व्यापारं प्रति । सङ्ख्या कर्तृकर्मविशेषणम् । कालादिकं
 तु व्यापार एव, तथैवाऽनुभवात् । अतश्च सर्वत्र व्यापारविशे-

ष्यक एव बोधः ।

न चैवं “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्रुतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन” इति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य (१) प्राधान्यावगतेः कथं प्रकृत्यर्थस्य व्यापारस्य विशेष्यतेति वाच्यम् ? (२) “भावप्रधानमाख्यातमि” इति निरुक्तस्मृत्या भावशब्दवाच्यव्यापारस्य प्राधान्यावगतेः, तस्य च “धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयत” इति वैयाकरणस्मृत्या धातुवाच्यत्वावगतेः, विशेषस्मृत्यनुरोधेन सामान्यरूपायाः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेस्सुवादिविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

वस्तुतस्तु नेयं प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिः प्रत्ययार्थत्वावच्छेदेन प्राधान्यानियामिका, लिङ्गसङ्ख्यादेः प्रत्ययार्थत्वेऽपि प्राधान्यानङ्गीकारात् । नाऽपि प्रधानस्य सतः प्रत्ययार्थत्वनियमपरा, (३) “सत्त्वप्रधानानि नामानी” इति स्मृत्या लिङ्गसङ्ख्यादीन्प्रति प्रधानस्याऽपि प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् । किन्तु यत्रैव प्रमाणान्तरेण सुवर्थस्य करणत्वादेः प्रातिपदिकार्थं प्रति प्राधान्यं प्रसिद्धं, तदनुवादमात्रमियं स्मृतिरिति नाऽनया व्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि विशेष्यताप्रतिबन्धः । एवं च पचतीति कर्त्राख्यातस्थले एकाश्रयको विकृत्यनुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः । पच्यत इति कर्माख्यातस्थले च एकाश्रयिका या विकृत्यतिस्तदनुकूला भावनेति । पचति देवदत्तः, पच्यते तण्डुल

१. विशेष्यत्वावगतेरिति. ख. पु.

२. भावो भावना । प्रधानं प्राधान्येन मुख्यविशेष्यतया प्रतिपाद्यं यस्य तादृशमाख्यातमिति यास्कवचनस्याऽर्थः॥ (निरु. अ. १. खं. १. सू. ९.)

३. सत्त्वं द्रव्यं प्रधानं विशेष्यतया प्रतिपाद्यं येषां तानि सत्त्व-प्रधानानि ॥ (निरु. अ. १. खं. १. सू. ९.)

३. मी० कौ०

इत्यादौ देवदत्ततण्डुलयोः प्रथमान्तयोर्पथाक्रममाख्यातोपात्ताभ्यां
कर्तृकर्मभ्यामभेदान्नयः । इतरकारकाणां तु यथायोग साक्षात्पर
म्परासम्बन्धेन व्यापाररूपे घात्वर्थ एवाऽन्वय इति ध्येयम् ।

चैत्रेण स्थापित इत्यत्र भावाख्याते तु कर्तृकर्मणोरप्रतीतेः
सङ्ख्याऽनान्वितैव, घात्वर्थान्विता वा । न चैवं घात्वर्थस्य द्वित्वा
दिविवक्षायां द्विवचनाद्यापत्तिः, अनुशासनबलेनैकवचनस्यैव
साधुत्वात् । यत्तु उग्रासिका आस्यन्त इति भावेऽपि बहुवचनं,
तद्भाष्यकारवचनादैत्रैव साधित्यवगन्तव्यम् । अतश्च क्वचिद-
प्याख्यातस्य भावनावाचित्वाभावात्कथं तस्या समानपदश्रुत्या
करणत्वावगतिरिति चेत्-न; घातोः फले तदनुकूलव्यापारे च
शक्तिकल्पनायामपि घात्वर्थान्तिरिक्ताया आख्यातवाच्याया
भावनाया अनपह्वात् ।

तथा हि—अनुकूलव्यापारे घात्वर्थ इति षदतोऽनुकूलत्वं
किं जनकत्वमात्रमभिप्रेतम् ? प्रयोजकत्वसाधारणं वा ? नाऽऽद्यः,
विवलृत्तिरूपफलजनकीभूतशरीरगतक्रियाविशेषजनकस्याऽऽत्मग
तस्य प्रयत्नादेः (१) उपक्षीणस्य फलाजनकत्वेनाऽसङ्गहापत्तेः । न
च तस्य पचतीत्यतोऽननुभवादेव तदसङ्गहोऽप्यदोषः, पचति
पाके पतत इत्येवविधाविवरणोऽनुभवस्याऽपह्नोतुमशक्यत्वात् ।

न द्वितीयः, कृष्यादीनामप्येत्यन्तव्यवहितानां विवलृत्ति-
प्रयोजकत्वेन सङ्गहापत्तेः । न च फलकारणतत्कारणीभूतव्या-
पारयोरेव ग्रहणमित्यत्राऽपि किञ्चिन्नियामकमस्ति, उभयपक्षस्य
गौरवग्रस्तत्वात् ।

न च फलानुकूलत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वानङ्गीकरणात्

यत्नत्वाघसन्तापनत्वादीनां तत्त्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकाराद्यवस्तु व्यापारेषु पचेः प्रयोगप्रतीतिस्तावतामेव वाच्यत्वकल्पनाच्चाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं तर्हि पचति पाके यतते, पाकं करोति, पाकं भावयतीत्यादिविवरणायत्नादीनां पाकात्पृथक्करणेन यत्नादीनां पचौ सङ्ग्रहानुपपत्तेः ।

न च यजादिसमभिव्याहृतपच्यादेः फलमात्रबोधकत्वकल्पनादेव व्यापारस्य पृथग्विवरणोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे व्यापारबोधकसामग्रीतो व्यापारबोधप्रसक्तौ तद्बोधं प्रति यजादिसमभिव्याहारस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापत्तेः । तिवादिसमभिव्याहृतधातुत्वस्यैव व्यापारशक्ततावच्छेदकत्वकल्पने च कार्यकारणभावद्वयकल्पनस्य, शक्ततावच्छेदकगौरवस्य चाऽऽपत्तेश्च । यजादिसमभिव्याहृतधातुतो व्यापारानुभवापलापापत्तेश्च ।

न च विवक्षितस्यैव कारकव्यापारस्य पचिनोपादानाद्यत्रादीनां विवक्षाविरहादेव पृथक्करणोपपत्तिरिति वाच्यम् । देवदत्तः पचति, देवदत्तःपाके यतत इत्यत्र देवदत्तनिष्ठपन्नादेर्विवक्षावश्यम्भावात् । अन्यथा भवन्मते धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वाभावाद्देवदत्तस्य प्रथमान्तत्वानुपपत्तेः । न च देवदत्तनिष्ठव्यापारान्तरविवक्षया तदुपपत्तिः, तथा सति पचतीत्यत्र भवन्मते यत्रबोधकशब्दाभावेन विवरणवेलायां यत्रानुवादानुपपत्तेः ।

अतोऽवश्यं पचतीत्यत्र भासमानोऽपि यत्रादिर्न पच्यर्थ इत्यभ्युपगन्तव्यम् । कस्तर्हि पच्यर्थ इति चेत् ? फलावच्छिन्नो व्यापार विशेष एव, यो वस्तुतः फलजनकः । फले तज्जनकव्यापारविशेषे च त्वदुक्तरीत्यैव वा अतिरिक्ता शक्तिः । तयोस्तु जन्यजनकभावस्संसर्गबललभ्यः । अस्मिंश्च पक्षद्वये द्वितीयार्थः फलाश्रयत्वं, न तु फलमपि । तस्य धातुनैव लाभात् ।

अथवा व्यापारविशेष एव धातोश्शक्तिः, न तु फलेऽपि, गौरवात् । द्वितीयायास्तु फलमर्थः, न त्वाश्रयत्वमपि, तस्य प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारादेव बोधोपपत्तेः । नन्वेव त्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः, संयोगानुकूलं हि कर्म गमेरर्थः, विभागानुकूलं त्यजेः । तद्यदि कर्मपात्रं धात्वर्थः, फलसामान्यं च द्वितीयाय-स्तदा त्यजिगम्योः(१) पर्यायत्वापत्तिः । तथा च ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत्--गमिधातुसमाभिव्याहृतद्वितीयायास्तसंयोगरूपफलविशेषबोधकत्वं, त्याजिसमाभिव्याहृतायाश्च विभागबोधकत्वमिति व्युत्पात्तिकल्पनेनोक्तातिप्रसङ्गनिरासात् ।

वस्तुतस्तु विजातीयफलानुकूलतावद्व्यापारविशेषानिष्ठा फलानुकूलान्तिमव्यापारनिष्ठा वा (२) पागत्वादिजातिरखण्डोपाधिरेव वा तत्तत्फलजनकतावच्छेदकतया सिद्धा तत्तद्भातुशक्यतावच्छेदिका सती तत्तद्भात्वर्थः । एव कर्मत्वकर्तृत्वादिकमपि क्रियाजन्यफलशास्त्रित्वादेसमानियतं जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमङ्गीकृत्य तस्यैव(३) द्वितीयायताऽवगन्तव्या । अत एव व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वं देवतात्वं चेति सिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा आश्रयभेदेन प्रतिव्यक्तिभेदस्याऽऽवश्यकत्वात्कर्तृत्वैक्योपपादनानुपपत्तेः । तस्य च ससम्बन्धिकत्वाङ्गीकाराभिरूपकापेक्षायां कारणादेना निरूपकेणाऽन्वयोऽपि नाऽनुपपन्नः । अस्मिन् पक्षे फलानुकूलव्यापारार्थकेषु(४) पक्ष्यादिषु प्रयोज्यव्यापाररूपस्य फलस्य नाऽवश्यं शब्देनैव भानापेक्षा । पा-

१. पर्यायतापत्तिरिति क. ख पु २ पाकत्वयामत्वादिरिति ख पु.

३. द्वितीयायार्थताऽधिगन्तव्येति क. पु

४ पक्ष्यादिधातुष्विति. क. पु

कत्वादिसमनियतस्य विक्लृत्त्यनुकूलत्वादिधर्मस्याऽऽक्षेपेणैव भानोपपत्तेः ।

एवं प्रयोज्यव्यापाररूपफलवाचिष्वपि धातुषु भवति विक्रियतत्पिादिषु वाच्येन(१)विक्लृत्तित्वादिसामान्येन स्वसमनियतस्य प्रयोजकव्यापारजन्यत्वस्याऽऽक्षेपेणैव बोधोपपत्तेर्न तदंशे(२)शब्दव्यापारकल्पना युक्ता । अत एवोभयत्र विवरणेन(३) नियमेन तेषामुल्लेखः । न हि पचतीत्यस्य विक्रियतीत्यस्य वा कृत्या विवरणं कचिन्नियतं दृश्यते । तस्मात्प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरन्यतरवाचिषु धातुष्वितरप्रतीतिराक्षेपेणैवेति न तस्मिन्नपि शब्दव्यापारकल्पनावसरः । अत एवोक्तं धार्तिककृता(४) 'कदाचिदभिधीयमानकर्मशक्त्याक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा स्वयमेवाऽऽक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारो वा केवलं प्रयोजकव्यापार एव विवक्ष्यते-घटं करोत्योदनं पचतीति । कदाचिदाक्षिप्तप्रयोजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापारमात्रं-घटो भवति विक्रियन्ति तण्डुला' इति । तत्सिद्धं फलानुकूल्यावद्व्यापारविशेषवर्ति अन्तिमव्यापारवर्ति वा पाकत्वयागत्वादिजातिरखण्डोपाधिर्वा तत्तद्धातुशक्यतावच्छेदकम् । शक्ततावच्छेदकं च तत्तद्धातुत्वमिति ।

अतश्च फलानुकूलव्यापारसमूहस्य पच्यर्थत्वेऽपि तदनुकूलस्य यत्रादेर्धात्वर्थोत्पृथक्(५)वित्रियमाणस्य धात्वर्थत्वायोगात्, विवरणवेलायाश्च भासमानस्य भानकारणजिज्ञासायां धातोरन्यत्र व्यापृतत्वात्, पारिशेष्याच्चिवादेरेव तद्बोधकत्वमिति निश्चीयते । तत्र च पचति पाकं भावयतीत्यनुकूलव्यापारवा-

१. भवनविक्लृत्तित्वेति ख. पु. २. शब्दस्य व्यापारेति ख. पु.

३. विक्लृत्त्यनुकूलत्वादिना नियमेनेति. ख. पु.

४. त. वा. पृ. ३४३ पं. २४. ५. क्रियमाणस्येति ग. पु.

विणिजन्तभूधात्तुना ।। विवरणात्सद्वाहकलाघवाच्च ।ऽनुकूलव्यापार एव तिष्ठर्थो न तु यत्नमात्रम्, रयो गच्छतीत्यादौ रये यत्ना-सम्भवेनाऽव्यापकत्वात् । अतस्सर्वसाधारण्येनाऽनुकूलव्यापार एव, तिष्ठर्थः । न च पाकं करोतीति यत्नार्थकेन कृत्रा विवरणा-चिदौऽपि, यत्नार्थकत्वम्, करोतेर्भावयतिपर्यायत्वेन यत्नार्थकत्वा-सिद्धेः । यथैव हि घटो भवतीत्यादौ भवनकर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य घटस्य तमपरो भावयतीत्यादौ भावयतिकर्मत्वं, एवं तमपरो करोतीत्यत्र करोतिकर्मत्वमपि । अतश्च भवत्यर्थ(१)कर्तृकर्मकत्वाविशेषात्करोतिर्भावयतिपर्यायो न यत्नार्थकः । अत एव रयो गच्छतीत्यत्राऽपि करोतिना विवरणमविशिष्टम् ।

किञ्च यत्नार्थकत्वे करोतेर्यत्नतेरिवाऽकर्मकतापत्तिः । अतश्च सकर्मकत्वाकर्मकत्वरूपधर्मभेदान्न करोतिवत्सोः पर्यायत्वं, अपि तु भावयतिपर्यायत्वमेवेति तद्विवरणमप्यनुकूलव्यापारवाचित्व एव तिष्ठस्साधकम् । . . .

। यत्तु पचति पाके यतत इत्येवं यत्नेन विवरणं, तल्लास गिकम् । सद्वाहकलाघवानुरोधेनाऽनुकूलव्यापारे शक्तौ गृही-त्तायां यत्नत्वेन तद्गोधस्य लक्षणयाऽङ्गीकारात् । वरं च सामा-न्यवाचकस्य, पदस्य लक्षणयाऽपि । काचिद्विशेषपरत्वम्, न तु यत्नादिविशेषवाचकस्य स्यादिनिष्ठविशेषलक्षणत्वम्, जहत्स्य-र्थलक्षणापत्तेः । अतो विवृत्यतिरूपफलोद्देश्यकः पाकानुकूलो व्यापारसमूह एव तिष्ठर्थः । तत्र च सर्वानुगतस्याऽन्योत्पादक-व्यापारत्वस्यैव शक्येतावच्छेदकत्वात्(२) । तेन रूपेणाऽऽख्या-ताद्गोधेऽपि तत्तद्विशेषरूपेण तत्तदितिकर्तव्यताविधिभ्यो बोधान्न

तेषामपि वैषम्यमिति पार्यसारयिमतानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु(१) तत्तज्जन्यभेदेन तत्तदुत्पादकभेदेन च(२) व्या-
 पारंत्वभेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन सर्वानुगतैकशक्तिकल्प-
 नानुपपत्तेस्तत्तद्विशेषविषयकतत्तच्छक्तिकल्पने । च 'तत्तदितिक-
 र्तव्यताविधीनां वैषम्यापेक्षेस्तेषां तार्पर्यग्राहकताङ्गीकारे चाऽने-
 कशक्तिकल्पनस्य तावदवश्यम्भावाललाघवादेकत्रैव शक्तिरन्येषां
 लक्षणादिना, विध्यन्तरेण वा बोध इत्यङ्गीक्रियते । न च क श-
 क्तिः क लक्षणेत्यत्र नियामकाभावः । पचति पाके यतते, पाकं
 करोतीत्यादिविवरणस्यैव यत्रशक्तिग्राहकत्वात् । न च सङ्ग्राह-
 कलाघवानुरोधेनाऽनेकशक्तिकल्पना युक्ता, गङ्गापदस्याऽपि
 तीरे तदापत्तेः । यत्राऽपि गुरुभूतैकशक्यतावच्छेदकानुरोधेनैक-
 शक्तिकल्पनं, तत्राऽपि लघुभूतैकशक्यतावच्छेदकसम्भवे सङ्ग्राह-
 कलाघवार्थं गुरुभूतावच्छेदकाङ्गीकरणमन्यायमेव । सङ्ग्राहणा-
 मवच्छेदकप्रतीत्युत्तरप्रतीतिकत्वेन तन्निष्ठगौरवस्य फलमृत्स्वत्वे-
 नाऽप्रामाणिकत्वात् । अतश्च यत्नत्वस्य जातिरूपत्वेन लघुत्वा-
 च्छक्यतावच्छेदकत्वम् । न च यत्नत्वेन रूपेण भानामावः, पच-
 ति पाके यतते, पाकं करोतीति विवरणस्याऽनुभविकत्वात् ।

यत्तु कृजो न यत्नार्थकत्वं, भावयतिपर्यापत्वादिर्युक्तं तन्न,
 आख्यातवत्करोतेरपि यत्नार्थकत्वस्यैव लाघवेनाऽङ्गीकारात् । न
 च शक्यतावच्छेदकस्य पदादप्रतीयमानस्य कल्पयितुमशक्यत्वा-
 त्कथं करोतेर्यत्नार्थकत्वम् ? मयत्राभावे वातरोगादिना स्पन्द-
 माने चैत्रे स्पन्दानुकूलविजातीयवायुसंयोगरूपव्यापारवत्यपि
 नाऽयं स्पन्दं करोतीति मयोगदर्शनाद्यत्नार्थकत्वप्रतीतेः । व्यापार-
 जन्यत्वाविशेषेऽपि यत्र जन्यत्वाजन्यत्वाभ्यामेव घटाद्दुरयोः कृता-

कृतव्यवहारदर्शनाच्च । न च बीजेनाऽङ्कुरः कृतः, रपो गमनं करोति, स्यात्की पाकं करोतीत्यादावचेतनेऽपि प्रयोगादनुकूलव्यापारवाचित्वम् । उभयाविधव्यवहारसत्त्वे शक्यतावच्छेदकलाघवस्यैव नियामकत्वात् । अचेतने कृत्याश्रयत्वव्यवहारस्तु अनुकूलव्यापारे लाक्षणिकः । अत एव चैत्रत्वाद्यमतीतावपि शोभनः पाकं करोतीत्यादौ शोभनाश्रितः पाकानुकूलो यत्न इत्येव प्रतीयते इति कैश्चिदुक्तम् । अतो यत्र एव कृज्यः ।

यत्तु कृज्यो यत्नार्थकत्वे यततेरिवाऽकर्मकतापत्तिः । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं हि धातोस्सकर्मकत्वम् । यथा पच्यादौ फलस्यौदननिष्ठत्वात्, व्यापारस्य च देवदत्तादिनिष्ठत्वात् । अकर्मकं तु शयनासनादौ क्रियाफलपोरेकवृत्तित्वात् सकर्मकत्वम् । अतश्च यत्नजन्यफलस्य कर्मण्यभावाद्यैव यततिरकर्मकः, तथैव कृज्योऽपि (१) स्यात् । अथ ज्ञानजन्यस्य ज्ञानतारुण्यफलस्येव कृतिजन्यस्याऽप्युत्पत्तिरूपस्य (२) तस्य कर्मणि स्वीकाराज्ज्ञायातृवदेव कृज्योऽपि सकर्मकत्वम्, ततो यततेरपि तदापत्तिः । ततश्च देवदत्तेन क्रियते घट इतिवद्यततिधातोरेपि कर्मणि लकारापत्तिः । यततिवद्वा कृज्योऽपि तदनापत्तिः । घटं करोतीत्यादौ घटे द्वितीयानापत्तिश्च । कृज्योऽप्यकर्मकत्वाद्गीकारे (३) "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः" इत्येतस्मिन्नविहितपगाधनापत्तेः क्रियते घटः स्वयमेवेत्यनापत्तिश्च । तद्देव वा यततेरपि तदापत्तिश्चेत्युक्तम्, तत्र । वस्तुतो यः फलव्यधिकरणो व्यापारस्तद्वाचित्वं धातोस्सकर्मकत्वमभिप्रेतम् ? किं वा फलव्यधिकरणत्वेन व्यापारवाचकताऽभिप्रेता ? नाऽऽद्यः, पच्यादेरपि

१. तस्यादिति क. ख. पु

२. तस्येति नाऽस्ति ख पु.

३ पा. सू. ३. १. ८७

भावनाविचारः] द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः । २३

फलाविवक्षायामकर्मकत्वाङ्गीकारात्तत्र च फलव्यधिकरणत्वस्य
वस्तुतस्त्वादातिव्याप्तेः । न च वैवक्षिकाकर्मकत्वसत्त्वेऽपि स्वा-
भाविकाकर्मकत्वानङ्गीकारात्स्वाभाविकसकर्मकत्वलक्षणाव्याह-
तिः । एवमपि (१) यत्त्यादौ स्वाभाविकाकर्मके उत्पत्तिरूपस्य
फलस्य यत्नव्यधिकरणत्वेनाऽतिव्याप्तेरनिवारणात् ।

न च धात्वर्थभूतफलसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ये एव
तत्प्रयोजके । उत्पत्तिश्च न यततेरर्थः, अपि तु फलसमानाधिकरण-
क्रियैवेति वाच्यम् । तथात्वे करोतेरप्युत्पत्तिवाचित्वेन फलभे-
दोपपत्त्या उक्तदोषामसङ्गेन यत्नवाचित्वे बाधकाभावात् । आ-
सनशयनादीनामपि कालादिकर्मयोगेन स्वाभाविकसकर्मकत्वस्य
चैत्रेणाऽऽस्यते मास इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमङ्गीकृतत्वात्तत्र च
फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वादुक्तलक्षणाव्याप्तेश्च ।

अत एव न द्वितीयोऽपि । फलव्यधिकरणत्वस्य वस्तुस्वभा-
वबललभ्यत्वेन वाच्यताङ्गीकारे गौरवाच्च । अतो नेयं सकर्मकाक-
र्मकत्वयोर्निरुक्तिः । किन्तु अविवक्षाविरहविशिष्टकर्माकाङ्क्षधातुत्वं
सकर्मकत्वम् । अस्ति चेदं घटं करोतीत्यादौ, कृत्रो नियमेन विव-
क्षायां सत्पां कर्मपदसाकाङ्क्षत्वात् । न तु पर्यायत्वेऽपि यततेः ।
आकाङ्क्षायाश्च विशेषधर्मत्वेन पर्यायत्वावाचकत्वात् । अतश्च
यथैव कर्मत्वमित्येतत्पदं नाऽऽनयतिपदापेक्षं, किन्तु समानार्थ-
कत्वेऽपि द्वितीयैव तत्साकाङ्क्षा, तथा पर्यायत्वेऽपि कृत्र एव
कर्माकाङ्क्षा न यततेः । अत्र च कर्माविवक्षायां पच्यादेरकर्मकत्व-
मविवक्षाविरहविशिष्टाभावादव्याहृतम् । आसनादीनां च का-
लादियोगविशिष्टानां कर्माकाङ्क्षत्वादाविरुद्धं सकर्मकत्वम् ।

एवं यत्रैक एव धातुरर्थान्तरे सकर्मकोऽर्थान्तरे चाऽकर्म-

कः तत्राऽप्येकस्यैव तत्तदर्थप्रतिपादकत्वरूपधर्मपुरस्कारेण कर्म-
साकाङ्क्षत्वतदनाकाङ्क्षत्वं द्रष्टव्ये । यथा(१)ग्रन्थधातोः ग्रथनार्थ-
कस्य ग्रथयमानव्यापारवाचित्वेऽकर्मकत्वं, ग्रथितृव्यापारवाचि-
त्वे च सकर्मकता । अत एव यत्र कर्मद्रूपसाकाङ्क्षत्वं तत्र द्विकर्मक-
त्वमपीति प्राश्नः ।

वस्तुतस्तु द्वितीयकर्मणो मुख्यकर्मत्वाभावेऽपि कर्मकारक-
सम्बन्धित्वविवक्षायामपादानादिकारकान्तरत्वाद्यविवक्षायां च
पारिभाषिककर्मत्वस्य व्याकरणे प्रतिपादनात् तस्याऽऽद्यकर्मतु-
ल्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

अतश्च कृत्वो यत्नपर्यायत्वेऽपि सकर्मकत्वास्ततेर्युक्तस्तास्मि-
त्तद्वितीयाकर्मलकारादियोगः, 'कर्मवत्कर्मणै'ति सूत्रविहितयगा-
दियोगश्च । तत्र त्वयं विशेषः—यत्प्राप्यकर्मातिरिक्तकर्मन्तरा-
काङ्क्षत्व एव सः, न तु प्राप्यकर्मण्यपि । अत एव जायते
घटः स्वयमेवेत्येवं न भवति, भवति च स्वयमेव क्रियते घट
इति । न त्वेतावता यततेरपि कर्मकर्तारि प्रयोगः, तस्य शब्द-
स्वाभावेनैव कर्मानाकाङ्क्षत्वात् । शब्दस्वभावेन कर्माकाङ्क्षादेव
धातोः कर्मत्वाविवक्षापूर्वकं तस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां यगादि-
विधानात् ।

नन्वेवमपि "कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय" इति सूत्रेण कर्मनिष्ठे
व्यापार एव कर्तृत्वविवक्षायां यगादिविधानात् यत्नस्य च देव-
दत्तनिष्ठत्वेन ओदननिष्ठत्वाभावात् पच्यते ओदनस्त्वपमेवेति
प्रयोगानुपपत्तिरिति चेत्—न ; तादृशस्थले कृजादेरप्युत्पत्त्यादिरूप-
फललक्षकत्वाङ्गीकारात् । लक्षणां विनाऽप्युपपत्तिप्रये निरूप-
यिष्यामः ।

तत्सिद्धं कृञो यत्नवाचित्वात्तेन यततिना च विवरणादा-
रुपातस्य यत्नवाचित्वम् । अत एव न्यायसुधाकारोऽप्यमुमेव
पक्षं सङ्क्षेपेणाऽनुसृतवान् ।

यत्तु पचति पाकं भावयतीत्यनुकूलव्यापारवाचिणिजन्तभू-
धातुना विवरणं, तच्छक्यतावच्छेदके गौरवापत्तेर्लाक्षणिकार्थ-
विषयं व्याख्येयम् ।

एवं रयो गच्छति, चैत्रो जानति, इच्छति, करोती-
त्यादावनुकूलव्यापारे गमनाद्याश्रयत्व एव वा लक्षणेऽपि
द्रष्टव्यम् । नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्व इत्यपि । शक्यतावच्छे-
दकं च करोतिसमानाधिकरण(१)तिप्त्वादिकम् । अतश्च घटो
भवतीत्यादौ तदभावाद्यत्राभानेऽपि सङ्ख्यादिभानार्थमेव तिङ्गा-
दिप्रयोग इति मूलानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु लाघवाचिप्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकम् । अ-
तश्च घटो भवतीत्यादावपि भावनाश्रयत्व एव लक्षणा । न
चाऽऽश्रयत्वस्य सम्बन्धविधयैव भानोपपत्तेर्लक्षणावैयर्थ्यम्,
नामार्थधात्वर्थयोर्भेदान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा चैत्रः
पचति तण्डुलः, चैत्रः पचते तण्डुल इत्यादावन्वयबोधोपपत्तेः ।
कचिद्धात्वर्थे कारकान्वयः, कचिच्चाऽऽरुपातार्थ इति व्युत्प-
त्तिवैचित्र्यफलनापत्तेश्च । आरुपातेनाऽऽश्रयत्वलक्षणायां तु
तत्रैव भावनावत्कारकान्वयोपपत्तेर्न व्युत्पत्तिवैचित्र्यम् । अत्र
तिप्त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं, न तु स्थानिमृतलट्त्वादि ।
तस्य साधुत्वबोधनार्थं कल्पितत्वेन स्वतोऽविद्यमानत्वात्, प्रति-
व्याकरणं तेषामननुगतत्वाच्च । यत्र तु गच्छेत्पादौ तिङ्गो लोप-
स्तत्र शवादिविकरणस्यैव तद्वाचकत्वम् । न च तिङ्गादिलोप-

ज्ञानं तद्बोधकम्, तज्ज्ञानाभावेऽपि तद्बोधस्याऽऽनुभाविकत्वात् ।
तत्सिद्धमाख्यातस्य यत्रो वाच्य इति ।

स च यत्नः कृञ्घात्वभिहित इवाऽऽख्याताभिहितोऽपि नित्यं
कर्मसाकाङ्क्ष एव प्रतीयते । विशेषेण तु विद्यादिसमाभिव्याहारे
सतीप्सितकर्मकः । अत एव 'स्वास्थ्यकामश्शयी' इत्यादौ
शयनादेरकर्मकत्वेऽपि स्वास्थ्यस्य भावनाकर्मत्वोपपत्तिः । अत-
श्चाऽऽख्याताभिहितस्य यत्नस्य वस्तुतः फलभावनानुकूलव्यापा-
रत्वाद्भावनापदवाच्यत्वोपपत्तिः । सा च सकलकारकान्वयि-
त्वादसति बाधके मुख्यविशेष्यतयैव प्रतीयते ।

तथा हि—न तावत्प्रथमान्तं प्रति भावनायास्सङ्ख्यावद्विशेष-
णत्वाभ्युपगमेन प्रथमान्तस्य मुख्यविशेष्यत्वम् । (१) तथा च सति
भावनाप्रकारक(२)शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्यो-
पस्थितिः कारणमिति नियमः फलितः । न चाऽसौ सम्भवति;
कार्ष्णैः पचति, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया' दित्यादौ प्रथमान्तप-
दाभावेन व्यभिचारात् । न चाऽध्याहारेण तत्सम्पादनम्, अध्या-
हारापेक्षयाऽऽनुशासनिकनिरूढलक्षणाया लघुत्वेनाऽऽख्यातेनैव
कर्तृकर्मलक्षणौचित्यात् । न ह्यत्र 'दध्ना जुहोती'तिवत्स्वर्गकाम-
पदानुपपन्नशक्तिं शक्यते, येन लक्षणातोऽपि लाघवमाशङ्क्येत,
इन्द्रियकामपदस्याऽनन्वयापत्तेः । यस्त्वत्राऽऽख्यातेनाऽध्वर्युः
कर्ता लक्ष्यते, नाऽसौ पूर्वं प्रथमान्तपदोपात्तः, योऽनुषज्येत ।
अतो लक्षणैवाऽऽख्यातेन कर्तृकर्मणोः । तत्रैवाऽभेदान्वयश्चै-
त्रादिपदानाम् । युक्तं चैतत्, सङ्ख्यायास्समानपदश्रुत्यैव कर्त्रा-
द्यन्वयोपपत्तेः । इतरथा भिन्नपदोपात्तैत्राद्यन्वये गौरवात् ।

किञ्च विभावय मृगो धावतीत्यादौ (१)महाभाष्यकारा-
भ्युपेतैकवाक्यतायां साधुताऽपि प्रथमान्तविशेष्यकत्वे नाऽवक-
ल्पते । तथा हि—न तावदत्र मृगस्य विभावनं प्रति कर्मत्वम्, द्विती-
यान्तत्वापत्तेः । न च द्वितीयान्तपदाध्याहारेण कर्माकाङ्क्षापूर्तिः,
वाक्यभेदापत्तेः । अतो धावनभावनाया एव कर्मत्वं वाच्यम् ।
तच्च तदोपपद्यते, यदि तस्य नाऽन्यत्र प्रकारतयाऽन्वयः । अ-
न्यथा सकृदुच्चारिताया उभयत्राऽन्ययानुपपत्तेः । भावनायाः प्र-
थमान्तं(२)प्रति विशेष्यत्वे तु कर्मतासंसर्गेण तस्या विभावनभा-
वनां प्रत्यन्वयोपपत्तिः । न च तदाऽपि तत्र द्वितीयापत्तिश्श-
ङ्का, स्वादिविभक्तीनां प्रातिपदिकपरत्वस्य नियतत्वेनाऽऽ-
ख्यातपरत्वशङ्कानुपपत्तेः ।

न च मृगात्मगतयत्रस्य नित्यानुमेयत्वेन भवन्मतेऽपि साक्षा-
त्काररूपविभावनकर्मत्वानुपपत्तेः कथमेकवाक्यत्वोपपत्तिरिति वा-
च्यम् ? विभावनस्य साक्षात्कारघटितत्वाभावेन नित्यानुमेयकर्म-
कत्वस्याऽप्युपपत्तेः । घटितत्वेऽपि वा धावनाश्रयत्वरूपाख्यतल-
क्ष्यार्थस्यैव विभावनकर्मत्वोपपत्तेः । अतोऽस्मन्मते एकवाक्यत्वो-
पपत्तिरिति मुख्यविशेष्यैव भावना । एतेन भावनाया मुख्यवि-
शेष्यत्वे पाकभावना जायत इत्यास्मिन्नर्थे पचति भवतीति प्रयो-
गापत्तिरिति दूषणमिष्टापरस्यैव निरस्तम् । (३)अत एवोक्तं वाक्य-

१. महाभाष्यकाराभ्युपेतायामिति. क.पु. २.प्रत्यपीति.क.स्र.पु।

३. येऽपि अपाक्षीत्, भवति, पक्षयति, भवतीत्यादयः प्रयोगास्तेषु
भूधातुनाऽयुक्तत्वामाघस्योक्तत्वात्तस्य च लटा घर्तमानस्योपपत्तेर्भूत-
माविपाकानुकूलकृतिवृत्तिवर्तमानायुक्तत्वामाघाधयत्वमिति शाब्द-
घोषाङ्गीकारात्साऽयुक्ताः । अस्ति च भूधातोऽयुक्तत्वामाघेऽपि प्रयो-
गः, पण्डितो भवतीत्यादौ । अत एव पचन्ति भवन्तीत्यादयो न प्रयो-
गाः पचति भवतीत्यादयश्च प्रयोगाः इत्यधिकमुपलभ्यते 'क' पुस्तके ।

पदीये “बहुष्वपि तिङन्तेषु सकाङ्क्षेऽवेकवाक्यना” (१) इति ।

किञ्च भवन्मते सर्वकारकाणां धात्वर्थे, तस्य कालादेश्च भावनायां, सङ्ख्याभावनयोश्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्वयस्वीकाराद्युत्पत्तिवैचित्र्यकल्पनापत्तिः । तद्वरं वक्ष्यमाणरीत्या सर्वेषां भावनान्वयाङ्गीकारादेकैव व्युत्पत्तिर्युक्ता कल्पयितुम् । एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यभावनान्वयानङ्गीकारेऽप्यारूपातलक्षणे कर्तरि कर्मणि वा तदन्वय इति न भावनायां मुख्यविशेष्यत्वमित्यपास्तम्, व्युत्पत्तिवैचित्र्यतादवस्थात् ।

किञ्चाऽस्मिन्पक्षे “भावप्रधानमाख्यात” मिति स्मृतिविरोधः । तथा हि—न तावादीयं स्मृतिः भावशब्दवाच्यभावनाप्राधान्यं प्रकृत्यर्थापेक्षया विधत्ते, तस्य ‘प्रकृतिप्रत्ययावि’ति स्मृत्यैव सिद्धेः । किन्तु यदाख्यातं शक्तिलक्षणासाधारण्येन भावनासङ्ख्याकालकर्त्रादिपरं तत्र भावनायाः प्राधान्यं, न तु कर्त्रादेरित्येवं परम् । अत एव “धात्वर्थः केवलशुद्धो भाव इत्यभिधीयत” इति व्याकरणस्मृत्या धात्वर्थस्य भावपरिभाषणेऽपि नाऽस्मां निरुक्तस्मृतौ भावशब्देन तद्वहणम् । तथा सति धातोरेव भावप्रधानत्वापस्या आख्यातशब्दस्य (२) भावप्रधानत्वानुपपत्तेः । किन्तु निम्नतस्य शब्दोऽजन्तत्वव्युत्पत्त्या आख्यातार्थभावनायाः । व्याकरणपरिभाषणं तु तच्छास्त्रविहितकृत्यविषयं, न निरुक्तविषयमपि, तस्य परिभाषारूपत्वेनाऽन्वयप्राप्त्युत्पत्तेः । तदपि च (३) नपुंसके भावे क्त’इत्यादौ शुद्धधात्वर्थग्रहणमेव, न तु त्वनलाद्यर्थभावग्रहणमित्येतदर्थम् । नाऽपि भावपदशक्यनियमार्थं, प्रवृत्तिनिमित्तादेस्तदनुपपत्तेः ।

१. वाक्य. कां. २. श्लो. ४५०   २ भाषाभिधानेति क. ख पु.
३. पा. सु. ३. ३. ११४.

न च(१) "सर्वमाख्यातजं नामे"ति निरुक्तकारेणाऽभिधानादाख्यातशब्देन धातुरेवोच्यत इति वाच्यम् । कृदन्ते धातावाख्यातपदप्रयोगाभावेनाऽऽख्यात(२)पदस्य धातुवाचित्वानुपपत्तेः । निरुक्ते नामनिर्वचने त्वाऽऽख्यातशब्देन लक्षणयाऽऽख्यातान्तस्य धातोर्ग्रहणं नाऽनुपपन्नम् । अत एव(३) 'तान्याख्यातानी'ति जैमिनिसूत्रेऽपि चाऽऽख्यातशब्देन(४)लक्षणयाऽऽख्यातान्तधातोर्ग्रहणम् । एतावांस्तु विशेषः—यज्जैमिनिसूत्रे आख्यातान्तकत्वं विशेषणं, तेन तिङन्तस्यैव धातोर्ग्रहणम् । निरुक्ते तूपलक्षणम्, तेन तत्राऽतिङन्तस्य धातुस्वरूपस्यैव ! न त्वेतावता आख्यातशब्दस्य धातुवाचित्वं, कृदन्ते धातौ पाक इत्यादौ तत्पदप्रयोगाभावेन तद्वाचित्वानुपपत्तेः । अपि तु तिङ्वाचित्वमेव । अतोऽऽख्यातप्रतिपाद्यानेकपदार्थविषये कस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासायां भावनाप्राधान्यमनया स्मृत्या नियम्यते ।

एवं "सत्त्वप्रधानानि नामानी"त्यत्राऽप्यनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रातिपदिकापरनामधेयेषु नामसु पाचको लावक इत्यादिषु विभक्त्युपात्तसङ्ख्यान्वययोगिनस्तत्त्वपदाभिधेयस्य कर्तुरेव प्राधान्यं, न तु पाककृतेरित्ययमर्थोऽवगम्यते । नामत्वाविशेषेऽपि च यत्र घटादिपदे घटघटत्वरूपयोरुभयोरप्यर्थयोर्विभक्त्युपात्तसङ्ख्यान्वययोगित्वरूपा सत्त्वता तत्रोभयोरपि शब्दतः प्राधान्यम् । अत एव आकृत्याधिकरणेऽभिहितं यत्तृतीयादौ जातेरेव सङ्ख्याकारकान्वयः, अन्यत्र तु लक्षितव्यक्तेः जातिव्यक्त्याश्च न वैशिष्ट्यावगाह्यो बोधः, किन्तु बोधद्वयं शक्तिलक्षणाजन्यमिति । अतस्तत्रोभयोस्तत्त्वभूतत्वाद्बोधयोरपि प्राधान्यम् ।

१. निरु. अ. १. खं. १३. सू. ५. २. पदलक्ष्यधातुवाचित्वेति ख.पु.
३. जै. सू. २. १. ३. ४ ४. लक्षणयैव धातोर्ग्रहणमिति क. ख. पु.

तदेवमाख्याते नामसु चाऽनेकार्थप्रतिपादकेष्वनया स्मृत्या प्राधान्यं नियम्यते । सुवादिषु त्वनेकार्थप्रतिपादकेषु प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्कारकादेरेव प्राधान्यं, न तु लिङ्गसङ्घघादेः । कारकस्यैव प्रधानभूतक्रियान्वयित्वम् । क्रियान्वयित्वावेरेह कारकत्वव्याघातात् । क्रियायाः प्रधानत्वं च क्रियापदं विना कारकाणां नैराकाङ्क्षादर्शनात् । अतः प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्सुबर्थे कारकादेरेव प्राधान्यम् । लिङ्गसङ्घघादेस्तु समानाभिधानश्रुत्या तदन्वयित्वम् । तच्च साक्षादयोग्यमिति पदश्रुतेर्योग्यतारूपलिङ्गाच्च पाठिः कः प्रातिपदिकार्थान्वय इति प्रातिपदिकार्थस्याऽपि लिङ्गसङ्घघे प्रति प्राधान्यम् । अत एव विभक्त्युपात्तसङ्घघान्वययोग्यत्वरूपा सत्त्वताऽप्यस्य पाठिकान्वयमादायैव निर्वाणा । सर्वे चैतत्(१) पक्षेकत्वाधिकरणे वक्ष्यते ।

प्रातिपदिकार्थस्तु प्रधानभूते कारकरूपे प्रत्ययार्थेऽन्वेति । 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्यूतस्तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येने'ति स्मृत्या प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यावगमात् । सामान्यस्मृतिरपीयं प्रमाणान्तरानुसारात्कारकादिविषयैव, न तु सङ्घघादिविषयाऽपि । अन्यथा प्रातिपदिकार्थस्य सत्त्वसमाख्यानुपपत्तेः । कारकादिरूपसुबर्थस्तु प्रधानभूते प्रत्ययार्थे भावनायामन्वेति, न तु घात्वर्थे प्रत्ययार्थान्तरे वा । तेषामुपसर्जनत्वात्, प्रधानान्वयस्य चाऽभ्यर्हितत्वात्, कारकाणां घात्वर्थे, तस्य च भावनायामन्वय इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्च । अतो लघवात्मवेषां भावनायामेवान्वयो युक्तः । स च यद्यपि साक्षादयोग्यः, तथाऽपि पाठिकान्वयलभ्यघात्वर्थद्वारक इति निधीयते ।

एवं प्रथमान्तस्याऽपि चैवादिपदस्याऽभिहितकर्तृकर्मकार-

कवाचिनी प्रथमेति मते कर्तृकर्मवाचकत्वात्कर्तृत्वादेर्युक्त एव भावनान्वयः । प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति मते तु प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वाधिकारित्वान्यतमसंसर्गेण भावनायामन्वयो नाऽनुपपन्नः । एवं सम्बोधनान्तस्याऽपि द्रष्टव्यम् । एवं निमित्तादेः कारकत्वाभावेऽप्यनुष्ठापकत्वावगमाद्विधिवदेवाऽनुष्ठेयायां भावनायामेवाऽन्वयः । एवं क्त्वाप्रत्ययादीनां क्रियासम्बन्धसापेक्षणां क्रियाभ्यावृत्तिविहितानां च कृत्वसृजादीनां(१)भावनायामेवाऽन्वयः, पाठिकान्वयः परं घात्वर्थादौ । इदं च तत्र तत्रोपपादयिष्यते ।

पठ्यास्तु सम्बन्धसामान्याभिधायिन्याः कारकविभक्तित्वाभावाद्भावनां विनाऽप्यन्येन सम्बन्धो न विरुध्यते । अतश्च तस्या घात्वर्थकारकादिभिरप्यन्वयो नाऽनुपपन्न इति मूळानुयायिनः ।

वस्तुतस्तु तत्राऽपि साक्षात्परम्परासाधारण्येन भावनायामेवाऽन्वयः, प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात् । घात्वर्थस्य तु भावनायामेवाऽन्वयः, प्रकृत्यर्थत्वात्, कारकत्वेन(२)विवरणाच्च ।

किञ्च घात्वर्थस्याऽप्यत्र कारकत्वेनाऽन्वयाभावे तृतीयान्तानां ज्योतिष्टोमादीनामनन्वयापत्तिः । न च साधुत्वार्था अभेदलक्षणार्था वा तृतीयेति वाच्यम् । करणत्वरूपश्रौतार्थाविवक्षायां कारणाभावात् । अभेदलक्षणार्थास्तृतीयाः(३) छन्दसि काऽप्यदर्शनाच्च । (४)धान्येन धनवानित्यादावपि च न

१. नञश्च भावनायामिति. ख. पु.

२. विवरणाच्चाऽविधाद एवेति. क. ख. पु.

३. छन्दसीति नाऽस्ति. क. ख. पु.

४. धान्येन धनी भवतीति क. ख. पु.

धान्याभिन्नघनवानित्यर्थः । धान्यस्य घनसम्बन्धोत्पत्तिं प्रति
करणत्वोपपत्तेर्दण्डेन घटो भवतीतिवल्लक्षणार्था प्रमाणामावा-
त् । अत एव भासमानोऽपि घनधान्याभेदः पार्ष्टिकान्वयलभ्य
एवेति न तदर्थमपि लक्षणा । अतो लक्षणायाः काऽप्यदर्शना-
च्चृतीयान्तनामधेयानुरोधेनाऽपि धात्वर्थस्य करणत्वमवश्यमङ्गीक-
र्तव्यम् । अत एव (१)चाऽन्यकरणत्वस्य पदार्थविधया भासमा-
नत्वाद्धात्वर्थस्याऽपि करणत्वं न संसर्गवल्लभ्यम्, अपि तु धा-
तुल्लभ्यमेव । अतश्च धात्वर्थो यागादिः करणत्वेनाऽन्वेति । तच्च
कारकत्वाद्भावनायामित्यपि द्रष्टव्यम् ।

एवं लडादिवाच्यः काळोऽपि (२)पार्ष्टिकान्वयलभ्यधात्व-
र्थद्वारा वा साक्षात्सम्बन्धेनैव वा भावनान्वयी । एवं विधिरपि
प्रवर्तनारूपः प्रधानभूतार्थां तस्यामेव भावनायामन्वेति(३)जन-
कत्वसम्बन्धेन । सङ्ख्यायास्तु प्रतीत्यनुरोधादनुशासनानुरो-
धाच्च भावनासिद्धकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरयोगित्वम् । भावना हि
कर्तृत्वकर्मत्वे अखण्डोपाधिरूपे आसिपति । ते च स्वाश्रयमाशि-
पतः । कर्तृत्वकर्मत्वयोश्चाऽऽक्षेपलभ्ययोरपि शाब्दत्वसिद्धयर्थं ल-
क्षणा, न तु तदाश्रयस्याऽपि । सर्वं चैतद्विस्तरेण (४)कर्त्रपिक-
रणे निरूपयिष्यते ।

तत्र शब्दादिविकरणस्थले तिङ्वात्त्वा सङ्ख्या कर्तृत्वान्वि-
ता । यागादिविकरणस्थले क्वचित्कर्मत्वान्विताऽपि । न तु तच्च-
दाश्रयान्विता, तस्याऽऽशाब्दत्वात् । अत एव दर्शपूर्णमासादावा-
श्रयभेदेऽपि कर्तृत्वैक्यादेकवचनम् । 'क्षौमे वसाना'वित्यत्र तु

१. नाग्नि करणत्वस्येति क. पु. २. पार्ष्टिकान्वयेन धात्वर्थेति. क. पु.
३. प्रयोज्यत्वसम्बन्धेनेति. क. पु. ४. प. मी. ३. ४. ८.

प्रमाणान्तरानुसारादधिष्ठानलक्षणामङ्गीकृत्य सङ्ख्यानवय आश्रय एवेति विशेषः । अतस्सङ्ख्यायाः कर्तृकर्माख्यातस्यले तावत्-
त्रैवाऽन्वय इति मूलानुपायिनः ।

वस्तुतस्तु प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात्सुबभिहितसङ्ख्याया इवाऽस्या अपि पार्ष्टिकान्वयलभ्यकर्तृत्वद्वारकः कर्मत्वद्वारको वा परम्परासम्बन्धेन भावनायामेवाऽन्वयः । भावाख्यातस्यले तु भावनायामेवाऽन्वयस्सङ्ख्यायाः । यथा चैत्रेण सुप्यते, स्थीपत इत्यादौ । अत्र हि स्वापादिकृतिस्तिर्य्यः, अखण्डोपाधिरूपं कर्तृत्वं तु तृतीयार्थः । अत एव चैत्रेण किं क्रियत इति प्रश्ने सुप्यत इत्युत्तरं सङ्गच्छते । अतः प्रतीत्यभावान्नाऽत्र कृतिस्तिर्य्य इति परमतमपास्तम् । अतस्तत्र भावनायां साक्षात्सम्बन्धेनैव सङ्ख्यानवयः ।

न चैवं तस्या द्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनापत्तिः, एकवचनस्पैव तत्र साधुत्वस्मृतेः तेनैव विवक्षितसङ्ख्यालक्षणोपपत्तेः । न चैवं साक्षात्सम्बन्धेन विभक्त्युपात्तसङ्ख्यायोगित्वरूपसत्त्वतापत्तेर्भावाप्रधान्यानापत्तिः, सत्यतास्वीकारेऽपि भावत्वानपायात् । अस्यां हि स्मृतौ भावस्य प्राधान्यमिति नियमः क्रियते, न तु सत्त्वातिरिक्तस्येति, सङ्ख्यादेरपि प्राधान्यप्रसङ्गात् । अतो भावत्वानपायात्सङ्ख्यानवयेऽपि न प्राधान्यस्यतिः । अस्तु वा कर्तृकर्मान्वयवद्भावात्त्वयान्वयः पार्ष्टिकसङ्ख्यायाः । अतो भावाख्यातस्यले साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि घात्वर्थद्वारैव भावनान्वयोपपत्तिः ।

यत्र तु गगनेन स्थीपत इत्यादौ यत्नस्य बाधः, तत्र घटो भवतीत्यादौ प्रथमान्तपदान्वयस्येवाऽऽश्रयत्वलक्षणयां कारणाभावाद्भावात्त्वर्थ एव सङ्ख्यानवयोऽनन्विता वा सेति केचित् ।

वस्तुतस्तु 'भावप्रधानमिति' स्मृत्या आख्यातत्वावच्छेदेन भावनामाधानस्य विहितत्वात्तदन्ययानुपपत्तिरेवाऽत्राऽऽश्रयत्व-
लक्षणावीजम् । एवं कारकान्वयेऽप्यवैरूपं भविष्यति । इतरथा
कचिद्भास्वर्थं कचिदाख्यातार्थ इति व्युत्पत्तिद्वयकलानापत्तेः ।
अस्मन्मते तु दृश्याऽऽख्यातपदगम्ये सर्वत्र कारकान्वय इत्यवै-
रूप्यम् । कर्तृत्वकर्मत्वयोस्तु भावनायामेवाऽन्वयः । तत्र कर्तृत्वस्य
भावनायामन्वयोऽविवाद एव । कर्मत्वस्य तु कर्माख्यातस्यसे
यत्नवाचिना तिहा यत्नप्रयोज्यफललक्षणात्तत्राऽन्वय इति मूला-
नुयायिनः । एवं कर्मकर्तृस्थलेऽपि पश्यते ओदनस्त्वयमेवेत्यादौ
कर्मण एव स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षणात्फललक्षणा द्रष्टव्या ।

केचित्तु कर्माख्यातस्थले फलमात्मनेपदशक्यं, न तु कृतिः,
शवादिसमभिव्याहृततिङ् एव तत्र शक्तिप्रहात् । अतस्तत्र भा-
समाना कृतिः परं तृतीयार्थः, ओदनस्तु 'फल एवाऽन्वेती-
त्याहुः । तत्र; लाघवेन तिप्स्वस्यैव शक्ततावच्छेदकत्ववैचि-
त्यात् । ओदनान्वयार्थं फलस्य लक्षणयाऽपि बोधोपपत्तेश्च ।
तृतीयाया अपि कर्तृत्वरूपाखण्डोपाधावेव शक्तिर्न तु कृतौ ।
तथात्वे तत्राऽपि कारकान्वयापत्तेः ।

वस्तुतस्तु कर्माख्यातेऽपि न फललक्षणा, कृतावेवाऽखण्डो-
पाधिरूपस्य कर्मत्वस्य स्वसमानाधिकरणफलप्रयोजकत्वसम्बन्धे-
नाऽन्वयाङ्गीकारात् । अत एव कर्मकर्त्राख्यातस्थलेऽपि कर्मत्वख्या-
तखण्डोपाधेरविवक्षणात्कर्तृत्वरूपाखण्डोपाधेरैवादननिष्ठस्योक्तपर-
स्परसम्बन्धेन (१) कृतावऽन्वयोपपत्तेर्न फललक्षणा । न चैवमेता-
दृशोस्थले देवदत्तस्य साक्षात्सम्बन्धेन (२) कर्तृत्वाभावेन प्रथमाना-

पक्षावपि तृतीयापक्षिस्स्यादेवेति वाच्यम् । देवदत्तानिष्ठकर्तृत्वस्य तिङ्ङानभिधानेऽपि कृतिनिखिपितकर्तृत्वस्य तिङ्ङभिहितत्वादनभिहिताधिकारविहित(१)तृतीयाया आपादयितुमशक्यत्वात् । न च प्रथमैव तर्ह्याऽऽपद्येत, प्रथमायास्तिङ्ङात्तसङ्ख्यान्वायिवाचित्वव्याप्तत्वेन व्यापकाभावे आपादयितुमशक्यत्वात् । अतस्सम्बन्धसामान्यवाचिनी पट्टयेव तत्र युक्ता ।

तदेवं सर्वकारकाणि प्रति भावनायाः प्राधान्ये तिङ्ङात्कर्त्रादि प्रति सुतरां प्राधान्यापत्तेः, तदनङ्गीकारे 'भावप्रधानमाख्यातमि'ति स्मृतिविरोधस्य दुष्परिहरत्वाद्भावनाया एव मुख्यविशेष्यत्वमिति सिद्धम् । अत एव भावप्राधान्यस्मृत्या भावनायाः प्राधान्यावगमात्प्रधानभूतयोः कर्तृकर्मणोस्तल्लक्ष्यत्वम् । अन्यथा ते कृदन्तवदेव तद्वाच्ये स्याताम्, न तु तल्लक्ष्ये । तथा हि—

यत्रैकस्मात्पदादनेकार्थप्रतीतिस्तत्राऽनेकशक्तिकल्पनागौरवभिया एकत्रैव शक्तिरपरत्र लक्षणेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तत्र च नियामकापेक्षायां प्रथमं तावत्प्रधानस्य लोके वेदे च गुणभूताक्षेपकत्वदर्शनात्प्राधान्यमेव शक्तिनियामकमवसीयते । तदिह भावनायाः प्राधान्यपक्षे तदपेक्षितयोर्गुणभूतयोः कर्तृकर्मणोराक्षेपेणैव बोधोपपत्तेर्नाऽतिरिक्तशक्तिकल्पनावसरः । अत एव यत्र व्यभिचारान्नाऽऽक्षेपकत्वशक्तिः, यथैकत्वादौ, तत्राऽनेकशक्तिकल्पनमपि । यदि तु तयोरेव प्राधान्यं ततस्तयोरेव शक्यत्वापत्तेर्भावनायाश्च गुणभूतायास्नाम्न्यामेवाऽऽक्षेपसम्भवात् तस्या वाच्यत्वं युज्येत । अत एव कृदन्तस्थले पाकः, पकमित्यादौ पचिधातोः पाकमात्रवाचित्वेऽपि प्रत्ययस्य कृतिकर्त्रादि-

रूपानेकार्थवोधकस्य क शक्तिरिति नियामकापेक्षायां, 'सत्त्वप्रधानानि नामानी'ति सत्त्वरूपस्य कर्त्रादेरेव प्राधान्यावगमात्, तत्र शक्तावधारितायां गुणमृतायाः कृतेराक्षेपेणैव बोधोपपत्तेर्नाऽतिरिक्तशक्तिकल्पनम् ।

न चैवं तस्या अशाब्दत्वेन पाकादिरूपकारकान्वयानापत्तिः, आख्याते एकत्वान्वयार्थं कर्तृकर्मणोरिव कृदन्तस्थले कारकान्वयार्थं कृतेर्लक्षणाङ्गीकारात् । न चैवमपि लाघवात्कृतावेव शक्तिरस्तु, लाघवस्याऽप्यङ्गनिष्ठस्य(१) दीक्षणीयामुख्यत्वस्येवाऽङ्गगुणविरोधन्यायेनाऽकिञ्चित्करत्वात् । प्रधानस्य पुरस्फूर्ति-कत्वेन तत्र शक्तावधारितायामनवाच्छिन्नायाऽशक्तेरयोगादवच्छेदकापेक्षायां तद्वतगौरवादेरुत्तरकालप्रतीतिकत्वेन फलमुखत्वाच्च ।

अत एवाऽनेकार्थप्रतिपादकेऽपि घटादिपदे यत्राऽन्यतरार्थ-प्राधान्यनियामकाभावस्तत्रैव लाघवस्य आकृत्यधिकरणव्युत्पादितस्य (२)नियामकत्वम् । न हि घटघटत्वयोः प्राधान्यनियामकं किञ्चिदस्ति, पूर्वोक्तविधयोभयोरपि सत्त्वभूतत्वेन स्मृ-

१ 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वैश्वनेनेष्टिपशुसोमाः पर्वदिने कर्तव्यत्वेन विहिताः । तत्र पञ्चदिनसाध्यकसोमयागे प्रथमदिने अङ्गभुवा दीक्षणीयेष्टिरनुष्ठीयते, पञ्चमदिने च सोमयागः । तदत्र निरुक्तवाक्येनोमयोरपि पर्वकालकर्तव्यत्वस्य विरोधे सति किं पर्वण्यङ्गमनुष्ठीयताम् ? उत प्रधानमिति सन्देहे-अङ्गभुताया अपि दीक्षणीयेष्टे पाठतोऽनुष्ठानतश्च प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वात्तस्या एव पर्वण्यनुष्ठानमिति पूर्ववक्षयित्वा, पाठतोऽनुष्ठानतश्च जघन्यस्याऽपि सोमयागस्य प्रधानतया, अङ्गानां च तत्सादृश्यार्थत्वेन दीक्षणीयामुख्यत्वस्याऽकिञ्चित्करत्वात्सोमयागस्यैव पर्वकालकर्तव्यमिति द्वादशद्वितीयनयमे सिद्धमित्तम् ।

२ 'नाऽप्रुहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्क्रामती'ति न्यायस्य नियामकत्वमिति (१.३.१०) अधिकरणे स्पष्टम् ।

तेरनियामकत्वात् , उभयोरपि क्रमिकत्वेन बोधद्वयाङ्गीकारेण वैशिष्ट्यानवगाहनात्प्रतीतेरनियामकत्वाच्च । कृत्सु तु पूर्वोक्तविधया प्राधान्यस्यैव नियामकत्वाद्युक्ता कर्त्रादौ शक्तिः, न तु कृतौ । भावकृत्सु तु पाक इत्यादौ पाकपदमात्रेण कृतिप्रतीतौ पाकः क्रियत इति पृथक्कृतिवाचकपदसमाभिव्याहारानुपपत्तेर्घात्वर्थमात्रप्रतीतावपि कारकान्वयार्थं काष्ठैरोदनस्य पाक इत्यादावपि जायते, क्रियत इति वा क्रियापदाध्याहारेण वाक्यपूर्णद्रष्टव्यम् । (१)युक्तञ्चैतत् । घात्वर्थस्याऽपि स्वजनकीभूतव्यापाराक्षेपकत्वं सम्बन्धात् । अतः कृदन्तस्थले कृतिप्राधान्याभावादवाच्यत्ववाचिङन्तस्थलेऽपि भावनाप्राधान्याभावे अवाच्यत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, भावप्राधान्यबोधकस्मृतिविरोधापत्तेरुक्तत्वात् ।

किञ्चाऽस्मन्मते निपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशब्दगम्यो यस्सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्याव्यतिरिक्तोऽर्थः, तत्प्रकारकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति लिङ्गानन्वयिभावनाविशेष्यतासम्बन्धेन पदजन्योपस्थितिः कारणमित्येकयैव व्युत्पत्त्या बहूनां सङ्ग्रहाल्लाघवम् । अन्यथा हि तत्कारकादीनां घात्वर्थे, तस्य च कालादीनां च भावनायां, तस्यास्साङ्ख्यायाश्च प्रथमान्त इत्यनेकव्युत्पत्तिकल्पनादौरेवम् ।

अत्र च कार्यतावच्छेदके निपातोपसर्गाणां समाभिव्याहृतार्थान्वयं विना स्वार्थबोधकत्वादाद्यं विशेषणम् । अत एव तेषु क्रियासमाभिव्याहारे सति तथैवाऽन्वयः, यथा निषेधेषु नञः । अन्यसमाभिव्याहारे त्वन्येनाऽपि । प्रातिपदिकार्यस्याऽपि घटघटत्वादेस्सुवर्थं प्रत्येवाऽन्वयाद्द्वितीयम् ।

यत्र तु दधि इत्यादौ सुलोपस्तत्र(१) प्रातिपदिकलक्ष्यस्यैव दधिकर्मत्वादेर्व्युत्पत्त्यन्तरेणैव भावनान्वयेऽपि न क्षतिः । अत्र च 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादौ तद्धितोपात्तस्य देवतात्वरूपस्य कारकस्य तद्धितोपात्तद्रव्यान्वयं(२) विनाऽपि क्रियान्वयिनः प्रातिपदिकार्थत्वेऽपि व्युत्पत्त्यन्तरेण तदङ्गीकारान्नोक्तव्युत्पत्तिमङ्गः । अत एव कारकत्वातिरिक्तसम्बन्धेन यत्र तद्धितसमासादिहृत्तिः, यथा उपगवः, राजपुरुष इत्यादौ, तत्र क्रियान्वयाभावेऽपि पुरुपादावन्वयो नाऽनिष्टः ।

यत्र तु कारकत्वसम्बन्धेन हृत्तिः, यथा 'आग्नेय' इत्यादौ तत्र प्राथमिकक्रियान्वयं विना कारकत्वायोगात्, एतेश्च पाष्ठीकसम्बन्धेनाऽपि निर्वाहोपपत्तेर्नाऽऽदावेवाऽष्टाकपालसम्बन्धः, अपि तु भावनासम्बन्धद्वारक एवाऽसौ । विवारिष्यते चेत्(३) पौर्णमास्यधिकरणे वाक्यभेदोपपादनार्थम् । सुबुपात्तलिङ्गसङ्ख्ययोश्सुबर्चकरणत्वाद्यन्वयिनोरुक्तविषयशब्दगम्यत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं तृतीयम् । प्रथमान्तस्थले च प्रातिपदिकार्थस्याऽपि प्रथमोपस्थितस्यैवाऽन्वयाङ्गीकारान्नाऽतिमसङ्गः । एवं (४)षष्ठ्यादीनामपि कारकत्वातिरिक्तेनाऽपि सम्बन्धेन निमित्तवत्(५)भावनान्वयाङ्गीकारादतिमसङ्गो निराकर्तव्यः । अर्थपदं च पदजन्योपस्थितिविशेष्यपरम् । तेन यागादेः करणत्वान्वयिनो भावनान्वयेऽपि न क्षतिः । कारणतावच्छेदकेऽपि कारकाणां भावनापदोपस्थापितभावनान्वयापत्तेस्तथा-

१. प्रातिपदिकान्वयस्यैवेति ग. पु. २. विहायाऽपीति. क. ख. पु.
३. पू. मी. २. २. ३. ४. षष्ठीकत्वान्तादीनामिति. क. ख. पु.
५. भावनान्वयेऽपि न क्षतिरिति. क. पु.

दृश्यर्थं लिङ्गानन्वेयीति विशेषणम् । अत एवोदनं भुक्त्वा प्रज-
तीत्यादौ क्त्वाप्रत्ययोपात्तभावनायामोदनादेस्सम्बन्धेऽपि तस्या
लिङ्गानन्वपित्वात् नोक्तव्युत्पत्तिविघातः ।

न चैवेमेकास्मिन्वाक्ये भावनाद्वयसत्त्वात्कस्यां केषां कार-
काणामन्वय(१)इत्यत्राऽपि नियामकाभावः, योग्यताया आस-
त्सेस्तात्पर्यस्य च नियामकत्वात् । एवं गच्छेत्पादौ(२)प्रत्ययार्थ-
स्याऽपि शब्दादिविकरणार्थभूतायामेव तस्यामन्वयः । तस्मादे-
कैव व्युत्पत्त्या बहूनां सङ्ग्रहाल्लाघवम् । अस्तु वा प्रकारीभूत-
तत्तदर्थभेदेन व्युत्पत्तिभेदः । तथाऽपि 'परिपूर्णं पदं पदान्तरे-
णाऽन्वेती'ति न्यायेन प्रथमावगतयागादिव्युत्पत्तिवेल्लयां भाव-
नाविशेष्यत्वस्योपस्थितत्वात्तत्रैव विशेषणज्ञानरूपसामग्रीमत्त्वेन
स्वर्गादिपदार्थान्तराणामपि प्रकारतया अन्वयव्युत्पत्तिकल्पना,
न त्वन्यत्र । अन्यगतमुख्यविशेष्यत्वस्याऽनुपस्थितत्वेन विशेषण-
ज्ञानाभावात् । अत एवंविधलाघवादपि भावनायामेव साक्षात्पर-
म्परया वा योग्यतानुसारेण सर्वेषामन्वयः । परम्परासम्बन्ध-
स्थले तु पार्ष्टिको धान्वर्थादिसम्बन्ध इति न कोऽपि(३) दोषः ।

न च पार्ष्टिकबोधस्याऽपि श्रुतशब्दजन्यत्वाद्व्युत्पत्त्यन्तर-
कल्पनातादवस्थयम्, पार्ष्टिकबोधस्य योग्यतत्तत्समस्तपदकल्प-
नयाऽनुमितपदजन्यत्वेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनानापत्तेः । निरुक्त-
पदाध्याहारं प्रति श्रुतशब्दस्य कारणत्वं तु तत्राऽपि सम्मतमेव ।
इतरथा अयं घटोऽस्ति, जलमानेयमित्यतो घटकरणकजलानयन-
मित्येवंविधार्थप्रतिपादकपदाध्याहारानापत्तेः । पदान्तरकल्पना-
कृतं तु गौरवं कार्यकारणभावकल्पनाभावात्फलमुखत्वाच्च न

१. इत्यत्र विनिगमकामात्र इति. क. घ. पु.

२. प्रत्ययलोपेऽपीति. क. झ. पु.

३. विरोध इति क. पु

दोषमावहति । तत्राऽप्याकाङ्क्षायोग्यतातात्पर्यादिवशात्तत्पदार्थ एव पाठिकान्वयस्तत्तत्पदार्थस्येति नाऽव्यवस्थाऽपि । स्पष्टश्चाऽयमर्थो भावार्थाधिकरणादौ तत्र तत्र ।

न चैवं राजपुरुषोऽस्तीत्यत्र क्रियान्वयोत्तरं पाठिकस्तात्पर्यादिसत्त्वे राजपुरुषयोस्त्वस्वामिभावादिरूपा भेदसम्बन्धोऽपि बुद्ध्यतेति वाच्यम् । अनुभवानुरोधेन नामप्रयोज्यतदर्थप्रकारकतदर्थविशेष्यकान्वयबोधस्याऽभेदविषयत्वमिति नियमाङ्गीकारात् । राजपुरुषयोः पाठिकान्वयबोधस्याऽप्यस्मन्मते नामजन्यत्वाभावेऽपि स्वजन्यशाब्दबोधानुमेषशब्दजन्यत्वेन नामप्रयोज्यत्वमस्तीति युक्तं तस्या भेदविषयत्वम् । वरं च नामार्थयोः (१) तदभेदान्वयव्युत्पत्तिकल्पनापेक्षया निरुक्तव्युत्पत्तिकल्पनम् प्रयोज्यत्वस्य जन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् ।

राज्ञः पुरुषोऽस्तीत्यादौ तु पठ्यर्थनामार्थयोरन्वयस्य पाठिकत्वात्त्राऽभेदविषयत्वप्रसङ्गः । अत एव तत्राऽभेदस्य बाधितत्वादेव पठ्यर्थो नाऽभेदसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वेति, अपि तु भेदसंसर्गेणैव । अभेदभ्रमदशायां परं तादृशवाक्यात्पाठिकाभेदबोधवारणार्थं सुप्रयोज्यतदर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकबोधस्य भेदसंसर्गविषयत्वम्, स्तोत्रं पचतीत्यादावभेदबोधार्थं च सुप्रयोज्यतदर्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधस्याऽभेदविषयत्वम्, दधि पश्यतीत्यादौ भेदसंसर्गबोधार्थं च शुद्धमातिपदिकप्रयोज्यतदर्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकबोधस्य भेदविषयत्वमित्याद्यनुभवानुसारेण कल्प्यम् ।

न चैवंविधव्युत्पत्तिकल्पनावश्यभावे किमिति शाब्दबोधविषयत्वमेव परेषामिव नाऽङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । संसर्ग-

विशेषनियामकव्युत्पत्तीनां तुल्यत्वेऽपि तत्तद्विशेष्यतानिरूपि-
तप्रकारतानियामकव्युत्पत्तीनां भेदाभावेनाऽस्मन्मतस्य क-
घुत्वात् ।

न च भवन्मतेऽपि पार्ष्णिकान्वये प्रकारतानियमार्थं तत्क-
ल्पनावश्यकभावः, इतरथा सोमं प्रति यागस्य, आरुण्यं प्रत्येक-
हायन्या वा प्रकारतापत्तेरिति वाच्यम् । यस्य यद्बोधोधाव्यवहि-
तपूर्वबोधे साक्षात्सम्बन्धेन विशेष्ये प्रकारता, तस्य निराकाङ्क्ष-
त्वादेव तदुत्तरबोधेऽन्यं मत्प्रकारत्वम् ।

अत एव यस्य यद्बोधोधाव्यवहितपूर्वबोधे परम्परासम्बन्धेन
विशेष्ये प्रकारता, तस्यैव (१)परम्पराघटकतावगत्यै तदुत्तरबो-
धेऽन्यं प्रति प्रकारत्वम् । यागैकहायन्यादेर्हि स्वर्गक्रयौ प्रति द्वि-
तीयबोधे साक्षादेव प्रकारत्वान्न तृतीयबोधे सोमारुण्ये प्रति
प्रकारता । अपि तु सोमारुण्ययोरेव परम्परया (२)भावनां क्रयं
प्रति च प्रकारयोः परम्पराघटकावगत्यै यागमेकहायनीं वा प्रति
प्रकारत्वम् । तपोध तद्बलादेव विशेष्यत्वम् । इतरथा सोमारुण्या-
दिगतपरम्परासम्बन्धानिर्वाहात् । अत एव यस्य प्रकारस्य वि-
शेष्यान्वये यो वस्तुतः परम्परा(३)सम्बन्धरूपः संसर्गस्तस्यैव
तत्त्वेनाऽवगत्यै तद्वटकपदार्थेन पार्ष्णिकोऽन्वयः(४)शब्देनाऽव-
गम्यते, न तु योग्यत्वेऽप्यन्येन ।

अत एव राज्ञः पुरुषोऽस्तीत्यत्र प्रातिपदिकार्थभूतस्य रा-
ज्ञष्पृष्यर्थे निरूपकतासंसर्गेण प्रकारतयाऽन्वितस्य नाऽयोग्य-
तानिश्चयाभावदशायां पुरुषेणाऽभेदान्वयः पार्ष्णिकः, निरूपक-
तासंसर्गस्याऽभेदाघटितत्वात् । अत एवाऽऽरुण्यकरणत्वस्य द्रव्य-

१. परम्परावगत्यै इति. क. पु. २. भावनायां क्रये चेति. क. पु.
३. सम्बन्धरूपस्तस्यैवेति. ग. पु. ४. अनुमितशब्देनेति. क. पु.

परिच्छेदद्वारैव ऋषं प्रति प्रकारत्वात्तस्यैकहायनीं प्रति पा-
 ष्टिकोऽन्वयः, न 'त्वारूपस्य समवायसम्बन्धेनैकहायनीं प्रति,
 तस्य स्ववृत्तिकरणत्वं प्रत्याधेयतासम्बन्धेनाऽन्विततया करण-
 त्वनिरूपिताधेयताया एकहायनीसमवायाद्यघटितत्वात् । अत
 एव तादृशस्थलेऽऽरूपस्यैकहायनीसमवेतत्वबोधः परमनुमाना-
 दिना, न तु तदर्थं तद्वाचकशब्दानुमानम् ।

॥ यदि तु न प्रकारतानियामकव्युत्पत्तितत्संसर्गनियामकव्यु-
 त्पत्तीना भेदेन कल्पनं, अपि तु सुवर्त्यमकारकमेदसंसर्गकशा-
 ब्दत्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन धातुपदजन्योपस्थितिः
 कारणमित्येवमादिक्रमेणैकैवेत्याऽऽशङ्क्येत, तथाऽपि धात्वर्थस्य,
 भावनायाः, कालस्य, विधेय पृथक्कार्यकारणभावाकल्पनाद-
 स्मन्मत एव लाघवमिति । (१) इत्यप्येव च परैरपि क्लृप्तव्युत्पत्ति-
 तः श्रुतशब्दबोधे वृत्ते पश्चात्तन्निर्वाहार्थमर्थान्तरविषयमनुमानम् ।
 यथा—तिदर्थेषु सामान्यसाधनत्वविशेषणीभूते इष्टे मथमान्तपदो-
 पस्थाप्यस्वर्गकामविशेषणीभूतस्वर्गाभेदस्य । न हि नैयायिक-
 मते स्वर्गसाधनत्व लिङ्गार्थः, अपि त्विष्टसामान्यसाधनत्वमेव ।
 न वा कामशब्दविशेषणं स्वर्गपदमिष्टाभेदं प्रतिपादयितुमशक्यम् ।
 अतश्चेष्टसाधनीभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति शब्द-
 बोधे वृत्ते पश्चादेव स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनं 'याग इत्यनुमानामिति,
 ममाऽपि श्रुतशब्दबोधे लघुव्युत्पत्तितो वृत्ते पश्चादेव यथाऽनु-
 भवं पाष्टिको बोधोऽनुमितशब्दादनुमानाद्वेति न कश्चिद्विरोधः ।
 तत्सिद्धं सर्वकारुणा भावनायामन्वयात्तस्या मुख्यविशेष्य-
 स्वमिति ।

न चैवं द्वितीयान्तस्याऽपि भावनायामेवाऽन्वयाद्वातोस्तक-

र्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्थानापत्तिः, यद्वात्वर्यस्य पार्ष्टिकान्वये कर्मण आकाङ्क्षा तद्वातोत्सकर्मकत्वाङ्गीकारात् । पार्ष्टिकान्वयलभ्यधात्वर्यकर्मत्वमादायैव चोदनादौ द्वितीयोत्पत्तिः, न तु भावनाकर्मत्वमादाय । अन्यथा 'स्वास्थ्यं शयीते'त्यपि प्रयोगापत्तेः । पार्ष्टिकान्वयलभ्यसकर्मकत्वादिव्यवहारवदेव 'स्तोकं पचती'त्यादौ क्रियाविशेषणानामपि भावनारूपक्रियासम्बन्धोत्तरकाललभ्यो धात्वर्येनाऽभेदान्वयो द्रष्टव्यः । तस्मात्सिद्धा धात्वर्यातिरेकिणी प्रत्ययवाच्या मुख्यविशेष्या प्रयत्नरूपा भावनेति ।

तत्र च पूर्वोक्तन्यायेन (१) कर्माकाङ्क्षत्वाद्द्विधिसमभिव्याहाराच्च तस्यां (२)स्वर्गकामाधिकरणन्यायेनेप्सितं जन्यं स्वर्गादि भाव्यत्वेनाऽन्वेति । भावार्थाधिकरणन्यायेन च यागादिः करणत्वेन । न च तस्य यत्ररूपभावनाजन्यत्वात्कथं तस्यामेव करणत्वमिति वाच्यम् ? भावनाफलजनकत्वेन पारिभाषिकस्यैव भावनाकरणत्वस्याऽङ्गीकारात् । तस्याश्च स्वजन्यकरणेन फले जन्यमानेऽनुग्राहकापेक्षया (३)प्रकरणाधिकरणन्यायेन प्रयाजादि इतिकर्तव्यतात्वेनाऽन्वीयते । अत एव निर्व्यापारस्य द्रव्यस्याऽनुग्राहकत्वायोगात् व्यापारानाविष्टं द्रव्यमपि नेतिकर्तव्यतात्वेन ज्ञायते । व्यापारसम्बन्धोत्तरं तु तस्येतिकर्तव्यतात्वेन बोध इत्यपि तत्र तत्र वक्तव्यं भविष्यति ।

पार्थसारथिमते तु व्यापारसामान्यस्यैव भावनात्वात्प्रयाजादीनां च तद्विशेषाणां व्यापारविशेषाकाङ्क्षरूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षया तत्त्वेनाऽन्वयो न त्वनुग्राहकत्वेन । अत एव व्यापारानाविष्टस्य द्रव्यस्य तद्विशेषत्वायोगाच्च तत्त्वेन ग्रहणमिति विशेषो-

१. नियमेन कर्माकाङ्क्षेति. क. ख. पु. २ पू. मी. ६. १. १.

३. पू. मी. ३. ३. ४.

ऽपि प्रकरणाधिकरणे निरूपयिष्यते । न चैवं भावनायां साध्य-
साधनेतिकर्तव्यतान्वयेऽपि समानप्रत्ययोपादानश्रुत्या शुद्धाया-
मेव तस्यां विध्यन्वयात्तदुत्तरकालीनस्य तदंशत्रयस्य विधितेस्य-
र्थाभावेन ग्रहैकत्ववदविवक्षापत्तिः, अंशत्रयान्वयोत्तरं तद्विधि-
ष्टायां भावनायां विध्यन्वयाभ्युपगमे तु 'परिपूर्णं पदं पदान्तरे-
णाऽन्वेती'ति न्यायभङ्गापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धस्य यत्रस्य वि-
धिविषयत्वानुपपत्तेः, सामान्यतो यत्किञ्चिदासिद्धांशप्रयोपेतमा-
वनायामेव विधिसम्बन्धाभ्युपगमेन च पर्यवसानोपपत्तेः, पक्षा-
न्निर्धारणापेक्षायां तत्तत्पदैर्विशेषनिर्धारणोपपत्तेः ।

तस्मात्सिद्धा अंशप्रयान्विता प्रत्ययवाच्या भावना । अतश्च
तस्यां घातवर्धस्यैव करणत्वं शीघ्रं प्रमितमिति पार्थिकफलम-
म्बन्धवेलायां तस्यैवाऽन्वयो न तु द्रव्यादेरिति सिद्धम् । ततश्च
फलसम्बन्धनिर्वाहार्थं कल्पमानमपूर्वमपि तत्र एवेत्यपि सिद्धम् ॥

द्रव्यत्यागाद्भुतबहुमुखसंप्रपञ्चाऽऽतिशस्ता
निष्प्रत्युहं विधिपरिचिता भावनेयं चकास्ति ।
यस्यास्सद्भादतिशयफलमापि यागादिजातं
तापघाऽहं मुररिपुपददन्दपधेऽर्पयामि ॥

इति द्वितीयं भाषार्याधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयमपूर्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

चोदना पुनरारम्भः ॥ २-१-६ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

एवं तावदपूर्वं सिद्धं गृहीत्वा तज्जनकं विचारितम् । तत्स-
द्भाव एव त्वधुना विचार्यते-किमस्त्यपूर्वम् ? उत नेति ? । अत्र
चाऽऽपूर्वसद्भावस्याऽप्यपूर्वभेदोपयोगित्वात्पादाध्यायसङ्गती पूर्व-
वदेव । आक्षेपिकी त्वनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र प्रमाणाभावान्नाऽपूर्वमस्ति । तथा हि-न तावदत्र प्र-
त्यक्षादिकं प्रवर्तते, यागस्वर्गसाध्यसाधनभाव इवाऽपूर्वेऽपि
तस्याऽप्रवृत्तेः । नाऽपि शब्दः, तदनुपलम्भात् । न(१) च श्रुत-
यागस्वर्गसाध्यसाधनभावान्यथानुपपत्तिरेव तत्कल्पिका । न
ह्यन्यथा क्षणिकयागस्य कालान्तरभावि स्वर्गसाधनत्वमुपपद्यते ।
अतः प्रमाणान्तराभावेऽपि श्रुतार्थापत्तिरेवाऽपूर्वसद्भावे प्रमाण-
मिति वाच्यम् । साध्यसाधनभावस्याऽन्यथानुपपत्तावप्यपूर्वस्य
तदुपपादकत्वाभावात्कल्पनानुपपत्तेः । न ह्यपूर्वे कल्पिते तेनैव
स्वर्गजननादपूर्वोत्पत्तिं प्रत्यन्यथासिद्धस्य यागस्य स्वर्गजनक-
ता सम्भवति । न चाऽपूर्वस्य शक्तिरूपत्वादवान्तरव्यापारत्वाद्वा
ज्वालादिभिरिव न तेन यागस्पाऽन्यथामिद्धिः, शक्तिव्यापारयो-
श्शक्तिप्रद्व्यापारवन्निष्ठत्वनियमेन शक्तिमति व्यापारवति च पागे
नष्टे शक्तिव्यापारयोरवस्थानानुपपत्तेः ।

न चाऽपूर्वस्य फलश्लकल्पस्य याग(२)निष्ठत्वासम्भवेऽपि
यागाश्रयभूतात्मनिष्ठत्वकल्पनेनाऽपि शक्तिव्यापारत्वोपपत्तिरि-

ति वाच्यम् । गुरुभूतापूर्वकल्पनां विनाऽपि यागस्वर्गसाध्यसाध-
नभावस्योपपन्नतरत्वेनैतादृशकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

तथा हि—यद्यपि तावत्क्षणिको यागस्साक्षादेव काळान्तरभावि-
स्वर्गजननाय नाऽलभ्य, तथाऽपि स्वजन्यध्वंसद्वारा समर्थ एव । तस्य
हि यागजन्यत्वसद्भावयोः क्लृप्तत्वात्केवलं फलजनकत्वमात्रं क-
ल्पमित्येवान्तरव्यापारत्वं सुलभम् । अपूर्वस्य तु सद्भावः, स्या-
दित्येवं, यागजन्यत्वं, स्वर्गजनकत्वं चेत्यनेकपदार्थकल्पनात् त-
त्सुलभम् । (१) यागस्य विनाशित्वप्रतिसन्धानोत्तरकाळमेव च
द्वारकल्पनेन विनाशस्योपस्थितत्वाच्च ।

नन्वेवं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वे तस्य नित्यत्वेन कीर्तनप्राय-
श्चित्तादिना नाशानुपपत्तेः, (२) 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' 'प्राय-
श्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्तपपी'त्यादिशास्त्रविरोधः । न
ह्यनयोज्योतिष्ठोमब्रह्महत्यानाशकत्वसम्भवः, तयोराशुतरविना-
शित्वेन नाशकारणानपेक्षत्वात् । नाऽपि तज्जन्यमुखदुःखनाश-
कत्वम्, तयोस्तुत्पन्नत्वेन नाशयोग्यत्वात् । अतः कीर्तनप्राय-
श्चित्तादिनाश्यं यागादिजन्यमपूर्वभावश्यकमिति ; चेत्, क्लृप्तध्वं-
सस्यैव व्यापारत्वेऽवधारिते कीर्तनादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कत्वस्यैव स्वजन्यध्वंसद्वारा साक्षादेव वा कल्पनात् ।

अत एव यागध्वंसस्य नित्यत्वेन स्वर्गोपरयनन्तरमपि स्व-
र्गान्तरोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यप्यपास्तम्, स्वर्गध्वंसस्याऽपि तत्प्रति-
बन्धकत्वकल्पनात् । न च कीर्तनादिध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने
प्रयोगान्तरजन्यस्याऽपि फलस्य प्रतिबन्धापत्तिः, तथागव्यक्ति-
कीर्तनजन्यध्वंसस्य तथागव्यक्तिजन्यफलप्रतिबन्धकत्वकल्पना-
त् । न चैवं गौरवापत्तिः, तस्य फलमुखत्वात् । अपूर्वपक्षेऽ-

१. यागगतविनाशित्वेति. क. ख. पु. २. कर्मनाशाजलस्पर्शादित्यादिः ।

पि समानत्वाच्च ।

अथ वा न कीर्तनध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, गौरवात्, अपि तु कीर्तनात्यन्ताभावविशिष्टज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेन कारणत्वकल्पनात् कीर्तनस्थले यागध्वंसमात्रात्फलासिद्धिः । अत्र च तद्व्यक्तित्वान्तमवश्यं विवक्षणीयम्, अन्यथा एकव्यक्तिर्कीर्तने व्यवस्यन्तरेभ्योऽपि फलानिष्पत्तिप्रसङ्गात् ।

न च कीर्तनवाक्ये कीर्तनमात्रश्रवणात् ज्योतिष्टोमवाक्ये च तन्मात्रश्रवणादुक्तविधकारणतावच्छेदकबोधकाभावः, तस्य वाक्यैकवाक्यतोत्तरमनुमानविधया बोधोपपत्तेः । न हि ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि ज्योतिष्टोमत्वादिरूपस्य कारणतावच्छेदकस्य वाक्येन बोधः, कार्यतावच्छेदकबोधं विना कारणतावच्छेदकबोधानुपपत्तेः । न ह्यत्र स्वर्गत्वं कार्यतावच्छेदकम्, अपि तु विजातीयस्वर्गत्वम् । न च वैजात्यस्य वाचकं पदमत्राऽस्ति । स्वर्गपदेनैव तल्लक्षणार्थां प्रमाणाभावात् । अतो वाक्येन सामानाधिकरण्येनैव जन्यजनकभावे बोधिते, पश्चादेवाऽनुमानविषया विजातीयस्वर्गत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कल्पिते, पश्चादेव ज्योतिष्टोमत्वादेरिवोक्तविधस्याऽपि कारणतावच्छेदकस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । अतो युक्तं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वं, न त्ववल्लसस्याऽपूर्वस्य ।

एतेन(१) "वृत्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयती" तर्पयती-दोषात्तस्य देवताप्रमादस्यैव (२) रात्रिसत्रन्यायेन द्वारत्वोपपत्तेर्नाऽनुपस्थितापूर्वकल्पनं युक्तमिति वेदान्तिमतमपि प्रत्युक्तम्, ततोऽप्युपस्थिततरध्वंसद्वारकत्वेनैव नैराकाङ्क्षे रात्रिसत्रन्यायानवतारात् । देवताप्रसादस्याऽपीच्छाविशेषरूपस्य साणिक-

त्वेन व्यापारान्तरापेक्षणाच्च । तस्य ध्वंसद्वारकत्वाङ्गीकारे च तस्याऽन्तर्गङ्गकत्वापत्तेर्वरं यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वकल्पनम् ।

न च ध्वंसस्य फलकारणत्वे यागस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, यस्मिन्नभावे संसर्गाभावत्वेन कारणता तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् । प्रकृते तु ध्वंसत्वेन कारणता, न तु संसर्गाभावत्वेनेत्यदोषः ।

न च ध्वंसस्याऽभावरूपत्वात्कथं फलजनकत्वम् ? अभावस्य काऽपि कारणत्वादर्शनादिति वाच्यम् । अभावस्याऽपि कारणत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । अत एवाऽनुपलब्धेरभावरूपाया एव घटाद्यभावाद्ग्राहकत्वमङ्गीकृतम् । एवं सन्ध्यावन्दनाद्य(१)-भावस्य च प्रत्यवायजनकत्वम् ।

यत्तु वार्तिके नैवाऽभावस्य कचिदपि कारणत्वं दृष्टम्, यदि तु सन्ध्यावन्दनादौ कचिदुद्भाव्येत, तत् निमेषादिरूपस्य तत्कालक्रियमाणस्य भावस्यैव कारणत्वकल्पनादप्रयोजकमित्युक्तम्, यच्च न्यायसुधाकृता अभावस्य कारणत्वेऽपि भावसहकृतस्यैव तस्य कारणता, न शुद्धस्य, कचिदपि तथा अदर्शनात् । सन्ध्यावन्दनाकरणस्याऽपि च विध्यवज्ञारूपभावान्तरसहकृतस्यैव प्रत्यवाय(२)जनकत्वादित्युक्तम्, तदतिशयार्थम्, शुद्धस्याऽभावस्याऽपि कारणत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । अतोऽभावस्याऽपि कारणत्वाङ्गीकाराद्युक्तं ध्वंसस्याऽपि द्वारत्वम् ।

यत्तु वार्तिके यागध्वंसविशिष्टादात्मन एव फलोत्पत्त्युपपत्तेर्नाऽपूर्वकल्पना युक्तेति पक्षान्तरमप्यन्यस्तम्, तदात्मनो नित्यत्वेनाऽवान्तरव्यापारत्वायोगाद्विशिष्टस्य व्यापारत्वाङ्गीकारेऽपि वा लाघवेन ध्वंसस्यैव व्यापारतोपपत्तेरात्मनोऽपि व्यापारान्तः-

प्रवेशे गौरवादुपेक्षितम् । सर्वथा नाऽस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—फलं तावत्प्रधानकालान्तरभावीति निर्विवादम् । न हि 'पन्न दुःखेने' त्यादिवाक्यशेषावगतनिरतिशयसुखदुःखरूपयोस्स्वर्गनरकयोरस्मिञ्जन्मन्युपभोगस्सम्भवति । ऐहिकस्याऽपि वृष्टि(१)पश्वादेस्साङ्गप्रधानजन्यस्य न प्रधानमात्रोत्तरमुत्पत्तिसम्भवः । अतः कालान्तरभाविफलोत्पत्तिर्न क्षणिकात्कर्मणो व्यापारमन्तरेण सम्भवतीति व्यापारापेक्षायां न तावत् ध्वंसस्य (२)व्यापारत्वं सम्भवति । स एव हि व्यापारः कल्पनीयो यश्श्रुताविरोधी । तदिह यथैव निरतिशयसुखरूपे स्वर्गरूपे फले श्रुते, तस्येह जन्मन्यसम्भवेऽपि जन्मान्तरीयत्वमेव कल्प्यते, न तु पुत्राद्यपेक्षयाऽऽपेक्षिकं निरतिशयत्वमादाय सार्वभौमत्वादिकं गृह्यते । स्वर्गशब्दस्यौपचारिकत्वाङ्गीकरणे कारणाभावात्, जन्मान्तरीयत्वकल्पनस्य च फलमुखत्वेनाऽदोषत्वात् । तद्वदिहाऽपि 'धर्मः सरति कीर्तनात्' 'प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपी'ति कीर्तनप्रायश्चित्तादीनां नाशकत्वश्रवणान्नाशार्हं किञ्चिदवश्यं कल्पनीयम् । न च यागः, तदुध्वंसः, तत्फलं वा सम्भवति ।

न च नाशशब्दस्य फलोत्पत्तिपातिबन्धे, कारणीभूतावच्छेदकघटकीभूतात्पन्ताभावे वा लक्षणोति वाच्यम् । लक्षणार्थप्रमाणाभावात् । अतश्च क्लृप्तध्वंसद्वारकत्वकल्पनापेक्षयाऽपूर्वकल्पनस्य गुरुभूतत्वेऽपि तस्य फलमुखत्वादवश्यं प्रायश्चित्तादिना-

श्यमपूर्वमेव कल्प्यम् । तेन यथैव(१) निपादस्यपतिपदे लक्षणा-
पादकसमासानङ्गीकरणेन श्रौतकर्मधारयमेवाऽङ्गीकृत्य पश्चादाप-
द्यमानं विद्या(२)तदुपायाक्षेपकत्वं फलमुखत्वादङ्गीकृतम्, तथैव
नाशपदस्य श्रौतार्थलिप्सयाऽपूर्वमङ्गीकर्तव्यमेव ।

किञ्च कीर्तनादेः फलप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारे तावत् प्रतिष-
ध्यतावच्छेदकस्य तद्व्यक्तित्वस्याऽप्रसिद्धत्वादेवाऽनुपपत्तेः ।
विजातीयस्वर्गत्वादिना प्रतिबध्यताङ्गीकारे च प्रयोगान्तरतोऽपि
फलानापत्तिप्रसङ्गः । कीर्तनात्पन्ताभावविशिष्टश्रौतित्वाप-
व्यक्तित्वेन कारणताङ्गीकारे गौरवं, अनेककार्यकारणभावक-
ल्पनापत्तिश्च । अस्मन्मते तु सत्यपि तत्कीर्तनत्वेन तद्व्यक्ति-
जन्यापूर्वनाशत्वेन कार्यकारणभावानेकत्वे कारणतावच्छेदके
गौरवाभावात् 'धर्मः सरति कीर्तनादि'ति शास्त्रोच्यतत्वेन प्रामा-
णिकत्वाच्च न दोषः ।

किञ्च ध्वंसस्य प्रधानव्यापारत्वे तुल्यन्यायत्वादङ्गेष्वपि स
एव व्यापारोऽङ्गीकर्तव्यः । ततश्च तस्य नित्यत्वाद्विकृतिप्रयोग-
वेलायामपि सत्त्वाद्विकृतीनां पशुपुरोडाशवत्प्रासाङ्गिकत्वोपपत्तेः
प्रयोगभेदेऽपि तज्जन्यस्योपकारस्य लब्धत्वाच्च पृथग्ज्ञानि क-
र्तव्यानि स्युः । तथा च विकृतौ (३)'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं
जुहोती'ति दर्शनानुपपत्तिः । अस्मन्मते त्वद्गापूर्वाणां प्रधानापूर्-
वोत्पत्त्यनन्तरं नाशाद्विकृत्यपूर्वसिद्ध्यर्थं पुनरङ्गकरणोपपत्तिः ।
अपि चाऽस्मिन्पक्षे काऽङ्गानामुपयोगः ? न तावत्प्रधाने, त-
स्य प्रयाजाद्यजन्यत्वात् । नाऽपि तद्धंसे, तस्य तानि विनाऽपि
जायमानत्वात् । नाऽपि फले, प्रधानत्वापत्तेः । अतोऽवश्यम-

१. विचारोऽयं यद्यप्रथमान्तिमाधिकरणे विशदः ।

२. तद्गुणाक्षेपकत्वमिति. क. पु.

३. तै. सं. २. ३. २.

रूपधानव्यवस्थासिद्ध्यर्थमप्यपूर्वं कल्पनीयम् । तदा हि प्रधाने-
नाऽपूर्वं जननीये अङ्गानामपि सहकारित्वकल्पनात्प्रधान एव
वा योग्यताविशेषजननादास्ति तेषामुपयोगः । तस्मादवश्यं या-
गस्य ध्वंसातिरिक्तो व्यापारो वाच्यः ।

न च यागस्यैव तर्हि फलं यावत्स्थायित्वं लाघवादस्तु,
किं व्यापारकल्पनयेति वाच्यम् ? तृतीयादिकक्षणे प्रत्यक्षताप-
चेः । तद्यागव्यक्तिप्रत्यक्षे तद्यागव्यक्तिद्वितीयक्षणस्य कारण-
त्वकल्पने चाऽनन्तकार्यकारणभावकल्पनापत्तिः । न चैतस्य फ-
लमुखत्वम्, विषयप्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्य लोकसिद्ध-
त्वेन स्वर्गसाधनत्वज्ञानानपेक्षत्वात् । कीर्तनापूर्वव्यस्त्योर्नाशय-
नाशकभावानेकत्वकल्पना तु 'धर्मः सरती'ति शाब्दबोधोत्तर-
कालानित्वात्फलमुखेति विशेषः । अतोऽवश्यं व्यापारो वाच्यः ।
सोऽपि च न देवतामसादरूपः, तस्य देवतानिष्ठत्वेन फलव्य-
धिकरणस्य फलजनकत्वानुपपत्तेः, देवतायाश्चैतन्यं, विग्रहः,
मसादः, तस्य च स्थायित्वमित्यनेकार्थकल्पनापत्तेश्च । विशि-
ष्य चाऽयं (१)नवमे निराकरिष्यते । अतः(२)परिशेषादपूर्वमेव
कल्प्यम् । तच्च 'यागेनाऽपूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादि'ति(३)श्रुता-
र्थापत्तिकल्पितवैदिकशब्दगम्यत्वादेव नाऽप्रामाणिकम् । न चै-
वं श्रुतयागस्वर्गसाध्यसाधनभावव्याघातः, अपूर्वस्य शक्तिरूप-
त्वेन व्यापाररूपत्वेन वा कल्पमानत्वाञ्छक्तिव्यापाराभ्यां च
ज्वालादिवञ्छक्तिमतो व्यापारवतो वा साधनत्वाविघातात् ।
न चैवं शक्तिमति व्यापारवति वा यागे नष्टे तन्निष्ठापूर्व-

१. पू. मी. ९. १. ४. २. पादिशेषादिति क. ख. पु.

३. श्रुतं शब्दः तत्कल्पकार्यापत्तिरिति व्युत्पत्त्या यत्राऽनुपपद्य-
मानः शब्दः शब्दात्तरं कल्पयति सा श्रुतार्थापत्तिरित्यर्थः ॥

स्याऽपि नाशापत्तिः, अपूर्वस्य यागीयत्वेऽपि(१) फलबलकल्प-
त्वेन यागनिष्ठत्वाकल्पनात् । यथैव ह्यनुभवव्यापारस्याऽपि सं-
स्कारस्य नाऽमुभवानिष्ठत्वं, किन्तु फलबलेन स्मृतिसमानाधि-
करणत्वसिद्ध्यर्थमात्मनिष्ठत्वमेव, तथाऽत्राऽप्यपूर्वस्य फलसा-
मानाधिकरण्यासिद्ध्यर्थं फलबलेन फलभोक्तृनिष्ठत्वमेव कल्प्यत
इति न विरोधः । अत एव गयाश्राद्धादौ यत्र पितुः पुत्रस्य च
फलभोक्तृत्वं शास्त्रान्तरप्रामितम्, तत्रोभयनिष्ठापूर्वद्वयकल्पनम् ।
अपूर्वद्वयमपि च तत्र(२) कीर्तननाशयमेव । एवं दम्पत्योरुभयोर-
पि भोक्तृत्वाद्दुभयनिष्ठमपूर्वद्वयम् । तत्राऽपि तत्तन्निष्ठकीर्तनस्यै-
व तत्तन्निष्ठापूर्वनाशकत्वम् ।

(३) यत्रान्यतरस्यैव रोगादिनिवृत्त्यर्थं दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठानं,
तत्र सत्यपीतरस्य व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावात्
तन्निष्ठापूर्वान्तरकल्पनम्, अपि तु भोक्तृनिष्ठमेव । अत एव तत्रे-
तरस्य सत्यपि कर्तृत्वे फलभोक्तृत्वाभावात् तत्र फलिसंस्का-
रा वपनादयः । एवं जातेष्ट्यादौ पुत्रस्यैव फलभोक्तृत्वम्, न
तु पितुः,(४) न तत्राऽपूर्वं फलिसंस्कारो वा । याज्ञिकास्तु
पितर्यपि फलिसंस्काराननुतिष्ठन्त्येव ।

न चैवं पुत्रस्य भोक्तृत्वसत्त्वात्तत्र फलिसंस्कारा अप्यपूर्व-
वदभ्युपगम्यरेन्निति वाच्यम् । वपनादीनां कर्तृनिष्ठफलाधान-
योग्यताजननार्थत्वात्पुत्रस्य कर्तृत्वाभावेन वपनादिमाप्स्यभावा-
त् । वपत्त इत्यादिषु हि आत्मनेपदानुरोधेन पुरुषमाधान्येऽवगते
वपनादेरवघातादिवत्संस्कारत्वावगमाद्वपनेन प्रधानफलाधारत्व-

१. फलबलेनेति. क. ख. पु.

२. कर्तृकीर्तनेति. क. ख. पु.

३. यत्रेतरस्येति. क. पु.

४. तत्राऽपि, न तत्र अपूर्वमिति. क. ख. पु.

योग्यतासम्पादनद्वारा पुरुषं संस्क्रुर्यादित्यर्थावगतेः, संस्कार्यस्य च भूतभाव्युपयोगापेक्षया कर्तृत्वद्वारेण यागापूर्वसम्बन्धावगते-
रपूर्वजनकयागकर्तारं यागजन्यफलाधारत्वयोग्यतासम्पादनद्वा-
रा वपनेन संस्क्रुर्यादित्यर्थः प्रतीयते । अतश्च पुत्रस्य कर्तृत्वा-
भावादप्राकृतकार्यकारिणि तस्मिन्न वपनादिधर्मप्राप्तिः ।

न च संस्कार्यस्याऽपूर्वजन्यफलाश्रयत्वसम्बन्धेनैवाऽपूर्वस-
म्बन्धोपपत्तेर्नाऽवश्यं कर्तृत्वेनैव स विवक्षणीय इति वाच्यम् ।
वपत इत्यात्मनेपदेन वपनकर्तारि वपनजन्यफलोत्पत्त्यभिधाना-
द्वपनस्य चाऽङ्गत्वेन प्रधानविधिविधेयस्य प्रधानकर्त्रेव कर्तृनिरूप-
णाद्वपनवाक्ये कर्तृतासम्बन्धस्यैव शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । वि-
स्तरेण चाऽयमर्थः (१)वृत्तीये निरूपयिष्यते । तस्माज्जातेष्टिस्थ-
ले फलिसंस्काराभावेऽपि पुत्रनिष्ठमेवाऽपूर्वं न पितृनिष्ठम् । त-
स्मिस्तु निमित्तबलादकरण एव दुःखजनकीभूतं प्रत्यवायरूपम-
पूर्वमिति विशेषः । तत्सिद्धं नष्टेऽपि प्रधाने फलबलेनाऽत्मनिष्ठा-
पूर्वकल्पनम् ।

एवमङ्गानामपि प्रधानगतफलजननयोग्यतासम्पादनफल-
कानामनेकेषां युगपद्योग्यतासम्पादकत्वानुपपत्तेरवान्तरव्यापार-
रूपापूर्वकल्पनान्नष्टेष्वप्यङ्गेष्व्वात्मगतापूर्वसिद्धिः । तत्र च पर-
म्परासम्बन्धेन प्रधानगतयोग्यताया अपि सत्त्वात्फलसामाना-
धिकरण्यलाभः । तत्र त्वयं विशेषः—आरादुपकारकाणां तावत्स-
पिदादीनां प्रकरणाद्यवगतयागाङ्गभावानामपि प्रधानयागस्वरूप-
स्य तदजन्यत्वात्तत्रोपयोगकल्पनानुपपत्तेः, तज्जन्यात्पत्त्यपूर्वाणां
च प्रधानाव्यवहितोत्पत्तिकानां प्रधानापूर्वात्तरकालवर्तिभिरारा-
दुपकारकैरुत्पत्त्यसम्भवात्तत्राऽनुपयोगेऽपि तेष्वेव तज्जन्या-

पूर्वजननानुकूला योग्यता जन्यते ।

न चोचराङ्गानामेव परमापूर्वजननानुकूलयोग्यतासम्पादकत्वमस्तु । पूर्वाङ्गानां तूत्पत्त्यनुकूल(१)योग्यताजनकत्वमेवाऽस्त्विति वाच्यम् । लाघवादाराहुपकारित्वावच्छेदेनैव परमापूर्वोपयोगित्वस्य कल्पनात् । न चोत्पत्त्यपूर्वेष्वनुपयोगेऽपि प्रधानापूर्वैः परमापूर्वं जननीयेऽङ्गानामपि स्वस्वावान्तरापूर्वद्वारा सहकारिकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथा सति फल इव परमापूर्वेऽपि जनकत्वाविशेषेण प्रधानतुल्यतापत्तेः । अतो योग्यतासम्पादनमेव तैरुत्पत्त्यपूर्वेषु क्षिपते । योग्यैश्च तैः परमापूर्वादिजननमिति द्रष्टव्यम् । अत एव प्रधानापूर्वानेकत्वे क्रमेण सर्वेषु तेषु तैरेवाऽपूर्वयोग्यतासम्पादनमिति द्रष्टव्यम् । अतश्चाऽन्तिमप्रधानापूर्वनिष्ठयोग्यताजननानन्तरमेव तेषां नाशः । योग्यता चेयमुत्पत्त्यपूर्वाव्यहितापूर्वजननानुकूला । तच्च क्वचिद्व्यवहारिण्या समुदायापूर्वम्, क्वचिच्च परमापूर्वमिति विशेषः ।

अत एव प्रकृतौ समुदायापूर्वस्याऽव्यवहितस्य सौर्वादावभावेऽपि परमापूर्वस्यैवाऽव्यवहितत्वाच्चदनुकूलैव योग्यता । सुत्याकालीनाङ्गानां च प्रकृताव्यवहितपरमापूर्वानुकूलयोग्यताजनकानां द्वादशाहे अव्यवहिततत्त्वसुर्यासमुदायापूर्वानुकूलयोग्यताजनकत्वम् । युक्तं चैतत् । कारणस्याऽनुग्रहापेक्षारूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाख्यप्रकरणादिनाऽवगताङ्गभावानां प्रयाजादीनां साक्षात्प्रधानतदपूर्वार्थत्वयोरसम्भवे तदव्यवहितापूर्वार्थत्वस्यैव कल्पनात् । अतश्चोत्पत्त्यपूर्वाव्यवहितापूर्वजननानुकूलयोग्यतासम्पादनमुत्पत्त्यपूर्वनिष्ठमाराहुपकारकाणां स्वावान्तरापूर्वद्वारा फलमिति सिद्धम् ।

यत्र तु “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत” त्यादौ बृहस्पतिसवादीनां वाजपेयेनेति तृतीयाबलेन बृहस्पतिसवव्यतिरिक्तसर्वाङ्गयुक्तवाजपेयानुष्ठानेन सज्जन्यपरमापूर्वनिष्पत्यनन्तरं क्रियमाणानां न परमापूर्वनिष्पत्तावप्युपयोगसम्भवः, तत्र परमापूर्वस्यैव बृहस्पतिसवाकरणे नाशकल्पनात्परमापूर्वस्थापकत्वम्, वैमृथस्य च पौर्णमासीसमुदायापूर्वस्थापकत्वमिति मूलानुपायिनः ।

वस्तुतस्तु बृहस्पतिसवापूर्वं वाजपेयपरमापूर्वावस्थानं यावत् स्थापि, न वा ? आद्ये प्रसङ्ग(१)सिध्यापत्तेर्वाजपेयप्रयोगान्तरे पुनर्बृहस्पतिसवकरणानापत्तिः । नाऽन्त्यः; बृहस्पतिसवापूर्वनाशे वाजपेयापूर्वस्याऽवस्थानानुपपत्तेः । न च बृहस्पतिसवापूर्वानुत्पत्तेरेव तन्नाशकत्वकल्पनात्(२) न दोष इति वाच्यम् । प्रयाजाद्यपूर्वानुत्पत्तेरपि दर्शाद्यपूर्वात्पत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनापत्या तस्याऽपि स्थापित्वानापत्तौ पशुपुरोडाशेऽपि प्रसङ्गसिध्यनापत्तेः ।

अथ अपूर्वानुत्पत्तेरश्रुताया गुरुभूतायाश्च कारणत्वाकल्पनात्प्रयाजाद्यपूर्वाणां प्रधानापूर्वनिष्पत्तिपर्यन्तं स्थापित्वं कल्पते, ततो बृहस्पतिसवाकरणस्याऽपि नाशकारणत्वाकल्पनान्न स्थापकत्वसिद्धिः । अतो वाजपेयपरमापूर्वं एव वाजपेयफलानुकूलयोग्यतासम्पादनं बृहस्पतिसवापूर्वेण क्रियत इति वेदितव्यम् । एवं (३)परिधानीये कर्मण्यपि सादनादिपात्रप्रतिपत्त्यपूर्वस्याऽप्यव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धोपस्थापितामुष्मिकफलसाधनक्रतुजन्यपरमापूर्वनिष्ठयोग्यतां फलानुकूलां प्रत्येव जनकत्वं बोध्यम् ।

१. सिध्यापत्तेनेति. क. ख. पु. २. नोक्तदोषापत्तिरिति. क. ख. पु.
३. 'आहिताग्निमग्निभिर्द्दन्ति यष्टपात्रैश्चे'ति वाक्यविहितान्वेष्ट्यायमे कर्मणीत्यर्थः ॥

न चाऽविशेषमवृत्तप्रतिपत्त्यनुरोधेन कारीर्यादिजन्यवृष्टेर-
 प्यामुष्मिकत्वकल्पना, (१) ऐहिकाग्निजनकत्वमानेष्ट्यनुरोधेन
 प्रतिपत्तेरैहिकातिरिक्तक्रतुविषयत्वस्याऽऽवश्यकत्वेनैवंविधकल्प-
 नस्याऽन्याप्यत्वात् । अत एव पवमानेष्ट्यनन्तरमेव मरणे न
 (२) दक्षिणहस्तादिनियमः । याज्ञिकास्तु सादनस्य दाहाङ्गत्वमाभि-
 प्रेत्य तमनुतिष्ठन्ति । दाहस्य तु संस्कारेषु पाठादामुष्मिकं फलो-
 पयोगिसंस्कारं प्रत्यपि जनकत्वात्पवमानेष्ट्यनन्तरं करणेऽपि
 न विरोधः । आहिताग्निशरीरप्रतिपत्तिस्तु आनुषङ्गिकीति तद-
 भावेऽपि न क्षतिः ।

न चैवं दर्शाद्युत्पत्त्यपूर्वेष्वेव फलजननानुकूलयोग्यताया
 उत्तराङ्गैस्सम्पादनोपपत्तेस्समुदायापूर्वपरमापूर्वयोः कल्पनानुप-
 पत्तिः, तत्र वा तत्कल्पने वाजपेयेऽपि परमापूर्वजन्यापूर्वान्तर-
 स्वीकारापत्तिरिति वाच्यम् । अपूर्वान्तरस्वीकारे मानाभावात् ।
 यथा च समुदायापूर्वपरमापूर्वयोः कल्पनोपपत्तिस्तयोश्चरत्र
 निरूपयिष्यामः । तत्सिद्धं आराद्गुपकारकाणामुपयोगः ।

सन्निपत्योपकारकाणां तु श्रुत्याद्यद्यगतत्रीह्याद्यङ्गभावानां
 ग्रीह्यादिस्वरूपे आनर्थक्यमसङ्गेन तण्डुलादिपरम्परया प्रधान-
 नपर्यन्तं गमनात्तत्राऽप्यनर्थक्यमसक्तेरुत्पत्त्यपूर्वजननानुकूलत-
 द्गतयोग्यतासम्पादनमेव फलमवसीयते । अत एव तत्तदुत्पत्त्य-
 पूर्वजननानुकूलतत्तत्प्रधानगततत्तद्योग्यतासम्पादनपर्यन्तं मोक्ष-
 णादिजन्यावान्तरापूर्वस्याऽवस्थानम् ।

१. आहिताग्निजनकैति. ग. पु.

२. 'दक्षिणे हस्ते जुहुमासादयति, दक्षिणपूर्वे अहवनीयमिति'
 वाक्यविहितदक्षिणहस्तादिनियमः । अयं च (११-२-१३) अधिक-
 रणे विचारित इति द्रष्टव्यम् ॥

न च व्रीहिगतयोग्यताजननमेव प्रोक्षणादेः फलमस्तु, किं प्रधानगतयेति वाच्यम् ? व्रीहिगता हि योग्यता किं तण्डुलादिजनिका वा स्यात् ? अपूर्वजनिका वा ? नाऽऽद्यः; तण्डुलाद्युत्पत्तेर्लोकसिद्धत्वेन प्रोक्षणाद्यजन्यत्वात् । अवघातजन्यत्वेऽपि तन्नियमाजन्यत्वस्य तुल्यत्वाच्च । नाऽऽन्त्यः; व्रीहिणामपूर्वाजनकत्वात् । परम्परासम्बन्धाङ्गीकारेऽपि (१) विवक्षितरीत्या प्रधानतदपूर्व (२) जनकस्यैवाऽदृष्टोपायापेक्षितत्वेन तत्रैव प्रोक्षणादीनां योग्यताजनकत्वस्य कल्पनीयत्वात् । अत उत्पत्त्यपूर्वजनकप्रधानगतयोग्यतासम्पादनफलकानां प्रोक्षणादीनां साक्षात्तत्फलकत्वायोगादवान्तररोपकारद्वारेण तदित्याश्रीयते । स चाऽवान्तररोपकारः क्वचिददृष्टरूपो यथा-प्रोक्षणादिषु । क्वचिद्दृष्टरूपो यथा-अवघातादिषु । यत्राऽपि दृष्टरूपस्तत्राऽपि नियमांशेऽदृष्टरूपोऽस्त्येवेति (३) वक्ष्यते । उभयविधोपकारश्चाऽयं व्रीह्यादिगतक्रियाजन्यातिशयशालित्वरूपकर्मत्वनिर्वाहाय व्रीह्यादिगत एव कल्प्यते, न तु मयाजादिवदात्मनिष्ठः । अत एव वपनादिजन्यस्याऽदृष्टस्याऽऽत्मगतत्वेऽपि संस्कार्यत्वादात्मनः कर्मात्वाविघातः । दृष्टरूपस्य तु वितुपीभावादे-व्रीह्यादिनिष्ठत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव । अवघातादिनियमादृष्टस्याऽपि 'यदर्था क्रिया तदर्थो नियम' इति न्यायेन व्रीह्यर्थतावधारणाङ्गीहिनिष्ठत्वमेव । न चैवं व्रीह्यादिनाशे तन्नाशापत्तिः, व्रीहिनाशेऽपि तददृष्टस्य व्रीह्यवयवनिष्ठत्वकल्पनात् । अतः पुरोडाशदृष्टिप्रोक्षणादिजन्यमपूर्वं विषयतासम्बन्धेन पुरोडाशदृष्टिपागे उत्पत्त्यपूर्वानुकूलां योग्यतामादधातीति सिद्धम् ।

१. विवक्षितगयेति. क. ए. पु. २. जन्यजनकभावस्येति. क. ए. पु.
३. अनन्तराधिकरणे स्पष्टमिदम्.

ननुक्तन्यायेनाऽवघातनियमादृष्टस्योपयोगसम्भवेऽपि दा
 व्रीक्षादिनियमादृष्टानां न तत्सम्भवः, तद्धि यागे कृते नियमे-
 त्यधेत । अतश्च प्रथमक्षणे यागोत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे अदृष्टं, तृ-
 त्तीयक्षणे च तेन योग्यता, तेन चतुर्थक्षणे यागस्य नष्टत्वात् नाऽ-
 र्थोत्पादकत्वसम्भव इति चेत्-न; नियमादृष्टं हि न नियम-
 न्यं, किन्त्ववघातजन्यमेव । वितुषीभावे तुद्देश्यताऽऽप्याधिकौ-
 परं (?) वक्ष्यते । अतश्च तुल्यन्यायत्वाद्दध्यादिभिर्यागे जन्वमा-
 तस्मिन्नेव क्षणे तैरदृष्टमपि, द्वितीयक्षणे तेन यागे योग्यता, तृतीय-
 क्षणे च योग्येन तेनोत्पत्त्यपूर्वं यागनाशश्चेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अत एव तददृष्टस्य न दध्यादिनिष्ठता, तस्य यागसमान
 काल एव प्रक्षिप्यमाणत्वेन तन्नाशे नाशापत्तेः । अपि तु याग
 निष्ठता आत्मनिष्ठता वा । येषां तु प्रधानसमकालानां तदुत्तर
 भाविनां वा मक्षेपस्त्रिष्टुक्दादिभक्षणानां मतिपत्तित्वेन नोत्पत्त्य-
 पूर्वोत्पत्त्युपयोगिमधानगतयोग्यताजनकत्वसम्भवः, तेषामपि पर-
 मापूर्वजननानुकूलोत्पत्त्यपूर्वगतयोग्यताजनकत्वेन वा उत्पत्त्यपूर्व-
 स्थापकत्वेनैव बोधयोगो द्रष्टव्यः । अत एव तन्निपमापूर्वमप्यात्म-
 गतमेव कल्प्यते, न तु संस्कार्यत्वेऽपि द्रव्यगतम्, तस्य मतिपत्ति-
 नाशत्वेनाऽपूर्वाधारत्वानुपपत्तेः । संस्कार्यत्वं च तत्र दृष्टरूपसं-
 स्काराभ्रपत्वादेवोपपन्नमिति न कश्चिद्विरोधः । तदेवमङ्गानां म-
 कारभेदे सत्यपि सर्वेषां साक्षात्परम्परया वा करणानुग्राहक-
 त्वात्तदितिकर्तव्यतात्वोपपत्तिः ।

तत्सिद्धं नष्टेऽपि व्यापारिणि फलबलेनाऽऽश्रयान्तरकल्प-
 नोपपत्तेरपूर्वव्यापारेणैव यागादीनां फलजनकत्वमिति । तद्यत्र
 एकमेव प्रधानं पूर्वोत्तराङ्गविशिष्टं फलसाधनं तत्र प्रधानानन्तर-

क्षणे एकमपूर्वमपरं च सर्वाङ्गसमाप्त्युत्तरं परमापूर्वम् । एवं यत्र प्रधानान्यनेकानि तत्राऽपि तावन्त्युत्परयपूर्वाणि, एकं परमापूर्वमित्युत्सर्गः । यत्र तु दर्शपूर्णमासादौ पौर्णमास्यां दर्शे च सार्द्धत्रिकद्वयानुष्ठानम्, तत्रैकैकस्मिन्समुदाये उत्पत्त्यपूर्वत्रयेण सर्वाङ्गकरणात्तैरेकैकं समुदायापूर्वं जन्यते । ततश्च समुदायद्वयान्ते ताभ्यामेकं परमापूर्वमिति विशेषः । अत एवाऽऽरादुपकारकाङ्क्षानामपि तत्तत्समुदायापूर्वं एवोपयोगकल्पनात्समुदायद्वयेऽपि पुनः पुनरनुष्ठानमङ्गानां न विरुध्यते ।

न च द्विरङ्गानुष्ठानस्य परपूर्वं एवोपयोगसम्भवात्समुदायापूर्वकल्पने मानाभावः, “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावास्या यजेते”ति वाक्यद्वयावगतकरणत्रयसाहित्यस्यैव मानत्वात् । यद्यपि चोत्पत्तिवाक्ये प्रत्येकमेव करणत्वादत्राऽपि न(१)त्रिकानिष्ठं व्यासज्यवृत्त्येकं तत्, तथाऽपि करणत्रयसाहित्यस्योपादेयगतस्यैककार्यनिरूपितत्वमावश्यकम्, अन्यथा चित्रासौर्यादाविव साहित्यव्यवहारानुपपत्तेः । अत एव समुच्चित्यैककार्य(२)कारित्वमेव साहित्यपदार्थः । इदं च न फलनिरूपितम्, करणपट्टकसाहित्यस्यैव तदङ्गत्वात् । अत एव न परमापूर्वनिरूपितम् । नाऽप्युत्पत्त्यपूर्वनिरूपितम्, तस्यैककरणजन्यत्वात् । अतस्तत्तद्वाक्ये करणत्रयसाहित्यस्याऽपि कार्यापेक्षायां समुदायापूर्वद्वयसिद्धिः । अत एव साक्षाद्ये दधिपयसोस्सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन सहानुष्ठानादिकमेवाऽपूर्वमस्त्वित्यपास्तम् । तत्तदुत्पत्तिवाक्ये निरपेक्षकरणत्वस्य निरूपकापेक्षायामन्यासम्भवेनैवाऽपूर्वद्वयसिद्धेः । एवमग्निहोत्रचातुर्मास्यादिष्वपि सायं प्रातरादिवाक्येषु करणत्वेन प्रयोगविधानात्समुदा-

यापूर्वसिद्धिः ।

अग्निहोत्रे तु सत्यपि कर्मकत्वे देवतासमुच्चयाद्यनुरोधेनाऽभ्यासादुत्पत्त्यपूर्वभेदावगमात्कालभेदेन समुदायापूर्वभेदात्तदुत्तरं परमापूर्वोत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । सोमे तु सत्यप्यभ्यासादुत्पत्त्यपूर्वभेदे समुदायापूर्वाभावात्तदुत्तरमेव परमापूर्वोत्पत्तिः । द्वादशाहादौ तु तत्तद्दृष्ट्वावियगतकरणत्वबलेन तत्तत्सुत्यापूर्वाण्यपि तत्तद्ब्रह्मव्यभ्यासोत्पत्त्यपूर्वजन्यानि कल्पन्त इति तैरेव परमापूर्वसिद्धिः ।

ननु कल्पन्तां तत्र तत्रोत्पत्त्यपूर्वाणि, करणत्वबलेन वा समुदायापूर्वाणि, परमापूर्वं तु नैव किञ्चित्प्रमाणं पश्यामः । तथाहि—यत्र तावदस्ति समुदायापूर्वं, तत्राऽऽरादुपकारकाणां तत्रैवोपयोगाच्चाऽतिरिक्तापूर्वान्तरकल्पनायां प्रमाणमस्ति । यत्राऽपि च न समुदायापूर्वं, तत्राऽप्युत्तराङ्गैरुत्पत्त्यपूर्वेष्वेव फलजननानुकूलयोग्यतासम्पादनोपपत्तेर्नाऽतिरिक्तापूर्वकल्पनम् । यत्र नैवाऽऽरादुपकारकाण्युत्तराङ्गानि सन्ति, तत्र परमापूर्वकल्पनायां किं प्रमाणम् ? यदि चाऽङ्गवैयर्थ्यानुपपत्त्या परमापूर्वं कल्प्येत, ततो विकृतिषु परमापूर्वकल्पनाभावेन द्वारलोपान्नाऽङ्गानि प्राप्नुयुः । अतः किं परमापूर्वसद्भावे प्रमाणमिति चेत्—न; दर्शपूर्णमासादौ तावत्फलवाक्ये साहित्यावेशिष्टानां षण्णां यागकरणतानां फलनिरूपितत्वावगमात्तस्य च व्यापारमन्तरेणाऽनुपपत्तेः (१) तदपेक्षायां परमापूर्वकल्पनोपपत्तेः । न हि तत्रोत्पत्त्यपूर्वाणां समुदायापूर्वयोर्व्यापारत्वं सम्भवति, तेषां यत्साहित्यावच्छिन्नजन्यत्वाभावात् । फलनिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यस्यैव व्यापारत्वौचित्यात् । यद्यपि चाऽत्र प्रतियोगं करणताभेदः, तदवच्छेदकानि चाऽऽग्नेयादीनि यिनान्येव, तथाऽपि सर्वास्तु करणतास्वेका फलनिरूपकता, (२) फलस्यैवयात् । तदवच्छे-

दकञ्च पदसाहित्यम् । न च तदवच्छिन्नजन्यत्वमुत्पत्त्यपूर्वादीनां सम्भवति । अतस्तेषां व्यापारत्वायोगात्परमापूर्वसिद्धिः ।

न चैवं समुदायादिवाक्येष्वपि करणत्वश्रवणात्तस्य च कार्यनिरूपितत्वात्कार्यरूपापूर्वकल्पनवद्व्यापारापेक्षया व्यापाररूपाणामप्यपूर्वान्तराणां कल्पनापत्तिः, अनेकापूर्वकल्पना(१)भियां समुदायादिवाक्येषु साधकतमत्वापरपर्यायानन्तरकार्योत्पादकत्वरूपस्यैव करणत्वस्य विवासितत्वात् । अनुशिष्टैव हि तादृशकरणतायां तृतीया पाणिनिनाऽपि । फलवाक्ये तु फलस्य कालान्तरभावित्वेन तादृशकरणत्वस्य बाधाद्व्यापारवदसाधारणकारणत्वरूपा करणता वाच्या । न चाऽसौ व्यापारमन्तरेण सिध्यतीत्युक्तविधया परमापूर्वसिद्धिः ।

एवमज्ञानामपि परस्परसाहितानामेव मयोगविधिवलेन मघा-
नोपकाररूपफलजनकत्वावगमात्तस्य चाऽव्यवधानेनाऽनुत्पत्तेर्व्या-
पारापेक्षयामवान्तरोपकारकाणां साहित्यावच्छिन्नाजन्यत्वेन व्या-
पारत्वायोगात्परमापूर्वस्थानापन्नमेकमपूर्वं व्यापारत्वेन कल्प्यते ।
(२)पार्थसारथेस्त्वेतदानिञ्जतः परमापूर्वमपि न सिध्येदिति ध्येयम् ।
यत्र त्वेकमेव प्रधानं पूर्वोत्तराङ्गविशिष्टफलजनकत्वेन

१. गौरवभियेति. क. य. पु.

२. मिश्रणामयमाशयः—आग्नेयादिषु प्रधानेषु फलाकाङ्क्षाया उक्तदृष्टत्वात् फलस्य च कालान्तरजन्यत्वात् कथमस्माभिः कालान्तरजन्यं स्वयंरूपं फलं साधनीयमिति सर्वसाध्यैकपरमापूर्वकल्पकजिज्ञासोदयात्तत्र तत्कल्प्यते । तथा सर्वेष्वप्यङ्गेषु अन्वाधानादियाद्व्यण-
तर्पणान्ताङ्गानुष्ठानान्यवहितोत्तरमेष तज्जन्यस्य क्रतूपकारस्योत्प-
त्तेः, कथमस्माभिः कालान्तरमविकृतपकारस्सम्पाद्य इति जिज्ञासा नोदेति, किन्तु कथं साहित्यमस्माकमित्येव जिज्ञासा । सा च तत्त-
त्प्रातिस्विकापूर्वकल्पनामाश्रयेण शाम्यतीति न परमापूर्वस्थानापन्न-
मेकमपूर्वं कल्प्यत इति ॥

श्रूयते, तत्र फलस्य कालान्तरभावित्वेन व्यापारापेक्षार्या कल्पि-
तस्याऽपूर्वस्याऽपि साङ्गप्रधानोत्तरकालोत्पत्तिकत्वावगतेर्युक्ता
तत्राऽपि परमापूर्वसिद्धिः ।

न च तत्राऽऽवश्यकत्वेनोत्पत्त्यपूर्वैरेव फलसिद्ध्युपपत्तेरपू-
र्वान्तरकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । (१) साङ्गस्य फलजनकत्व-
श्रवणान्यथानुपपत्त्या कल्पितस्याऽप्यपूर्वस्य साङ्गप्रधानानन्तर-
मेवोत्पत्तिसम्भवेन गौरवस्याऽपि प्रामाणिकत्वात् ।

न च औत्तरकालिकेनाऽपि गौरवप्रतिसन्धानेन पूर्वप्रति-
तस्याऽपि साङ्गप्रधानानन्तर्यस्य बाध एव किं न स्यादिति वा-
च्यम् ? तथात्वे श्रुतायास्ताङ्गफलकरणताया एव बाधापत्तेः ।

अस्तु वा तादृशस्यले उत्पत्त्यपूर्वादेव फलम्, अङ्गानां च
फलानुकूलयोग्यताजनकत्वम् । न चैवं विकृतिषु परमापूर्वाभा-
वादितिदेशानापत्तिः, प्रकृतानुत्पत्त्यपूर्वगताव्यवहितकार्यजननानु-
कूलयोग्यताजनकत्वस्यैवाऽऽरादुपकारकाङ्गकार्यत्वेन विवक्षित-
त्वात् । तत्रोत्पत्त्यपूर्वा(१)व्यवहितं क्वचित्समुदायापूर्वं, क्वचित्प-
रमापूर्वं, क्वचित्फलमेवेति युक्तोऽतिदेशः । उक्तश्चाऽयमपि पक्षो
वार्तिककृता 'केचिदाहु' रित्यादिना । अत एव दर्शपूर्णमासा-
दिष्वपि परमापूर्वं विनैव वल्लभापूर्वैरेव फलसिद्धेर्न तत्कल्पनमि-
त्यपि सुवचम् । सर्वथा सिद्धमपूर्वम् ।

अस्य चाऽधिकरणस्याऽऽक्षेपसमाधानरूपत्वान्न स्वातन्त्र्येण
प्रयोजनकथने यतितव्यम् । सूत्रं तु-आरभ्यत इति आरम्भः
अपूर्वं, तत्पुनः उत्पाद्यते यागेन । यतो यागस्वर्गसाध्यसाधन-
भावस्य वाक्येन चोदनेति व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

इति तृतीयमपूर्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं तानिद्वैधाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ २-१-७ ॥

(विषयसंशयौ)

एवं तावत्सिद्धमपूर्वम्, तच्च घात्वर्थ्यादेवेत्यपि, घात्वर्थ-
स्याऽपूर्वजनकत्वे द्रव्यादेस्तदर्थत्वमित्यपि च । इदानीं तदपवादः
प्रस्तूयते । “व्रीहीनवहन्ति” “तण्डुलान् पिनष्टि” इत्यादाववघातपे-
षणादीनां स्वतन्त्रापूर्वार्थत्वं, व्रीह्यादेस्तु तदर्थत्वम् ? उत तेषां
वितुपीभाषादिरूपप्रयोजनलाभान्नाऽदृष्टार्थत्वम्, व्रीह्यादेस्तु अव-
घातादीन्प्रति प्राधान्यादेव न तदर्थत्वम् ? इति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

सति च दृष्टार्थत्वे घात्वर्थभावनाभेदसत्त्वेऽप्यपूर्वभेदा-
भावात् अपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनात्मकत्वेन पादाध्यायसङ्गत्य-
विघातः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र ‘अवहन्ती’(१)त्यवघातभावनाया अन्योत्पादकस्वभाव-
त्वेन जन्यभाव्यापेक्षायां सत्यपि व्रीह्यादीनां द्वितीयया कर्मत्वा-
वगमे तेषामवघाताद्यजन्यत्वेन भाव्यत्वायोगान्न तावदवघातो
व्रीह्यर्थः । न च स्वरूपेण व्रीहीणामजन्यत्वेऽपि वैतुष्यविशिष्टत्वेन
भाव्यत्वोपपत्तिः, वितुपीभावजनकत्वेनाऽवघातस्य लोकत एव
प्राप्तत्वेन तदंशे विधि(२)वैपथ्यात् ।

न च लोक्तो विदलनादेरपि प्राप्तत्वेन तस्मिन्निष्पन्नकस्य
नियमस्यैवाऽप्यं विधिरस्त्विति वाच्यम् । तर्हि नियमेन वितुपीभा-
वस्याऽप्यजननात्तद्वैशिष्ट्यरूपेणाऽपि व्रीहीणां नियमं प्रति भाव्य-

१ स्यत्र भावनाया इति घ. पु.

२ विफल्यादिति घ. पु.

तानुपपत्तेः । (१) न च नियमं प्रति वितुषीभावविशिष्टत्वेन भाव्य-
तानुपपत्तावप्यदृष्टविशिष्टत्वेन भाव्यत्वोपपत्तिः, अशाब्दनियमा-
दृष्टकल्पनापेक्षया शाब्दावघातादेव तत्कल्पनस्वोचितत्वात् ।

न चाऽस्तु तर्ह्यवघातादेव व्रीहीनिष्ठाददृष्टकल्पनमिति न
व्रीहीणामवघातार्थत्वसिद्धिः, अदृष्टे आत्मनिष्ठत्वेन प्रयाजादि-
जन्यादृष्टवदनपेक्षिताश्रये व्रीह्याश्रयत्वकल्पनापेक्षया अवघात एव
द्रव्यापेक्षे व्रीहिरूपद्रव्यविधिप्रतीतेः । अत एवाऽपेक्षितविधिला-
भाय प्रयाजशेषाभिधारण इव लक्षणया द्वितीयाविभक्तिः कर-
णत्वपरा अनीप्सितकर्मत्वपरा वा नीयमाना न दुष्यति ।

न च तत्राऽपि व्रीहिविधेस्तन्निष्पत्तिविधेर्वा अवघातविधिवदे-
वाऽनुपपत्तिस्तुल्येति वाच्यम् । अवघातजन्यादृष्टं प्रत्येव व्रीहि-
नियमविधेरुपयोगोपपत्तेः । त्वया त्ववघातस्य व्रीहिसाध्यापूर्वं
प्रत्युपयोगाङ्गीकारे व्रीहिसाध्यस्य यागजन्यापूर्वस्य यागभावना-
यामेव भाव्यत्वेनाऽन्वयान्नाऽवघातभावनायां भाव्यत्वेन तद-
न्वय इत्यवघात(२)जन्योप्सितरूपभाव्याभावप्रसङ्गः । तस्माद्व्री-
हिविशिष्टोऽवघात एव प्रयाजादिवददृष्टार्थं विधीयत इति प्राप्ते-

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—यत्र दृष्टप्रयोजनं न सम्भवति तत्र युक्ता
अदृष्टस्याऽपि कल्पना आत्मनिष्ठस्याऽपि । यत्र तु दृष्टप्रयोज-
नसम्भवः यथा प्रकृते, न तत्राऽऽत्मनिष्ठादृष्ट(३)कल्पना । अत
एवोभयत्र क्रियां प्रति द्रव्यस्य यथायथं गुणत्वं प्राधान्यं च,
क्रियायाश्च द्रव्यं प्रति प्राधान्यं गुणत्वं च । अतो धात्वर्थरूप-
क्रियाप्रतिपादकान्यारूपातान्तानि पदानि यथासम्भवं गुण-

प्रधानभावेन द्विविधानि विज्ञेयानीति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २-१-८ ॥

नन्वेवमपि क्व दृष्टप्रयोजनासम्भवेन प्रधानकर्मता, क्व वा तत्सम्भवेन गुणकर्मत्वमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षयुक्तप्रयाजदृष्टान्नवैषम्यप्रदर्शनार्थं चाऽनेन सूत्रेण प्रधानकर्म(१)लक्षणमुच्यते । येषां हि यागीयद्रव्यदेवतादिसंस्कारार्थत्वं तदङ्गताद्योधकप्रमाणभावेन नेष्यते, तानि कर्माणि स्वतन्त्रात्मनिष्ठादृष्टजनकानि सन्ति द्रव्यादि प्रति प्रधानभूतानि । द्रव्यादीनि च तत्र 'सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे(२) सिद्धं साध्यायोपयुज्यते' इति न्यायेन तृतीयाश्रुत्यैव वा क्रियां प्रति च गुणभूतम् ॥ ८ ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य
द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ २-१-९ ॥

येषां तु यागीयद्रव्यादिसंस्कारार्थत्वं प्रमाणवशेन निर्ज्ञातं तेषां दृष्टप्रयोजनासम्भवे 'ग्रीहीन् प्रोक्षती'त्यादावदृष्टद्वाराऽपि यदा द्रव्यसंस्कारार्थत्वं प्रोक्षणादेरभ्युपगम्य द्रव्यं प्रति गुणकर्मत्वमुत्तराधिकरणे उच्यते, तदा को नाम 'ग्रीहीनवहन्ती'त्यादौ पुरोडाशनिष्पत्तौपयिकवितुपीभावरूपद्रव्यप्रयोजनलाभसम्भवे अदृष्टकल्पनया प्रधानकर्मत्वमापादयितुं समर्थः ? अत एव तत्र भावनाभाव्यमपि वितुपीभावविशिष्टत्वेन ग्रीह्य एव ।

१. कर्मणो लक्षणमिति. ग. पु.

२. सिद्धं साध्याद्यंमिति न्यायेति. क. ग. पु.

चतुर्विधं हि सर्वत्र भाव्यमिष्यते—किञ्चित्स्वत एवोत्पाद्यत्वेन,
 यथा—संयवनेन पिण्डः । किञ्चिदाप्तिविषयत्वेन, यथा—दोहनेन
 पयः । किञ्चिद्विकारविशिष्टत्वेन, यथा—अवघातेन ब्रह्मिणः । तत्र
 वितुपीभावाख्यो विकारो जन्यते । किञ्चिच्च संस्कारविशिष्ट-
 त्वेन । यथाऽत एव प्रोक्षणेनाऽदृष्टरूपसंस्कारजननात् । अतश्च
 व्रीहीणां स्वरूपेण भाव्यत्वायोगेऽपि युक्ता वितुपीभावविशिष्ट-
 त्वेन भाव्यता ।

न च वितुपीभावसाधनत्वस्य लोकेत एव प्राप्तत्वाद्धिविधै-
 यर्थ्यम् । लोकस्याऽव्यभिचरितान्वयव्यतिरेकग्रहसापेक्षत्वेन वि-
 लम्बितत्वात्ततः पूर्वमेव विधिवाक्येन तद्विधानात् । तत्प्रयोजनं
 च विदलनादिव्यावृत्तिफलको नियमः । तस्याऽपि च मयोजनं
 दृष्टाभावाददृष्टम् । तस्य चाऽदृष्टस्य(१) वितुपीभावप्रयुक्तानघातो-
 पजीविनियमजन्यत्वान्न कृष्णलचरौ वैतुष्यासम्भवे नियमावघात-
 प्रयोजकत्वम् । यदि त्वशाब्दस्य नियमस्याऽदृष्टजनकत्वानुप-
 त्तिराशङ्कोत, ततो विधेयादवघातादेवाऽदृष्टं कल्प्यते । तच्च वि-
 तुपीभावस्य मुख्यफलत्वेऽप्यानुपत्तिकत्वेन कल्प्यते, न त्व-
 नुष्ठापकत्वरूपमुख्योद्देश्यतया, गौरवापत्तेः । अत एव कृष्णल-
 चरौ वैतुष्याभावेनाऽदृष्टानुरोधेनाऽवघातानुष्ठानम् । उद्देश्यता-
 वैजात्याच्च नोद्देश्यानेकत्वानिमित्तको वाक्यमेदोऽपि । आर्थिक-
 विध्यन्तरफलत्वाद्वा न सः । अदृष्टस्याऽननुष्ठापकताऽपि वैता-
 दृशी—यद्वैतुष्याभावे तस्याऽननुष्ठानं, न तु वैतुष्यसम्भवेऽपि
 तत्, विदलनादेरप्यनुष्ठानापत्तेः । अत एव तद्व्यावृत्तिफलक-
 नियमफलकत्वान्निपमादृष्टत्वव्यवहारः ।

ननु (२)नवमाधिकरणन्यायेन व्रीहिपदेऽपूर्वसाधनत्वलक्ष-

णाया आवश्यकत्वादवघातविधेर्वीहिस्वरूपे वितुपीभावस्वरूपे वाऽऽनर्थक्येऽपि तज्जन्यप्रधानापूर्वस्याऽवघातं विनाऽनुत्पत्तेस्तदुत्पत्त्यर्थत्वेनाऽवघात(१)विधिसार्थक्यात्कृतं नियमादृष्टेन । (२)नियमादृष्टकल्पने वा तेनैवाऽऽनर्थक्यपरिहारोपपत्तेः कृतमपूर्वसाधनत्वलक्षणयेति चेत्—न; अवघातं विना विदलनादिनावितुपीभावसत्त्वेनाऽपूर्वानुत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । न चाऽवघाताभावे तज्जन्यवितुपीभावाभावात्सामग्र्यभावः, अवघातविदलनजन्यवितुपीभावव्यत्योर्वैजात्ये प्रमाणाभावेनाऽवघाताभावेऽपि तज्जन्यवितुपीभावसत्त्वात्सामग्र्यभावासिद्धेः ।

न च कार्यकारणभावे व्यभिचारपरिहारार्थमेव वैजात्यकल्पना, अनेककार्यकारणभावादिकल्पनागौरवभिया द्वयोरेकशक्तिमत्त्वेन कारणताङ्गीकारात् । यत्र तु व्रीहियवादिवाक्ये कारणताद्वयं (३)प्रमाणसिद्धं तत्रैव परमाणेयादौ वैजात्यकल्पनमिति (४)तेषामर्याधिकरणे वक्ष्यते, न तत्र । अतश्चाऽपूर्वसाधनत्वलक्षणायामप्यवघातविधिवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्यादवश्यमवघातेन वैतुष्यवददृष्टमपि व्रीहिनिष्ठमाधेयम् । अन्यथा अवघातस्याऽपूर्वसाधनत्वानुपपत्तेः ।

न चैवमपूर्वसाधनत्वलक्षणवैयर्थ्यम्, नियमादृष्टस्याऽपि व्रीहिस्वरूपे अनुपयोगित्वेन प्रधानापूर्वार्थत्वावश्यंभावात् । अतस्तिद्धा अवघातस्य नियमादृष्टजनकत्वेऽपि दृष्टवितुपीभावद्वारा व्रीह्यर्थता, योग्यतारूपाळिङ्गात्, द्वितीयाश्रुतेर्नियमविधिलाघवाच्च । एवं च द्वितीयविधिप्रकाराङ्गीकरणाल्लाघवम् । इतरथा विशिष्टविध्याश्रयणात्प्रथमप्रकाराङ्गीकरणे गौरवं स्यात् । तस्मान्नाऽव-

१. विधेस्सार्थक्येति. क. ख. पु. २. अवश्यं वा नियमेति. क. पु.
३. प्रमाणसिद्धमिति नाऽस्ति. क. पु. ४. पू. मी. १. १. ४.

घातप्रयोजनीभूतादृष्टकल्पनम् । अतश्चैतादृशस्थले घातवर्ष-
भावनाभेदसत्त्वेऽपि न प्रयोजनीभूतापूर्वभेदः ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे(१) 'मैत्र्यद्भवश्चरुर्मवती'त्येतद्वाक्यविहिते
यागे यागीयहविःप्रकृतिभूतग्रीहभावेऽप्यातिदेशमाप्तवघाताङ्गत्वेन
ग्रीहपक्षसम्पाद्या एव । यथा—अतिदेशमाप्तप्रयाजाद्यङ्गत्वेनाऽऽ-
ज्यम् । न च प्रकृतौ निर्वापोत्तरकालमवघातानुष्ठानादवघातस्य
परप्रयुक्तग्रीहपुत्रीवित्वावगतेः मैत्र्यद्भवचरौ तदभावे अवघा-
तस्याऽननुष्ठानमेव स्पष्टं तदनुरोधेन ग्रीहिसम्पादनमिति
वाच्यम् । अवघातस्य वाजिनादिन्यायाविषयत्वेन परप्रयु-
क्तग्रीहपुत्रीवित्वासिद्धेः ।

तथा हि—न तावत्(२) वाजिनन्यायाविषयत्वम्, दध्यानयनस्य
ह्यामिसार्थत्वं वाक्यीयं, न वाजिनार्थत्वम् । अत आमिसाप्रयु-
क्तदध्यानयनानुनिष्पन्नत्वाद्वाजिनस्य न दध्यानयनप्रयोजकतेति
हि तन्न्यायः । न चाऽऽसौ प्रकृते समस्ति, ग्रीहीणां यागाङ्गत्व-
स्येवाऽवघाताङ्गत्वस्याऽपि वाक्यीयत्वाविशेषात्, वाजिनवद-
वघातस्याऽनुनिष्पन्नत्वाभावाच्च ।

नाऽपि (३) पदकर्मन्यायः, तत्र हि 'तेनाऽक्षमुपांज्यादि'ति
तच्छब्दस्य 'सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाती'त्यत्र च पदश-
ब्दस्य सापेक्षत्वाद्युक्तं परप्रयुक्तक्रपाङ्गभूतैकहापनीनयनोपनी-
वित्वम्, प्रकृते तु ग्रीहिशब्दस्य प्रकृतानपेक्षत्वान्न यागीयग्रीहपु-
त्रीवित्तेति विशेषः । 'पुरोडाशकपालेने'तिवच्च प्रयोजकयुक्ता-
भिधानाभावाच्च (४) पुरोडाशकपालन्यायः । ग्रीहिशब्दस्य सप्त-

१. तै. सं. २. २. ११. ४. २. पू. मी. ४. १. ९.

३. पू. मी. ४. १. १०. ४. पू. मी. ४. १. ११.

स्वन्धिकत्वाभावात् न(१)उत्तरार्धन्यायोऽपि । (२)निनयनन्या-
यस्तु प्रतिपत्तित्वाभावादेवाऽनाशङ्कः । न च गुणस्य गोदोहना-
देः परप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेनाऽऽश्रया(३)प्रयोजकत्वादवघातस्या-
ऽपि यागप्रयुक्तव्रीह्याश्रयत्वात्तदप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । प्रण-
यनादेर्हि गुणाङ्गत्वे प्रमाणाभावेन गुणस्य तत्प्रयोजकत्वानुपपत्ते-
र्युक्ता तस्य परप्रयुक्तोपजीवकता । व्रीहीणां तु यागाङ्गत्वस्येवा-
ऽवघाताङ्गत्वस्याऽपि वाक्यीयत्वाविशेषाद्विनिगमनाविरहेणै-
कस्येतरप्रयुक्तोपजीवकत्वानुपपत्तेः ।

न च निर्वापेण व्रीहीणां यागीयत्वनिश्चयाद्यागप्रयुक्तत्वा-
वगतेर्विनिगमकसत्त्वेन तदुत्तरभाविनोऽवघातस्य तदुपजीवक-
त्वोपपत्तिः, एतत्पूर्वपक्षे निर्वापस्याऽऽधारादुपकारकत्वेनाऽवघा-
ततुल्यत्वात्तेन व्रीहीणां यागीयत्वनिश्चयानुपपत्तेः । न च निर्वा-
पार्यमुपात्तानां तदुपादानलाघवेन ग्रहणोपपत्तेरवघातस्याऽ-
न्यानाक्षेपकत्वम्, निर्वापसाधनानां तदवशिष्टानां च सन्निहि-
तत्वाविशेषेणोपादानलाघवस्याप्यनियामकत्वात्, निर्वापे कृते
तत्साधनानामपि लौकिकत्वाविशेषाच्च । अत एव क्लृप्त-
सामान्यसम्बन्धत्वादाग्नेयीन्यायेन निर्वापसाधनानामेव ग्रहण-
मित्यपास्तम् । निर्वापे कृते तत्साधनीभूतव्यक्तिविशेषस्य लौ-
किकत्वाविशेषेण सामान्यसम्बन्धाक्लृप्तेः । व्रीहिजातीयस्य तु
सामान्यसम्बन्धो निर्वापवाक्य इवाऽवघातवाक्येऽपि तुल्य एव ।
आग्नेयीवाक्ये हि न(४)मन्त्रविशेषोपादानम्, अपि तु स्तोत्रादि-
सम्बन्धेनैव तत् । प्रकृते तु यथैव निर्वापवाक्ये ग्रीह्युपादानं

१. पू. मी. ४. १. १३.   २. पू. मी. ४. २. ५.
३. प्रयोजकत्ववदवघातेति क. र. पु.
४. क्लृप्तसामान्यसंबन्धेन, मन्त्रविशेषेति क. र. पु.

तत्तयैवाऽवघातवाक्येऽपीति नाऽत्राऽऽग्नेयीन्यायप्रवृत्तिः ।

न चैवमपि सिद्धान्तवत्पूर्वपक्षेऽपि प्रकरणेन प्रकृतव्रीहिश्र-
हणोपपत्तिः, प्रकरणं हीतिकर्तव्यताकाङ्क्षारूपं व्रीहियदसङ्को-
चकत्वेनाऽभ्युपगम्यते ? अधिकारात्मकं वा ? नाऽऽद्यः, तस्य
विनियोगातिरिक्ते अप्रवृत्तेः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया हीतिक-
र्तव्यतात्वमेवाऽवगम्यते, न तु पदसङ्कोचाद्यपि । न द्वितीयः,
तस्य (१) 'तुल्येषु नाऽधिकारस्स्यादि'त्यत्र नैराकाङ्क्षे सत्यस-
ङ्कोचकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव यत्रोपादेयेष्वपि 'तेना-
ऽसमुपांश्यादि'त्यत्र सर्वनाम्नस्ताकाङ्क्षत्वं तत्रेष्टमेव प्रकृतप्रद-
णम् । प्रकृते तु व्रीहियदस्याऽनपेक्षत्वाधिकारेण सङ्कोच इति
प्रकृतौ न निर्वापयागावघातानामेकव्रीहि(२)प्रयुक्तत्वं नियत-
मिति श्रैयपङ्कवचरौ यागार्थव्रीहिलोपेऽपि सिद्धं निर्वापवघाता-
द्यर्थं व्रीहिसम्पादनम् ।

सिद्धान्ते तु व्रीहीणामवघातं प्रति संस्कार्यत्वाद् व्रीहि-
स्वरूपार्थत्वे चाऽवघातस्याऽऽनर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वापेक्षार्था
व्रीहियदस्य तल्लक्षकत्वे अधिकाराख्यप्रकरणस्य तात्पर्य-
ग्राहकत्वाङ्गीकारात्प्रकृतप्रहणोपपत्तिः । प्रकृतौ च यागी-
यहविःप्रकृतिद्रव्यसंस्कारस्याऽवघातस्य श्रैयपङ्कवचरावतिदेशेन
प्राप्तस्य स्थानापरया मियङ्गुष्वेवाऽनुष्ठानान्न तदर्थं व्रीहिसम्पाद-
नम् । पूर्वपक्षे चाऽदृष्टार्थत्वादवघातस्य (३) सर्वोपधावघातवत्प्रकृतदेव-
करणम् । सिद्धान्ते त्वात्पण्डुलीभावात् । अन्यच्च पूर्वपक्षे यागी-

१. जे. सू. ९. १. १९. २. व्यक्तिगतत्वं इति. क. पु.

३. अग्निचयने 'शौदुम्यरमुल्लुखलं सर्वोपधस्य पूरयित्वा अवघ-
न्ति अघेतदुपधघाती'ति चाक्येन विहितो योऽवघातः स सर्वो-
पधावघातः ।

यहविःप्रकृतिद्रव्यस्याऽवघातं विनाऽपि तण्डुलीभावः । प्रकृतौ च
 प्रयाजादिवदवघातस्य सान्नाययोपांशुयाजाङ्गत्वाविशेषात्तद्विका-
 रेष्वप्यतिदेशः । यवपक्षेऽपि व्रीहीणामेवाऽवघातः । त्रयाणामेव
 च तेषां(१)कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन स इति प्रयोजनम् ।
 सिद्धान्ते तु यागीयद्रव्येऽवघातनियमः । प्रकृतौ चौपधद्रव्यकया-
 गाङ्गत्वात्तद्विकारेष्वेवाऽतिदेशः, यवपक्षेऽपि च तेष्वेवाऽवघातान्न
 तदर्थं व्रीहिसम्पादनम्, चतुर्मुष्टिपरिमितानामेव च यागसाधन-
 त्वात्तावतामेवाऽवघात इति तत् । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥८॥
 इति चतुर्थं तानिद्वैधाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमं सम्मार्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥२-१-९॥

(विषयसंशयौ)

एवं तावद्दृष्टोपकारकत्वलाभाद्गुणकर्मत्वे प्रसाधिते, अधुना
 दृष्टोपकारकत्वासम्भवेऽपि तदस्ति न वेति विचार्यते । दर्शपूर्ण-
 मासयोऽश्रूयते—“द्युचस्तम्माष्टिं” “परिधिं सम्माष्टिं” “पुरो-
 षाशं पर्याप्तिकरोति” “व्रीहीन् प्रोक्षती”ति । तत्र सम्मार्गादिकं
 किं स्रुगादिसंस्कारार्थत्वेन विधीयते, अतश्च गुणकर्म ? उत
 स्रुगादिसाधनकं स्वतन्त्रादृष्टार्थं सत्प्रधानकर्म ? इति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

अत्र च सिद्धान्ते स्रुगादिनिष्ठाधेयशक्तिरूपातिशयसद्भा-

वेऽपि तस्याऽऽत्मानिष्ठादृष्टपदवाच्यत्वाभावादपूर्वाभावेन पूर्ववदे-
वाऽपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनात्मकत्वात्पादाध्यायसङ्गतिः । प्रोक्षणा-
देस्संस्कारकर्मत्वे प्रतिपुरोडाशमपूर्वकल्पनाद्वा तज्जेदोपयोगित्वेन
सा । अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुभूतदृष्टोपकारकत्व-
प्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानाद्द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनैव स्रुगादेस्सम्मार्गाधजन्य-
त्वेन भाव्यत्वायोगादवघातवच्च दृष्टोपकारविशिष्टत्वेनाऽपि
तदसम्भवात्, स्रुगादिविशिष्टसम्मार्गादिविधानमेव प्रयाजादि-
वत् स्वतन्त्रक्रतूपकारभाव्यकं युक्तमाश्रयितुम् । न चाऽवघात-
वद्योग्यतारूपलिङ्गात्सम्मार्गादेर्गुणकर्मत्वासम्भवेऽपि द्वितीया
स्रुगादीनां प्राधान्यावगमादर्यात्सम्मार्गादीनां तद्गुणत्वावगते-
र्दृष्टोपकाराभावे च तद्वलेनैवाऽदृष्टस्य द्रव्यनिष्ठस्य कल्पनोप-
त्तेर्न स्रुगादिविशिष्टसम्मार्गादिविधानमिति वाच्यम् । द्वितीयायाः
प्राधान्यवाचित्वाभावेन गुणकर्मत्वासिद्धेः ।

तथा हि—प्राधान्यवाचित्वं किं प्रयोगानुसारादभ्युपगम्यते ?
अनुशासनानुरोधाद्वा ? न तावदाद्यः, “बल्वजान् शिखण्डकान्
कुरु” “सक्तून् जुहोती” त्यादौ करणत्व एव द्वितीयादर्शनेन
तदसिद्धेः । न ह्यत्र बल्वजादीनां कर्मत्वं सम्भवति, करोतेर्दि-
कर्मकत्वाभावेन शिखण्डककर्माविरुद्धे तस्मिन् बल्वजानां क-
र्मत्वेनाऽन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । जुहोतेश्च देवतोद्देश्यकर्मत्वे-
पद्रव्यत्यागसमुदायवाचित्वेन सक्तूनां समुदायकर्मत्वानुपपत्तेः,
सक्तूनामनीप्सितत्वेनैकदेशकर्मत्वस्याऽप्यनुपपत्तेश्च । अतोऽत्र
बल्वजादीनां द्वितीयाया करणत्वमेवाऽङ्गीकर्तव्यम् । ततश्चाऽन्व-
यव्यभिचाराद्वितीयायाः करणत्व एव शक्तिर्न प्राधान्ये । तथा

‘प्रयाजशेषेणे’त्यादौ द्वितीयाभावेऽपि प्राधान्यदर्शनेन व्यतिरेक-
व्यभिचारादपि तथात्वनिश्चयः ।

न चैवं घटं करोतीत्यादौ करणत्वासम्भवेऽपि द्विती-
यादर्शनात्तत्राऽपि व्यभिचारतादवस्थयमिति वाच्यम् । वि-
पयतासम्बन्धेन घटादेर्ज्ञानं प्रति करणत्ववत्कृतिं प्रत्यपि
तदुपपत्तेः । अतोऽव्यभिचारात्करणत्वमेव द्वितीयार्थः, न
तु प्राधान्यमिति प्रयोगानुसारेण निर्णयते । अत एव
प्रयोगविरुद्धमनुशासनमपि(१) ‘कर्मणि द्वितीये’ त्यादिकं
न प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणम् । अतो न सम्मार्गादीनां
द्वितीयया गुणकर्मत्वप्रतीतिः । नाऽपि सप्रयोजनत्वमात्रेण; पु-
रोडाशकपालादीनां सप्रयोजनत्वेऽपि तुपोपधापसंस्कार्यत्वामा-
वात् । अतो गुणकर्मत्वावेदकप्रमाणाभावात्पूर्वाधिकरणपूर्वपक्ष-
न्यायेन स्रुगादिविशिष्टसम्मार्गविधिरेवाऽयम् ।

सूत्रं तु—धर्ममात्रे दृष्टोपकाराजनकसम्मार्गादिरूपे,
प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मत्वं स्यात्, द्रव्यनिष्ठोपकारस्य तेन
अनिर्वृत्तेः इति व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

(सिद्धान्तः)

तुल्यश्रुतित्वाद्देतरैस्सधर्म स्यात् ॥ २-१-१० ॥

सत्यं (२) दृष्टोपकारकत्वेन नाऽस्याऽवघाततुल्यत्वम्, तथाऽपि
द्वितीयाश्रुतितुल्यत्वादवघातादिवद्गुणकर्मत्वं सम्भवत्येव ।
तथा हि—द्वितीया प्राधान्याभिधायिनी व्रीहीणामिव स्रु-
गादीनामपि प्राधान्यं प्रतिपादयन्ती अर्थादवघातस्येव सम्मा-

१. पा. सू. २. ३. २.

२. दृष्टोपकारकत्वे प्रयाजवशाऽस्येति क. छ. पु

र्गादीनामपि गुणत्वं गमयति । अतश्च दृष्टोपकारं कर्त्वाभावेऽपि
द्वितीयावगतगुणकर्मत्वनिर्वाहार्थं द्रव्यनिष्ठादृष्टोपकारकल्पनेऽपि
न सतिः ॥ १० ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ २-१-११ ॥

यत्तु द्वितीयायाः प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणाभावात्प्रयोगानु-
सारेण (१) करणत्वावगतेः सवतुवत्स्रुगादिद्रव्यस्यैव सम्मार्गादि
प्रत्युपदेशो विधानमित्युक्तम्, तत्रोच्यते—

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥२-१-१२॥

न करणत्ववाचिनी द्वितीया, प्रमाणाभावात् । अपि तु 'क-
र्मणि द्वितीये' त्यनुशासनात्कर्मत्वपरैव । न च तस्य निर्मूलत्वम्,
घटं करोतित्यादिप्रयोगस्यैव मूलत्वात् । न ह्यत्र सत्यपि घट-
स्य विपयतासम्बन्धेन कृत्तिकरणत्वे तदवभासते, अपि तु कर्म-
त्वमेवेति सर्वस्वसंबन्धम् । अतश्च प्रयोगानुगृहीतस्मृत्या कर्मत्व-
मेव द्वितीयार्थः । न चैवं (२) 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' (३) 'तया-
युक्तं चाऽनीप्सित' मित्यादिस्मृत्या कर्मत्वस्याऽनेकविधत्वावगते-
रेकत्रैव शक्तिरपरत्र लक्षणेत्यस्य च विनिगमनाविरहेणाऽसम्भ-
वात्सर्वेषामेव वाच्यत्वापत्तौ शक्यतावच्छेदकैरव्याभावेनाऽनेकश-
क्तिकल्पनापत्तेर्गौरवमिति वाच्यम् । जायवेनेप्सितानीप्सितसाधा-
रण्येन व्याप्यत्वापरपर्यायस्य क्रियाजन्यचतुर्विधफलाभ्यन्तमफला-
श्रयत्वरूपस्य कर्मत्वस्य, तत्समानियताखण्डोपाधेर्वा द्वितीयावा-
च्यत्वावधारणात् । ईप्सितत्वानीप्सितत्वयोस्तु प्रमाणान्तरक-
थ्यत्वेन तत्राऽपि शक्त्यङ्गीकारे गौरवात् ।

१. करणत्ववाचित्वेति. क. पु. २. पा. सू. १. ४. ४९.

३. पा. सू. १. ४. ५०

। न चैवं व्याप्यं कर्मेत्येव स्मरणापत्तौ सूत्रद्वयवैयर्थ्यपर्यापि-
 चिः, (१) 'वारणार्थानामीप्सित' इति सूत्रात् 'अग्नेर्माणवकं वा-
 रयती'त्यत्रोभयोरग्निमाणवकयोर्व्याप्यत्वे ईप्सितत्वे चाऽविशिष्टे
 तन्निमित्तककर्मसंज्ञाबाधेनाऽपादानसंज्ञापचेर्माणवके तां वारयितु-
 मीप्सिततमे तस्मिन् कर्मसंज्ञाविधायकस्याऽऽद्यसूत्रस्याऽऽवश्य-
 कत्वे सति, द्वेष्योदासीनसङ्घर्षार्थं तथायुक्तसूत्रस्याऽऽपावश्यकत्वा-
 त् । एतेन सूत्रद्वयवैयर्थ्यपरिच्छेदः प्रथमोपास्थितत्वादीप्सितकर्मत्व एव
 शक्तिः, तथायुक्तसूत्रं तु अकथितादिसूत्रवल्लाक्षणिकानुशास-
 नमिति न्यायसुधाकारोक्तमपास्तम्, शक्यतावच्छेदकलाघवस-
 ङ्गाहकलाघवाभ्यामीप्सितानीप्सितसाधारण्येन व्याप्यत्व एव
 शक्तिकल्पनेनेप्सितत्वेऽपि तदकल्पनात् । अकथितादिसाधार-
 ण्येन तु शक्यतावच्छेदकालाभादगत्या अकथितादिसूत्रस्य
 लाक्षणिकानुशासनत्वमिति विवेकः ।

न चैवं स्रुगादीनामीप्सितत्वानवगमे कथं प्राधान्यासिद्धिः?
 द्वितीयया तदनवगमेऽपि विध्यपेक्षितत्वाच्चद्वगमोपपत्तेः । वि-
 धिर्हि चेतनप्रवर्तनात्मा अनिप्सितफले व्यापारे तं प्रवर्तयितुम-
 शक्नुवन् भावनाया ईप्सितजन्यत्वमवगमयति । अतश्चेप्सितज-
 न्यापेक्षया द्वितीयया जन्यत्वेनाऽवगतानां स्रुगादीनां 'जुहा
 जुहोती'ति शास्त्रान्तरममितेप्सितभावानां भावनाभाव्यत्वेन स्वी-
 कारो नाऽनुपपन्नः । अत एव यत्र 'सक्तून् जुहोती'त्यादौ न
 शास्त्रान्तरेण विनियोगः सक्तूनाम्, तत्र द्वितीयया व्याप्यत्वमात्रा-
 वगमेऽपीप्सितत्वस्य बाधान्न भावनाभाव्यत्वसम्भवः ।

ननु तत्राऽपि द्वितीयावगतव्याप्यत्वनिर्वाहार्थं विध्यपेक्षया

च सक्तूनां भूने भाविनि वा ज्योतिष्टोमे उपयोगः कल्प्यः ।
 न च निर्व्यापारत्वात्सक्तूनां प्रकरणग्रहणायोगेन कथमुपयोग-
 कल्पनम् । व्यापारान्तरासम्भवेऽपि संस्कारकत्वेनोपस्थितस्य
 होमस्यैवाऽर्थाध्यापारत्वोपपत्तेः । न हि 'अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाश-
 मि'त्यत्र तद्धितश्रुत्या गुणभूताया अपि देवताया अर्थात्संस्का-
 र्यत्वाङ्गीकारवदिहाऽपि तथाङ्गीकारे कश्चिद्विरोधः । अतस्तत्त्व-
 त्वपि श्रुतव्याप्यतादिनिर्वाहार्थमुत्तरकालं विनियोगकल्पनेऽपि
 घाघकाभावात्कथं प्राधान्यासम्भव इति चेत् — न; इत्सितकर्मत्व-
 शक्तिवादिनो ह्यप्यं दोषस्स्यात् । तन्पते हीत्सितत्वस्याऽपि द्विती-
 ययाऽभिधानात्तन्निर्वाहार्थं विनियोगोऽपि कल्प्यते । इष्यत एव
 हि श्रुतस्वर्गादिसाध्यतानिर्वाहार्थं स्वर्गसत्ता । साध्यत्वमात्रार्थ-
 कत्ववादिनस्तु यथैव द्वितीयया सक्तूनां तदाभिहितं, तथैव
 घातुसामर्थाद्धोमस्याऽपि साध्यत्वमवगतमेवेति न तद्वच्छेनेत्सि-
 तत्वकल्पनायां(१) प्रमाणमस्ति, मत्स्युत होमस्यैव विधिप्रत्यास-
 न्नत्वात् व्यापारान्तरानपेक्षत्वाच्चाऽऽरादुपकारकत्वविधया
 ईत्सितत्वकल्पनमुचितम् । एवञ्च सक्तूनां श्रुतभाव्यसमुच्चार-
 णन्यायेन होमार्थत्वावधारणाद्वितीयाऽपि विषयतासम्बन्धिकरण-
 त्वलक्षणार्थैव द्रष्टव्या ।

अत एव संस्कारविधेः प्राक् संस्कार्यस्य विनियोगानवगमे-
 ऽपि यत्र लौकिकप्रमाणेनैव क्रियाजनकत्वमात्रमवगन्तुं शक्यं,
 यथा "अध्वर्युं वृणोति" "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" "अष्टवर्षं ब्रा-
 ह्मणमुपजयीते" त्यादौ, तत्र ह्यसत्यपि वरणादिविधितः प्राग-
 ध्वर्यादीनां विनियोगे सामर्थ्यमात्रेणैव तेषां तत्तत्क्रियाजनक-
 त्वावगमाद्युक्तं तत्तत्संस्कारविधौ तत्तत्क्रियासाध्यकत्वेन रूपेणो-

द्देश्यतामध्वर्यादीनामनीकृत्य तत्तत्क्रियासु विनियोगकल्पनम्, सक्तूनां तूत्पत्तिशिष्टसोमाद्यवरुद्धे ज्योतिष्टोमे साधनत्वस्यऽसम्भवाददृष्टविधयोपकारकत्वस्य च लौकिकप्रमाणागम्यत्वान्न शक्यं संस्कारविषयानुपपत्त्या विनियोगकल्पनम् । अतश्च द्वितीया सक्तुगत(१)करणत्वार्थैव ।

ननु सक्तूनां विनियोगकल्पनायोगेऽपि न द्वितीया करणत्वलक्षणार्था, अननुशिष्टलक्षणार्था गौरवात् । किं त्वनीप्सितकर्मत्वार्थिका, अतश्च सक्तूनां कर्मत्वेनैवाऽन्वयः । स च यद्यपि घात्वर्थे प्रथमत एवाऽसंभवी, तथा सत्ति(२)पश्वैकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन सक्तूनामविवक्षापत्तेः, तथाऽपि भावनायामेव सोमादिवत्परम्परासम्बन्धेन कर्मत्वेऽवगते पाश्चात्य इत्यवगन्तव्यम् । न चैवमुद्देश्यानेकत्वं शङ्क्यम्, सक्तूनां कर्मत्वेऽप्युद्देश्यत्वानङ्गीकारात् । अतस्सक्तूनामनीप्सितकर्मत्वेनैवाऽन्वयोपपत्तेर्न करणत्वलक्षणेति चेत्—न; भावनावाचिप्रत्ययस्य नित्यं सकर्मकत्वेऽप्येककर्मकत्वेन कर्मान्तरस्याऽन्वयानुपपत्तेः । अन्यथा तत्समानार्थकस्य करोतेरपि द्विकर्मकतापत्तिः ।

अयं करोतेरेककर्मकत्वेऽपि भावनावाचिप्रत्ययस्य द्विकर्मकत्वमुच्येत, ततो 'व्रीहीनवहन्ती'त्यादौ कर्मान्तराभावात्प्रत्ययानुपपत्तिः । अत एव यत्र लोके तृणं स्पृशतीत्यादौ विध्यभावेनेप्सितकर्मानादरस्तत्रैव तृणादीनामनीप्सितत्वेनाऽन्वयः । तद्विषयमेव च तथापुक्तसूत्रं विधिसत्त्वेऽपि पार्ष्टिकघात्वर्थान्वयविषयम् । भावनान्वयस्तु विधिसत्त्वे करणत्वेनैव । आवश्यकं च घात्वर्थान्वयेऽपि करणत्वलक्षणा बलवान् शिखण्डकान् कुर्वित्यादौ, करोतेरेककर्मकत्वेन कर्मान्तरान्वयानुपपत्तेः । अतश्च सर्वत्र

विधिसत्त्वे भावनान्वयो द्वितीयस्य कर्मणः करणत्वेनैव । अत एव(१) 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छती' त्यादौ मैत्रावरुणस्यैवोद्देश्यत्वेन भावनान्वयादण्डस्य करणत्वेनैव तदन्वयो न त्वनीप्सितकर्मत्वेनेति ध्येयम् ।

यत्तु तन्त्ररत्ने तन्त्रमारण्यायसुधयोश्च 'यच्छतेस्सकर्मकत्वात् युक्तो दण्डस्याऽनीप्सितकर्मत्वेनाऽन्वयः, जुहोतेस्त्वकर्मकत्वात् सकृदनां द्वितीयया करणत्वलक्षणे'स्युक्तम्, तन्न,(२) 'हुतोऽहुतः पर्यावर्तत' इत्यादौ कर्मणि निष्ठादर्शनेन जुहोतेरकर्मकत्वासिद्धेः, होः कर्मणि तृतीया चकाराद्वितीया च स्यादित्यर्थे केन(३) 'तृतीया च होश्छन्दसी'ति सूत्रकारव्यवहारेण सकर्मत्वावगतेश्च । तस्मादुक्त एव प्रकारः श्रेयान् ।

अत एव गुणफलाधिकारे इन्द्रियकामाद्यवरुद्धायां भावनायां न होमस्याऽनीप्सितकर्मत्वरूपाश्रयत्वेन वाक्यीयोऽन्वयोऽङ्गीकृतः । अन्यथा तत्राऽपि तथात्वसम्भवे विशिष्टभावनाविधानेन वाक्यभेदाभावाज्जितं प्राभाकरेण । तस्मादुक्तप्रकारेणैव सकृदपि करणत्वलक्षणामङ्गीकृत्य सकृद्विशिष्टहोमविधानमारादुपकारकतयेति सिद्धम् । सूगादीनां तु प्रयोजनवत्त्वस्य प्रमाणान्तरेणाऽवगतत्वात्तेषामेव भाव्यत्वोपपत्त्युक्तं तत्संस्कारार्थत्वं सम्मार्गादीनामिति ।

न चैवं सर्वत्र समयोजनत्वनिष्प्रयोजनत्वकृतमेव द्रव्यस्य

१. ते. स. ६ १. ४

२ 'यत्सर्गद्वयं जुहोति सा त्वेका परिचक्षा। हुतोऽहुतः पर्यावर्तते सा द्वितीया, तस्मादाज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेते'ति समप्रवाक्यम् । इदं च आप्रयणे द्यावापृथिव्यमेककपालविधिसन्निधौ श्रुतम्॥

३ पा सु २ ३ ३

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यपि विषयतासम्बन्धेन गुणगुणिनोरुभयोरपि सम्बन्धकीर्तनाख्यस्तोत्रशस्त्रं प्रति करणत्वमस्ति, तथाऽपि प्रयोजनापेक्षायां दृष्टविधया कर्मानुपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वायोगेऽपि कर्मोपयुक्तगुणिस्मरणार्थत्वसंभवेऽदृष्टार्थत्वकल्पनानुपपत्तेर्गुणिस्मरणरूपसंस्कारार्थत्वमेव याज्यादिमन्त्रवत्स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणामङ्गीकर्तव्यम् । न चाऽत्र स्तौतिशंसतिभ्यां विनियोगेन याज्यादिवैलक्षण्यास्तौतिशंसत्योश्च गुणविशेष्यकगुणिसम्बन्धकीर्तनवाचित्वस्य लोके प्रसिद्धत्वाद्गुणप्रकाशनार्थत्वे च तस्यैव विशेष्यत्वेन तयोर्लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । 'प्रयाजशेषेण हवीष्यांभिघारयती' तिवद्दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणाङ्गीकारस्य न्याय्यत्वात् । अतस्सक्षिपत्योपकारकत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोरपि । सूत्रं निगद-
व्याख्यातम् ॥ १.३ ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य

गुणभूतत्वात् ॥ २-१-१४ ॥

(सिद्धान्तः)

अस्तु तावन्मूलयुक्तिभूतः श्रुतिविरोधो लिङ्गस्य बाधकः । अभ्युच्चययुक्तिरूपो दुर्बलप्रमाणबाधप्रसङ्ग एव तावदादावभिधीयते । यदि हि स्तौतिशंसत्योः प्रकाशनलक्षणार्थतामङ्गीकृत्य तन्मन्त्राणां गुणिस्मरणार्थत्वमिष्यते, ततो महेन्द्रदेवताक्यागाभ्यासक्रमे पठितयोरैन्द्रमन्त्रयोर्महेन्द्रप्रकाशनाशक्तेरिन्द्रस्य च यागानङ्गत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात्प्रकरण एव यत्रेन्द्रो देवता—तत्रो-
क्तृष्येत पूषानुमन्त्रणमन्त्रवत् । ततश्च यजुर्वेदविहितग्रहयागाभ्या-
१५ मी० की०

सक्रमेण सामवेदान्तर्गतोत्तराग्रन्थपठितानामृचां यथाक्रमं पाठे-
त्ताऽवगताङ्गभावानां मध्ये ऐन्द्रमन्त्रयोस्तदनङ्गीकारात्क्रमबाधा-
प्रतिः । 'पादं पुनरारभत'इति वचनावगतस्य चाऽऽद्यामृचं स-
कृत्पठित्वा तस्यामन्त्यपादेन सह द्वितीयाद्यर्घ्यं पठित्वा, तद्
मन्त्यपादेन सह द्वितीयान्त्यार्घ्यपठनरूपस्य प्रप्रयनस्य माहेन्द्रग्र-
हसन्निधावाम्नातस्य तदङ्गत्वानङ्गीकारात्सन्निधिबाधश्च । अतश्च
दुर्बलयोरपि क्रमसन्निध्योः प्रबलेनाऽपि लिङ्गेन सहाऽवाधेनैवो-
पपत्तौ बाधायोगाच्च सन्निपत्योपकारकत्वं स्तोत्रशस्त्राणाम् ।

• सूत्रं तु—देवतापदं प्रति गुणत्वेन संयुक्ता यदि स्तुतिभा-
वना, ततः अर्थेन प्रयोजनानुरोधेन माहेन्द्रग्रहयजितः अपकृ-
ष्येत ऐन्द्री स्तुतिः, तस्याः प्रयोजनभूता देवता प्रति गुणभू-
तत्वादिति व्याख्येयम् ॥ १४ ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ २-१-१५ ॥

नाऽपकृष्येत्ऐन्द्री स्तुतिः, इन्द्रशब्देनैव प्रकृतग्रहयागीयेन्द्र-
प्रकाशनोपपत्तेः । यद्यपि च तत्र महस्वगुणविशिष्टस्यैवेन्द्रस्य
माहेन्द्रमिति तद्धितेन देवतात्वमुक्तम्, तथाऽपि विशेष्यस्यैव मन्त्रा-
ण प्रकाशनोपपत्तेः, विशेषणांशस्य च मन्त्राभावेऽपि ध्यानाद्यु-
पांशान्तरेण स्मृतिसिद्धेर्नाऽपकर्षापत्तिः । न हि (१) 'सा वा एषा
सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेते'ति वारणेन वशा-
स्वगुणविधानेऽपि विशेष्यमात्रस्य (२) 'छागस्य वपायामेदस' इति
मन्त्रेणाऽभिधानं नेष्टम् । न ह्यत्र माहेन्द्रशब्दस्यैव देवतात्वम्,
'येनेन्द्रशब्दस्य ततो भिन्नत्वेनाऽपकर्षशङ्कोः । तथा सति माहे-

न्द्रशब्दस्याऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाभावात्तद्विदितानुत्पत्तिः
 प्रसङ्गात् । अत एव चेतनाचेतनसाधारण्येनाऽर्थस्यैव देवतात्वं
 (१)दशमे वक्ष्यते । एवं सत्यपि यदि महेन्द्रशब्दो रूढ्या अर्थान्-
 न्तरवचनस्स्यात्ततोऽर्थान्तरवचनेनेन्द्रशब्देन नाऽभिधीयते तदर्थः
 इत्युत्कृष्येतैन्द्रो मन्त्रः, प्रोक्षणीशब्दवत्तु क्लृप्तावयवयोगेनोपपत्तौ
 नाऽर्थान्तरवाचित्वकल्पनायां प्रमाणमस्ति ।

11. ननु तद्वितसमासरूपवृत्तिद्वयानुपपत्तिरेव रूढिकल्पनायां
 प्रमाणं भविष्यति । तथा हि—न तावदेकस्यैवेन्द्रशब्दस्य यु-
 गपत्तद्वितसमासरूपवृत्तिद्वयसम्भवः, अन्यतरसापेक्षत्वेनैकस्या
 अपि वृत्तेरनुपपत्तेः समासरूपमिन्द्रशब्दस्य सुबन्तत्वकल्प-
 ना, तद्वितवृत्त्यर्थं वाऽसुबन्तत्वमिति युगपद्वृत्तौ युगपत्सुबन्त-
 त्वासुबन्तत्वविरोधापत्तेश्च । नाऽपि क्रमेण, सकृच्छ्रुतस्येन्द्रश-
 ब्दस्याऽऽवृत्त्यापत्तेः । तद्वितपूर्ववृत्तौ महेन्द्रमित्युत्तरपदवृत्तिर्मह-
 श्वस्य प्रधानभूतद्रव्याविशेषणत्वं चाऽधिकं प्रसज्येत । अतो ह्य-
 त्तिद्वयानुपपत्त्या अश्वकर्णादिशब्दवद्रूढिकल्पनोपपत्तेरिन्द्रान्महे-
 न्द्रस्य भेदावगमादिन्द्रशब्देन च प्रकाशनानुपपत्तेरुत्कर्षानिवा-
 णमिति चेत्, समासरूप्युत्तरकाले तद्वितवृत्त्यङ्गीकारात् ।

12. न चैवमिन्द्रपदावृत्तिः, वृत्तिद्वयविवरणवेलायां पौरुषेयेन्द्र-
 पदावृत्तावपि वैदिकमहेन्द्रपदेनाऽनावृत्तेनैव महश्वगुणविशिष्टे-
 न्द्रदेवतात्वविध्युपपत्तेः । अत एव तद्वितवृत्तेः पूर्वं इन्द्रादिस-
 मासाङ्गीकारात् “आग्नावैष्णव” मित्यादौ देवताइन्द्रादिनि-
 मित्तकानडाद्युत्पत्तिराजस्येनोपपादिता भविष्यति । अतश्च क्र-
 मेण वृत्तिद्वयस्याऽप्युपपत्तेः प्रोक्षणीशब्दवत्क्लृप्तावयवयोगेनो-
 पपत्तौ रूढिकल्पनानवकाशात्सत्यपि गुणविशिष्टस्येन्द्रस्य देव-

तात्वे वशावदिन्द्रशब्देन विशेष्यमात्रप्रकाशनोपपत्तेर्नोत्कर्षापत्तिः ।

वस्तुतस्तु महेन्द्रप्रातिपदिकेन महस्वाविशिष्टे इन्द्रे उक्तेऽपि राजपुरुषशोभन इतिवद्विशेष्यमात्रस्यैव तद्धितेन देवतात्वावगमाद्विशेषणस्य च महत्पदस्य विशेष्योपलक्षणार्थत्वेन स्तावकत्वेनोपपत्तेर्देवताभूतस्य शुद्धस्येन्द्रस्यैन्द्रेण(१) प्रकाशनोपपत्तौ नोत्कर्षापत्तिः ।

सूत्रं तु—अगुणार्थं स्यादित्यकारप्रश्लेषेण व्याख्येयम् ॥१५॥

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ २-१-१६ ॥

नेन्द्रशब्देन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताभिधानम्, प्रकृतग्रहे माहेन्द्रमिति तद्धितसहकृतेन विधिना महेन्द्रपदस्यैव देवतात्वविधानात् । तथा हि—तद्धितेन देवतात्वविशिष्टद्रव्याभिधानात् देवतात्वस्य च त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वेन वृद्धव्यवहारे प्रसिद्धस्याऽनुच्चार्येऽर्थेऽसम्भवात् तद्धिताभिहितोद्देश्यत्वान्वयार्थं महेन्द्रप्रातिपदिकेन लक्षणया महेन्द्रपदमेवाऽभिधाय तस्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यतारूपं देवतात्वं विधीयते । महेन्द्रशब्दे पदलक्षणायाश्च शक्यसम्बन्धं विनाऽनुपपत्तेर्महेन्द्रपदशक्यश्चेतनाचेतनसाधारण्येन इत्यमे वक्ष्यमाणोऽर्थोऽपि नाऽसङ्गतः । अतश्च महस्वगुणविशिष्टेन्द्रवाचकमहेन्द्रपदस्यैव देवतात्वावसायाद्विशिष्टवाचकबृहच्चक्रादिपदान्तरप्रयोगे सुतरां शुद्धेन्द्रपदप्रयोगामेन्द्रपदेन प्रकृतग्रहसम्बन्धिदेवताप्रकाशनोपपत्तिः ।

यत्तु—न्यायसुधाग्रन्यस्वारस्यात्प्रातिपदिकेनाऽर्थवाचिनाऽप्युद्देश्यतात्वान्वयार्थं पदविशिष्टार्थलक्षणामङ्गीकृत्य तत्र तद्धितवाच्य-

देवतात्वान्वयाङ्गीकाराच्छब्दोपहितोऽर्थो देवतेति प्रतीयते, तत्
पदविशिष्टेऽर्थे उच्चार्यत्वाख्योद्देश्यत्वस्य बाधाद्विशेषणीभूतप-
दान्वयस्य च 'अन्योपसर्जनमन्येन नाऽन्वेती'ति न्यायेनाऽव्युत्प-
न्नत्वादुपेक्षणीयम् ।

एतेनाऽर्थस्यैव देवतात्वेऽपि तस्य ग्रीष्मादिवत्स्वरूपेण या-
गोपयोगाभावाच्छब्दोच्चारणद्वारेणैवोपयोगावगतेऽशब्दविशेषा
पेक्षायां लाघवाद्दुपस्थितस्य विधिगतशब्दस्यैव नियम इति
पक्षोऽपि मत्तुक्तः, तद्वितार्थस्य सज्जमानहविरुद्देश्यत्वा-
ख्यस्याऽर्थे बाधेनाऽन्वयानुपपत्तेः । सज्जमानहविरुद्देश्यभूत-
शब्दाभिधेयत्वलक्षणा तु प्रधानभूते तद्विते लक्षणापत्तेरयुक्तैव ।
तद्वरं प्रातिपदिक एव गुणभूते पदलक्षणेति । किञ्च "अ-
ग्रये-पावकाये" त्यादावेकस्यैव पदस्योच्चारणनियमोपपत्ते-
र्न पदद्वयोच्चारणापत्तिः । अतो महेन्द्रपदस्योच्चार्यत्वेन देवतात्वा-
न्नेन्द्रमन्त्रेणाऽभिधानोपपत्तिः । अतश्चोत्कर्षापत्तिस्तदवस्यैव ।
सूत्रं तु -- श्रुत्या विधिगतशब्देनैव देवतायाः कर्मणि
सप्तवायात् सम्बन्धादिन्द्रशब्देन महेन्द्रमकाशनानुपपत्तेर्नाऽन-
त्कर्षसम्भव इति व्याख्येयम् ॥ १६ ॥

व्यपदेशभेदाच्च ॥ २-१-१७ ॥

इतश्च नेन्द्रपदेन महेन्द्राभिधानम् । अन्यथा साक्षाद्ये(१)
"बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यः" इति द्वा-
योर्मन्त्रयोस्तपाम्नातयोरन्योन्यप्रकाशकत्वे विकल्पापत्तेः । अ-
संमन्ते त्वैन्द्रेण मन्त्रेण साक्षात्पगतेन्द्रप्रकाशनान्माहेन्द्रेण च

तद्गतमहेन्द्रप्रकाशनान्मन्त्रद्वयव्यपदेशव्यवस्थेति न विकल्पः । अ-
तश्चेन्द्रमहेन्द्रयोरधिष्ठानैक्येऽपि विशेषणांशभेदादुद्देश्यशब्दभेदाच्च
भेदावगमेनैन्द्रमन्त्रेणाऽभिधानानुपपत्तेरुत्कर्षानिवारणम् ॥ १७ ॥ ५

गुणश्चाऽनर्थकस्स्यात् ॥ २-१-१८ ॥

॥ यदप्युक्तं महेन्द्रप्रातिपदिकेन महस्वविशिष्टे इन्द्रेऽभिहितेऽपि
राजपुरुषशोभन इतिवद्विशेष्यमात्रस्यैव तद्वितार्थान्वय इति,
तन्न; तथा सति गुणवाचिमहत्पदानर्थक्यप्रसङ्गात् । न हि तस्य
राजपदवदर्थद्वारेणोपलक्षकता सम्भवति, देवतायास्वरूपेण कर्म-
ण्यसम्बन्धात् । किन्तु शब्दोच्चारणद्वारा तदुपकारकत्वात् मह-
त्पदस्याऽपि तद्वारैवोपलक्षकता वाच्या । ततश्च तस्याऽप्युच्चा-
र्यत्वात् देवतात्वान्तर्गत्यवगतेर्न महस्वरहितस्येन्द्रस्य तद्वितार्था-
न्वयः (१) सम्भवति । किञ्च सम्भवति विधेयेन्द्रविशेषणत्वेनाऽर्थ-
वच्चे उपलक्षणत्वस्य स्तावकत्वस्य चाऽन्यादयत्वाच्च शुद्धस्येन्द्र-
स्य देवतात्वम् । राजपुरुषशोभन इत्यादौ तु प्रमाणान्तरानु-
रोधेन तथाऽङ्गीकरणमिति न किञ्चिदेतत् । अत एव च साम्नाद्ये
“एन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्, माहेन्द्र दध्य-
मावास्याया माहेन्द्र पयोऽमावास्याया”मिति व्यपदेशभेदः ।
अन्यथा तत्राऽपि महत्पदानर्थक्यम् ॥ १८ ॥

(तथा याज्यापुरोरुचोः ॥ २-१-१९ ॥

तथा साम्नाद्य एवेन्द्रमहेन्द्रदेवत्ययाज्यापुरोनुवाक्ययोर्भे-
देनाऽम्नानमपीन्द्रमहेन्द्रेयोर्भेद एवाऽवकल्पतो (२) अन्यथा एकेन

कार्यासिद्धेरितराम्नानमनर्थकं विकल्पो वा प्रसज्येत । न च भवेत्
 न्मतेऽप्येकापूर्वसाधनत्वादिन्द्रमहेन्द्रयोर्धर्मसाङ्कर्यापत्तेर्विकल्पानि-
 वारणम्, सम्पीलनादिवत्प्रतिनियतधर्मनिर्देशेन साङ्कर्यानापत्तेः।
 वस्तुतस्तु मन्त्राणां लिङ्गेन मुख्य एवाऽर्थे विनियोगात्(१)
 'ब्रह्मीणां मेघ सुमनस्यमान' इतिवदेकापूर्वसाधनीभूतेऽप्यर्थान्तरे
 अप्राप्तत्वेन साङ्कर्यप्रसङ्ग एव नाऽस्ति । अतो याज्यापुरोनुवाक्य-
 योर्भेदात्मनानमपि देवताभेदसाधकम् । सूत्रे पुरीरुक्त्वच्छब्दशस्त्रं
 गतमन्त्रविशेषवाच्यपि लक्षणया पुरोनुवाक्यापरो द्रष्टव्यः ॥१६॥

वशयामर्थसंयोगात् ॥ २-१-२० ॥

यत्तु वशात्वगुणविशिष्टद्रव्यविधावपि छागशब्देन विशेष्य-
 मात्रप्रकाशनं दृष्टमित्युक्तम्, तद्वशात्वस्य(२) स्वरूपत एवोपका-
 रकत्वादुपायान्तरेणाऽपि स्मृत्या कर्मण्यनुष्ठानोपपत्तेर्नाऽवश्यं
 शब्दोच्चारणापेक्षा । प्रकृते तु महस्वस्य महत्पदोच्चारणद्वारेणैवोप-
 कारकत्वान्नाऽनुच्चरितस्य साधनत्वं संभवतीति विशेषः ॥२०॥

यत्रेति वाऽर्थवच्चात्स्यात् ॥ २-१-२१ ॥

ननु यत्र माहेन्द्रग्रहसन्निधावयमैन्द्रः प्रगायः पठितः, तत्रै-
 वाऽस्य मनोतास्याग्नि(३)पदवल्लक्षणया महस्वाविशिष्टेन्द्रप्रकाश-
 कत्वेन निवेशकल्पनादर्थवच्चावपत्तिः । वस्तुतस्तु नेदृशस्थले ल-
 क्षणा । त्यागवेलायां महेन्द्रपदप्रयोगेऽपि मन्त्रे विशेष्यभूतेन्द्रमा-
 त्रप्रकाशनेन मन्त्रस्याऽपूर्वीयदेवतात्वाश्रयवाच्यभूतेन्द्रप्रकाशना-

मत्वेनाऽप्युपपत्तेः । मनोतास्यामिशब्दे तु देवतावाचिमनोतापिद-
 सामानाधिकरण्येन क्लृप्ताङ्गीकरणमित्युक्तं(१) मन्त्राधिकरणे ।
 अतश्च यथापठितस्वाऽप्युपपत्तेर्नोत्कर्षापत्तिः । अथ वा. पूषानु-
 मन्त्रणमन्त्रवदुर्वलप्रमाणवाधेनोत्कर्षाङ्गीकारेऽपि न क्षतिः ।
 न च तत्र यागानुमन्त्रणमन्त्रसमाख्यावादिह सम्बन्धसामान्य-
 बोधकप्रमाणाभावेनोत्कर्षस्याऽप्यनुपपत्तेरानर्थक्यापत्तिः, ऐन्द्र-
 प्रागान्तरे तदभावेऽपि ऽपोतिष्टोमप्रकरणस्यैन्द्रग्रहाभ्यासे प्रकरण-
 स्यैव सामान्यसम्बन्धबोधकस्य सत्त्वेनोत्कर्षोपपत्तेः । अतश्च क-
 ष्च प्रकरण एवैन्द्रो यागस्तत्राऽस्य प्रगाथस्योत्कर्षेऽप्यर्थवत्त्वोपप-
 त्तिरिति ॥ २१ ॥

न त्वाम्नातेषु ॥ २-१-२२ ॥

न चैन्द्रस्य प्रगाथस्य प्रकरणे उत्कर्षसम्भवेऽप्येतेषु तत्त्वे-
 ष्वेन्द्राभ्याससन्निधावाम्नातेषु मन्त्रेषु "याम्पादशंसति, शि-
 पिबिष्टवतीशंसति, पितृदेवत्याशंसति, कुसुम्भकसूक्तमन्वाह, अ-
 ससूक्तं मण्डूकसूक्तं मृषिकसूक्तमन्वाहे"त्यादिविधिविहितेषु प्र-
 करणेऽपि यमादीनामभावात्तत्रोत्कर्षानुपपत्तेः, प्रकरणवदिर्भूते
 यमादिदेवत्वकर्मणि च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेनोत्क-
 र्षानुपपत्तेः, कुसुम्भकादीनां चाऽन्यत्राऽपि देवतात्वाभावेन सु-
 तरां तदनुपपत्तेर्नाऽर्थवत्त्वोपपत्तिरिति वाच्यम् ॥ २२ ॥

दृश्यते ॥ २-१-२३ ॥

सर्वेषामेवाऽर्थवत्त्वोपपत्तेः । तथा हि—मण्डूकसूक्तस्य सा-

क्रियां प्रति गुणप्रधानत्वमिति कृतं द्वितीयातृतीयाभ्यामिति वाच्य-
म् । (१) 'एन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्र हि मत्यपि इन्द्रगार्-
हपत्ययोः क्रतुसम्बन्धित्वेन प्रयोजनवत्त्वे, द्वितीयैव गार्हपत्यप्रा-
धान्ये प्रमाणम् । न च तत्राऽपि द्वितीयाया नियामकमात्रत्वेऽपि
कथं प्रमाणत्वमिति वाच्यम् । द्वितीयाभावे मन्त्रस्य लिङ्गादिन्द्रा-
र्थत्वस्यैवाऽवगमात्तस्याऽनियामकत्वाभावात् । गार्हपत्यमातिप-
दिकमात्रसमभिव्याहारस्य च लिङ्गविरोधे सामीप्यनिरूपकत्वे-
नाऽप्युपपत्तेः । अतो लिङ्गबाधेन गार्हपत्यमाधान्यं द्वितीयाप्रमा-
णकमेव । तथा सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयोरुभयोरपि निष्प्रयोजन-
त्वाविशेषे केवलतृतीयाकृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्व-
म् । अतश्च सत्येव द्वितीयाश्रुतिप्रामाण्ये निष्प्रयोजनत्वं सक्तु-
ष्वपवादः । सत्यपि च तृतीयाप्रामाण्ये दृष्टार्थत्वादि प्रयोजशेषा-
भिधारणस्थलेऽपवादः । अतस्सिद्धमदृष्टार्थत्वेऽपि सम्मार्गादीनां
गुणकर्मत्वम् ।

सूत्रं तु—न द्वितीया गुणत्वपरा, अपि तु प्राधान्यपरा, त-
दर्थत्वेन स्मृत्याऽनुशिष्टत्वात् । लोकवत् लोकसिद्धघटादिपदवद-
नुशिष्टार्थप्रतिपादकत्वस्योपपत्तेः । न चैवं सक्तुष्वपि तदापत्तिः,
तेषां निष्प्रयोजनकत्वात् । प्रकृते तु तेषां स्रुगादीनां क्रतौ शेष-
भावावगमात्प्रयोजनवत्त्वसिद्धेर्युक्तं गुणकर्मत्वमिति व्याख्येयम् ।

प्रयोजनं स्रुगुदाहरणे पूर्वपक्षे सम्मार्गसाधनीभूतस्रुचां प्रकृ-
तौ विवक्षितसङ्ख्यात्वात्कपिज्जाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्यैव शा-
स्त्रीयत्वात्पशवादी स्रुग्वदृद्धावपि तिस्र एव सम्मार्ष्टव्याः । सि-
द्धान्ते तु संस्कार्यत्वात्सर्वा एव सम्मार्ष्टव्याः । परिध्युदाहरणेऽ-
प्येकस्यैव परिधेः पूर्वपक्षे सम्मार्गः । तैत्तिरीयशाखास्यधुवच-

नान्तवाक्योदाहरणे तु त्रयाणाम् । सिद्धान्ते तु यावत्परिधि ।
अत्रेरपि पूर्वपक्षे एकस्यैवाऽऽहवनीयस्य । सिद्धान्ते त्वाहवनीय-
वृद्धौ सर्वेषाम् ।

यत्तु वार्तिके पूर्वपक्षे 'अग्निमुपनिधाय स्तुवत' इति वल्लौ-
किकस्याऽग्नेस्सम्मार्गाः, सिद्धान्ते त्वाहवनीयादीनां सर्वेषामिति
मयोजनमुक्तम्, तत् 'अग्निं सम्मार्गां' त्यस्य कल्पसूत्रकार-
वचनमूलभूतश्रुत्या आहवनीयमात्रविषयिण्या अनुपसंहारा-
भिप्रायेण । यदा तु तेनाऽऽहवनीयमात्रविषयेण सामा-
न्यवाक्यस्योपसंहाराः, तदा सिद्धान्तवत्पूर्वपक्षेऽप्याहवनीयस्यैव
सम्मार्गास्सिद्धान्तेऽपि च गार्हपत्यादीनामसम्मार्गात्पूर्वोक्तमेव म-
योजनं द्रष्टव्यम् । एवं पुरोडाशोदाहरणेऽपि पूर्वपक्षे एकस्यैव ।
सिद्धान्ते तु सर्वेषां पर्याग्निकरणमिति द्रष्टव्यम् । तथा (१) शाक्त्या-
नामयने 'तरसमयास्सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ती' त्यत्र पूर्वपक्षे
पर्याग्निकरणत्वेन पिष्टमयपुरोडाशस्सम्पादनीयः । न च तत्राऽपि
पुरोडाशोद्देशेन मांसविधानात्सवनीयपुरोडाशवत्पर्याग्निकरणपु-
रोडाशेऽपि मांसमाप्स्युपपत्तेर्न पिष्टमयोत्पादनम्, (२) द्वितीये पु-
रोडाशपदस्य जघन्यस्य (३) धानादिपञ्चके लिङ्गसमवायेन वृत्ति-

१. शक्तिनामकस्य ऋग्वेदगोत्रात्पञ्चा ऋषयश्शाक्त्याः, तैरनुष्ठितत्वात्
शाक्त्यानामयनमिति कर्मनाम । तच्च पार्द्धिश्शस्संवत्सरसाध्य स-
त्रम् । तत्र श्रूयते 'संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र
यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति'
इति । अस्याऽर्थः—प्रतिदिनं गृहपतिसंज्ञको यजमानस्तत्तद्दहस्सम्प-
न्धिक्रियाकलापसमाप्त्यनन्तरं मृगयार्थं यनं गच्छेत् । तत्र तेन ये मृ-
गा हताः तेषां मांसमानीय तेन सवनीयाः पुरोडाशास्सम्पादनीया
इति । केचुचिद्रूपान्तरेषु शाक्त्यानामयनमित्यपि पाठ उपलभ्यते ।

२. पू. मी. ३. ८. २३.

३. धानाः करम्भाः परिधायाः पुरोडाशः वयस्या इति पञ्च सव-

मङ्गीकृत्य सवनीयमात्रोद्देशेनैव तरसविधानस्य वक्ष्यमाणत्वेन पर्याग्निकरणपुरोडाशे तदप्राप्तेः ।

न चैवमपि सवनमध्यवर्तित्वेन तस्याऽपि सवनीयपदाभि-
धेयत्वोपपत्तेर्मांसप्राप्त्युपपत्तिः, सवनमध्यवर्तिनि दक्षिणादानादौ
सवनीयपदयोगाभावाद्योगरूढ्या सवनीयपदस्य धानादियागप-
ञ्चकवाचित्वावगतेः । अतश्च पर्याग्निकरणपुरोडाशे मांसप्राप्तेरभा-
वात्पुरोडाशपदस्य च लोके पिष्टापिण्डवाचित्वात्पिष्टपिण्डरूप एव
पुरोडाशस्सम्पादनीयः । तत्राऽपि च न व्रीहिमयत्वं यवमयत्वं वा
नियतम्, प्रकृतौ व्रीह्यादिवाक्यैर्यागीयपुरोडाशोद्देशेनैव ताद्विधाना-
त् । सिद्धान्ते तु क्लृप्तदर्शपूर्णमासप्रकृतिकसवनीययागपञ्चको-
द्देशेन मांसविधानात्प्रदेयपुरोडाशादिस्थानापन्नत्वात्तद्धर्मप्राप्तेः
पुरोडाशादिचतुष्टयस्थानापन्ने मांसे पर्याग्निकरणं भवत्येव ।

यद्यपि च प्रदेयत्वेन मांसविधानादर्थलोपाच्च नाऽवघात-
पेपणादिधर्मप्राप्तिर्मांसे सम्भाव्यते, तथाऽपि प्रकृतौ पर्याग्निकर-
णस्य प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वावगतेर्मांसे(१) प्राप्नोत्येव तत् । न चैवं
पेपणप्राप्त्यभावे तदर्थान्धिवापमन्त्रस्य 'धान्यमसी'त्यस्योहानू-
हचिन्ता(२) नवमे करिष्यमाणा निर्विषया आपद्येतेति वाच्यम् ।
तस्याः कृत्वाचिन्तात्वेनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

यत्तु न्यायसुधाकृता सवनीयपदोपेते वाक्ये अधिवापप्राप्त्य-
भावेऽपि छान्दोग्यशास्त्रास्ये(३) 'एतेन वै गौरीवितिःशशक्त्यस्तर-
समयपुरोडाशो यव्यावच्यां सर्वामृद्धिमाध्नीदि'ति वचने सवनीय-

नीयहर्षोपि । तत्र धानाः भ्रष्टयवाः । करम्भाः दधिमिध्रितास्तकवाः।
परिवापा लाजाः । पयस्या आमिक्षा इति ।

१. प्राप्त्यविघात इति क. पु. २. पु. मी. ९. १. १३. ३ ता. प्रा. २१. ७. २.

पदाभावात्पुरोडाशपदेनैव च तत्कार्योद्देशे लक्षणापत्त्या(१)पुरो-
 डाशमात्रोद्देशेन मांसविध्वगतेर्मासेन च पिष्टपिण्डरूपपुरोडाश
 स्य कर्तुमशक्यत्वेऽपि 'तरसपुरोडाशमन्नसंरोधादि'ति छान्दोग्य-
 सूत्रकृद्बचनादन्नमिथितेन तेन पुरोडाशोपपत्तेस्तत्र चाऽधिवा-
 पप्राप्तौ तन्मन्त्रोहानृहचिन्तोपपत्तिरित्युक्तम् ; तन्न, पुरोडाशपदे-
 नाऽत्र पिण्डमात्रं वा मतिपाद्यते लक्षणया, पिष्टपिण्डो वा ? ना-
 ऽऽद्यः, लक्षणापत्तेः । न द्वितीयः, तस्याऽन्नमात्रोपादानकस्य मां-
 सप्रकृतिकत्वानुपपत्तेः । तस्मात्पिष्टपिण्डप्रकृतिकस्यैवाऽस्य मांस-
 संस्कारकत्वेन विधीयते । ततश्च(२) "पयसा यैत्रावरुणं श्रीणा-
 ती" तिवत्संस्कारके तस्मिन् प्रदेयप्रकृतिधर्माणां पेपणादीनाम-
 प्राप्तेर्नोहचिन्तोपपत्तिः । अतश्च कृत्वाचिन्तात्वेनैव तदधिकरणो-
 पपत्तिः । ततश्च सवनीयपदोपेतवाक्ये पेपणाद्यप्राप्तावपि पर्वशि-
 करणप्राप्तिमत्त्वात्मयोजनोपपत्तिः ।

यत्तु भाष्यकारेण स्रुगुदाहरणे पूर्वपक्षे वरुणमघासेषु 'श-
 मीमयस्सुचो भवन्ति, हिरण्ययो वे' ति वाक्योक्तशमीमयत्वा-
 दीनां प्रधानाद्भूतस्रुगनुवादेनैव विहितत्वात्सम्मार्गाद्भूतस्रु-
 प्रकृतिमाप्तनानावृत्तीयत्वम् । सिद्धान्ते तु संस्कार्यत्वाच्छमीम-
 यत्वादीनामेव सम्मार्गइति मयोजनमुक्तम् ; तन्न, स्रुद्मात्रानुवा-
 देन शमीमयत्वविधानात्प्रधानस्रुद्विव सम्मार्गस्रुद्वपि शमीम-
 यत्वप्राप्तेः । न च प्रियङ्गुवत्प्रकरणात्प्रधानमात्रलाभः, प्रकरणस्य
 वाक्यसङ्कोचकत्वानुपपत्तेः । प्रियङ्गूनां तु चरुद्देशेन विहितानामपि
 चरोः प्रधानमात्रसम्बन्धित्वेन विधानाद्युक्तं प्रधानमात्रगामित्वम् ।
 अतश्च यथैव 'वेद्यां हवींष्यासादयती'त्यादौ प्रधानप्रकरणेन द-

विश्वशब्दसङ्कोचायोगादानर्थक्यपरिहारस्योपस्थित्यविशेषादङ्गप्रधानसाधारणापूर्वसाधनीभूतहविर्मात्रलक्षणयाऽप्युपपत्तेर्न वेद्यादेः प्रधानमात्रगामित्वम्, तथैव प्रधानप्रकरणेन सूत्रशब्दसङ्कोचायोगादतिदेशसहकृतेन च प्रधानवाक्येनोभयो(१)रूपस्थित्यविशेषादुभयाद्वैतमेव शमीमयत्वादीनाम् । न चाऽतिदेशेन सम्मार्गस्य वल्लोपकारनानावृक्षीयसुग्भिः शिष्टस्यैव प्राप्तत्वात्तदत्राधाय श्रुत्वपदसङ्कोचोपपत्तिः, प्राकृतनानावृक्षीयत्वावाधाय सूत्रपदसङ्कोचाङ्गीकारे(२) अङ्गगुणविरोधन्यायेन प्रधानसुक्षु नानावृक्षीयत्वानुग्रहेण सम्मार्गादिसुक्ष्वेव शमीमयत्वादिनिवेशोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु “अप्स्ववभृथेन चरन्ती” तिवद्गुपदेशेन प्रधानगतास्विव सम्मार्गगतास्वपि सुक्षु शमीमयत्वादिविधानात्प्रयाजादिगतास्विव तद्गतास्वपि प्राकृतनानावृक्षीयत्वबाधो गुण एव । न हीदमुद्गावृवेदस्यश्रपेनप्राकृताङ्गेपूद्गावृकर्तृकत्ववत्प्रयोगविधिद्वारकं प्रधानाश्रितमङ्गेष्ववतरति, येनाऽतिदेशापेक्षया दौर्बल्यं शङ्क्येत । अङ्गप्रधानसाधारणसुद्गमात्रानुवादेन विधानादपामिवाऽस्याऽप्यौपदेशिकत्वात्प्रावलयमिष्टमेव । अतश्च यथैव प्रयाजादिसुक्षु शमीमयत्वमाप्तिरुपपादनीया, तथा सम्मार्गसुक्ष्वपीति नाऽस्य प्रयोजनत्वोपपत्तिः ।

यस्वत्र वार्तिकेऽभ्युपगम्पाऽपि यथाकथञ्चिच्छमीमयत्वादेः प्रधानसम्बन्धं, न सम्मार्गसुक्षु नानावृक्षीयत्वमाप्तिस्सम्भवति, प्रधानसुग्भिरेवाऽङ्गानामपि प्रसङ्गात्कार्यसिद्धेस्स्वतन्त्रसुगाक्षेपकत्वानुपपत्तेः । अतश्च यथैव ‘दक्षिणास्तोमस्ये’ति वचनात्म-

यदपि चाऽऽप्युदाहरणे 'अप्स्ववभृथेन चरन्ती'त्यत्र पूर्वपक्षे सम्मार्गोऽग्नेः कर्तव्यः, सिद्धान्ते त्वपामिति प्रयोजनमुक्तम्, तदपि अवभृथे तस्याऽपूर्वत्वेन तदर्थं पुनः श्रूयमाणप्रयाजान् प्रयाजार्थं वा आसद्गुणकारकसम्मार्गमाप्स्यभावाद्यथाकथञ्चित्प्राप्त्यङ्गीकारेऽपि तृतीयान्तेनाऽवभृथपदेन साङ्गस्यैव करणत्वावगमाच्चरन्तीत्यनेन च साङ्गस्यैव प्रयोगविधानादपि च देशत्वात्साङ्गप्रधानविषयत्वस्य(१)एकादशे वक्ष्यमाणत्वेन सम्मार्गेष्वपामेः प्राप्तेरुपेक्षणीयम् । अत पूर्वोक्तान्येव प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि ॥

इति पञ्चम सम्मार्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठ स्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु सस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥ २-१-१३ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

इह स्तोत्रशस्त्राण्युदाहरणम् । तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्य गुणगुणिसम्बन्धकीर्तनं स्तोत्रम्, शस्त्रं च तदेवाऽप्रगीतमन्त्रसाध्यम् । तत्र किं तयोरारादुपकारकत्वं प्रयाजादिवत्, सत देवतादिरूपगुणिसमरणार्थत्वेन सन्निपत्योपकारकत्वमिति विचारः । अत्राऽपूर्वभेदोपयोगिचिन्तनात्पादाध्यायसङ्गतिः पूर्ववत् । अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणे श्रुतिग्रहणस्य द्रव्याङ्गताबोधकप्रमाणमात्रोपलक्षणत्वादिरापि गुण्यङ्गताबोधकलिङ्गसङ्गात्वेन पूर्वपक्षकरणादापवादिकी ।

वत्(१) “मण्डूकेनाऽग्निं विकर्षती”ति विहितमण्डूकप्रकाशकत्वे-
नाऽग्नाद्युपयोगः । न च तस्याऽनारभ्याधीतत्वेन सामान्यसम्ब-
न्धबोधकप्रमाणाभावः, मण्डूकसूक्तस्य प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस-
म्बन्धेऽवगते(२) आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गभूते चयने नि-
वेशोपपत्तेः । एवं मूपिकसूक्तस्याऽपि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्ग-
भूतयूपैकादशिन्यां निवेशः । तत्र च यद्यप्याखोर्न साक्षाद्दिनि-
योगः, तथाऽप्युपशये यूपे(३) “सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तो
ऽथोपशय एवाऽपशुरि”त्युपक्रम्य द्वेषाभावे “आखुस्ते पशुरिति
यूयादि” ति मन्त्रविधानेनाऽऽखुस्मृतिद्वारा लक्षणया तत्सम्ब-
न्धुपशयस्तुतिरिति द्रष्टव्यम् ।

ये तु याम्यादिमन्त्रास्तेषां प्रकरणे कथमपि निवेशासम्भवे-
नोत्कर्षायोगादन्यत्र च सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेनैव
तदप्रसक्तेरगत्या प्रकृतग्रहदेवतैव लक्षणया तैः प्रकाशयते । प्र-
योगाभावेन निपिद्धलक्षणानङ्गीकारे तु जपादिमन्त्रवद्याम्यादि-
मन्त्राणामप्यदृष्टार्थमुच्चारणं प्रकृतग्रहयागाङ्गत्वेन विधीयते । अ-
स्मिंश्च पक्षे स्तौतिशंसत्योर्गुणिविशेष्यकप्रकाशनलक्षकत्वाभावे-
ऽपि लक्षणयोच्चारणपरत्वमेव द्रष्टव्यम् ।

यदि त्वस्मिन् पक्षेऽदृष्टार्थत्वस्याऽऽवश्यकत्वे लक्षणाङ्गीकारे
प्रमाणाभावशंभवेत, ततो याम्यादिविषये गुणविशेष्यकगुणिस-
म्बन्धकीर्तनात्मकस्तोत्रशस्त्रविधानमेवाऽदृष्टार्थमङ्गीक्रियते । न
चैतावता सर्वत्रैव तथा प्रसङ्गः, अनुपपत्तेरभावात् । न च या-
म्यादिमन्त्रेषु आधारवन्मन्त्रवर्णकल्प्यदेवताङ्गीकारेण तद्वैवत्या-
गान्तरस्यैव कल्पयितुं शक्यत्वात्, किमिति सिद्धान्त्यभिप्रेतस्तो-
त्रशस्त्रादृष्टार्थताङ्गीकरणमिति वाच्यम् । याम्यादिमन्त्रैस्तुति-

भाषत्वरूपदेवतात्वकल्पनेऽप्याधारवद्द्रव्यसम्बन्धाभावे हविर्मा-
वत्वरूपदेवतात्वाकल्पनात् तदेककल्पयामानुमानानुपपत्तेः ।
अत एव जपादिमन्त्रेषु न यागान्तरकल्पनम् । किन्त्वदृष्टार्थत्वमेव ।

न चाऽन्येषु जपादिमन्त्रेष्वदृष्टार्थत्वेऽप्यत्र “यद्यज्ञस्य सा-
धनता व्यापद्येत अतो देवा अवन्तु न इति जपेत् अपि वाऽन्यां
वैष्णवीमि” त्यादौ विष्णुप्रकाशकस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गत्वेन
विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पकत्वेनोपपत्तेः कि-
मित्यदृष्टार्थत्वाङ्गीकरणमिति वाच्यम् । विधिवाक्यादेवैतस्य म-
न्त्रस्य यज्ञसाधनलोपनिमित्तवैशुण्यसमाधानार्थत्वेनाऽवगतत्वा-
दर्थान्तराकाङ्क्षानुपपत्तेः । अतो जपादिमन्त्रवदेव याम्पादिमन्त्रा-
णामदृष्टार्थत्वं सिद्धान्त्यभिप्रेतस्तुतिरूपत्वमेव वाऽङ्गीकर्तव्यम् ।

यत्तु मूले “वाचस्तोमे सर्वा ऋचस्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि
सामानि पारिप्लवं शंसती”ति विहिते शस्त्रे सर्वेषां मन्त्राणां वि-
नियोगाद्याम्यादीनामपि तत्रैवोत्कर्षः । यद्यपि च तत्र दृष्टविध-
या नोपयोगः, तथाऽप्यदृष्टद्वारैव तदुपपत्तिरित्युक्तम्, तद् वाचस्तो-
मेऽप्यदृष्टार्थतावश्यकत्वे याम्यादीनामपि सन्निध्यवाधार्थं प्रकृत
ग्रह एवादृष्टार्थत्वस्य न्यायत्वादुपेक्षितम् । यदि तु वचनेन
सन्निधानवाधान् प्रकृतग्रहसम्बन्ध इत्याशङ्क्येत, ततो दर्शपूर्णमा-
सादिप्रकरणपठितानां जपादिमन्त्राणामन्येषां च छिन्नादिवि-
नियुक्तानां वचनेन छिन्नादिवाधापत्तेर्न तदङ्गत्वसम्भवः । अयं
तु वाक्यस्याऽपि सामान्यविषयस्य विशेषनिष्ठछिन्नादिवाधकत्वा-
योग उच्येत, ततस्सन्निधानेऽपि तुल्यम् । तस्मात्पूर्वोक्तविधयेवा-
र्ष्यवस्त्वदर्शनं व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती

क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २-१-२४ ॥

नैन्द्रस्य प्रगाथस्योत्कर्षस्तम्भवी । स हि न तावत्पाकर-
णिक एवैन्द्रयागे, तस्याऽवान्तराधिकारविहितमन्त्रान्तरावरोधेन
तत्राऽस्य मन्त्रस्याऽनवकाशात् । नाऽपि क्रतुमकरणवह्निर्भूते इ-
न्द्रयागान्तरे । तत्र सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावेनोत्कर्षानु-
पपत्तेः । इन्द्रशब्देन मनोतास्थाग्निशब्दबन्धमहेन्द्रप्रतिपादनं तु लक्ष-
णा(१) भिया त्वर्यैव निरस्तम् । अवाशिष्यते तावद्यागवेलायां विशेष-
णयुक्तप्रकाशनेऽपि मन्त्रे विशेष्यमात्रप्रकाशनं नाऽनुपपन्नमिति ।

तत्रेदं वाच्यम्—स्तौतिशंसत्योर्गुणिप्रकारकगुणविशेष्य-
कबोधानुकूलव्यापारवाचित्वस्य, गुणिनिष्ठगुणतात्पर्यकबोधानु-
कूलव्यापारवाचित्वस्य वा 'वक्रकेशान्तो देवदत्त' इत्याद विवा-
ऽवधारणात् गुणिप्रकाशनार्थत्वे लक्षणापत्तेस्तौतिशंसतिवाच्य-
स्यैवाऽर्थस्य (२)विधेयत्वावगमात्तस्य च दृष्टार्थत्वासम्भवे अदृ-
ष्टार्थत्वकल्पनस्य फलमुखत्वेन प्रामाणिकत्वान्नाऽनुपपत्तिरिति ।
लोके हि वक्रकेशो देवदत्त इत्यत्र देवदत्ते वक्रकेशत्वप्रतिपादन
एव स्तुतिबुद्धिरुत्पद्यते, न पुनर्वक्रकेशत्वस्य देवदत्तविशेष्यता-
प्रतिपादने । तेन स्तौतिशंसतिपदशक्तिपर्यालोचनया प्रकाशनार्-
थत्वावगमाददृष्टार्थत्वाङ्गीकारेणाऽपि गुणिप्रकारकगुणविशेष्यक-
शब्दबोधानुकूलव्यापाररूपस्तुतिविधायित्वमेव युक्तम् । न च
'प्रयाजशेषेणे'तिवद्दृष्टार्थत्वानुरोधेन लक्षणाङ्गीकरणमप्यदोषः,
प्रकाशनस्य लिङ्गकल्प्यश्रुतिबलेनैव प्राप्तिसम्भवे लक्षणयैव तत्प्र-
तिपादनेऽपि विधिवैयर्थ्यात् । किञ्च दृष्टार्थत्वं किं त्वया मन्त्रा-
णामभ्युपगम्यते ? स्तुतेर्वा ? नाऽऽद्यः, ममाऽपि स्तुतिनिष्पाद-
कत्वेन तत्सत्त्वात् । नाऽन्त्यः स्तुतिस्वरूपस्यैव हानापत्तेः । त-
स्माद्भातुश्रुतिसंयोगात् प्रकरण एव स्तौतिशंसती स्तुतिरूप-

क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति सूत्रार्थः ॥ २४ ॥

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २-१-२५ ॥

“द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमो द्वादशशस्त्रोऽग्निष्टोम” इति श्रुतं द्वादशत्वं न प्रकाशनलक्षणार्थत्वेऽवकल्पते, प्रकाशनानां प्रत्यृचं प्रतिपदं वा भिन्नत्वेन द्वादशत्वानुपपत्तेः । प्रकाशनत्वेनैक्याङ्गीकारे सुतरां तदनुपपत्तेश्च । अस्मन्मते तु सत्यपि प्रत्यृचं स्तुतिव्यक्तीनां भेदे विधिभेदेन विधेयतत्तदनेकस्तुतिव्यक्तिवृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूतवैजात्यावश्यंभावात्तच्चज्जातिगतद्वादशत्वोपपत्तिः । तव तु प्रकाशनस्य सामर्थ्यप्राप्तत्वेनाऽविधेयत्वान्न वैजात्य(१)-कल्पने प्रमाणमस्ति ।

किञ्चाऽस्मन्मते वैजात्याकल्पनेऽपि तच्चद्विविधेन विधेयभावनाभाव्यस्याऽनेकस्तुतिजन्यापूर्वस्य भेदावश्यंभावात्तद्द्वादशत्वेनाऽपि स्तोत्रादिद्वादशत्वोपपत्तिः । प्रकाशनपक्षे तु तस्य दृष्टार्थत्वेनाऽपूर्वानङ्गीकारात् दृष्टप्रयोजनैक्यस्य च मत्यक्षवाधितत्वेन द्वादशत्वानुपपत्तिः । अतो द्वादशशब्देन स्तोत्राणां शस्त्राणां च पृथक्काक्षेपादपि न प्रकाशनलक्षणा ॥ २५ ॥

अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २-१-२६ ॥

प्रकाशनार्थत्वपक्षे अमिष्टुति “आग्नेया ग्रहा भवन्ती”ति वचनेन प्राकृतग्रहानुवादेनाऽग्निदेवताविधौ कृते प्राकृतदेवताबाधवत्तत्प्रकाशकमन्त्रवाधेनाऽग्निप्रकाशकमन्त्रान्तराणां न्यायादेव प्राप्तेः ‘आग्नेयीषु स्तुवत’इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । न चाऽस्य

प्राकृतमन्त्रेष्वेवाऽग्निपदोहप्रसक्तौ मन्त्रान्तराविधानेनाऽर्थवत्त्वमिति वाच्यम् । “पूयति वा य एतद्वचोऽक्षरं यदेनदूहति तस्माद्वचं नोहेदि” इति वचनेन ऋगूहनिषेधादर्थप्रकाशनरूपकार्यवलेनाऽऽग्नेयमन्त्रान्तरस्यैव प्राप्तेः । अस्मन्मते तु सत्यपि ग्रहाणामग्नेयत्वे कर्मासमवेतगुणिनिष्ठस्याऽपि गुणस्य कीर्तनेन स्तोत्रशस्त्रजन्यादृष्टसम्पत्पुपत्तेः प्राकृतानामेव मन्त्राणामुच्चारणप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं ‘आग्नेयीषु स्तुवत’ इति(१) सार्थकम् ॥ २६ ॥

अन्यश्चाऽर्थः प्रतीयते ॥ २-१-२७ ॥

‘सम्बद्धं वै स्तोत्रं शस्त्रं चे’ति श्रुत्या स्तोत्रशस्त्रयोस्तम्बन्धप्रतीतेस्तम्बन्धस्य च(२) भेदसाधनत्वात्स्तोत्रशस्त्रयोस्स्वरूपतः फलतो वा वैजात्यकल्पनया भेदोऽवधार्यते । न चाऽसौ प्रकाशनार्थत्वपक्षे सम्भवति । न च (३)स्तोत्रादावपि प्रगानाप्रगानकृतस्तम्भवत्येवेति वाच्यम् । स्वरूपतः फलतो वा भेदभानसम्भवे प्रगानाख्याङ्गकृत(४)भेदस्याऽन्याद्यत्वात् ॥ २७ ॥

अभिधानं च कर्मवत् ॥ २-१-२८ ॥

यदिदं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं सामान्याभिधानं, यच्चाज्यपृष्ठप्रवृत्तादिरूपं विशेषाभिधानम्, तदुभयमप्यारादुपकारकत्वपक्षे उपपद्यते, न तु संस्कारकर्मत्वपक्षे । संस्कारस्य संस्कार्यनिरूपणाधीननिरूपणीयस्य संस्कार्येणैवाऽवच्छेदसिद्धौ अवच्छेदकीभूतसंज्ञानपे-

१. वचनं नाऽनर्थकमिति. क. ख. पु.

२. भेदनिबन्धनत्वादिति. क. ख. पु.

३. तत्राऽपीति. क. पु.

४. भेदाङ्गीकरणस्येति. ख. पु.

सत्त्वात् । एवं सत्यपि यद्यारादुपकारकत्वग्राहकः स्तौतिशंस-
तिधातुरूपः श्रुतिसंयोगस्तंस्कारकर्मत्ववाधको न स्यात्,
ततो छिद्नेन संस्कारकर्मत्वस्पर्षेवाऽवधारणात् “अर्थं गृह्णात्पदा-
भ्यं गृह्णाती” तिबदगत्या सत्यप्यवच्छेदकान्तरे संज्ञावच्छिन्न-
मेव ज्ञातं कृतं कर्माऽभ्युदयकारि भवतीति कल्पनया संज्ञाऽप्य-
ङ्गीक्रियेत, न त्वेतदस्तीत्यत आरादुपकारकत्वमेव युक्तमुत्प-
श्यामः ॥ २८ ॥

फलनिवृत्तिश्च ॥ २-१-२९ ॥

(१) “स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्जस्वत्पयस्वदा मा स्तोत्रस्य स्तोत्रं
गम्यादिन्द्रवन्तो वनामहे भक्षीमहि मजापिषम्, सा मे सत्याशीर्य-
ज्ञस्य भूयादि” ति मन्त्रे भावनिष्ठान्तेन स्तुतपदेन स्तोत्रक्रियो-
पादानात्, स्तोत्रस्य मध्ये स्तोत्रमसि, तदेवं भूतं स्तोत्रस्योर्जस्व-
त्पयस्वद्भूत्वा मा आगम्यात्, इन्द्रवन्तः इन्द्रोपलक्षितदेवतावन्तो
वयं, त्वां याचामहे, मजापिषं भजेमहीति सेयं यज्ञपदलक्षितस्य
स्तोत्रस्याऽऽशीस्तत्या भूयादित्यर्थकस्तोत्रादेव फलं प्रार्थितं, न
देवतातः । यद्यपि च नेदं स्तोत्रस्य फलं करणविभक्तिसंयोगा-
भावेनाऽवगतक्रत्वङ्गभावस्य स्तोत्रस्य मान्त्रवर्णिकफलकल्पनानु-
पपत्तेः, तथाऽपि प्रधानफलमेवेदं परम्परासम्बन्धेन स्तोत्रा-
त्प्रार्थितं, लक्षणया वा स्तोत्रफलमेव क्रतूपकाराख्यम् । अतश्च
स्तोत्रक्रियातः फलप्रार्थनात्तस्या एव प्राधान्यम्, न देवतायाः ।
इतरथा हि देवतात एव फलं प्रार्थ्येत, प्राधानत्वात्, नाऽङ्गभू-
तात्प्रकाशनात् । किञ्च प्रकाशनस्य दृष्टफलस्य प्रत्यक्षगम्यत्वान्न

प्रार्थनार्हत्वं, स्तोत्रफलस्य त्वदृष्टत्वात्तदहृत्वमिति विशेषः । अत आरादुपकारकाण्येव स्तोत्रशस्त्राणीति सिद्धम् ।

प्रयोजनं प्राकृतग्रहानुवादेन विकृतौ देवतान्तरविधाने 'आग्नेयीषु स्तुवत' इत्येवंविधवचनाभावे प्राकृतानां मन्त्राणाम-
विकारेण प्रयोगः सिद्धान्ते । पूर्वपक्षे प्राकृतऋग्वाधेन वैकृतदैव-
त्यऋगन्तरागम इति (१)दशमे वक्ष्यते ॥ २९ ॥

इति षष्ठं स्तुतशस्त्राधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमं विधिमन्त्राधिकरणम् ॥ ७ ॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्द्यात् ॥ २-१-३० ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

एवं 'एष ह्यर्थो विधीयत' इत्यनेनोपक्षिप्तानां विधायकारूपा-
तानां "तानि द्वैध" मित्यादिना द्वैविध्यमुक्त्वा इदानीं प्रसङ्गा-
दाख्यातस्याऽपि क्वचिद्विधायकत्वं नाऽस्तीति प्रतिपाद्यते । य-
था(२) "न ता नशन्ति न दधाति तस्करो नासाममित्रो व्य-
थिरादघर्षति । देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभि-
स्सचते गोपातिस्सह" इत्यादिमन्त्रे "यस्योभयं हविरार्तिमाछे" दि-
त्यादौ ब्राह्मणे च ये यच्छब्दादिसमभिव्याहृता आख्यातशब्दा-
स्ते किं विधायकाः ? उत नेति संशयः । अत्राऽप्यपूर्वभेदोपयो-
गिन एव विचार्यमाणत्वात्पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । मासङ्गिकी-
त्वनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र 'आर्छेदि'त्यादौ असन्दिग्धलिङ्श्रवणात् यजते ददाति चेत्यादावपि स्तुत्युन्नीतलेहन्तत्वावधारणात् 'यजेत स्वर्गकाम' इतिवदेव विधायकत्वाविधातः । न च यञ्छब्दादिना प्रतिबन्धः, यञ्छब्देन गोपदार्थस्य सिद्धत्वद्योतनेऽपि "यदाग्नेयोऽष्टाकपाञ्च" इतिवद्यागसाधनत्वेन विध्युपपत्तेः । अत एव कर्तृसमानाधिकरणस्य यञ्छब्दस्यैव प्रतिबन्धकता न कर्मसमानाधिकरणस्येति सिद्धान्तिनोऽपि प्रवादः ।

वस्तुतस्तु गुणभूतेन यञ्छब्दादिना प्रधानभूतविधिशक्तिप्रतिबन्धस्याऽन्यात्पत्तात्कर्तृसमानाधिकरण(१)यञ्छब्दे सत्यपि न विधित्वव्याघातः । किञ्च यञ्छब्दादिकं प्राप्तिं द्योतयत्प्रतिबन्धकं वाच्यम् । सा यदि प्राप्तिः प्रमाणान्तरेणाऽस्ति तदा तेनैव प्रतिबन्धमिदं कृतं यञ्छब्दादिना । यदि नाऽस्ति ततो यञ्छब्दसद्भावेऽपि "य एव विद्वानग्निं चिनुत" इतिवदमाप्तार्थकत्वादेव विध्युपपत्तेर्न यञ्छब्दादेः प्रतिबन्धकता संभवति ।

वस्तुतस्तु एतस्य मन्त्रस्य गोद्रव्यकानुबन्धपद्युपुरोटाशानुनिर्वाप्यदैविकहवियोगे चरुद्रव्यके गोद्रव्यकयाऽप्याग्नेन विनियुक्तत्वात्तत्र च चरुद्रव्यकत्वाद्गोद्रव्यकत्वामावेन तत्र विनियुक्तस्याऽप्यस्याऽप्राप्तस्वतन्त्रगोद्रव्यकयागविधायकत्वोपपत्तिः । न च साक्षाच्छोषिणि दैविकहवियोगे गोद्रव्यकत्वामाप्तावपि तच्छोषणामनुबन्धवार्या गोद्रव्यकत्वस्य प्राप्तत्वादविधायकत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं यथाकथञ्चित्प्राप्तिसंभवेऽप्यभ्यासात्कर्मान्त्र-

रत्वोपपत्तेः । अतश्च 'यजेत स्वर्गकाम'(१) इतिविध्याख्यातव-
न्मन्त्रगतस्याऽप्याख्यातस्य विधिरूपैकप्रयोजनकत्वमेव । वि-
धायकशब्दत्वस्योभयत्र समानत्वादिति सूत्रार्थः । अत्र च
मन्त्रग्रहणं यच्छब्दादिसमभिव्याहृताख्यातमात्रोपलक्षणम्, न
तु स्वतन्त्रम्, "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेते" त्यादाव-
भियुक्तप्रसिध्या मन्त्रत्वेऽपि विधायकत्वाङ्गीकारात् । 'यस्योभ-
यमि'त्यादौ च ब्राह्मणे यच्छब्दादिसमभिव्याहारे तदनङ्गीका-
राच्च । अतश्च सर्वस्याऽप्यत्रोदाहरणत्वेऽपि प्रायशो यच्छब्दादि-
समभिव्याहारस्य(२) तेष्वेव सस्वात्सूत्रे मन्त्रग्रहणम् ॥ ३१ ॥

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधा-
नवाची स्यात् ॥ २-१-३२ ॥

(सिद्धान्तः)

नैते विधायकाः, 'यजेत' इत्यादीनां लट्लेट्साधारणत्वेन
विध्यर्थकत्वानिश्चयात् । न च(३) स्तुत्या तन्निश्चयः, विधेरभावे
स्तुतेरेवाऽनिश्चयेन तस्यास्तदनिश्चयकत्वात् । न च "वसन्ताय
कपिञ्जलानालभेते"त्यादिवदप्रामाण्यकत्वमेव तन्निश्चयकम्, गो-
द्रव्यकस्य यागदानादेरनूबन्ध्याकूपस्य तदन्यस्य वा बहुशः प्रा-
प्तत्वेन तदसिद्धेः । अत एव न विधिपुनश्चरणरूपादभ्यासा-
त्कर्मान्तरत्वं शङ्काम्, विधित्वस्यैवाऽनिश्चयेनाऽभ्यासस्वरूपा-
भावात् । विध्यभावेऽपि पुनश्श्रुतिमात्राद्भेदस्तु पुनश्श्रुतेस्स्मर-
णार्थत्वेनाऽप्युपपत्तेरनन्यपरत्वाभावादयुक्तः । किञ्च यद्यप्यत्र

१. इत्यख्यातयदिति क. पु. २. मन्त्रेष्वेवेति. क. छ. पु.

३. स्तुतिरेय तन्निश्चयिकेति क. ख. पु.

विधायको लिङ्गादिरश्रोप्यत, तथाऽपि यच्छब्दादिना विधिशक्तिप्रतिबन्धान्नाऽस्य विधायकत्वोपपत्तिः ।

तथा हि—यच्छब्दस्तावत्स्वसमभिव्याहृतार्थस्य सिद्धताद्योतयन्प्राप्तिमपेक्षते । अस्ति चाऽत्र सा । अतो गोद्रव्यकयागदानादेरनूद्यमानस्याऽज्ञातज्ञापनैकस्वभावविधिविषयत्वायोगस्स्पष्ट एव । न च यच्छब्दस्य स्वार्थमात्रे सिद्धताद्योतकत्वाद्गोस्वरूपानुवादेऽपि तस्य साधनत्वेन विध्युपपत्तिरिति वाच्यम् । यः पाकं करोति स भुङ्क्ते इत्यादौ यच्छब्दयोस्वसमभिव्याहृतमात्रे सिद्धत्वद्योतकताव्युत्पत्तेः । अतश्च याभिर्घजते, याश्च गा ददाति, ता न नश्यन्ति, न च तस्करो दध्नोति, न वासां अभिष्रकृता व्यथा अभिभवति, गोस्वामी च ताभिस्सह चिरं नन्दतीति यच्छब्देन समभिव्याहृते गोद्रव्यके यागदानादावपि सिद्धताप्रतीतेर्न विधेयतोपपत्तिः । यच्छब्दस्य समभिव्याहृतवृत्तिसिद्धताद्योतकत्वादेव च यत्र कर्तृसमभिव्याहारस्तत्र कृत्याश्रयत्वरूपस्य कर्तृत्वस्य सिद्धताप्रतीतौ कृतेरपि तत्प्रतीतेर्विधेयत्वानुपपत्त्या विधिशक्त्यनुपपत्तिः ।

यत्र तु कर्ममात्रसमभिव्याहृतो यच्छब्दस्तच्छब्दसमभिव्याहृतश्च विधिः, तत्र सत्यपि कर्मस्वरूपस्याऽनुवादे कर्तृव्यत्वेन विधानोपपत्तेः न विधिशक्तिप्रतिबन्धकता यच्छब्दस्य । प्रकृते तु विधेर्यच्छब्देनैव समभिव्याहाराद्युक्ता प्रतिबन्धकतेति विशेषः । एवं सत्यपि यदि कयञ्चिदप्यालोच्यमाने प्राप्तिर्न सम्भाव्येत, ततो 'यदाग्नेपोऽष्टाकपाल' इतिवद्यच्छब्दस्य स्वार्थमात्र(१)सिद्धत्वद्योतकतामङ्गीकृत्य विधेर्विधायकत्वोपपत्तेर्न शक्तिः प्रातिबन्धयेत् ।

न त्वेतदस्ति, गोद्रव्यकस्य यागदानादेर्बहुशः प्राप्तत्वात् ।

यत्तु सत्यपि यच्छब्दस्य विधिविरोधित्वे प्रधानभूतत्वाद्धि-
धनुग्रह एव न्याय्यः, न गुणभूतयच्छब्दानुग्रह इत्युक्तम्, त
त् 'उच्चैर्ऋचा क्रियत' इत्यादौ प्रधानभूतस्याऽप्युपसंहारस्यस्य वि-
धेरुपक्रमस्थेन गुणभूतेनाऽप्यर्थवादेन बाधस्य बक्ष्यमाणत्वादाकि-
ञ्चित्करम् ।

वस्तुतस्तु विधिवदेव यच्छब्दस्याऽपि प्रधानभूतार्थभावना-
न्वयित्वात् विधिं प्रति तस्य गुणत्वम् । यदि परं पदान्तरत्वा-
त्तदपेक्षया विमकर्षशङ्कयेत, ततः "ऐन्द्रं पञ्चशराव" मित्यनेन
वाक्यभेदापत्तेः (१) 'हेतुहेतुमतोरि'त्यनुशासनैवयथर्पापत्तेश्च विधि-
शक्तिप्रतिबन्धोऽनुसन्धेयः ।

एवं यदिशब्दस्याऽपि निमित्तपरत्वेन प्राप्तिद्योतकत्वाद्धि-
धिविरोधित्वं द्रष्टव्यम् । अतश्चाभयत्राऽपि लिङ्श्रवणं 'हेतुहेतु-
मतोरि'ति स्मृतेर्हेतुरूपनिमित्तत्वादिपरम् । यजते ददातीत्यत्र तु
(२) लिङोऽश्रवणाल्लडन्तत्वस्यैव निश्चयः । एवं "अग्नीदग्नीन्वि-
हरे" त्यत्र सम्बोधनविभक्तेर्वक्त्रभिमुखश्रोतृमात्रविषयत्वाद्देदे च
वक्तुरभावाद्धिधेश्चाऽभिमुखानभिमुखसर्वपुरुषसाधारणत्वाद्धिरु-
द्धस्वभावेनाऽऽमन्त्रणेन विधिशक्तिप्रतिबन्धः । अतश्च लोटप्यत्र
नाऽलौकिकविधेर्यकः, किन्तु (३) "प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृ-
त्याश्चे" ति चकारात् प्रैपार्थक एव, लौकिकप्रवर्तनार्थको वा ।

यत्तु न्यायमुवाकृता सम्बोधनविभक्तिसमभिव्याहृतस्य
लिङादेः प्रमाणान्तरमवृत्तपुरुषप्रवर्तकत्वावगमादप्रवृत्तप्रवर्तना-
त्मकविधिशक्तिव्याघात इत्युक्तम्, तत् लोके प्रमाणान्तरानधिग-
मेऽपि देवदत्त गामानयेत्यादौ सम्बोधनविभक्तिप्रयोगदर्शनादुपे-

सितम् । एवं ददामि गृह्णामीत्यादौ तावत्लङ्घनत्वादेव न वि-
 धिशक्तिः । विशेषतश्चाऽस्मदर्थविषयोत्तमपुरुषान्तत्वेन परप्रवर्त-
 नात्मकविधिविरोधित्वम् । अतश्च यत्राऽपि अहं दद्यामित्यादौ
 लिङ्गः श्रवणमुत्तमपुरुषे, तत्राऽपि लिङ्गः स्वनिष्ठप्रवर्तनापरत्वमेव
 लक्षणया, न तु परप्रवर्तनात्मकाविधाचित्त्वमिति विवेकः ।
 अतश्च यच्छब्दादिचतुष्टयस्य प्रतिबन्धकत्वात् तत्समभिव्याह-
 तस्य लिङ्गादेर्न विधायकत्वम्, अपि तु प्रमाणान्तरसिद्धानुवा-
 दकत्वमेव । न चैवमानर्थक्यम्, ब्राह्मणगतानां निमित्तादिप्रति-
 पादकतया विध्यपेक्षितोद्देश्यसमर्पणेनोपयोगस्य वक्ष्यमाण-
 त्वात् । मन्त्रगतानां तु यद्यपि विधेयसमर्पणेन वा उद्देश्यसमर्प-
 णेन वा न विध्युपयोगः । नाऽपि स्तावकत्वेन, दूरस्थानां पदै-
 कवाक्यत्वेन तावत्तस्याऽनुपपत्तेः, पदार्थाविधया स्तुतिमात्रलक्ष-
 णायामपि स्वार्थबोधे समाप्त्यभावेन वाक्यैकवाक्यत्वेनाऽऽप्यनु-
 पत्तेश्च, तथाऽपि परिशेषान्मन्त्राधिकरणन्यायेन प्रयोगकाले ऽर्था-
 विधायकत्वेनैव । अर्थोऽपि च यत्र प्रयोगसमवेतस्तत्र तदभिधानं
 दृष्टार्थम्, नो चेद्दृष्टार्थमिति विवेकोऽपि तत्रैव द्रष्टव्यः ।

सूत्रे च अपिषाशब्देन मन्त्रब्राह्मणसाधारण्येन विधायकत्वे
 निरस्ते ब्राह्मणगताख्याते निमित्तपरत्वं वक्ष्यमाणत्वादुपेक्ष्य म-
 न्त्रगते तस्मिन्नर्थाभिधानव्यापारकत्वं मन्त्राधिकरणसिद्धयेव
 स्मारितमिति द्रष्टव्यम् । प्रयोजनं स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

इति सप्तमं मन्त्राविधायकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथाऽष्टमं मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ २-१-३३ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

पूर्वाधिकरणे उपलक्षणतया मन्त्रशब्दप्रयोगादुपस्थितस्य मन्त्रस्येह लक्षणं प्रसङ्गादुच्यते । तत्र च(१) “अहे युद्धिय मन्त्रं मे गोपाय । यमृपयस्त्रयीविदा विदुः । ऋचस्सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सता” मिति मन्त्रे प्रयुक्तस्य मन्त्रपदस्याऽर्थ-क्यनाद्वेदाव्ययविचारवत् पदार्थविचारस्याऽपि शास्त्रे कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञानाञ्छास्त्रसङ्गत्युपपत्तिः । मन्त्रनियमादृष्टरूपापूर्व-भेदोपयोगिमन्त्रभेदसिद्धपर्यत्वाच्च पादाध्यायसङ्गतिः । यद्यपि तत्तददृष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदानुपूर्विकत्वेनैव कारणता, तथाऽपि ‘यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि स’ इत्यभिप्रेत्येदम् । प्रासङ्गिकी त्वनन्तरा ।

तत्र यथाश्रुतसूत्रस्वारस्यात्तावत् प्रयोगकाले अर्थप्रकाशकत्वं मन्त्रत्वमिति लक्षणं प्रतीयते । अत्र प्रयोगकाल इति विशेषणान्न विधावतिप्रसङ्गः । जपेऽपि चाऽदृष्टार्थमर्थप्रकाशनाद्वाऽव्यापकत्वम् । वस्तुतस्तु मन्त्रकाण्डसमाम्नाते(१) ‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभे-ते’त्यादौ मन्त्रे विधायकत्वाङ्गीकारेणाव्यापकत्वापत्तेः । ब्राह्मण-स्याऽपि च मन्त्राभावे स्मारकत्वस्य(२) पञ्चमे वक्ष्यमाणत्वेन तत्राऽतिव्याप्यापत्तेः । अनृचसामादिमन्त्रेषु च कथमप्यर्थप्रकाशक-त्वायोगेनाऽव्यापकत्वाच्चैतल्लक्षणायोगेनाऽभियुक्तानां मन्त्रप-दवाच्यत्वप्रकारको यो निश्चयस्तद्विषयत्वं मन्त्रत्वमिति लक्षणमेव

सर्वव्यापकं सूत्रकृदभिप्रेतमिति प्रतीयते ।

ननु तत्राऽपि मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकानिश्चये वाच्यत्वप्रकारकनिश्चयायोगेन कथं लक्षणप्रसिद्धिः ? न हि मन्त्रत्वं नाम जातिः, यत् मन्त्रपदशक्यतावच्छेदकत्वेन निश्चय्येत, तथात्वे वेदत्वश्रुक्तादिवदेव गत्वादिना साङ्कर्यापत्तेः, अनेकवर्णाभिव्यक्तीनां यौगपद्याभावेन मन्त्रत्वस्याऽभिव्यक्त्यनापत्तेश्च । नाऽप्युपाधिः, स हि यदि मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारकप्रसिद्धिविषयत्वाख्यः, ततोऽन्योन्याश्रयता । यदि त्वन्यः, ततस्तस्यैव लक्षणत्वोपपत्तेर्नैतस्य सूत्रकृदभिप्रेततेति चेत्-न; अखण्डोपाधिरूपस्यैव वेदत्ववन्मन्त्रत्वस्य मन्त्रपदवाच्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारात् । अतश्च तदवच्छेदेन वाच्यत्वेऽवधारिते तत्प्रकारकनिश्चयाविषयत्वस्य लक्षणत्वोपपत्तिः ।

ततश्च सूत्रम्--तदर्याभिधानं चोदकं प्रयोजकं येषां तेषु मन्त्राख्येत्वेवं यथाश्रुतमाभासमानमपि, तच्चोदकेषु मन्त्राध्येषु या मन्त्राख्या मन्त्रपदवाच्यत्वप्रकारिका प्रसिद्धिः सैव विषयतासम्बन्धेन मन्त्रलक्षणमिति व्याख्येयम् । यानि तु वृत्तिकारेणाऽस्यन्तत्वत्वान्तत्वादीनि मन्त्रलक्षणान्युक्तानि तानि अस्यन्तत्वस्य स्वान्ते, त्वान्तत्वस्य चास्यन्तेऽभावेनाऽव्यापकत्वापत्तेर्भाष्यकारेणैव दूषितानीति ग्रन्थगौरवभयान्नेह प्रपञ्च्यन्ते ॥ ३३ ॥

इत्यष्टमं मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ नवमं ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ २-१-३४ ॥

मन्त्रलक्षणप्रसङ्गात्(१) “एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषी”त्यत्र वेदे प्रयुक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्याऽर्थपरिज्ञानार्थं ब्राह्मणलक्षणमुच्यते—मन्त्रातिरिक्तवेदत्वं ब्राह्मणत्वमिति । अतश्च विधिवाक्यानि अर्थवादा उपनिषदश्च सर्वमपि ब्राह्मणम् । अत्र च ब्राह्मणत्वमपि मन्त्रत्ववदेवाऽखण्डोपाधिरूपं ब्राह्मणपदशक्यतावच्छेदकम् । अन्यथा मन्त्रातिरिक्तवेदत्वरूपब्राह्मणत्वस्येव ब्राह्मणातिरिक्तवेदत्वरूपस्य मन्त्रत्वस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविहात् । अतश्च यत्राऽभियुक्तानां ब्राह्मणमिति प्रसिद्धिः, तत् ब्राह्मणमिति लक्षणस्याऽपि मन्त्रवद्वक्तुं शक्यत्वेऽपि, रुचिवैचित्र्यान्मन्त्रातिरिक्तवेदत्वमेव ब्राह्मणं सूत्रकृता लक्षितम् । अथवा नैवेदं सूत्रं लक्षणाभिधानार्थम्, अपि तु शेषे मन्त्रातिरिक्तवेदभागे ब्राह्मणशब्दस्य येन केनचिल्लक्षणेन सुज्ञानत्वान्न मया लक्षणं वाच्यमिति लक्षणावक्तव्यत्वाभिधानार्थमेव व्याख्येयम् । अत एवाऽग्रे मन्त्रप्रस्तावोऽपि सङ्गच्छते । अत्राऽपि यानि वृत्तिकारेणैतिकरणबहुलत्वादीनि ब्राह्मणलक्षणान्पुक्तानि तान्यव्यापकत्वापत्तेर्भाष्यकारेणैव दूषितानीति नेह प्रपञ्च्यते ॥ ३४ ॥

इति नवमं ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ दशमं ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि

विभागस्स्यात् ॥ २-१-३५ ॥

(विषयसंशयौ)

‘तद्योदकेषु मन्त्राख्ये’त्यनेन लक्षणद्वयसूचनात्कस्य मुख्य-
त्वं कस्य चाऽभ्युच्चयतेति विवेकायेदमधिकरणम् । प्रकृतितोऽ-
तिदेशेन प्राप्ते “अग्नये जुष्टं निर्वपामी”ति मन्त्रे कार्यवशेन वि-
कृतौ प्रक्षिप्यमाणमग्निपदस्थाने मूर्यादिपदमूहः । “आर्षेयं वृणी-
त” इति विधिवशादुच्चार्यमाणः काश्यपादिः प्रवरः । ‘यजमानस्य
नाम गृह्णाती’त्यादिविधित उच्चार्यमाणं देवदत्तपदं नाम । तदेता-
न्यूहप्रवरनामधेयानि किं मन्त्राः उत नेति विचारः । केचित्तु
मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदस्य द्वैराश्ये निरूपिते प्रसङ्गात्प्रत्यक्षपठित
एव वेदे द्वैराश्यं, न त्वनुमित इति वक्तुमूहादीनां द्वैराश्यबहिर्भा-
वोऽनेन प्रतिपाद्यत इत्याहुः । तेषां ‘अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वत्वमि’
तिवदब्राह्मणत्वमित्यपि सूत्रापत्तेः उपेक्षैव युक्ता ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र प्रयोगकाले अर्थाभिधायकस्यैव मन्त्रपदवाच्यत्वाद्वा-
दीनां चाऽर्थाभिधायकत्वस्य स्पष्टत्वात् मन्त्रपदैकवाक्यत्वाच्चिपां
मन्त्रत्वम् । अन्यथा ह्यमन्त्रैकवाक्यतापन्नानां मन्त्राक्षराणामपि
श्लोकैकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षरवदमन्त्रत्वापत्तिः । ऊहे तु मन्त्रा-
न्तर्गताग्निपदस्यागादप्यवशिष्टाक्षरेषु सा । अस्मन्मते तु मन्त्र-

भूतामिपदयुक्तानामिव मन्त्रभूतसूर्यादिपदयुक्तानामपि मन्त्र-
त्वोपपत्तेर्नाऽयं दोषः । तस्माद्हादीनामपि मन्त्रत्वमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—पूर्वमूत्रव्युत्पादिताव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदूषणवशे-
नैतल्लक्षणायोगस्य स्पष्टत्वादभियुक्तप्रसिद्धिविषयत्वस्यैव तल्लक्षण-
त्वं वाच्यम् । अनश्रोहादीनां तदभावेन मन्त्रत्वायोगस्स्पष्ट एव । न चै-
तावता तदेकवाक्यतापन्नमन्त्राक्षराणाममन्त्रत्वापत्तिः, मन्त्रत्वप्र-
त्यभिज्ञानस्य दृढत्वात् । अत एव कर्मकाले याज्यान्तःप्लुतिकरणेऽ-
पि न मन्त्रत्वहानिः । यत्र तु श्लोकाद्येकवाक्यतापन्नद्वित्रिमन्त्राक्षरेषु
न मन्त्रत्वप्रसिद्धिरभियुक्तानाम्, तत्र मन्त्रत्वे प्रमाणाभावस्स्पष्ट एव ।
अतश्चोहादिष्वभियुक्तप्रसिध्यभावेनाऽमन्त्रत्वेऽपि तदेकवाक्य-
तापन्नानामक्षरान्तराणां तत्सत्वान्मन्त्रत्वोपपत्तिः । एवञ्च 'ऐरं
कृत्वोद्देयमि'त्यादाविरापदस्य मन्त्रत्वप्रसिध्यभावेनाऽमन्त्रत्वेऽपि
तदेकवाक्यतापन्नाक्षरान्तराणां मन्त्रत्वोपपत्तिः । गिरापदे मन्त्रत्व-
प्रसिद्धिस्तु अध्ययनकाले, पारायणादौ चोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् ।

यत्तु वार्तिके इरापदस्य 'ऐरमि'ति विधिवाक्ये तद्विदान्तर्ग-
तत्वेनाऽऽम्नातत्वादस्यैव मन्त्रत्वमित्युक्तम्, तत् ब्राह्मणे समाप्ना-
तस्याऽपि मन्त्रप्रसिध्यविषयत्वेन मन्त्रत्वायोगात् 'वसन्ताय कपि-
ज्जलानालभेते'त्यादिवन्मन्त्रकाण्डे पाठाभ्युपगमेऽपि वा ऐरपदस्यैव
पठितत्वेन मन्त्रत्वापत्तेस्तद्विधेयस्येरापदस्य वस्तुतः पाठाभावेन
मन्त्रत्वानुपपत्तेरतिशयार्थमिति द्रष्टव्यम् । एवं यत्राऽपि मूक्तवाका-
दौ "आशास्तेऽयं यजमानोऽसा" इति सर्वनामसंप्लुक्तमन्त्राम्ना-
नम्, तत्राऽप्यसावित्यस्य स्वाध्यायकाले, मन्त्रस्याऽपि कर्मकाले
तत्पदस्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्य स्वरूपेणाऽपाठादभि-

युक्तप्रसिद्धिविषयत्वानुपपत्तेरमन्त्रत्वम् । न च सर्वनाम्नि मन्त्र-
ताप्रसिद्धेस्तत्रानर्थक्ये तदनुमेयदेवदत्तादिपदविषयत्वकल्पनान्म-
न्त्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । सर्वनाम्न्यपि मन्त्रत्वप्रसिद्धे-
स्स्वाध्यायोपयुक्तत्वात् । अतोऽग्राऽपि देवदत्तादिपदे मन्त्रत्वो-
क्तिरतिशयार्थैव वार्तिके द्रष्टव्या । तस्मादभियुक्तप्रसिद्ध्याविषय-
त्वाद्युक्तमूहादीनाममन्त्रत्वम् ।

प्रयोजनं--पूर्वपक्षे ऊहादिभ्रेषे मन्त्रभ्रेषानिमित्तं प्रायश्चित्तम् ।
सिद्धान्ते त्वद्भ्रेषानिमित्तकमेव । मन्त्रत्वनिमित्तकशब्दविकारा-
दिसदसन्नावश्च । सूत्रं स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

इति दशमं ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

अथैकादशं ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तेषामृग्यत्राऽर्थवशेन पादव्यवस्था ॥२-१-३६॥

एवं लक्षणस्थिरीकरणेन (१)मन्त्रपदे व्युत्पादितेऽधुना प्र-
सङ्गात्तद्वान्तरभेदरूपस्य ऋगादेः “अहे बुध्निय मन्त्रं मे गो-
पाये”ति वेदस्थऋगादिपदार्थज्ञानार्थं लक्षणमुच्यते । तेषां मन्त्रा-
णां मध्ये यत्र पादव्यवस्था ‘त्रिपदा गायत्री’ ‘चतुष्पदा बृहती’
त्यादिका सा ऋक् । अथवाऽस्मिन्नसरे पादसमाप्तिः, नाऽस्मिन्निति
पादव्यवस्था यत्र सा ऋक्, वृद्धव्यवहारे तादृशमन्त्र एव ऋक्श-
ब्दप्रयोगात् । सा च पादसमाप्तिः क्वचिदर्थवशेन । यथा (२) ‘अग्नि-
मीले पुरोहितमि’त्यत्र । न चाऽत्र ऋगर्थार्थवसानात्कथमर्थवशेन

पादस्य समाप्तिः ? ऋगर्थपर्यवसानेऽपि 'ईल' इत्याख्यातपदाद-
वान्तरार्थपर्यवसानोपपत्तेः । एवमपरयोरपि पादयोरेतदाख्याता-
नुपङ्गेणैवाऽर्थपर्यवसानं द्रष्टव्यम् । अतो युक्ताऽर्थवशेन पादव्यव-
स्था । क्वचिच्च(१) "अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभि" रित्यादौ लघुगुर्वक्षर-
साम्यारूपवृत्तवशेन "अग्निमील" इत्यादौ चाऽक्षरसङ्ख्यानिय-
मलक्षणछन्दोवशेन, (२) "तमुस्तामिन्द्रं न रेजमान"मित्यादौ चाऽ-
ल्पवैषम्येणैव पादव्यवस्था । अत एव सूत्रे अर्थवशग्रहणं वृत्तव-
शादेरुपलक्षणार्थम् । तदपि च न लक्षणान्तर्गतम्, पादव्यवस्थाव-
वन्मन्त्रत्वरूपस्यैव लक्षणस्याऽनतिप्रसक्तत्वात् ॥ ३६ ॥

इत्येकादशं ऋगलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वादशं सामलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

गीतिषु सामाख्या ॥ २-१-३७ ॥

अत्र 'तेपामि'त्यनुष्टरया मन्त्रगतगीतित्वस्य सामशब्दार्थता
लभ्यते । अतश्च न लौकिकगीतावतिप्रसङ्गः । अभियुक्तव्यव-
हाराच्चाऽस्याऽपि शब्दार्थत्वावधारणम् । न चैवं वैदि-
कगीति(३)विशिष्टमन्त्रेऽभियुक्तप्रयोगान्मन्त्रस्याऽपि वाच्यता-
पत्तिः, मन्त्राणां व्यक्तिन्यायेन लक्षणयाऽपि भानोपपत्तौ
अतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । विस्तरेण चैत-
त्(४)सप्तमे उपपादाविव्यापः । न चैवं पौनरुक्त्यम्, सामश-

१ ऋ. सं. १. १. १. २. ऋ. सं. ७. १. १.

३ विशिष्टे मन्त्रस्याऽपि वाच्यतापत्तिरिति. ख. पु.

४ पू. मी. ७. २. १.

ब्दस्य गीतिमात्रवाचित्वे तद्विशिष्टमन्त्रवाचित्वे वा, उभयथा ऋग्यजुर्भ्यां(१)विवेकोपपत्तेर्गीतिमात्रवाचित्वस्येहाऽनुपयोगेनाऽवाच्यत्वात्, सप्तम एव ऋगन्तरे अतिदेशसिद्ध्यर्थमवश्यवाच्यत्वात् । इह सप्तमसिद्धस्यैव गीतिमात्रवाचित्वस्य अनागतवेक्षणैः शिष्यहितार्थं कथनेन पौनरुक्त्यनापत्तेः । यथा च तस्य नाऽऽकृत्यधिकरणेन पौनरुक्त्यं, तथा सप्तम एव उपवादयिष्यामः । यत्तु(२) नवमे पुनर्गीतिमात्रवाचित्वकथनं, तदुत्तरविवेक्षार्थं(३) स्मरणार्थमिति तत्रैव वक्ष्यते ॥ ३७ ॥

इति द्वादशं सामलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशं यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

शेषे यजुश्शब्दः ॥ २-१-३८ ॥

ऋक्सामभिन्नं यत्प्रश्लिष्टाक्षरमन्त्रजातं तद्यजुः । स्तोभाक्षराणामपि यजुष्टान्नातिव्याप्तिः ॥ ३८ ॥

इति त्रयोदशं यजुर्लक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशं निगदाधिकरणम् ॥ १४ ॥

निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ २-१-३९ ॥

(विषयसंशयौ)

‘शेषे यजुश्शब्द’ इत्येतदाक्षेपेणेदमारभ्यते । सन्ति निगदा नाम प्रायशः परसम्बोधनार्था मन्त्राः ‘अग्नीदग्नीन् विहरे’त्यादयः । ते किं यजूंष्वेव, उत भिन्ना इति विचारः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र निगदानां यजुष्टे “उपांयु यजुषे”ति वचनेनोपांशुत्वमाप्तेः “उच्चैर्निगदेने” ति वाक्यविहितोच्चैस्त्वानुपपत्तिः । न च विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य वाचः, विशेषविधेस्त्वविपपत्तिभेदबोधनेनाऽप्युपपत्तौ सामान्यस्याऽपि वाक्यस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । न च परमत्यायनरूपकार्यानुरोधेनोपांशुत्वविधेस्सङ्कोचाद् ‘चैर्निगदेने’त्यस्याऽनुवादकत्वोपपत्तेर्न भेदबोधकतेति वाच्यम् । मन्त्रगतालिङ्गप्रमाणकपरमत्यायनरूपकार्यानुरोधेन वाक्यस्याऽपि द्वाङ्गगतस्य सङ्कोचायोगात् ‘नमः प्रवक्त्रे’ (१) ‘देवेद्भो मन्त्रिद्’ इत्यादीनां परसम्बोधनार्थत्वस्याऽप्यभावाच्च । सत्यपि परसम्बोधनार्थत्वे उपांशुत्वव्यतिरिक्तमन्द्रादिस्वराणापि पक्षे प्राप्तत्वाद्बुधैस्त्वानुवादानुरूपत्वञ्च । अतश्चोच्चैर्निगदेनेत्यस्य विधित्वावश्यभावाज्जेदबोधनादपि च तदुपपत्तेर्न सामान्यस्याऽपि वाक्यस्य सङ्कोचकरूपनावसरः । तस्मादर्थान्तरं निगदाः । सूत्रं स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ २-१-४० ॥

इमे निगदाः, इमानि यजूंषीति संज्ञाभेदादपि ज्योतिरादि-
वज्जेदकतोपपत्तेर्यान्तरम् । एवञ्च “मन्त्र एव खल्वयं निगद-
भूतो भवति तस्माद्यजु” रिति सुब्रह्मण्यावाक्यशेषे निगदस्य
यजुष्टसङ्कीर्तनं योगेन यागमाधनत्वमात्रपरम्, सुब्रह्मण्यामात्र-
स्यैव वा यजुष्टज्ञापकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥

यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ २-१-४१ ॥

(सिद्धान्तः)

नैतदेवम्, ‘अहे बुधिनये’ ति मन्त्रे मन्त्रावान्तरभेदाना-
मृगादिमन्त्राणां त्रयाणामेवाऽनुकीर्तनेन निगदस्य भेदेनाऽननु-
कीर्तनात्, ‘मन्त्र एव खल्वयं निगदभूतो भवती’त्यत्र ऋक्मामाभि-
न्नमन्त्रत्वस्य सुब्रह्मण्यानिगदे यजुष्टसाधकत्वेनोक्तस्य निगदा-
न्तरेष्वपि सत्त्वाच्च । न चाऽत्र यौगिको यजुश्शब्दः, जपादि-
साधनमन्त्रेऽपि मश्लिष्टपठिते यजुश्शब्दप्रयोगेण तस्य रुद्रत्वा-
वगमाद्यौगिकार्थबोधकत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यजूरूपप्रसिद्धाना-
द्यजुष्टमेव ॥ ४१ ॥

यत्तु विरुद्धधर्मकत्वाज्जेद इति तत्रोत्तरम्—

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ २-१-४२ ॥

(१) “वेदो वा मापदर्शनादि” सत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरो-
धेनोच्चैस्त्वादेः ऋग्वेदादिविहितरूपमन्त्रमात्राङ्गत्वस्य स्थाप-
यिष्यमाणत्वेन भवन्मतेऽपि ‘अबैर्निगदेने’त्यस्य ‘जपांशु यजुषे’ति

वाक्यसङ्कोचकत्वावश्यंभावाद्भेदानुमापकत्वानुपपत्तेः, सत्यपि चोच्चैस्त्वादेः ऋगादिधर्मत्वे परप्रत्यायनरूपकार्यानुरोधेनैवोपां-
युत्वानुपपत्तेः 'उपांशु यजुपे'त्यस्य निगदविषयत्वानुपपत्तेः,
सत्यपि निगदानां यजुष्टे 'उच्चैर्निगदेने'त्यस्य निगदेषु पक्ष-
प्राप्तमन्द्रादिव्यावर्तनफलकोच्चैस्त्वनियामकत्वोपपत्तेर्मेदानुमाप-
कत्वायोगाच्च ।

न च लैङ्गिकपरप्रत्यायनार्थत्वस्य ब्राह्मणवाक्यगतेन वा-
क्यप्रमाणकेनाऽपि बाधशंकायः, लैङ्गिकस्याऽपि प्रधानभूतस्य
परप्रत्यायनस्याऽङ्गभूतेनोपांशुत्वेन बाधायोगात् । उक्तं ह्येतत्(?)
प्रमाणवलावलापेक्षया प्रमेयवलावलां ज्याय इति । अतश्च लिङ्गे-
नैव 'उपांशु यजुपे'त्यस्य सङ्कोचितत्वान्न 'उच्चैर्निगदेने'त्यस्य स-
ङ्कोचकता । किंच नाऽवश्यं लिङ्गस्यैव विधिसङ्कोचे व्यापारः,
अपि तु विधिवाक्यस्याऽपि स्वनिष्ठगौरवपरिहारार्थं सः ।

तथा हि—'उपांशु यजुपे'त्यस्य निगदेष्वत्यन्ताप्राप्तोपांशुतावि-
धायित्वेनाऽपूर्वविधित्वापत्तेः, तस्य चाऽदृष्टोद्देश्यकत्वेन गौरवा-
पत्तिः । पुनश्च निगदभिन्नमन्त्रान्तरे पक्षप्राप्तोपांशुतानियामकत्वेन
नियमविधित्वाद्दृश्यम् । अतो निगदातिरिक्तेष्वेव दृष्टपदार्थोद्देश्य-
कतालाघवार्थं स्वरविशेषनियामकत्वाङ्गीकरणात्स्वयमपि विधि-
स्वसंकोचे व्याप्तिरिति । अतश्चोपांशुत्वाविषयीभूतेषु निगदेषु-
'चैर्निगदेने'त्यनेन स्वरनियमो नाऽनुपपन्नः ।

यत्तु मूले 'उच्चैर्निगदेने'त्यस्य परप्रत्यायनरूपकार्यवत्प्रा-
प्तोच्चैस्त्वानुवादकत्वमुपांशुत्वविधिप्रशंसाफलकमङ्गीकृतम्, तद-
तिशयार्थम्, मन्द्रादिस्वरान्तराणामपि पक्षे प्राप्तत्वेन नित्यवदनु-
षादायोगात् । परप्रत्यायनरूपकार्यरहितानामपि निगदानां स-

त्वेन तेषूपान्शुत्वस्याऽपि पक्षे प्राप्तिश्चा सुतरां तदयोगाच्च । न चैवं
 'उपायु यजुषे'त्यत्र वस्तुतो (१)वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन
 वेदलक्षणावन्निगदपदेऽपि यजुर्वेदलक्षणापत्तेर्यजुर्वेदविहितकर्मा-
 ङ्गभूतमन्त्रेषूच्चैस्त्वोपांशुत्वविकल्पापत्तेः, वेदोपक्रमस्यैकत्रैव लक्ष-
 णातात्पर्यग्राहकत्वेनोपपत्तायुभयत्र तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् ।
 न च नियामकाभावः, 'वापोर्यजुर्वेद' इति यजुःपदसमभिव्या-
 हृतवेदपदोपक्रमस्य यजुःपदलक्षणायामेव तात्पर्यग्राहकत्वेन
 तदासिद्धेः । अतश्चोपांशुत्वस्य वेदधर्मत्वेऽप्यु 'चैर्निगदेने'त्यस्य
 निरर्थवादकस्यैव निगदमात्रोद्देशेन विशेषविधया पक्षप्राप्तौचै-
 स्त्वादिनियामकत्वोपपत्तेर्नाऽनुवादकत्वसम्भवः । अतश्च निग-
 दानां यजूरूपत्वेऽपि परमत्यायनरूपकार्यानुरोधेनोपांशुत्वाप्रा-
 प्त्या तेषूच्चैस्त्वाविधानोपपत्तेर्न धर्मविरोधाद्भेदसिद्धिः ॥ ४२ ॥

अथाच्च ॥ २-१-४३ ॥

ननु 'अग्नीदग्नीन् विहरे'त्यादेर्लोठः प्राप्तकालताया-
 मप्युपपत्तेः प्रैपत्वनियामकाभावेन परमत्यायनार्थत्वाभावात् वा-
 चनिकोपांशुत्ववाधो युक्त इति चेत्; एवमपि सामान्यविहितोपां-
 शुत्वस्य विशेषविहितेनोच्चैस्त्वेन वाधेऽपि वाधकाभावात् ।

वस्तुतस्तु प्राप्तकालत्वे लोटोऽदृष्टार्थत्वापत्तेर्दृष्टार्थत्वानुरो-
 धेन प्रैपत्वावसायाद्युक्त एवोपांशुत्वबोधः ॥ ४३ ॥

यजु संज्ञाभेदाद्भेद इत्युक्तं, तत्रोत्तरम्—

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ २-१-४४ ॥

योऽयं यजुष्टे सत्यपि निगदव्यपदेशः, स ब्राह्मणत्वे सत्यपि परिव्राजकत्वव्यपदेशवत्परप्रत्यायनरूपकार्यवशेनोपांशुत्वनिवृत्तौ नितरां गदनरूपगुणयोगेनोपपन्न एव । अत एवोपांशुत्वाभावमात्रकृतप्रकर्षवलेनैव 'उच्चैर्निगदेने'त्येतद्वाक्ये निगदानुवादेनोच्चैस्त्वविधानात्तद्विधेः पूर्वमेव प्रयुज्यमानस्य निगदशब्दस्य शक्यतावच्छेदकावगतिसिद्धिः । अतश्च मूले उच्चैस्त्वरूपप्रकर्षस्य शक्यतावच्छेदकत्वोक्तिरतिशयार्थैव ॥ ४४ ॥

सर्वेषामिति चेत् ॥ २-१-४५ ॥

उपांशुत्वभिन्नस्वरोच्चारणविषयत्वस्यैव निगदपदशक्यतावच्छेदकत्वे ऋच्यपि(१)तत्संभवाग्निगदपदप्रयोगापत्तिः । अतो रूढत्वावसायाग्निगदयजुसंज्ञगोभेदकत्वं ज्योतिरादिवद्रूपपक्षमेवेति चेत्—

न ऋच्यपदेशात् ॥ २-१-४६ ॥

गदतेरपादवद्भासरसमूहवाचकत्वात् निशब्दस्य च प्रकर्षवाचित्वादवयवयोगेनोपांशुत्वभिन्नस्वरयुक्तापादवद्धमन्त्राक्षरत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेः ऋच्यतिमसद्भाभावेन रूढत्वकल्पने प्रमाणाभावात् । अनेनैवाऽभिप्रायेण "अथाज्या वै निगदाः ऋचैव यजती"ति निगदानां ऋग्भेदव्यपदेशोऽपि सङ्गच्छते । तस्मान्न रूढत्वेन ज्योतिरादिपदवज्जेदकत्वं संज्ञायाः ।

वस्तुतस्तु 'नमः प्रवक्त्र'इत्यादिनिगदेषु वचनेनैवोपांशुत्वप्रतिप्रसवाद्बयवयोगवाधेनाऽऽवकर्णादिवद्रूढेरावश्यकत्वेऽपि निगदत्वस्याऽऽखण्डोपाधिरूपस्य यजुष्ठावान्तरव्याप्यस्यैव निगद-

पदशक्यतावच्छेदकत्वेन(१) कल्प्यत्वान्मनुष्यव्याहणसंज्ञयोरिव व्याप्यव्यापकभावेन निगदयजुस्संज्ञयोरैकस्मिन्प्युपपत्तेर्न भेद-
कत्वापत्तिः । तस्माद्यजुष्येव निगदा इति सिद्धम् ।

प्रयोजनं वाचस्तोमे “सर्वा ऋचस्सर्वाणि यजुषि सर्वाणि
सायानि पारिप्लवं शंसती”ति विहिते शंसने निगदानां यजुष्टे
शंसनम्, भेदे तु नेति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

इति चतुर्दशं निगदाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशमेकवाक्यताधिकरणम् ॥ १५ ॥

‘अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
स्यात् ॥ २-१-४७ ॥

तदेवं यजुष्ट्याथये निरूपिते अधुना मसङ्गात्तद्यजुष्टं कियत्सु
पदसमूहेषु व्यासज्य वर्तते, कियत्सु वा पर्याप्नोतीति विवेका-
र्धमिदमारभ्यते । यावति पदसमूहे लोके वाक्यत्वमसिद्धिः,
तावत्पेव यजुष्टं, न तु वाक्यसमूहे, तस्यैकार्य(२)मतिपादकत्वा-
भावेन विनियोगानर्हत्वात् । लोके च यत्रैकार्यकत्व विभज्यमाने
साकाङ्क्षत्वं च तावत्पेव वाक्यत्वमसिद्धेस्तावत्पेव यजुष्टमित्यव-
गम्यते ।

ननु किमिदमर्थैकत्वम् ? न तावत्पदार्थैकत्वम्, तेषां गामा-
नयेत्प्रादिवाचयेऽनेकत्वात् । नाऽपि वाक्यार्थैकत्वम्, तस्याऽपि
संसर्गरूपत्वेन प्रतिपदार्थ भेदात् । नाऽपि प्रयोजनैकत्वम्, तद्य-
दि शेषिरूपप्रयोजनैकत्वं विवक्षितं, ततः ‘सौर्यं चरुमि’त्यादौ द्रव्य-

देवते प्रति यागः, (१)यागं च प्रति फलमित्यनेकार्थत्वादर्थैकत्वानापत्तिः, “सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा” वित्यादौ च सा । अथ मुख्यविशेष्यरूपप्रयोजनैकत्वम्, तदापि “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते” त्यादावाप्रेयादिभावनानां मुख्यविशेष्याणां भिन्नत्वात्तदेकत्वानापत्तिः ।

अथ मुख्यविशेष्यप्रतिपादकशब्दैकत्वम्, ततो व्रीहियववाक्ययोः, ‘भगो वां विभजत्वित्यादौ च तत्प्रतिपादकशब्दभेदेनाऽर्थैकत्वानापत्तेर्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरूपविशेषणोपादानवैयर्थ्यमिति चेत्—न; भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमर्थैकत्वम् । अस्ति च गामानयेत्यादौ तत्, आनयनभावनाया मुख्यविशेष्यभूताया एकत्वात् । अस्ति चेदं दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि, अनेकासामप्याप्रेयादिभावनानामेकेन प्रत्ययेनोपादानात् भिन्नप्रतीतिविषयत्वासिद्धेः । व्रीहियवादिवाक्ययोः, ‘भगो वां विभजत्वित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रतीतिविषयत्वे मुख्यविशेष्यस्य यागविभागभावनादेरेकत्वादर्थैकत्वोपपत्तिः । न ह्यत्र “आयुर्यज्ञेन कल्पताम्, प्राणो यज्ञेन कल्पता” मित्यत्र “कृतीर्वाचयती”ति बहुवचनवद्विभागभेदे प्रमाणमस्ति, यतोऽर्थभेदशङ्क्येत । अतस्मत्यपि व्रीहियववाक्ययोः, ‘भगो वां विभजतु, अर्पमा वां विभजतु, पूषा वां विभजत्वित्यादौ चोक्तविधार्थैकत्वे विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावाद्वाक्यभेदसिद्धिः । विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं चाऽन्वीयमानयोः पदार्थपोरनन्वये अनितृत्वाकाङ्क्षत्वम् । यथा—गामानयेत्यत्र गोशब्दस्य । न च ‘भगो वामित्यत्र ‘अर्पमा वामित्यस्याऽनन्वये साकाङ्क्षत्वमस्ति, स्ववाक्योपात्तविभजत्यन्वयेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । अतोऽस्त्येव विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वविशेषणसार्थत्वम् ।

अर्थैकत्वविशेषणसार्थक्यं तु “स्योनं ते सदनं कृणोमी”
 तस्याऽपि ‘तस्मिन् सीदे’त्यनेनाऽनन्वये तच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वेन
 विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यतापत्तेर्द्रष्टव्यम् । तत्र विभज्य-
 मानसाकाङ्क्षत्वेऽप्यर्थैकत्वाभावात् । न हि सदनकरणप्रतिष्ठाप-
 नभावनपरेरेकपदोपादानमस्ति, येनैकप्रतीतिविषयत्वमाशङ्क्येत ।
 सदनकरणभावनायाः प्रतिष्ठापनभावनायां प्रकारत्वाङ्गीकारेण
 (१)मुख्यविशेष्यभेदराहिसङ्का तु, आख्यातस्वाभाव्येन तस्या
 अपि मुख्यविशेष्यताप्रतीतेः, तच्छब्दस्य च वाक्यान्तरोपात्तसद-
 नकरणप्रकाशकत्वेनाऽप्युपपत्तेर्वाक्येन छिद्रवाधायोगादयुक्ता ।
 अतोऽर्थैकत्वाभावादेव तत्रैकवाक्यत्वाभावः । ‘देवस्य त्वे’त्पा-
 दिवाक्ये तूभयसत्त्वाद्युक्तं निर्वपामीत्यन्तस्यैकवाक्यत्वम् । अतश्च
 तावत्पेव यजुष्टमपि, तावत् एवार्थप्रकाशकत्वेन यागसाधनत्वात् ।

न च न यागसाधनत्वमात्रेण यजुष्टम्, ऋष्यपि तदापत्तेः,
 जपादिसाधनेषु तदनापत्तेश्च, किन्तु मन्त्रत्वावान्तरधर्मरूपमख-
 ण्डं तदिसङ्गीकर्तव्यम् । तस्य च वेदत्ववत् सर्वमन्त्रेषु व्यासक्ति-
 कल्पनेऽपि यजुरवयवस्यैव विनियोगेन प्रकाशकत्वोपपत्तेर्न य-
 जुष्टस्य पर्याप्तिकल्पने प्रमाणमस्तीति वाच्यम् । ‘मन्त्र एव ख-
 ल्वयं निगदभूतो भवति तस्माद्यजु” रित्यादौ वाक्येऽपि यजु-
 शब्दप्रयोगात्पर्याप्तित्वचित्तोपपत्तेः । अन्यथा हि सर्वेषु मन्त्रवा-
 क्येषु व्यासक्ते यजुष्टे एकस्मिन्निगदे यजुरवयवत्वान्न यजुशब्द-
 प्रयोगोपपत्तिः । अतो वाच्य एव पर्याप्तं यजुष्टम् । एवं मन्त्रत्व-
 मपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात्पर्याप्तमेव । वेदत्वं तु एकस्मिन्वा-
 क्ये अधीते वेदोऽधीत इति व्यवहाराभावाद्यासज्यवृत्त्येवेति व-
 क्ष्यते । न चैवं मन्त्रत्वयजुष्टयोर्वाक्यमाप्रवृत्तित्वे किञ्चिन्न्यूनोऽपि

तस्मिन्मन्त्रत्वाद्यनापत्तिः, गोर्गङ्गुनि जाते, विषाणे वा भग्ने गोत्व-
प्रत्यभिज्ञाबलेन गोत्ववदिहापि तथाङ्गीकारे बाधकाभावात् ।
अत एव यत्र न प्रत्यभिज्ञा, यथा श्लोकाद्येकवाक्यतापन्नद्वित्रि-
मन्त्राक्षरेषु, तत्र नैव मन्त्रत्वमित्युक्तं प्राक् । तस्मात्सिद्धं वाक्य-
मात्रवृत्ति यजुष्टमिति ।

सूत्रं तु—यद्विभज्यमानसाकाङ्क्षं पदजातं तदर्थैकत्वे
सत्पेकं वाक्यमित्येव लोके प्रसिद्धिः, अतस्तादृशवाक्यवृत्त्येव
यजुष्टमित्येवमध्याहारेण व्याख्येयम् । न तु यथाश्रुतमेव वाक्य-
लक्षणपरमेकवाक्यत्वलक्षणपरं वा, पूर्वोक्तमन्त्रप्रस्तावेनाऽसङ्गत-
त्वापत्तेः । अतो मन्त्रावान्तरविभागे पूर्वं निरूपिते, अधुना तद-
वान्तरभेदरूपस्य यजुषः परिमाणं निरूपयत इति द्रष्टव्यम् । अत
एव ऋक्सामरूपयोस्तदवान्तरभेदयोरध्येतृसिद्धपरिमाणत्वात्तद-
निरूपणेऽपि न सतिः ॥ ४७ ॥

इति पञ्चदशमेकवाक्यताधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथ षोडशं वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १६ ॥

समेषु वाक्यभेदस्स्यात् ॥ २-१-४८ ॥

(विषयमंशयौ)

तदेवं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वविशिष्टार्थैकत्वकृतवाक्यैकत्वेन
यजुःपरिमाणे चिन्तिते, अधुना विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादिकमेव
क्षिपत्सु पदेषु व्यासक्तमिति विचार्यते । दर्शपूर्णमासयोः “इषे
त्वोर्जे त्वा वायव स्ये” त्यादि समाम्नायते । तत्र ‘वायव स्ये’-
स्यादेस्तावद्द्रसापाकरणे विनियुक्तस्य ‘स्ये’तिक्रियापदसत्त्वाद्वायु-

अर्थैकत्वविशेषणसार्थक्यं तु "स्योनं ते सदनं कृणोमी" त्यस्याऽपि 'तस्मिन् सीदे'त्यनेनाऽनन्वये तच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वेन विभज्यमानमाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यतापत्तेर्द्रष्टव्यम् । तत्र विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वेऽप्यर्थैकत्वाभावात् । न हि सदनकरणप्रतिष्ठापनभावनयोरेकपदोपादानमस्ति, येनैकप्रतीतिविषयत्वमाशङ्क्येत । सदनकरणभावनायाः प्रतिष्ठापनभावनायां प्रकारत्वाङ्गीकारेण (१)मुख्यविशेष्यभेदराहित्यशङ्का तु, आख्यातस्वाभावेन तस्या अपि मुख्यविशेष्यताप्रतीतेः, तच्छब्दस्य च वाक्यान्तरोपात्तसदनकरणप्रकाशकत्वेनाऽप्युपपत्तेर्वाक्येन छिद्द्रवाधायोगाद्युक्ता । अतोऽर्थैकत्वाभावादेव तत्रैकवाक्यत्वाभावः । 'देवस्य त्वे'त्यादिवाक्ये तूभयसत्त्वाद्युक्तं निर्वपामीत्यन्तस्यैकवाक्यत्वम् । अतश्च तावत्पेव यजुष्टमपि, तावत् एवाऽर्थप्रकाशकत्वेन यागसाधनत्वात् ।

न च न यागसाधनत्वमात्रेण यजुष्टम्, ऋष्यपि तदापत्तेः, जपादिसाधनेषु तदनापत्तेश्च, किन्तु मन्त्रत्वावान्तरधर्मरूपमत्पण्डं तदिसङ्गीकर्तव्यम् । तस्य च वेदत्ववत् सर्वमन्त्रेषु व्यासक्ति कल्पनेऽपि यजुरवयवस्यैव विनियोगेन प्रकाशकत्वोपपत्तेर्न यजुष्टस्य पर्याप्तिकल्पने प्रमाणमस्तीति वाच्यम् । 'मन्त्र एव सत्वप्यं निगदभूतो भवति तस्माद्यजु' रित्यादौ वाक्येऽपि यजुःशब्दप्रयोगात्पर्याप्तित्वात्ततोपपत्तेः । अन्यथा हि सर्वेषु मन्त्रवाक्येषु व्यासक्ते यजुष्टे एकस्मिन्निगदे यजुरवयवत्वात् यजुःशब्दप्रयोगोपपत्तिः । अतो वाक्य एव पर्याप्तं यजुष्टम् । एवं मन्त्रत्वमपि वाक्ये मन्त्रशब्दप्रयोगात्पर्याप्तमेव । वेदत्वं तु एकस्मिन्वाक्ये अधीते वेदोऽधीत इति व्यवहारमावाद्यासज्यवृत्तयेनेति वक्ष्यते । न चैवं मन्त्रत्वयजुष्टयोर्वाक्यमात्रवृत्तित्वे किञ्चिन्न्यूनोऽपि

तस्मिन्मन्त्रस्वाधनापत्तिः, गौर्गङ्गुनि जाते, विषाणे वा भग्ने गोत्व-
प्रत्यभिज्ञाबलेन गोत्ववदिहापि तथाङ्गीकारे बाधकाभावात् ।
अत एव यत्र न प्रत्यभिज्ञा, यथा श्लोकाद्येकवाक्यतापक्षद्वित्रि-
मन्त्राक्षरेषु, तत्र नैव मन्त्रत्वमित्युक्तं प्राक् । तस्मात्सिद्धं वाक्य-
मात्रवृत्ति यजुष्टमिति ।

सूत्रं तु—पद्विभज्यमानसाकाङ्क्षं पदजातं तदर्थैकत्वे
सत्येकं वाक्यमित्येव लोके प्रसिद्धिः, अतस्तादृशवाक्यवृत्त्येव
यजुष्टमित्येवमध्याहारेण व्याख्येयम् । न तु यथाश्रुतमेव वाक्य-
लक्षणपरमेकवाक्यत्वलक्षणपरं वा, पूर्वोक्तमन्त्रप्रस्तावेनाऽसङ्गत-
त्वापत्तेः । अतो मन्त्रावान्तरविभागे पूर्वं निरूपिते, अधुना तद-
वान्तरभेदरूपस्य यजुषः परिमाणं निरूप्यत इति द्रष्टव्यम् । अत
एव ऋक्सामरूपयोस्तदवान्तरभेदयोरुपेतृसिद्धपरिमाणत्वात्तद-
निरूपणेऽपि न क्षतिः ॥ ४७ ॥

इति पञ्चदशमेकवाक्यताधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथ षोडशं वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १६ ॥

समेषु वाक्यभेदस्स्यात् ॥ २-१-४८ ॥

(विषयमंशर्था)

तदेवं विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वविशिष्टार्थैकत्वकृतवाक्यैकत्वेन
यजुःपरिमाणे चिन्तिते, अधुना विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादिकमेव
क्रियत्सु पदेषु व्यासक्तमिति विचार्यते । दृश्येपूर्णमामयोः “इषे
त्वोर्जे त्वा वापव स्ये” त्यादि समाह्वनायते । तत्र ‘वापव स्ये’-
स्यादेस्तावद्द्रव्यापाकरणे विनियुक्तस्य ‘स्ये’विशेषात्तद्वत्त्वादायु-

वच्छीघ्रगामिनो भवथ, पातृसमीपं पुनरागामिनो भवथेत्युक्ते च।
 ऽर्थादपाकरणप्रतीतेः 'देवस्य त्वे'तिमन्त्रवदेव सुज्ञानं परिमाणम् ।
 'इये त्वे' त्यादेस्त्वेकवचनान्तस्य शाखाच्छेदनादौ विनियुक्तस्य
 'वायव स्थे'त्यनेनैकवाक्यत्वासम्भवात्ततो भिन्नत्वेनाऽवगतस्याऽपि
 स्ववाक्ये आख्यातपदाश्रवणान्न सुज्ञानं परिमाणमिति चिन्त्यते-
 कियदेकं यजुरिति । तथा वाजपेये पठितं "आयुर्यज्ञेन कल्पता,
 माणो यज्ञेन कल्पतामवानो यज्ञेन कल्पता"मित्यादि । तथा
 ऽपि कियदेकं यजुरिति चिन्त्यते । तदर्थं चाऽर्थैकत्वविभङ्गमान
 साकाङ्क्षत्वे कियत्सु पर्याप्ते इत्यपि चिन्तनीयम् ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र 'इये त्वे' त्यादावाख्यातेपदाश्रवणेऽपि साकाङ्क्षत्वात्तत्ता-
 वदवश्यं कल्पनीयम् । न च साकाङ्क्षार्थज्ञानस्याऽपि मन्त्रजन्य-
 स्याऽदृष्टार्थत्वेन जपादिवदुपपत्तेर्नाऽध्याहारावश्यकत्वमिति वा-
 च्यम् । "इये त्वेति शाखां छिनत्ति, ऊर्जे त्वेत्युन्मार्ष्टी"तीतिकरणेन
 छेदनाद्यद्भत्वेन मन्त्रविनियोगान्मन्त्रे इतिकरणावगतकरणत्वस्य
 चाभिधानं विनाऽनुपपत्तेः छेदनादिप्रकाशकत्वावगमेन छिनन्ती-
 त्यादिपदाध्याहारावश्यकत्वप्रतीतेः । अतश्चाऽश्रूयमाणस्यैक-
 स्यैवाऽख्यातस्य कल्पनस्यैवोपपत्तावनेककल्पने प्रमाणाभावात्
 'इये त्वोर्जे त्वे'ति पदचतुष्टयान्ते एरुपेन तदध्याहियते । यद्यपि च
 विनियोगभेदात्पूर्वपक्षेऽपि छिनत्ति, उन्माऽर्मात्याद्याख्यातद्वय-
 कल्पनमावश्यकम्, तथापि 'इये त्वे'त्यस्य सामर्थ्यात्प्रकारणिक
 सर्वयोग्यक्रियार्थत्वस्याऽवगतस्याऽन्यक्रियाविषये बाधेऽप्युन्मा-
 र्जनविषयेऽपि बाधे प्रमाणाभावेन समस्तस्यैवैकैकत्र विनियो-
 गावगतेरेकवाक्यत्वोपपत्तिः ।

न च 'ऊर्जे त्वेत्युन्मार्ष्टी'त्यस्यैव पदद्वयमात्रविनियोजकस्य

ब्राह्मणवाक्यस्य सामर्थ्यप्राप्तेऽप्येति पदद्वयवाचकत्वम्, तस्य प्रतीकग्रहणेनाऽपि समस्तविनियोजकत्वोपपत्तौ सामर्थ्यवाधे प्रमाणाभावात् । न च 'इषे त्वेति शाखां छिनत्ती'त्यस्यादिप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वोपपत्तावप्युज्ज्वलित्वेत्यस्य कथं मध्यमप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वमिति वाच्यम्, (१) "आनः प्राण एतु परावत आन्तरिक्षादिवस्परि आयुः प्रथिव्या अध्यमृतमासि प्राणाय त्वे"ति मन्त्रस्य (२) "प्राणाय त्वेति हिरण्यमभिव्यनिती"त्यनेनाऽन्तिमप्रतीकेनाऽपि विनियोगस्य सङ्कर्षे बक्ष्यमाणत्वात्, तन्न्यायेनाऽत्र मध्यान्त्यप्रतीकेनाऽपि समस्तविनियोगोपपत्तेः । अतश्च समस्तस्यैकारुयातकल्पकत्वेनैकार्यत्वात्तस्मिन् सर्वेषामनन्वये अनिवृत्ताकाङ्क्षत्वेन विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यतालाभेन यजुष्टोपपत्तिः । कल्पयादिमन्त्रे तु यद्यपि कल्पतामित्याख्यातं श्रुतम्, तथाऽपि विभागवत्कृत्स्निभेदे प्रमाणामावेनैकार्यत्वोपपत्तिः ।

न चायुरादिकारकभेदादेव कृत्स्निभेदः, भगादिवत्तेषां स्वतोऽसमवेतत्वेन स्तुतिमात्रोपयोगितया एकस्यापि क्रियायां निवेशसंभवेनाऽभेदकत्वात् । न च 'कृत्स्नीर्वाचयती'ति सङ्घयया कृत्स्निभेदः, वाचयतेरुच्चारणानुकूलप्रयोजकव्यापारवाचित्वेन तदन्तर्गत(३)वचनकर्षतया अर्थरूपायाः कृत्स्नेस्त्वयायोगेन कृत्स्निपदस्य कल्पतामिति पदलक्षकत्वावगतेः सङ्घयायास्तन्निष्ठत्वेन कृत्स्निरूपार्थनिष्ठत्वाभावात्तद्भेदकत्वानुपपत्तेः ।

न चैवमकार्यत्वोपपत्तावपि विभागवदेव विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावाच्चैकवाक्यत्वोपपत्तिः, एतेषां मोत्साहनार्थत्वेन दृष्टार्थानामपि 'कृत्स्नीर्वाचयती'त्यनेन समुच्चयावगमादेकस्मिन्मोत्सा-

सिपदं' कल्पतामितिपदपरं, तद्घटितमन्त्रपरं वा, लक्षणाप्रस-
ङ्गात्, अपि तु वलृप्तिरूपार्थपरमेव । न च वलृप्तिरूपार्थपरत्वे
तस्योच्चारणानुकूलव्यापारवाचिवाचयत्यन्तर्गतवाचिकर्मत्वानुप-
पत्तिः, 'वचपरिभाषण' इत्यनुशासनबलेन वचेराभिधानार्थक-
त्वावसायात्तं प्रत्यर्थस्य कर्मत्वोपपत्तेः । अत एव काचित्को व-
चेरुच्चारणे प्रयोगो लाक्षणिक इत्यनुसन्धेयम् ।

एवञ्च वलृप्तिपदस्याऽर्थपरत्वावसायात्तस्याश्च बहुत्वस-
ङ्ख्यया भेदावगतेरर्थभेदोऽप्यत्र सुलभ एव । युक्तश्च(१)उत्त-
राधिकरणन्यायेन यावत्प्रथमान्तं वलृप्तिभेद इति, न कपिल्ला-
धिकरणन्यायेन त्रित्वमात्रपर्यवसानाशङ्का । विभागमन्त्रे तु व-
हुवचनाभावात्कारकभेदस्य च स्वरूपेणाऽसमवायितया एक-
स्यामपि क्रियायां स्तुतिमात्रार्थत्वेनोपपत्तेर्न भेदकतेति विशेषः ।
अतश्च 'वलृप्तीर्वाचयती'त्यस्य वलृप्तिभेदकतयाऽप्युपपत्तेस्तन्मन्त्र-
समुच्चयस्य च मन्त्राणां भिन्नार्थत्वादेव सिद्धेरर्थभेदावगमा-
द्विभेज्यमानसाकाङ्क्षत्वस्य, च दूरभ्रष्टत्वाद्वाक्यभेदावगमेन
यजुर्भेदोपपत्तिः ।

.. प्रयोजनम्—प्रथमोदाहरणे स्पष्टमेव । द्वितीये तु यावन्मन्त्रं
ऋष्याद्यनुसन्धानम्, एकमन्त्रभ्रमे वा तन्मात्रोच्चारणं सिद्धान्ते ।
पूर्वपक्षे तु सकृदेव तदनुसन्धानं समस्तोच्चारणं चेति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु—समेष्टवन्त्योन्पनिराकाङ्क्षेषु वाक्यभेदस्या-
दिति स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

इति षोडशं वाक्यभेदाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अथ समदर्श अनुषङ्गाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अनुषङ्गो वाक्यपरिसमाप्तिस्सर्वेषु तुल्य-
योगित्वात् ॥२-१-४९॥

(विषयसंशयो)

उपोतिष्टेमे तिष्ठणामुपसदां द्वितीयतृतीयचतुर्थेष्वहस्तु पूर्वा-
क्षापराङ्गभेदेन द्विराट्ट्याऽनुष्ठीयमानानां क्रमे संहिताया मन्त्रत्रय-
मुपसदङ्गभूतोपहोमाङ्गत्वेन समाम्नातम् । तत्राऽऽद्यो(१) “या ते
अग्ने अयाशया तनुर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो
अपावधीत्स्वाहे”ति । द्वितीयतृतीयौ तु “या ते अग्ने रजाशया,
या ते अग्ने इराशये”ति । एतेषां च मन्त्राणां क्रमणैकैकस्य
तत्तदहःक्रियमाणोपसदङ्गभूतहोमाङ्गतेत्यप्यविवादम् । तत्रो-
त्तरयोर्मन्त्रयोर्यच्छब्दस्त्रीलिङ्गनिर्देशात्स्त्रीवाचकपदसाक्षाद्भाव-
गतेरवश्यं कश्चित्तत्परिपूरणसमर्थो वाक्यैकदेशः कल्पनीयः । न
चाऽध्ययनविधिनाऽध्ययनोपायनियमात्कथमनधीतस्य (२)त-
देकवाक्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तेन मत्वक्षपठिते वेदे तन्नि-
यमेऽपि अनधीते मवादिपदवदेव वेदैकदेशत्वोपपत्तेः । ततश्चा-
वश्यकल्पनीये वाक्यैकदेशे किं लौकिकोऽध्याहर्तव्यः? उन वैदि-
क एव ‘तनु’रित्यादिराद्यमन्त्रैकदेशोऽनुषङ्गनीयः? इति मन्देहः ।

(सङ्गतिः)

अत्राऽनुषङ्गपक्षे आम्वानस्य सर्वार्थत्वेनैव साधयिष्यमाण-

त्वेनाऽनुपक्तस्याऽऽम्नात्त्वेन मन्त्रत्ववद्यजुष्यस्याऽप्युपपत्तेः पूर्व-
वद्यजुःपरिमाणविन्तात्मकत्वेन सङ्गस्युपपत्तिः ।

(पृथ्वपक्षः)

तत्र वैदिकशेष आद्यानन्तरपठितत्वात्पेक्षितदेशपाठाच्चा-
ऽऽद्यस्यैव स्वारस्येन सम्बन्धते, नाऽनन्तरयोरिति तावदाविवाद-
म् । अतथाऽऽशुभमाणविशेषत्वात्प्रयाजादिवत्सर्वार्थमेवाऽयमाम्ना-
त् इति नैवाऽऽशङ्कितं शक्यम् । न च शेषस्याऽऽद्यसम्बन्धेन निरा-
काङ्क्षस्याऽप्युत्तरयोस्साकाङ्क्षत्वाच्चदन्वयोपपत्तिः, तयोस्य-
निवद्धलौकिकशेषग्रहणेन निराकाङ्क्षयोराराधमन्त्रमात्रनिवद्धवैदि-
कशेषग्रहणानुपपत्तेः । अत एव 'अग्निमुपनिषाय स्तुवीने' तस्य
लौकिकामिग्रहणेनाऽपि निराकाङ्क्षत्वात्कार्यविशेषपुरस्कारेण
निवद्धाना वचनव्यतिरेकेणाऽऽयतनाद्धर्हिर्नेतुमशक्यपानामाहवनी-
यादीनामग्निपदेनाऽग्रहणमिति (१) सप्तमे वक्ष्यते । एवञ्च सत्प-
पि यदि लौकिकस्याऽमकृतत्वादाग्नेयीमन्त्रन्यायेन मकृत-
स्यैव वैदिकस्य 'तनुरित्पादेर्ग्रहणमित्याशङ्क्यत, तत आग्नेयी-
मन्त्रस्याऽन्यत्र विनियुक्तस्याऽपि 'कुशा दर्व्यादय' इतिवचना-
त्सप्तस्तस्याऽन्यत्र विनियोगे मन्त्रत्वानपायेऽपि मन्त्रैकदेशस्य
तनुरित्पादेरन्यत्र नपने मन्त्रत्वानपात्तिः । अतश्चोपस्थितत्वान्म-
याऽपि स एव शृण्वते । न त्वेतावता तस्य मन्त्रत्वं यजुष्वं वा
शक्यमापादयितुमिति न तदुभ्रेपे यजुर्भेषनिमित्तमापुश्चित्पाया-
पत्तिरिति भाषे—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—वैदिकस्यैव सर्वत्राऽनुपपत्तिः, तस्य सर्वार्थमा-

म्नातत्वात् । यथैव हि तनूरित्यादेराद्यमन्त्रसम्बन्धे आकाङ्क्षा-
योग्यतासन्निधयः कारणं, तथैवोत्तरमन्त्रद्वयसम्बन्धेऽपि । तथा
हि—आकाङ्क्षा तावद्विशेष्यविषयिष्वाद्यस्येवोत्तरयोरप्यविशि-
ष्टा । योग्यता च निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यरूपा पूर्वस्मिन्निवोत्त-
रयोरप्यविशिष्टैव । सन्निधिस्तु यद्यप्यानन्तर्यरूपो नाऽविशिष्टः,
तथाप्यसम्बन्धिपदाव्यवधानरूपोऽविशिष्ट एव । न ह्यानन्तर्याख्य-
सन्निधिश्चाब्दबोधे कारणम्, तदभावेऽपि देवदत्त गामानये
त्यादौ देवदत्तादिपदानामानयनान्वयदर्शनात्, अपि त्वसम्ब-
न्धिपदाव्यवधानमेव । गोशब्दस्य च सत्यपि व्यवधायकत्वे आ-
नयनान्वयित्वेन(१) नाऽसम्बन्धित्वम् । अतश्च प्रकृतेऽप्याद्य
इव द्वितीये तृतीयेऽपि उक्तरूपसन्निधिरविशिष्टः ।

न च द्वितीये सन्निधुपपत्तावपि तृतीये तेनैव व्यवहित-
त्वात्कथं सन्निधानोपपत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयस्याऽपि शेषा-
न्वययोग्यत्वेन गोपदवदेवाऽसम्बन्धित्वाभावात् । अतश्चाऽसम्ब-
न्धिपदाव्यवधानरूपस्य सन्निधानस्य सर्वेष्वविशेषात्सर्वार्थमा-
म्नानावगतेस्सर्वसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवैकस्यैवाऽव्यवहितान-
न्तर्यं यथापेक्षितश्च स्वपाठोत्तरकाले पाठोऽप्याकिञ्चित्करः, सर्व-
मन्त्राव्यवहितानन्तर्यस्य सकृत्पाठेऽशक्यत्वेनाऽऽहृत्पाठस्य चा-
ऽऽकाङ्क्षादित्रयेणैव सर्वार्थत्वज्ञानोपपत्तेरनर्थकत्वेन सर्वान्तपा-
ठनियमस्य चाऽऽपादयितुमशक्यत्वेनैकाव्यवधानस्याऽवर्जनिय-
त्वात्, उत्तरयोरपेक्षितदेशोच्चारणस्य लिङ्गेनैव ज्ञातुं शक्यत्वाच्च ।
ततश्च युक्तमाकाङ्क्षादित्रयसाधारण्यात्सर्वार्थत्वम् ।

न चैवमव्यवधानस्याऽन्वयाप्रयोजकत्वे समानपदप्रत्यास-
स्या यागस्यैव करणत्वोक्तिर्विरुद्ध्येतेति वाच्यम् । अव्यवहिता-

नन्तर्यस्याऽन्वयतात्पर्यग्राहकत्वाभावेऽप्यन्वयनियामकत्वोपपत्तेः ।
 तत्र हि फलनिरूपकत्वं किं यागस्य, उत सोमादेरित्यनियमे प्राप्ते
 नियामकमात्रं पदप्रत्यासत्तिः । प्रकृते त्वाकाङ्क्षादित्रयसाधारण्यात्सर्वत्र
 नियमेनैव(१) सम्बन्धप्राप्तेर्नानन्तर्यस्य नियामकत्वोपप
 त्तिः । न ह्येकस्य नैराकाङ्क्षणेतरयोर्नैराकाङ्क्षां शक्यते वक्तुम् ।
 अतश्च यथैव प्रयाजादीनां सत्यप्याग्नेयाव्यवधाने अग्नीषोमीया-
 दरप्याकाङ्क्षादित्रयसाधारण्यात्सर्वाथित्वं, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।
 तस्माद्द्वैदिकस्य सर्वसम्बन्धरूपोऽनुपङ्ग एव युक्तः, न तु क्रमि
 कान्दयाङ्गीकारेणैकसम्बन्ध एव वैदिकत्वं, इतरसम्बन्धे लौ-
 किकत्वमिति । यतश्शेषान्वयं विना आद्यस्यैवोत्तरयोरपि न प-
 रिसमाप्तिः, अतस्सर्वेषु तुल्याम्नानादनुपङ्ग इति सूत्रार्थः ।
 प्रयोजनं तु तदुभये यजुर्भेषानिमित्तमावश्चित्तमाप्तिस्स्पष्टैव ॥

(अनुपङ्गाधिकरणवर्णकान्तरम्)

(विषयसंशयौ)

एवं तावदनेकेषामुत्थिताकाङ्क्षाणां सन्निधावाप्नापमानशेष-
 पस्तर्वत्राऽनुपङ्गवत् इत्युक्तम् । इदानीं तुत्याप्याकाङ्क्षाणामनेके-
 षां सन्निधावाप्नापमानशेषपस्तर्वत्राऽनुपङ्गवते न वेति विषय-
 व्याप्त्यर्थं तस्मिन्नेव सूत्रे विचार्यते । उपोतिष्टोमं यजमानपाव-
 नार्था मन्त्राः(२) “चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु,
 देवस्त्वा सविता पुनास्वि” त्येवंविधाः क्रियापदान्तत्वेन स्वतो
 निराकाङ्क्षाः पठिताः । तेषामन्ते “अच्छिद्रेण पवित्रेण वसो-
 म्भूर्यस्य रश्मिभि”रिति क्रियासाकाङ्क्षशेषस्तमाप्नातः । स
 किं अनन्तरेणैव मन्त्रेण सम्बध्यते ? उत सर्वैरपीति विचारः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र तेषां तावत्स्वरूपेण निराकाङ्क्षत्वाच्छेपाकाङ्क्षयै-
वाकाङ्क्षामुत्थाप्य मन्बन्धो वाच्यः । तत्र चैकपदसम्बन्धे-
नैव(१) निराकाङ्क्षस्य शेषस्येतराकाङ्क्षोत्थापकत्वे प्रमा-
णाभावान्नियामकापेक्षायां यागादाविवाऽऽनन्तर्यस्य निया-
मकत्वोपपत्तेर्न सर्वत्राऽनुपङ्गः । न चैवमपि 'यजमानं पावय-
ती'ति विधिना विहितस्यैकस्यैव पावनस्य त्रिभिरपि मन्त्रैः प्र-
काशनादच्छिद्रादेश्चाऽपूर्वसाधनीभूतप्रकाशयमानपावनक्रियाक-
रणप्रकाशनार्थत्वात्पूर्वमन्त्रयोरप्यन्तिममन्त्रवत्प्रयोगोपपत्तिरिति
वाच्यम् ; पावनक्रियैक्येऽपि मन्त्रभेदेन तत्प्रकाशनानां भेदा-
दन्तिमप्रकाशनविषयीभूतपावनक्रियाकरणप्रकाशनार्थस्यैवाऽऽन-
न्तर्यादवगतत्वेन चित्पत्यादिकर्तृव्यवस्थावदेव करणव्यवस्थाया
अप्युपपत्तेः ।

न चाऽत्र मन्त्राणां विकल्पः, येनैकस्मिन्नेव प्रकाशने त्रया-
णां करणत्वाद्ग्रीहिवयोरिव धर्माणामव्यवस्थापत्तिः, सत्यपि
दृष्टार्थत्वे 'त्रिभिर्यजमानं पावयती'ति वचनात् पार्थसारथिमि-
श्रुतात्समुच्चयोपपत्तेः । अतश्च विकल्पोक्तिर्याज्ञिकाचारविसंवादि-
नी वार्तिककारीयाऽतिशयार्थैव । अतश्च सत्यप्यच्छिद्रादेश्चसर्वार्थत्वे
प्रयाजादिवत्सकृत्प्रयुक्तस्यैव सर्वोपकारकत्वोपपत्तेर्न प्रत्येकं प्र-
योगारूपानुपङ्गोपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया पावनस्याऽपि
मुखनाभिगुल्फप्रदेशभेदेन त्रिरभ्यासादेकैकमन्त्रस्यैकैकाभ्यास-
करणत्वावगमादानन्तर्याविशेषेणाऽच्छिद्रादेः गुल्फप्रदेशसंस्कारा-
र्यपावनक्रियाभ्यासप्रकाशकपदैकवाक्यतया विजातीयापूर्वसा-

घनीभूतपावनक्रियाभ्यासाङ्गत्वावगतेः “पयसा मैत्रावरुणं श्री
याती” तिवदभ्यासान्तरे प्राप्तयभावाद्दृघवस्थोपपत्तिस्तुल-
भैव । अतो नेदृशस्यले अनुपङ्ग इति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—आकाङ्क्षादित्रयसाधारण्यदशापि सर्वाः
र्याम्नानावगमेनाऽनुपङ्गेणैव वाक्यपरिसमाप्तिः । तथा
हि—सन्निधियोग्यत्वे तावत्पूर्ववदेवाऽविशिष्टे । आकाङ्क्षा
चाऽपि यथैवाऽन्तिमस्यैतदाकाङ्क्षावशेन कल्प्या, तथैव पू
र्वयोरपि । न ह्यत्रानन्तर्यस्य नियामकता सम्भवति । तत्र
हि तन्निधियामकं, यत्र तत्प्रवृत्तेः पूर्वं विकल्पेनाऽनेकेषु प्राप्तिः,
यथा—प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तरीया यागसोमयोः । प्रकृते
तृत्याप्पाकाङ्क्षाणामपि तेषां विनिगमनाविरहेण प्रधानत्वात् म
तिमघानादृत्तिन्यायेन च प्रत्येकं समुच्चयेनैव शेषग्राहित्वागतेर्नि
यामकानाकाङ्क्षत्वान्नाऽऽनन्तर्यस्य तन्निधियामकत्वोपपत्तिः । अ
तश्च यथैवाऽनेकहविष्कासु विकृतिषु श्रुतानामुपहोमानां विनिग
मनाविरहेण प्रधानत्वेन च सर्वहविर्गतामेवाऽऽकाङ्क्षां प्रकल्प्य
समुच्चयेन सर्वार्थतावगतेर्नियामकाकाङ्क्षाविरहेण नाऽऽनन्तर्य
स्य नियामकत्वं, तथैव प्रकृतेऽपीति पूर्ववदेव सर्वार्थ्याम्नानावग-
तेर्धुक्तोऽनुपङ्गः ॥ ४९ ॥

इति सप्तदशमनुषङ्गाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अथाऽष्टादशं व्यवायाधिकरणम् ॥ १८ ॥

व्यवायान्नाऽनुपज्येत ॥ २-१-५० ॥

असम्बन्धिपदाव्यवधाने सत्यनुपङ्गे साधिते, यत्राऽसम्बन्धि-
पदव्यवधानं तत्राऽनुपङ्गो नाऽस्तीति प्रत्युदाहरणार्थमिदं सूत्रम् ।
यथा—(१) 'सन्ते वायुर्वातेन गच्छतां संयज्ञैरङ्गानि संय-
ज्ञपतिराशिपे'त्यत्र 'गच्छतामि'त्यस्य 'अङ्गानी'त्यनेन तावदयो-
ग्यत्वेनाऽसम्बन्धात् असम्बन्धिपद(२)व्यवधानेन संयज्ञपतिरा-
शिपे'त्यनेन सत्यपि साकाङ्क्षत्वे योग्यत्वे च, सन्निधानाभा-
वान्नाऽनुपङ्गः । अतः 'संयज्ञैरङ्गानो'त्यत्र 'गच्छन्तामि'त्यस्येव
'सं यज्ञपतिराशिपे'त्यत्राऽपि 'गच्छतामि'ति पदमध्याहर्तव्यम् ।

न चाऽनपोस्ताकाङ्क्षत्वेऽपि गमनरूपस्यैवाऽर्थस्य योग्यता-
बललभ्यस्याऽन्वयोपपत्तेः किमर्थं पदाध्याहारकल्पनेति वा-
च्यम् । तत्तत्पदार्थशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति वृत्तिमन्त्रसम्ब-
न्धेन तत्पदज्ञानस्यैव कारणत्वात् । अन्यथा देवदत्तः पचतीति
केनचिद्दुक्ते प्रत्यक्षदृष्टेनैव कलापेन कर्माकाङ्क्षानिवृत्तेः किं पच-
तीति प्रश्नानापत्तिः । अस्मन्मते तु कलापोपस्थितावपि तद्वा-
चकपदस्योद्बोधकाभावादानुपस्थितौ प्रश्नोपपत्तिरिति वैपम्यम् ।

किञ्च घटं स्मरेत्पादौ वृत्त्या घटोपस्थितिबदेकसम्बन्धिद-
र्शनेनाऽपरसम्बन्धिस्मरणमिति न्यायेन घटपदसमवायिकारणी-
भूताकाशोपस्थितौ तस्याऽपि स्मरणकर्मत्वेनाऽन्वयापत्तिः । अतो-
ऽवश्यं शाब्दत्वसिद्ध्यर्थं गच्छतामिति पदमेवाऽध्याहृत्योच्चार-
णीयम् । न चैवं पदाध्याहारोपपत्तावप्यध्याहृतस्य पदस्य ध्या-
नेनाऽपि स्मरणोपपत्तेर्नाऽवश्यमुच्चारणोपपत्तिः, मन्त्राधिकर-

श्रीः ।

मीमांसाकौस्तुभः ॥

(द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

प्रथमं शब्दान्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ २-२-१ ॥

(विषयसंशयसङ्गतयः)

एवमुपोद्धातपसक्ते मन्त्रलक्षणादौ समाप्ते 'यत्पसङ्गेन यदा-
गतं तत्समाप्तौ तत् बुद्धिस्थं जायत' इति न्यायेन भावार्थाधिक-
रणोक्तधात्वर्थ्यकरणत्वस्योपस्थितेः तस्य चाऽपूर्वभेदसिद्धिद्वारा
भावनाभेदसिद्ध्यर्थत्वस्योक्तत्वादिदानीमवसरप्राप्तौ लक्षणार्थभू-
तो भावनाभेद एव शब्दान्तरादिप्रमाणैः प्रतिपाद्यते । तत्राऽपि
शब्दान्तरस्य प्रमाणान्तरसिद्धधात्वर्थ्यभेदोपजीवित्वेन भावना-
भेदमात्रे व्यापारात् सूचीकटाह्न्यायेन प्रथमं तस्यैव भेदकता
निरूप्यते । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'ति मकृत्स्य 'सोमेन यजेत'
(१)'दाक्षिणानि जुहोति' (२)'हिरण्यमात्रेयाय ददाती'त्यादि श्रु-
तम् । तत्र यागदानहोमादिसकलप्रकृतधात्वर्थानुरक्ता एका भा-
वना ? अथ वा प्रतिधात्वर्थ्य भावनाभेदः ? इति विचारः । अत्र च
प्रकरणान्तरातिरिक्तसकलभेदकप्रमाणनिरूपणस्य पादार्थत्वात्
पादाध्यायसङ्गतिः स्पष्टा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र लाघवादेकैव भावना । न च तद्वाचकतिष्पत्ययाभ्यासात्

भेदः, तस्य धात्वर्थविधानार्थमनुवादकत्वाभ्युपगमेनाऽनन्यपरत्वा-
भावात् । न चैवमप्येकेन वाक्येन भावनाविधौ तद्वाक्यस्थस्य
धात्वर्थस्य, गुणादेर्वा उत्पत्तिशिष्टत्वेन वाक्यान्तरविहितोत्पन्न-
शिष्टधात्वर्थान्तरादिनिवेशानुपपत्तेर्गुणाद्भेदापत्तिः, फलवाक्ये स्व-
र्गदेशेन शुद्धभावनाविध्यङ्गीकारेण तदनुवादेन सोमादिवाक्यै-
र्गुणविशिष्टधात्वर्थविध्यभ्युपगमे सर्वेषामुत्पन्नशिष्टत्वेन (१) गुण-
न्यायानवतारात् । न च फलवाक्येऽपि धातुपादानाच्च शुद्धभा-
वनाविधिः शक्यः, विशिष्टविधिगौरवापश्या फलवाक्यस्थस्य
यजेरवयुत्यानुवादकत्वेन, प्रकृतधात्वर्थमात्रोपलक्षणत्वेन वा सा-
धुत्वार्थमनुवादकतया विधेयार्थकत्वाभावात् ।

न च फलानुकूलव्यापारसामान्यस्य लोकत एव प्राप्तत्वात्
धात्वर्थविशेषावच्छिन्नस्य च तत्र विधेयत्वेनाऽनिष्टत्वात् कथं
शुद्धभावनाविधानोपपत्तिः ? स्वर्गस्य जन्यत्वेन तदनुकूले व्या-
पारसामान्ये लोकतोऽवगतेऽपि तदुद्देश्यकस्य पुरुषनिष्ठयत्नरू-
पव्यापारस्य नियमेनाऽनासेपात्तद्विधानोपपत्तेः, पुत्रादौ यत्र-
स्याप्यवगमेऽपि तद्गतवैजात्यस्याऽनवगमाद्विधानोपपत्तेश्च । न च
'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' इत्यनुशासनेन प्रत्ययानां नि-
यमेन प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वावगतेः शुद्धभावनाविधाना-
नुपपत्तिः । वस्तुतो धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधानेऽपि धात्व-
र्थावच्छेदस्य प्रमाणान्तरमाप्तत्वात् विशेष्यमात्रांशे विधिफलोप-
पत्तेः । अत एव गुणफलस्थले धात्वर्थावच्छेदकत्वस्य प्रकरण-
माप्तत्वेऽपि भावनामात्रविधिराश्रितः । अतश्च यजिषदस्य प्रमा-
णान्तरानुरोधेन प्रकृतसर्वधात्वर्थपरत्वावगतेः तत्समानाधिकर-
णस्य ष्योतिष्ठोपपदस्याऽपि एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामधेय-

त्वापत्तिः । एवञ्च फलवाक्ये शुद्धभावनाविधानेऽवगते सोमादि-
वाक्यस्थातिप्रत्ययेन प्रत्येकं तामनूद्य तत्करणतया सोमादि-
विशिष्टधात्वर्थविधानोपपत्तेः, "सर्वेषामञ्चोत्पन्नशिष्टत्वेन गुणन्या-
याभावात् भेदकप्रमाणाभावेन भावनैकत्वसिद्धिः । एवञ्च तत्त-
द्वाक्ये निरपेक्षतया तत्तद्भात्वर्थानामेकफलभावनाकरणत्वावग-
मेन विकल्पोपपत्तेरेकजातीयस्यैवाऽपूर्वस्य तृणारणिमणिन्या-
येन सकलजन्यत्वोपपत्तेः तद्वैजात्यकल्पनाभावादपि लाघवम् ।
अस्तु वा व्यभिचारपरिहारार्थं तद्वेदोऽपि, न चैतावता भावना-
भेदः । न च भेदकान्तराभावेऽपि अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदरू-
पाच्छब्दान्तरादेव भेदोपपत्तिः, समूहालम्बनस्थले एकस्मिन्नेव
ज्ञाने घटपटादीनामनेकेषां विषयतासम्बन्धेनाऽवच्छेदकत्वशुद्धे-
कस्यामेव कृतौ सर्वेषां धात्वर्थानां साहित्येनाऽवच्छेदकत्वोपप-
त्तेः । अस्तु वा एकस्यां भावनायां वैकल्पिका सर्वेषामवच्छेद-
कता, सर्वथा सिद्धं भावनैकत्वम् ।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण यागदानहोमानां स्वत्वत्यागांशेन
एकत्वादवच्छेदकीभूतधात्वर्थस्याऽप्येकत्वमित्युक्तम्, तत् स्व-
त्वत्यागांशस्यैक्येऽपि परस्वत्वापादनप्रक्षेपांशयोराधिक्येन धा-
त्वर्थैक्यानुपपत्तेरतिशयार्थम् । किञ्चैवं ददातिवाक्ये प्राप्तकर्मा-
नुवादेन हिरण्यात्रेयरूपानेकगुणाविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्य-
मुभयविशिष्टकर्मविधानावगतेः धात्वर्थैक्योक्तिरसम्बद्धैव । तथा
'दाक्षिणानि जुहोती'त्यत्राऽपि जुहोतिलक्षितपागानुवादेन वि-
धेयस्य गुणस्याऽभावात् धात्वर्थविधानावश्यकत्वेन तदैक्योक्ति-
रसम्बद्धा ।

न च दाक्षिणपदेन दक्षिणाकालरूपगुणाविधिः, दाक्षिणा-
नीति तद्वितस्य कालार्थे स्मरणामावेन कालविधौ प्रमाणाभा-

चं स्यात्, ततो भवेत्कार्यतावच्छेदकैक्येन कारणीभूतभावनैक्य-
म्, न च प्रकृते तदस्ति, सोमादिवाक्यैर्यागत्वादिनैव तत्तद्भा-
त्वर्थोपस्थितेः । अतश्च तत्तत्कार्यतावच्छेदकवाचिघातुपदभे-
दाद्युक्त एव कारणीभूतभावनाभेदः ।

न चैवमपि सोमादिवाक्ये यागादेः फलभावनाकरणत्वस्यै-
व (१)शाब्दत्वादार्यिककर्मतादशायां च कल्पनालाघवानुरोधेनैक-
स्यैव व्यापकधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनोपपत्तेः कथं त-
द्भेदेन भावनाभेद इति वाच्यम् ? शाब्दस्य करणत्वस्य शब्द-
भेदेन भिन्नत्वात् तदन्यथानुपपत्तिकल्पितस्य कर्मत्वस्याऽपि क-
ल्पकभेदेन भेदोपपत्तेः। अनयैव च दिशा 'तिस्र आहुतीर्जुहोती'-
त्यादावपि भावनाभेदो बोध्यः, मूलोक्तरीत्या तदसिद्धेरिति
ध्येयम् । अतश्च भावनाभेदावश्यकत्वेन तत्तद्वाक्यैरेव तत्तद्वाक्यो-
पात्तसकलकारकविशिष्टभावनाविधानमित्यङ्गीकर्तव्यम्, न तु फ-
लवाक्य एवाऽनेकभावनाविधानम्, इतरैस्तु एकैकभावनानुवादेन
तत्तद्भात्वर्थविधिरिति । फलवाक्ये भावनानेकत्वग्राहकप्रमाणानु-
पस्थितेः तद्वाक्यस्थयजेस्सर्वोपलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च, ज्यो-
तिष्टोमपदे एकदेशप्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारस्याऽद्युक्तत्वाच्च । अ-
तश्च तत्तद्वाक्येनैव तत्तद्भात्वर्थविशिष्टभावनाविधानमङ्गीकृत्य फ-
लवाक्ये लाघवात्फलसम्बन्धमात्रविधानम् । तदपि च ज्यो-
तिष्टोमपदानुरोधात्(२) चातुर्थिकन्यायेन सोमद्रव्यकयागस्यैव ।

न चाऽस्तु तर्हि फलवाक्य एव 'उद्भिदा यजेते'तिवशागकरणि-
कभावनायाः फलोद्देशेन विधिः, सोमवाक्ये तु मत्वर्थलक्षणाविशि-
ष्टविधिगौरवभिया यागकर्मकभावनानुवादेन सोममात्रविधिरिति
वाच्यम् । फलवाक्ये दीक्षणीयादिपाकरणिकयागानामेव राजसू-

यवत् फलसम्बन्धापत्त्या तत्र तदपेक्षया कर्मान्तरविधाने प्रमा-
णाभावात् ज्योतिष्टोमपदस्य चौत्तरकालिकाङ्गत्वरूपसम्बन्धमा-
दायैव सर्वपरत्वोपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तथात्वे दीक्षणीया
दिवाक्ये उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेन तत्र सोमविधानानुपपत्तौ सो-
मवाक्ये गुणात् सोमविशिष्टकर्मान्तरविधानस्याऽवश्यकत्वात् ।
अतश्च युक्तं चातुर्थिकन्यायेन तस्यैव फलसम्बन्धनिधानमिति
सिद्धो घात्वर्थभेदेन भावनाभेदः ।

किञ्च यत्र मङ्गोपपदयुक्ताख्यातश्रवणं तत्र फलवाक्ये प्रा-
प्तभावनानुवादेन घात्वर्थमात्रविधानोपपत्तावपि गुणोपपदयुक्ते
सोमादिवाक्ये सोमघात्वर्थरूपानेककारकविधाने वाक्यभेदस्तद-
वस्य एव । न च सोमविशिष्ट्याप्तविधानान्न वाक्यभेदः, यागस्या-
ऽपि कारकत्वाविशेषेण गुणविशिष्टगुणान्तरविध्ययोगवत् गुण-
विशिष्टघात्वर्थस्य विध्ययोगस्याऽपि तुल्यत्वात् । अतश्च सर्वे-
षामपि प्रथमतो भावनायामेवाऽन्वयमङ्गीकृत्य तस्या एव विशि-
ष्ट्या विधिरङ्गीकर्तव्यः, तस्य च त्वयाऽनङ्गीकरणात् फलवा-
क्यप्राप्तभावनानुवादेनोभयविधौ च वाक्यभेदो दुरपहवः । अ-
तस्सिद्धमपर्यायधातुभेदरूपाच्छब्दान्तरात् कार्यतावच्छेदकभेदे-
न, कार्यभेदावगतौ कारणीभूताया भावनाया वैजात्यमिति ।

प्रयोजनम्-पूर्वपक्षे सर्वेषां घात्वर्थानां समप्राधान्यं विक-
ल्पश्च । सिद्धान्ते तु सोमयागस्यैव प्राधान्यम्, अन्येषां तु तद-
ङ्गत्वान्न विकल्पः ।

सूत्रं तु-उक्तविधे शब्दान्तरे भावनारूपकर्मभेदः प्रत्ये-
तव्यः, कार्यकारणपारेकवैजात्येनाऽपरवैजात्यरूपानुबन्धस्य कृ-
तत्वादिति व्याख्येयम् ॥

इति प्रथमं शब्दान्तराधिकरणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयमभ्यासाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं

हि स्यात् ॥ २-२-२ ॥

(विषयसंशयौ)

इदानीमभ्यासाद्भेदोऽभिधीयते । दर्शपूर्णमासयोः(१) 'समि-
धो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, वर्हिर्यजति, स्वाहाकारं
यजती'ति पञ्चकृत्वो यजतिपदमभ्यस्तं श्रुतम् । तत्र किमेको
यागः ? उत प्रत्यभ्यासं यागभेदः ? इति विचारः । यागै-
कत्वे भावनापूर्वघोरप्येकत्वम् , तद्भेदेऽर्थान्तरपरधातूच्चारणभे-
दात् शब्दान्तराधिकरणन्यायेनैव भावनाभेदसिद्धिः, अपूर्वाधि-
करणोक्तन्यायेन चाऽपूर्वभेदसिद्धिः॥ यद्यपि चाऽभ्यासाद्यागभे-
दवद्भावनाभेदोऽपि शक्यते वक्तुम्, तथाऽपि शब्दान्तरेणाऽपि
तत्सम्भवात्साधारण्याभावेन नोपन्यस्तः ।

(सङ्गतिः)

अत्र च धात्वर्थभेदमात्रस्यैव विवक्षितविवेकेन निरूपणीय-
त्वेऽप्यध्यायार्थरूपभावनाभेदसिद्ध्यर्थत्वादध्यायसङ्गत्यविरोधः ।
एवं सङ्ख्याद्यधिकरणेष्वपि द्रष्टव्यम् । पादसङ्गतिस्तु स्पष्टैव ।
अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणे सत्यप्यारूपातैक्येन भावनाप्रत्याभिज्ञाने
धातुभेदेन तदर्थभेदाद्युक्तो भावनाभेदः, प्रकृते तु धातोरप्येकत्वेन
तद्भेदे प्रमाणाभाव इति पूर्वपक्षोत्थानाद्द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र धातुस्तावत् स एवेति हृत्तरप्रत्याभिज्ञयाऽवगम्यत इ-

त्वविवादम् । अतस्तदर्थोऽप्येक एव । न च पुनरुच्चारणाद्भेदस्तस्य,
लोके पटः पट इत्यादौ शतश उच्चारितोऽपि भेदाप्रतीतिः । प्रत्यु-
त प्रत्यभिज्ञापकत्वेनाऽभेदसाधकतया विरुद्धत्वात् । न च पुनः-
श्रुतिमात्रस्याऽभेदसाधकत्वेऽपि विधिपुनःश्रुतिः स्वसमभिव्याह-
तार्थे विहितविधानायोगेन भेदसाधकत्वान्न विरुध्यत इति वाक्य-
म् । उपक्रमस्थयजिपुनःश्रुतिवलेनैकवाक्यतालाभाय च 'एकं वृणी-
ते द्वौ वृणीते' इतिवत् 'तनूनपातं यजती'त्यादौ लङन्तत्वस्याऽपि स-
म्भवेन विधिपुनःश्रुतेरेवाऽसिद्धेः । अतश्च (१) तद्वदेवाऽयमेकस्याऽ-
र्थवाद इति नाऽनर्थक्यप्रतिहतत्वेनाऽपि विधिपुनःश्रुतेर्भेदकता ।

अस्तु वा (२) 'समिधो यजति वसन्तमेवर्तूनामवरुन्धे' 'तनून-
पातं यजति ग्रीष्ममेवाऽवरुन्धे' इत्यादिपृथगर्थवादान्नानाभिस्सन्दि-
ग्धगुणाविधिव्यवहितत्वाच्च 'तनूनपातं यजती' त्यादिरपि विधिः,
तथाऽपि 'दध्ना जुहोती' त्यादिवत् गुणसङ्क्रान्तशक्तिकत्वात्
विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वाभावेन न तद्भेदकत्वापत्तिः; सर्वत्र हि
समिदादिपदानां द्वितीयान्तानामपि 'विष्णु यजती' तिवद्देवतापर-
त्वमेवाऽवगम्यते, न तु नामधेयत्वम्, येन तस्याऽविधेयत्वाद्द्विधिः
धात्वर्थभावनाविषय एव 'अग्निहोत्रं जुहोती' निवद्भ्यामियेत, ते-
षां तुभयत्र तुल्यवद्दृष्टिकत्वाभावेन नामधेयन्यायाविषयत्वात् ।

न च न्यायान्तराविषयत्वेऽपि समिदादिदेवतानां (३) याज्या-
मन्त्रवर्णैरेव सम्भवत्प्राप्तिरुक्त्वात् 'अग्निहोत्रं जुहोती' तिवत्तत्परुपन्या-
यविषयत्वोपपत्तिः, (४) 'वसन्तमृतूनां मीणामी' त्याद्यनुमन्त्रणमन्त्रैः

१. अयं च विषयः (६ १ १०) अधिकरणे द्रष्टव्यः ।

२. तै. स. २. ६. १.

३. समिधस्तस्मिधोऽग्न आजस्य विद्यन्तु इत्यादयो मन्त्रवर्णाः ।

४. तै. स. १. ६. २.

वसन्तादिदेवतानामपि प्राप्तिसम्भवेन ममिदादीनां नित्यप्राप्त्य-
भावात् । अतो वसन्तादिमान्त्रवर्णिकदेवताव्यावृत्तिफलकस्य स-
मिदादिनियमस्याऽप्राप्तत्वेन विधिवाक्यैर्विधानोपपत्तेः नामधेय
त्वासम्भवाद्द्विधायकस्य गुणसङ्क्रान्तशक्तित्वेन धात्वर्थभावना-
विषयत्वाभावात् तद्भेदकत्वम् । न चैवं कर्मोत्पत्तिवाक्यस्थदेवता-
वरोधात् कथमुत्पन्नवाक्यस्थदेवतान्तरविधानोपपत्तिः, कर्मोत्प-
त्तिवाक्यस्थोपपत्तस्य नामत्वाङ्गीकारात्, अत एव न गुणाद्भे-
दशङ्का । न चैवमपि विनिगमनाविरहः, प्राथमिकत्वेन समिद्वाग्ये
कर्मविधिरितरत्र गुणविधिस्तदनुवादेनेति विनिगन्तुं शक्यत्वादि-
ति पार्थसारथिर्भवदेवश्च ।

वस्तुतस्तु समित्पदस्याऽपि नामधेयत्वं नोद्भिन्न्यायासिद्धम्,
उभयत्र तुल्यवद्बुत्तिकत्वाभावात् । वाक्यभेदतद्व्यपदेशौ तु ना-
शङ्कनीयविव । तत्प्रख्यन्यायोऽपि नियमस्याऽप्राप्तत्वादनुपपन्नः,
देवतामात्रप्राप्त्या तदुपपादनं तु तनूनपातादिपदेष्वप्यविशिष्टम् ।
अतो न समित्पदमात्रस्य नामधेयत्वाभिधानं युज्यते । तस्मादेवं प-
रिहर्तव्यम्—स्वाहाकारवाक्ये कर्मविधिः, तत्रत्यस्वाहाकारपदस्य
नामधेयत्वात् । न हि तत्र स्वाहाकारपदं स्वाहाकाररूपदेवता
विधायकम्, तस्य णमुलन्तत्त्वास्याऽपि सम्भवेन द्वितीयान्तत्व-
स्यैव नियामकाभावात् देवताविध्यप्रतीतेः, मन्त्रतः पक्षे स्वाहा-
कारदेवताया अप्राप्तत्वेनाऽपूर्वायाः स्वाहाकारदेवताया विधौ
गौरवाच्च । नाऽपि स्वाहाकारशब्दमात्रविधिः, णमुलन्तरस्याऽपि
संशयितत्वेन तद्दोषतादवस्थात्, स्वाहाकारशब्दस्य मन्त्रवर्णा-
न्नित्यप्राप्तत्वेन नियमविधेरप्यनाशङ्कनीयत्वाच्च । अतोऽसौ त-
त्प्रख्यन्यायेन नामधेयमिति तत्रैव कर्मविधिः । इतरे तु तदनु-
वादेन वैकल्पिकदेवताविधयः । अस्मिंश्च पक्षे(?) 'स्वाहाऽग्निम्,

स्वाहा सोम' मित्यादिमन्त्रो मुख्यलिङ्गकर्मन्त्रान्तरैर्याज्याकार्ये वा-
धितेऽपि महाप्रकरणसहकृताल्लिङ्गात्साङ्गप्रधानदेवताप्रकाशनार्थ-
स्सन् 'स्वाहा देवां आज्यपाँ' इत्यादिना प्रयाजदेवताया अपि
प्रकाशितत्वाच्चदङ्गमपि भवत्येवेति नैतस्य प्रधानमात्राङ्गत्वापत्त्या
प्रयाजे स्वाहाशब्दस्याऽप्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यापविधातश्शङ्काः। अ-
तः समिदादिवाक्याना तत्रैव देवताविधायकत्वोपपत्तेर्विधिपुनः-
श्रवणस्य धात्वर्थविषयत्वाभावात् न तद्भेदकत्वोपपत्तिः।

अस्तु वोपांशुयागोत्पत्तिवाक्ये देवताभावाच्चदनुवादेन स-
मिदादिवाक्येषु पञ्चस्वपि देवताविधिः, तत्क्रमात्प्रातर्विष्णवादि-
देवत्यवाज्यानुवाक्यायुगलाना तु क्रमं बाधित्वा समारूपासह-
कृतलिङ्गेनोत्कर्ष इति भवदेवोक्तः पक्षः। अस्तु वा वक्ष्यमाणासि-
द्धान्तरीत्यैव समिदादीना पञ्चानामपि नामधेयत्वम्, तथाऽपि
प्राथमिकत्वेन समिदाक्य एव कर्मविधिः, इतरे तु तस्यैव कर्मणो-
ऽभ्यासविधायकाः, (१) 'तेन पुनर्यजेतेतिवत्'। न तु कर्मान्तरविधाय-
काः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञाबाधप्रसङ्गात्। अस्मिंश्च पक्षे 'अतिहायेहो व-
हिं प्रतिसमानयते' 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः' इत्यादिसमुच्चय-
ज्ञापकान्युपपन्नानि भवन्ति। न चैव सज्ञातो भेदापत्तिः, तस्या-
ऽप्यभ्यासाभिप्रायेणैवोपपत्तेः। अतस्तिद्ध कर्मकत्वमिति प्राप्ते-

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—सत्यपि छेदूळदूस्सन्देहे विध्यन्तरैकवाक्य-
त्वाभावात्, स्वतन्त्रानुवादमात्रत्वे तानर्थक्यापत्तेः, निस्सन्दिग्ध-
गुणविधिव्यवाहितत्वाच्च एतेषामेव मध्ये कस्य चिद्विधित्वमितरे

१ यद्युद्गाता अपच्छिन्नादक्षिण त यज्ञमिष्ट्यातेन पुनर्यजेते'
त्यत्र दक्षिणा विना समापितस्यैव प्रथमप्रयोगस्य 'तन पुनर्यजेते'त्य-
नेनाऽभ्यासविधि तद्वदित्यर्थः।

तदर्थवादा इति शङ्कानुपपत्तेः, सर्वेऽपि तावादिधम इत्यादिवादः । तत्र समानाभिधानश्रुत्या समानपदश्रुत्या च विधिर्धात्वर्थभाव-
नयोरेव व्याप्नियते, न त्वपपदार्थ (१) इत्ययमभ्युत्सर्गः, प्रथम-
विधिप्रकाराङ्गीकारात् । तच्चेदं तदा बाधयेत् यदि दध्यादिवदु-
पपदार्थोऽनन्यगतिः स्यात् । तथा हि—विधिः स्वस्य विशिष्टवि-
धिगौरवपरिहारार्थं धात्वर्थभावनयोः प्राप्तिमन्यतोऽपेक्षते । त-
स्याश्चाऽपेक्षार्या प्रत्याभिज्ञानमनुवादकारणम्, न त्वपेक्षाराहि-
त्येऽपि । अतश्चाऽपेक्षाप्रत्याभिज्ञयोर्द्वयोरपि परस्परापेक्षत्वेनाऽनु-
वादकारणत्वात् यथैव 'सोमेने'त्यादौ सत्यामप्यपेक्षाया
प्रत्याभिज्ञाभावान्न धात्वर्थभावनयोरनुवादः, तथैव प्रकृते विधे-
यान्तराभावेनाऽनुवादापेक्षाभावात् सत्यपि प्रत्याभिज्ञाने नाऽनु-
वादोपपत्तिः । अतश्च स्वोपमर्दापत्तेः विधिस्तावन्नैनादृशविषये
सन्निधिकृतप्रत्याभिज्ञोपजीवी । नाऽपि यजिः, तस्याऽपि समा-
नपदोपात्तविधिश्रुत्यनुरोधवृत्तित्वेन सन्निधिकृतप्रत्याभिज्ञानुप-
जीवकत्वात् । एवं सत्यपि यदि यजिस्तच्छब्दवत् प्रकृतमात्र
वाची भवेत्ततस्तस्योपक्रमस्थत्वेन बलवत्त्वात् तदनुरोधेन जग-
न्यो विधिरेव 'देवाश्च याभिर्धजत' इतिवदनुवादकत्वेनैव नीयेत ।

वस्तुतस्तु तद्वदिह प्रयोजनाभावादानर्थक्यप्रतिहतत्वेन उ-
पक्रमस्थयजेरेवाऽप्रकृतपरत्वं लक्षणयाऽभ्युपगम्येतैव, किमुत यदा
यजिः प्रकृताप्रकृतसाधारणः, तदा समानपदोपात्तविधिपुनः-
श्रुत्यनुरोधेन सन्निधिकृतप्रत्याभिज्ञा बाधित्वा अप्रकृतविषयत्वे
यजेर्न किञ्चिद्बाधकं पश्यामः । यत्तु प्रकृतेऽपि समिदादिदेव-
तानियमस्य (२)सत्त्वात् विधिर्धात्वर्थभावनाशे प्राप्तिसापेक्ष इ-
त्युक्तम् । तन्न ; अन्यतराकाङ्क्षाबलभ्यसम्बन्धानुमन्त्रणमन्त्रक-

ल्पवसन्तादिदेवतापेक्षया उभयाकाङ्क्षावन्तलभ्ययाज्यामन्त्रवर्ण-
कल्प्यसमिदादिदेवतानां बलवत्त्वेन विपमशिष्टविकल्पानुपपत्तेः
नियमविध्ययोगात् । अतः समिद्यागे, स्वाहाकारयागे वाऽवा-
न्तराधिकाराख्यप्रकरणेन सर्वेषां याज्यामन्त्राणामङ्गत्वावगतेः
तद्वलेन मान्त्रवर्णिकसमिदादिमात्रदेवताकल्पनं नऽनुपपन्नम् ।

न चैवं 'वमन्तमृतूना' मित्याद्यनुमन्त्रणमन्त्राणां पृथानुम-
न्त्रणमन्त्रवदुत्कर्षापत्तिः, तद्देतेषां प्रयाजानुमन्त्रणममाख्यात-
त्वेन प्रयाजातिरिक्ते सामान्यसम्बन्धवोधकप्रमाणाभावादुत्कर्षा-
नुपपत्तेः । अतो(१) मनोतामन्त्रवल्लक्षणयाऽन समिदादिदेवताप-
काशनार्थान्येवैतीतीति द्रष्टव्यम्, न तु तन्त्ररजोक्तपदार्थत्वम् ।

न चैवं(२) 'एको ममे' त्यादीनामनुमन्त्रणमन्त्रान्तराणां
विकल्पापत्तिः, तेषामपि लक्षणया प्रयाजफलप्रकाशकत्वेन भिन्न-
कार्यतया समुच्चयोपपत्तेः । विशिष्य चाऽयमर्थः (३) पञ्चमेऽन
रूपविष्यते । अतस्समिदादिपदानां तत्प्रत्ययन्यायेन ना-
मधेयत्वाद्भिषेयान्तराभावेन विधेर्धात्वर्थभावनाविपयत्वावग-
तेः विहितविधानायोगेन विधिपुनःश्रवणरूपादभ्यासाद्भेद-
सिद्धिः । अत्र च न पुनःश्रुतिमात्रस्य भेदसाधकत्वम्, त-
स्या अभेदसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । अतो विधिप्रवेशः । तस्य
च स्वोपमदर्पितरेभेदसाधकत्वाभावात् विरुद्धता । पुनःश्रवणं
चऽनन्यपरं द्रष्टव्यम् । अतश्च 'दध्ना जुहोती'त्यादौ सत्यपि वि-
धिपुनःश्रवणे गुणनिमित्तफलादिसम्बन्धपरत्वान्न भेदकता वि-

१. 'त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेनि' मन्त्र मनोतापदघटिनत्वात्प्रमोता-
मन्त्र इत्युच्यते ।

२. 'एको मम एका तस्य योऽस्मान्द्रेष्टि य च वयं दिव्यः' इति
पञ्च अनुमन्त्रणमन्त्राः प्रयाजप्रकरणे चाजसनेविशाखायामाम्नानाः ॥

३. पू. मी. ५१.३.

धिपुनःश्रवणस्य । अनन्यपरत्वेऽपि च विधानयोग्यपरत्वं द्रष्टव्यम् । अतश्च 'य एव विद्वानि'त्यादौ सत्यप्यनन्यपरत्वे रूपाभावेन विधानयोग्यत्वाभावान्न भेदकतेति(१)उत्तराधिकरणे वक्ष्यते । प्रकृते तु जौहवाज्यस्य समिदादिदेवतायाः प्राप्तत्वेन रूपलाभाच्च विधानायोग्यत्वम् ।

वस्तुतस्तु 'य एव विद्वानि'त्यत्राऽपि अधिकारवाक्यगतद्वित्वसिद्धिफलकसमुदायपरत्वेनाऽनन्यपरत्वाभावादेव न भेदकता । रूपाभावस्त्वतिशयार्थमुक्तः, अन्यथाऽव्यक्तत्वेन सौमिकधर्मातिदेशस्य त्रिद्वद्वाक्ययोः, 'वैश्वदेवेन यजेते'त्यादौ च कथमपि निवारयितुमशक्यत्वात् । न चैवमत्राऽपि विधिपुनःश्रवणस्य 'एकादश प्रयाजान् यजती'तिवदाश्रितिविधानार्थत्वेनाऽन्यपरत्वात् भेदकता न स्यादिति वाच्यम् । तत्र हि प्रयाजानुवादेन विधीयमाना सङ्ख्या निर्जातसख्येषु तेषु साक्षात्सम्बन्धेन निवेशमलभमाना प्रयाजप्रयोगपरिच्छेदकत्वेन विधेयत्वाद्युक्तं यदर्थाद्भ्यासमापादयतीति, प्रकृते तु विधेयान्तराभावेन यागपुनःप्रयोगस्यैव विधेयत्वकल्पनात् 'तनूपात् यजती'त्यादियजिना अदृष्टान्तरफलकस्य यागप्रयोगगतद्वितीयत्वादेः पुनःप्रयोगाभ्यासावृत्त्यपरनामधेयस्य लक्षणापत्तेः तत्परत्वायोगात् । 'तेन पुनर्यजते'त्यत्र तु पुनश्शब्देनैव पौनःपुन्यस्य कृतत्वात् न लक्षणेति वैषम्यम् ।

न चैव सिद्धान्तेऽपि यजिध्यातुना यागत्वसामान्यवाचकेन विधेयतावच्छेदके प्रिजातीययागत्वलक्षणा तुल्यैवेति वाच्यम् । तल्लक्षणापामपि तदवच्छेद्ययागव्यक्तेश्चक्यतावच्छेदकीभूतयागत्वेनाऽप्यवच्छेदेनेदशलक्षणाया अदोषत्वात् । अतः आश्रितिरूपा न्यपरत्वायोगात् अनन्यपरपुनःश्रवणस्य भेदकत्वमावश्यकमेव ।

यत्तु भवदेवेनोपांशुयाजानुवादेन सामदादिदेवताविधान-
मिति पूर्वपक्षः कृतः, स वैकल्पिकसमिदादिदेवताकत्वे 'अति-
हायेदोर्घटिः प्रतिभमानयत' इत्यादिसमुच्चपक्षापक्रानुपपत्तेरेतद्वि-
ध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितसमुच्चयविधिप्रसूतोपांशुयाजावृत्तिकल्पने
च गौरवापत्तेः, 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यांऽजामित्वापेः त्याचर्यवादा-
नुपपत्तेश्च निराकर्तव्यः । तत्सिद्धमनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपाद-
भ्यासादेतेषु पञ्चस्वपि धात्वर्थभावनयोर्द्वयोरपि विधानावगतेः
निहितविधानायोगेन भेद इति ।

नन्वेवं संज्ञापवन्धाख्यातेषु सर्वत्राऽभ्यासेनैव भेदसिद्धेर्न
कचिर्संज्ञाया भेदकत्वं भवेत्, तस्या वा भेदकत्वे प्रकृतेऽपि तत
एव भेदसिद्धेर्नाऽभ्यासस्याऽसङ्कीर्णोदाहरणलाभ इति चेत्, न ;
यत्राऽऽख्यातमागानाधिकरण्याभावेन यागविशेषनामत्त्वानवगमेऽ
पि 'अथैष ज्योतिरित्यादौ अधिकारादयब्दान्वयेनाऽनिर्धारित-
क्रियाविशेषसंज्ञात्वनिश्चये कृत्वा तद्वलेनैव विध्याख्यातकल्पनम्,
तत्राऽभ्यासस्य संज्ञाधीनसिद्धिकत्वेन दुर्बलत्वात् संज्ञयैव तदव-
धारणम् । यत्र वा 'उद्भिदा यजते'त्यादौ संज्ञाभावे प्रकृतस्यैव
यागस्य फलसम्बन्धो गुणफलसम्बन्धो वा प्रकृतयागाश्रितो
विधिपुनःश्रवणेऽपि विधीयत इत्यनन्यपरत्वाभावात्त्राऽभ्यासस्य
भेदकत्वम्, तत्राऽपि निष्प्रतिद्वन्द्वमेव संज्ञाया भेदकत्वम् । प्र-
कृते त्वभ्यासस्वरूपस्य संज्ञानधीनत्वादन्यपरत्वाभावेनाऽधि-
कबलत्वाच्च युक्तं तस्य भेदकत्वम् ।

न च संज्ञाया अपि प्रकृते प्रप्रख्यन्यायसिद्धत्वेनाऽभ्यासस्य
यागविध्यधीनत्वाभावात्, प्रत्युत संज्ञात्वाभावे देवताविधिपरन्वे-
नाऽभ्यासस्यैव तदधीनत्वात्, संज्ञयैव भेदसिद्धेर्नाभ्यासस्याऽस-
ङ्कीर्णोदाहरणत्वमिति वाच्यम् । प्रकृतोदाहरणे प्रमाणद्वयसङ्करे-

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । १५१

ऽपि यत्रोभयत्र तुल्यवृत्तिकधातुपाराधर्पादिना नामधेयतासिद्धिः, तत्र विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वद्वारकभेदावगमोत्तरमेव संज्ञात्व-सिद्धेरभ्यासस्यैवाऽसङ्कीर्णस्य भेदबोधकत्वोपपत्तेः, प्रकृतोदाह-रणेऽपि तत्प्ररूपन्यायस्य गुणविधिमात्रप्रतिबन्धकत्वात्, यजिस-मधिष्याहारस्य च मन्त्रवर्णमाप्तदेवतानुवादकत्वेनाऽप्युपपत्तेर्ना-मधेयकृत्यस्य चाऽवच्छेदस्य स्ववाक्योपात्तनामधेयेनैव मिद्धेर्नाम-त्वानवगमात् ततः पूर्वमेव विधिपुनःश्रवणस्य भेदकत्वोपपत्तेश्च । न चैवं तदुत्तरमपि नामत्वानवगमप्रसङ्गः, अभ्यासभिन्नकर्मन्तरस्यै-वाऽवच्छेदकापेक्षायां तदङ्गीकारात् । अतश्च सिद्धोऽभ्यासमात्र-गमाणकोऽत्र धात्वर्थभेद इति ।

भेदश्चाऽत्र न व्यक्तिमात्रस्य, अपि तु तद्व्रतजातेरपि, विधे-यभेदे विधेयतावच्छेदकभेदस्यैरसर्गिकत्वात् । अतश्च यागत्वा-दिव्याप्या जातयः समिद्यागत्वतनूपाद्यागत्वादिरूपास्तत्तद्वाक्य-गतेन यजिना लक्षयित्वा तत्तदवच्छिन्नयागव्यक्तयो विधीयन्ते । न चाऽत्र विधेयतावच्छेदकमुपाधिरूपं किञ्चित्सम्भवति, तनून-पातादिदेवतानां यागविधेयतावगत्पुत्तरकालं विधेयत्वेन विधेय-त्वानवच्छेदकत्वात् ।

यत्तु वार्तिके गकारादिवदेकैव समिद्यागव्यक्तिर्नित्या तद्दे-शकालद्रव्यकर्त्रादिभेदेनाऽभिव्यज्यते, द्रुताद्युच्चारणभेदेनेव गका-रव्यक्तिः । अतस्तद्भेदोपाधिकैव तस्या भेदप्रतीतिर्न तु स्वतः । सैव च विधिना विधीयते, विधेयतावच्छेदकाभावेऽपि च व्य-क्तिमात्रं विधिना विधीयत इति पक्षान्तरमुक्तम्, तत् शब्दादपि निर्विकल्पकप्रत्ययोत्पत्तिमङ्गीकृत्येति द्रष्टव्यम् । यदा तु शब्दा-त्सविकल्पकमेवेति नियमः, तदा व्यवहारसौकर्यार्थं समिद्याग-त्वादिजातिकल्पनेऽपि न किञ्चिद्वाधकम् । अत एव यत्रोपाधि-

रूपमेव पदप्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, यथा—दर्शपूर्णमासेष्टिसत्रैक-
हायनीशब्देषु तत्तत्कालत्वादि, तत्र न जातिकल्पनम्, गौर-
वात् । प्रकृते तु तादृशोपाध्यभावाज्जातिकल्पनेऽपि न किञ्चिद्वा-
धकं पश्यामः । अस्तु वा समिध्यागत्वाद्यखण्डोपाधिः । तस्मा-
त्सिद्धोऽभ्यासाद्भेदः ।

प्रयोजनम्—देवताविधिपूर्वपक्षे तासां दृष्टार्थत्वेन विकल्पात्स-
कृदेव कर्मानुष्ठानम् । आट्टचिविधिपूर्वपक्षे तु यत्र विकृतिविशेषे
ऽपूर्वार्थं समिध्यागपुनःश्रवणम्, तत्राऽपि तन्नूनपातादिसंज्ञिकाया
आट्टत्वेसमिध्यागाद्भवेन 'प्रधानं नीयमानं हि तत्राऽङ्गान्यपक-
र्षती'ति न्यायेन प्राप्तेः पञ्चकृत्वोऽनुष्ठानम् । तथा समिध्यागाश्रि-
तस्य फलार्थस्य गुणस्य सायं प्रातरग्निहोत्राट्टौ दध्याट्टचित्त-
त्पञ्चवारमाट्टचिः । सिद्धान्ते तु प्रकृतौ प्रयाजानामदृष्टार्थत्वा-
त्पञ्चानामप्यनुष्ठानम् । न च तत्राऽप्येकया प्रयाजसमारूपया
एककार्यत्वावगतेर्विकल्प एव युक्त इति वाच्यम् । 'त्रिरतः
प्राचीनान्प्रयाजान्यजति' 'अतिहायेडो चर्हिः प्रतिसमानयत'
इत्यादिममुच्चयज्ञापकबलेन तत्सिद्धेर्विकल्पायोगात् । विकृति-
विशेषे च पुनःश्रुतस्य समिध्यागमात्रस्यैवाऽनुष्ठानम्, काम्यश्च
गुणस्तत्रैवाऽनुष्ठेय इति ।

सूत्रं तु—एकस्य वा अविशेषेण पुनःश्रुतिः साऽप्येवं
कर्मभेदिका, अन्यथा आनर्थक्यापत्तेरिति व्याख्येयम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयमभ्यासाधिकरणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयं पौर्णमास्याधिकरणम् ।

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ २-२-३ ॥

(विषयसंशयौ)

इदानीमभ्यामस्याऽपवादः क्रियते । दर्शपूर्णमासयोः(१) 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजत' इति वाक्यद्वयं श्रुतम् । तत्र किं कर्मान्तरं पौर्णमासीसंज्ञकपमावस्यासंज्ञकं च विधीयते ? उत ये श्रुतपौर्णमासीकालसम्बन्धा आग्नेयोपांशुयाजाग्नीपोर्मायाः प्रकृता यागास्ते पौर्णमासीवाक्येन, ये च श्रुतामावास्याकालसम्बन्धा आग्नेयसान्नाय्यैन्द्राग्नास्त अमावास्यावाक्येन समुदायसिध्यर्थमनूयन्त ? इति विचारः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र यजत इत्ययं तावद्विधिरित्यसन्दिग्धम् । सत्यापि च वर्तमानविभक्तित्वसन्देहे विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावेन स्तुत्यर्थमनुवादानुपपत्तेः, स्वतन्त्रानुवादस्य च वक्ष्यमाणरीत्या सार्थकत्वासम्भवेनाऽऽनर्थक्यापत्तेः परिशेषादेव पञ्चमलकारत्वनिश्चयात् । अत एव(२) 'यावदुक्थवेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोती'ति पौर्णमासीवाक्यस्य 'यावदतिरात्रेणोपाप्नोती' त्यमावास्यावाक्यस्याऽर्थगदोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा हि विधेयाभावात्कस्य स्तुतिरेताभ्यां क्रियेत ।

(३)न चैवं सति यच्छब्दैवंशब्दाभ्यां विधित्वप्रतिबन्धः, क्रियाविशेषितकर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य, क्रियाविशेष-

परामर्शकस्यैवंशब्दस्य च समभिध्याहृतवेदनक्रियाविधिप्रतिबन्धकत्वेऽपि यागक्रियाविधि(१)प्रतिबन्धकत्वाभावस्य भवदेवेनैवोक्तत्वात् । अत एव(२) 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत' इत्यत्र दीक्षाविधिः प्रतिबन्धते, न तु यागविधिः । अतश्च पूर्ववदेव विधिपुनःश्रवणात् कर्मान्तरत्वम् । न चाऽत्रान्परत्वम्, स्ववाक्ये फलनिमित्तगुणादिप्रतिपादकशब्दाभावेन तत्परत्वासम्भवात्, पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोस्तव मम च नामधेयत्वात् ।

न च प्रापकप्रमाणात्पूर्वमेवैतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेण तस्यैव कर्मणः प्रयोजनान्तरार्थं विधिरङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । प्रापकप्रमाणस्याऽप्याग्नेयादिवाक्यरूपस्य श्रौतत्वेन ततः पूर्व(३)एतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्तेः, पुनर्विधानस्य च प्रयोजनाभावाच्च । तथा हि—न तावदेकेन पदेनाऽनेकेषामुपादाने माहित्यप्रतीतिस्समुदायासिद्धिः प्रयोजनम्, तस्यास्त्वतो निष्प्रयोजनत्वात् । न चैतद्वाक्याभावे 'दर्शपूर्णमासां स्वर्गकामो यजेते' त्पधिका-रवाक्ये दर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नेन यजिनोपात्तानामेव यागानां फलसम्बन्धावगमेऽपि तेन द्विवचनान्तदर्शपूर्णमासपदावयवशक्तिपर्यालोचनया कालयोगिनां, द्वित्वयोगिनां चोपादानावगतेरुत्पत्तिवाक्ये कालयोगिनां चाऽऽग्नेयादीनां द्वित्वयोगाभावात्, द्वित्वयोगिनां चाऽव्यमागादीनां कालयोगाभावादमासिद्धार्थकदर्शपूर्णमासनामकत्वागतेः, तत्समभिध्याहृतेनाऽपि यजिना राजसूयवत्प्रकृतपागमात्रग्रहणेन सर्वेषां फलसम्बन्धापत्तेः, एतद्वाक्यद्वयसत्त्वे च कालयोगिनामाग्नेयादीनां समुदायद्वयकरणेन

१. प्रतिबन्धकताभावस्येति. के. पु.

२. तै. सं. ६. १. ११

३. एतद्वाक्यप्रवृत्ति. क. पु.

तद्द्वारकाद्वित्वसम्बन्धावगतेज्योतिष्टोमवत्प्रसिद्धार्थकदर्शपूर्णमा-
सनामावच्छिन्नेन यजिना तन्मात्रोपादानेन तेषामेव फलसम्ब-
न्धावगतेष्वध्यागफलसम्बन्धापादकनामगतद्विवचनप्रसिध्युप-
योगिसमुदायद्वयफलकत्वेन वचनद्वयसार्थक्योपपत्तिरिति वाच्य-
म् । एतद्वाक्यद्वयेन पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकयागसमुदायद्वयकर-
णेऽप्याधिकारवाक्यस्थदर्शपूर्णमासशब्दस्य तत्रो भिन्नत्वेन तदु-
पस्थापकत्वानुपपत्तेरप्रसिद्धार्थकत्वस्य तदवस्थत्वात् । न हि पौ-
र्णमासीपदं पूर्णमासपदं च तुल्यम्, दर्शमावास्यापदयोस्त्वैक्य-
यनाशङ्कनीयमेव । (१) यदा तु पूर्णमासशब्दस्याऽत्पन्तसाम्या-
भावेऽपि नामैकदेशत्वेन वाऽऽख्याविकारत्वेन वा पौर्णमासीपदो-
पस्थापनद्वारा तदर्थोपस्थापकत्वोपपत्तेः, दर्शशब्दस्य च विरु-
द्धलक्षणया चन्द्रादर्शनाधिकरणकामावास्यातिथिसम्बन्धिकर्मोप-
स्थापकत्वोपपत्तेः, अन्वारम्भणीयावाक्यशेषे च(२) “दर्शो
वा एतयोः पूर्वः, पूर्णमास उत्तरोऽथ यत्पूर्णमासं पूर्वमारभते त-
दयथापूर्वं क्रियते, तस्मात्पूर्णमासं पूर्वमारभमाणस्सरस्वत्यै चरुं
निर्वपेत्सरस्वते द्वादशकपालममावस्या वै सरस्वती पूर्णमासस्सर-
स्वानि” इति दर्शमावास्याशब्दयोः पर्यायत्वावगमात् प्रसिद्धा-
र्थकत्वमाशङ्क्येत, तत(३) एतद्वाक्यद्वयफलभूतसमुदायानुवाद-
द्वयभावेऽपि अधिकारवाक्ये दर्शशब्देन पूर्णमासशब्देन च श्रुत-
कालयोगिनां त्रयाणामेव कर्मणामुपादानेन, तत्समानाधिकरणे-
न यजिना षण्णामेव फलसम्बन्धोपपत्तेर्वाक्यवैयर्थ्यात् ।

न च दर्शपूर्णमासमातिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धार्थक-
त्वेऽपि द्विवचनस्याऽप्रसिद्धेः कथं तस्य यज्यवच्छेदकत्वमिति

१. अथ तु इति. क. पु. २. मै. सं. १. ४. १५.

३. एतद्वाक्यफलीभूतसमुदायद्वयभावेऽपीति. क. पु.

वाच्यम् ? प्रातिपदिकप्रसिद्धिसत्त्वे (१) पाशाधिकरणन्यायेन द्वि-
वचनानुरोधेन तस्यागानुपपत्तेः । (२) अवश्यं च समुदायद्वय-
सिद्धावपि फलवाक्ये भावार्थाधिकरणन्यायेन वजतेरेव करणस-
मर्पकत्वात्, तेन च पण्णामेकपदोपादानात् तन्त्राभिधानावगतै-
कसमुदायमतीतावपि यजिपदेन समुदायस्य शक्त्याऽनभिधाना-
त्, तच्छक्यानां यागानामेव लक्षितसमुदायविशिष्टानां फलकर-
णत्वावगतेः, तेषां बहुत्वात् तत्सामानाधिकरण्यार्थं दर्शपूर्णमासपदे-
ऽपि द्विवचनेन बहुत्वलक्षणा । अतश्च समुदायद्वयाभावेऽपि पा-
पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्व (३) लक्षणायामपि न दोषः । न
चैवं निषिद्धा, 'सुपां सुपो भवन्ती' सभ्यनुज्ञानात् ।

न च लक्षणाविशेषेऽपि मन्मते द्वित्वस्य समुदायवृत्ति-
त्वात् स्वाश्रयसमुदायघटकसमुदायिवृत्तित्वरूपस्य शक्यसम्ब-
न्धस्य सत्त्वात्तदुपपत्तिः, तव तु तदभावे कथं लक्षणेति वाच्य-
म् ? ममाऽपि द्वित्वस्य पौर्णमास्यमावास्याकालवृत्तित्वात् स्वाश्र-
यकालीनयागवृत्तित्वरूपस्वशक्यसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणोपपत्तेः ।
अतश्च विद्वद्वाक्यभावेऽपि पल्यागफलसम्बन्धापादकनामगत-
द्विवचनप्रसिध्युपपत्तेः समुदायकरणस्य वैयर्थ्यान्न तत्प्रयोजन-
या समुदायविधानोपपत्तिः । एतेन समुदायिनामनुवादः समु-
दायद्वयमयोजनक इति सिद्धान्त्यभिप्रेतं प्रत्युक्तम् । अत-
श्चाऽनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपादभ्यासात् कर्मान्तरं विधीयते ।
पौर्णमास्यमावास्याशब्दश्च 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमा

१. पृ. मी. ९. ३. ५.

२. अतश्च तदनुरोधेन द्विवचन एव बहुत्वलक्षणाऽवगन्तव्येत्य-
धिकः पाठः 'क' पुस्तक उपलभ्यते ।

३. लक्षणा न दोषायेति क. पु.

चास्यायापमावास्यया यजेने'ति वाक्यद्वयमाप्तुर्पौर्णमास्यमावा-
स्याकालयोगेन तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयम् । इदं हि वाक्यद्वयं
तृतीयान्तनामधेयवशात् विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन कालवि-
धायकम्, अनन्यप्रयोजनत्वाच्च । न ह्यग्नेयादीनामुत्पत्तिवाक्य-
विहितकालकत्वेन प्रयाजाद्यज्ञानां च प्रधानकालकत्वेन तव मने
एतस्य कालविधायकता सम्भवति ।

न चैवमपि कालविधौ सति नामधेयत्वम्, नामधेयत्वे च
सति तदनुवादेन कालविधिरितीतरेतराश्रयापत्तिः, अग्निहोत्र-
न्यायेन पूर्वं सामानाधिकरण्येन(१) नामधेयत्वेऽवधारिते, पश्चा-
त्तदनुवादविहितकालयोगेन प्रवृत्तिनिमित्तावधारणोपपत्तेः ।
अतस्तत्संज्ञककर्मान्तरविधानमेवेदम् । अत एव 'पौर्णमासी'मि-
त्येकवचनं कर्मण एकत्वात्सङ्गच्छते । इतरथा समुदायिनां या-
गानां बहुत्वात् बहुत्वलक्षणार्थं स्यात् । द्वितीया तु 'अग्निहोत्रं
जुहोती'तिवत् सामानाधिकरण्यार्थं करणत्वं लक्षयतीति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् ।

न चैवमपि द्रव्यदेवतालक्षणरूपाभावाद्धिधानायोग्यत्वम्,
रूपाभावस्याऽसिद्धेः। तथा हि—द्रव्यं तावत् 'चतुर्ध्रुवायां गृह्णा-
ती'ति प्रयोजनसाकाङ्क्षं ध्रौवं द्रव्याकाङ्क्षाभ्यामेव ताभ्यामुपांशुया-
जवत् उभयाकाङ्क्षारूपाधिकराख्यमकरणेन सम्वध्यते ।(२) 'स-
र्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाज्य'मिति वचनेनाऽप्रा-
प्तिवल्लब्धविशक्तित्वेन सर्वयज्ञार्थत्वेन तादर्थ्यचतुर्थ्यां ध्रौ-
वविधानाच्च । न चात्राऽऽज्यानुवादेन ध्रौवतामात्रस्य लाघ-
वेन विधिप्रतीतेः न दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके वा सामान्यतोऽप्राप्ता-
ज्यके तद्विधिमम्भव इति वाच्यम् । यज्ञाद्भूताज्यानुवादेन त-

द्विधौ विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः, आज्यमात्रानुवादेन तद्विधौ चाऽलङ्कारणादावपि तदापत्तेः यज्ञपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तदुद्देशे-
नाऽत्र ध्रौवाज्यस्यैव विधिप्रतीतेः बाधकाभावात् ।

न चैवमुभयाकाङ्क्षाबलेनैव तत्प्राप्त्युपपत्तेः विधिवैयर्थ्यम्,
तद्वलेनाऽलङ्कारणादिष्वप्यज्ञेष्वपि तत्प्राप्तिसम्भवेन तस्य तद्व्या-
वृत्तिफलकत्वात् । अत एवाऽलङ्कारणादीं जौहवादिग्रहणेन नि-
राकाङ्क्षस्याऽप्याज्यस्यालयाज्यस्यैव विनियोगः, न तु ध्रौवस्य ।
तस्माद्द्रव्यं तावन्निर्वापम् ।

देवताऽप्याज्यभागक्रमात्मनातानामपि चार्त्तघ्नीवृषन्वतीमन्त्रा-
णां(१) 'चार्त्तघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृषन्वत्यमावास्याया'मिति व-
चनेन क्रमं बाधित्वा विद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन विनियुक्तत्वात्,
तदन्यथानुपपत्तिकल्प्या अग्नीषोमरूपाऽत्र मान्त्रवर्णिकी । न
चाऽबाधेनोपपत्तौ बाधायोगादाज्यभागपरेवाऽव्यवस्थया मा-
सानां मन्त्राणां व्यवस्थाप्राकरणेन वचनोपपत्तेः मान्त्रवर्णिक-
देवताकल्पने प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । आज्यभागयोः पौर्ण-
मास्यमावास्याकालकर्तव्यत्वस्य विध्यभावेनाऽप्राप्तत्वात् तिथ्य-
न्तरक्रियमाणविकृतिषु चार्त्तघ्नीदिमास्यभावापत्तेश्च । पौर्ण-
मास्यां यावाज्यमागी तत्र चार्त्तघ्नी इति कालकृतव्यवस्थानुप-
पत्तेरेतद्वाक्यस्यपौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां प्रसिद्धनापद्यत्वेन
विद्वद्वाक्यस्यकर्मणोरेव लक्षणयोपस्थापनावगमादाज्यभागयोश्चै-
तत्पूर्वपक्षे सप्तमासान्यस्य वक्ष्यमाणत्वेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मा-
नङ्गत्वात् पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां तत्तद्वाक्यविहितकर्माङ्ग-
भूताज्यभागलक्षणायां गौरवापत्तेश्च । एतद्वाक्यविहितपौर्णमा-
स्याख्यकर्माङ्गभूताज्यभागयोर्चार्त्तघ्नी इति कर्मकृतव्यवस्थाया

अप्यनुपपत्तेर्लाघवेन एतद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेनैव मन्त्रविध्यव-
गमात् मान्त्रवर्णिकदेवताविधानोपपत्तेः । एवं सत्यप्येतयोर्घ-
ग्नीषोमीयादिवदन्यदेवताकत्वमवगतं स्यात्, ततो वाक्येन लि-
खाधायोगादगत्या विशिष्टलक्षणामङ्गीकृत्य गौरवमपि(१) 'मियश्चा-
ऽनर्थसम्बन्ध' इति तृतीयस्थाधिकरणन्यायेनाऽऽश्रियेत, न तु तद-
स्ति । अत एवोपक्रमस्य पौर्णमास्यमावास्याप्रातिपदिकगतविशिष्ट-
लक्षणगौरवभिया उपसंहारस्था सप्तम्येव 'तत्र जयाञ्जुहुया'
दितिवल्लक्षणया प्राधान्यं प्रतिपादयन्ती न दुष्यति । अतो-
ऽग्नीषोमप्रकाशकयोर्वर्त्रघ्नयोर्ऋचोः पौर्णमासीकर्माङ्गत्वात्तादृ-
शयोरेव च वृधन्वत्योरमावास्याकर्माङ्गत्वादेकैकस्मिन् कर्मणि
मन्त्रद्वयस्य दृष्टार्थत्वेन विकल्पावगतेः देवताद्वयस्याऽपि विकल्पः ।
एतयोश्चाऽनुवाक्यासमाख्यासत्त्वेऽपि न देवतालक्षणा, 'याज्या-
नुवाक्या' इति स्मरणात् तत्रद्वैवत्ययाज्यान्तरकल्पनं द्रष्टव्यम् ।

वस्तुतस्तु वार्वग्नीसाथेकपदोपादानसामर्थ्यात् द्वयोरपि म-
न्त्रयोः साहित्यमतीतेः न विकल्पः । अतश्च मान्त्रवर्णिकदेवताद्वय-
स्याऽपि समुच्चयादेकैकस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादिवदावृत्तिः, समुच्चित-
याज्याद्वयकल्पनञ्च । अस्तु वा मन्त्रद्वयेनाऽपि लाघवाद्भासज्य-
वृत्त्येकदेवतात्वकल्पनम्, उभयप्रकाशकैकयाज्याकल्पनं च । स-
र्वथाऽस्ति विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि देवता ।

यत्तु वार्तिके अनयोरेवैका अनुवाक्या, एका याज्या, उभ-
यत्राऽपि मनोतान्यायेनोभयत्र लक्षकत्वमङ्गीकृत्या कल्पनीयेत्यु-
क्तम्, तत् अनुवाक्यासमाख्याधापात्तेर्लक्षणायां प्रमाणमावा-
चोपेक्षितम् । आज्यभागोस्तु 'तौ होचतुरग्नीषोमी किमावयोर्व-
स्तु तत्स्या' इति प्रकृतयोरग्नीषोमयोः 'यस्यैककस्यै देवतायै ह-

विनिर्धयन्नाज्यस्यैव नौ यज्ञ' न्नित्यत्र 'पुराकल्पसकृपार्थवाद-
कल्पे विधौ 'नौ' इत्यनेन द्वितीयान्तेन देवतात्वस्य 'विष्णुं
यजती' तिवदुक्तत्वात्, 'अग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजती'ति-
वचनेनैव वा तद्विधानात् तदनुकूपानुवाक्याकल्पनम् । याज्या
तु क्रममाप्ता अव्याहृतैव । अतश्च विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि क-
र्मरूपसत्त्वान्न विधानायोग्यत्वम् ।

अथ वाऽस्तु(१) एतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन समिदादि-
वाक्ये देवताविधिः, समुच्चयज्ञापकसत्त्वाच्च(२) समुच्चयः । न
चोपांशुयाजे समिदादिदेवताविधौ 'विष्णुरुपांशु यष्टव्य' इत्या-
द्यर्थवादानुपपत्तिरिह काचिदनुपपत्तिरस्ति । अस्तु वा (३) अ-
व्यक्तत्वसादृश्यात् सौमिकधर्मातिदेशः । न च वाचनिकपैणि-
मास्यमावास्या(४) कालसम्बन्धवाधमसङ्गात् पार्थसारथ्युक्तानति-
देशः, वाचनिककालानुरोधेन सुत्यान्यकाञ्चीनाङ्गवाधेऽपि त-
त्कालीनाङ्गानामतिदेशोपपत्तेः । प्रयाजानां तु मान्त्रवर्णिकदेवता-
कत्वेन व्यक्तत्वात् कृत्स्नविधानाच्च(५) न सौमिकधर्मातिदेश
प्रसक्तिरिति न तत्प्रतिबन्धापादनं(६) शक्यम् । तस्माद्दूषोपपत्तेः
(७) कर्मान्तरविधौ एताविति सिद्धम् ।

एवञ्च फलवाक्येन यणामेव फलसम्बन्धस्ति सध्यति । तथा
हि-सर्वत्र प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेणाऽप्रसिद्धपदार्थनिर्णयः ।
तद्यत्र नामधेयं प्रसिद्धम्, यथा चतुर्थान्त्यन्यायेन ज्योतिष्टोमप-
दं सोमयागे, तत्र प्रकृतमात्रग्राहियजिनिर्णयः । यत्र वा यजि-

१. एतत्कर्मानुवादेनेति क. पु २. तासां समुच्चय इति क. पु

३. अव्यक्तत्वादिति क. पु. ४ कालवाधप्रसङ्गादिति क. पु.

५. सौमिकधर्मातिदेशप्रसङ्गानुपपत्तेरिति क. पु.

६. अनाशङ्कमेवेति क. पु ७ कर्मान्तरविधिरेवेति क. पु.

पदं यागमात्रे प्रसिद्धम्, नामधेयं तु राजसूयादिरूपं प्रकृतया-
गायागमात्रपरं सम्भाव्यते, तत्र यजिनैव चतुर्थपादाद्यन्यायेन
नामधेयनिर्णयः । न च राजा सोमस्मृत्यते अभिपूयतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या राजसूयपदस्याऽपि सोमयागमात्रे ज्योतिष्टोमपदवत्प्र-
सिद्धार्थकत्वात् तेनैव यजिनिर्णयोपपत्तेः कथं यजिना नामधेय-
निर्णयः ? राज्ञा क्षत्रियेण स्मृत्यते निष्पाद्यते असाविति व्युत्पत्त्या;
राजा क्षत्रियः सुनोति स्नाति अभिषेकेणाऽऽर्द्राक्रियतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या वा सर्वेष्वपीष्टिपशुसोमयागेषु राजसूयपदप्रवृत्तिसम्भ-
वेन तस्य प्रसिद्धार्थकत्वाभावात् यजिना तन्निर्णयोपपत्तेः । त-
दिह दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्तं नामधेयमपि न प्रसिद्धा-
र्थम् । द्वित्वस्याऽऽज्यभागादौ प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिपदिकस्य का-
ऽप्यप्रसिद्धत्वात् ।

न च तस्याऽपि पौर्णमास्यमावास्याकालरूपत्वशक्यसम्ब-
न्धेनाऽस्त्याग्नेपादौ प्रसिद्धिः, दर्शपूर्णमासपदस्य पौर्णमास्य
मावास्यापदाद्भिन्नत्वेन तदर्थ(१)वाचकत्वे प्रमाणाभावात् । अत-
एव पौर्णमास्यमावास्यानामकयोरपि विद्वद्वाक्यद्वयविहितकर्मणो-
र्दर्शपूर्णमासपदेना ग्रहणम् । न चैवमपि द्वित्वमात्रस्यैव प्रसिद्धेः
तदनुरोधेन यजिना आज्यभागयोरैवोपादानोपपत्तस्तयोरैव फ-
लसम्बन्धापात्तिः, आग्नेयवाक्ये यागद्वयविधानस्याऽनुपपत्तेरेव व-
क्ष्यमाणत्वात् तावादाय विनिगमनाविरहात् । अतो द्विवचनप्र-
तिरूपकमव्ययमिदं यजिसामानाधिकरण्यात् प्रकृतयागवाचक-
त्वेन निर्णीयते इति राजसूयन्यायेन सर्वेषां फलसम्बन्धाच्च प-
द्यागमात्रवृत्ति फलम् ।

अस्तु वा पूर्वोक्तनामैकदेशत्वादियुक्तिनिचयवक्रेण दर्शपूर्णमास-

शब्दस्य शक्त्या पौर्णमास्यमावास्याकालत्राचित्वं निरूढलक्षणया
 च तद्योगिकर्मपरत्वम्, तथाऽपि आप्तेयादीनां षण्णां विद्वद्वा-
 क्यविहितयोश्च कर्मणोः कालयोगस्याऽविशेषाद्दर्शपूर्णमास-
 पदेन ग्रहणोपपत्तेः, द्विवचनस्य च(१) पाशाधिकरणन्यायेन व-
 हुत्वलक्षणार्थत्वेऽपि बाधकाभावादष्टानामेव फलसम्बन्धोप-
 पत्तेः न षण्णामेव सः । अथ वा विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोः
 पौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकत्वप्रसिध्या तत्पर्यायदर्शपूर्णमाससंज्ञ-
 कत्वस्याऽपि प्रसिद्धेः, सिद्धान्तवत्पूर्वपक्षेऽपि प्रचयाशिष्टद्वि-
 त्वप्रसिध्युपपत्तेः, तयोरेव फलसम्बन्धान्न षण्णामेव सः । अपि
 चाऽऽप्रेयद्वये पौर्णमास्यमावास्याकालत्वेन प्रातिपदिकप्रसिद्धे-
 रेकवाक्योपादानावगतद्वित्वप्रसिध्या च द्विवचनप्रसिध्युपपत्तेस्त-
 स्यैव फलसम्बन्धान्न षण्णामेव सः । तस्माद्यस्य कस्यचित्फल
 सम्बन्धेऽपि विद्वद्वाक्ययोः कर्मान्तरविधित्वमव्याहृतमिति प्राप्ते-
 (सिद्धान्तः)

अभिधीयते— नाऽत्राऽभ्यासस्वरूपमस्ति, 'यजत' इत्य-
 स्य वर्तमानापदेशत्वेन विधित्वाभावात् । न चाऽप्राप्तार्थकत्वेन
 ल्हेद्वनिश्चयः, आप्तेयादियागानां प्राप्तानामेवाऽनुवादसम्भवेन
 तदसिद्धेः । प्रत्युत यच्चब्दैर्बंशब्दसमभिध्याहारेणाऽनुवादत्वो-
 पोद्भूतनाच्च । न च तयोर्वेदनमात्रविधिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न
 यागविधिप्रतिबन्धकत्वम्, तस्य तच्चब्दसमभिध्याहाराधिकसम-
 भिव्याहृतमात्रवृत्तिविधिप्रतिबन्धकत्वस्य(२) 'देवांश्च याभियजत'
 इत्यत्र साधितत्वात् । एवं सत्यपि यच्चब्दस्य मासिद्योतनमात्र-
 कारित्वात् यदि प्रमाणान्तरेण विशेषणस्य विशेष्यस्य विशिष्टस्य
 वा मासिर्न भवेत्, ततोऽगत्या विधिरप्यङ्गीक्रियेत । अत एव

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । १६३

‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय’मित्यत्र यच्छब्दो दीक्षामात्ररूपविशेषणप्राप्तिद्योतक एव, यागस्त्वमाप्तत्वाद्विधेय एवेति विशेषः । अतश्च यच्छब्दोपबन्धादपि न लेट्त्वनिश्चयः ।

न चाऽऽनर्थक्यप्रमह्नात्तन्निश्चयः, तदसिद्धेः । तथा हि—यजत इत्यनेन तावदेकैकेन प्रकृतत्वाविशेषेऽपि तत्तन्नामधेयसामानाधिकरण्यात् श्रुततत्कालयोगिन एव त्रयो यागा अनुद्यन्ते । तेषां च पौर्णमास्यमावास्यापदं तत्प्रख्यन्यायेन नापधेयम् । ततश्च त्रयाणामेकशब्दोपादानादेकप्रतीतिविषयत्वाच्च समुदायप्रतीतिः । अत एव ‘पौर्णमासी’ मित्याद्येकवचनं स्वाश्रयघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणार्थम् । द्वितीया तु यागानां(?) अर्थाक्षिप्तकर्मानुवादिनी मन्मते यथाश्रुतैव । अत्र समुदायस्य चाऽनुवदितारौ समुदायवचनावेताविति यथाश्रुतभाष्याद्यनुसारान्न पौर्णमास्यमावास्यादिशब्दा आग्नेयादिसमुदायवचना इति न भ्रमितव्यम्, तयोः कालयोगाभावेन तत्प्रख्यन्यायाविषयत्वात् यानान्तरापमितत्वेनाऽनुवादायोगाच्च, यजिना तदनुवादे लक्षणापक्षेऽपि । अतश्च समुदायिनामेव समुदायसिद्ध्यर्थमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

तत्प्रयोजनं च फलवाक्ये निमित्तवाक्ये चाऽनूद्यमानानामेव फलादिसम्बन्धसिद्धिः । तथा हि—दर्शपूर्णमासशब्दस्य पौर्णमास्यमावास्याशब्दपर्यायत्वस्य स्थापितत्वात् तत्संज्ञकानामाग्नेयादीनां पणामेव फलादिमम्बन्धित्वेन यजिनोपादानं सिद्धं भवति । तत्प्रत्यद्विवचनस्य च बहुत्वलक्षणार्थां स्वाश्रयघटकवृत्तित्वरूपशक्यसम्बन्धोऽपि प्रपापिता भवति ।

न चैतद्वाक्याभावेऽपि दर्शपूर्णमासमातिपदिकस्य श्रुतका-

लपोगिष्वाप्रेयादिष्वेव ऋष्ट्युपपत्तेः, द्विवचनस्य च स्वाश्रयकालीनपागटित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणोपपत्तेः पण्णामेव फलादिसम्बन्धः (१)सिध्यतीति वाच्यम् । एतद्वाक्यभावे साक्षात्सम्बन्धेन कालद्वित्वोभययोगिनोराश्रययोरेव तत्सम्बन्धापत्तौ बहुत्वलक्षणायां प्रमाणाभावेन पण्णा फलादिसम्बन्धासिद्धेः । अनन्तरिसिध्यर्थोऽयं समुदायानुवादः । सति क्षत्विश्रनुवाद आनर्थक्यमिषा तत्प्रयोजनत्रिहासायां फलवाक्यस्यद्विवचनस्य उक्तसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वावसायात् पण्णा फलसम्बन्धासिद्धिः सुलभैव ।

ननु नाऽऽश्रयभेदे प्रमाणमस्ति । न तावदेकास्मिन् कर्मणि सम्भवन्निवेशः समुच्चितकालद्वयलक्षणो गुणः, तस्याऽऽश्रयपि निवेशोपपत्तेः । अन्यथा सापम्भातःकालभेदेनाऽग्निहोत्रस्याऽपि भेदापत्तेः । न च कालस्याऽनुपादेयत्वेनादेश्यत्वात् तदनैकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्त्या गुणविधेयैव भेदरत्वोपपत्तिः, कालस्योद्देश्यत्वेऽप्यङ्गत्वापरपर्यायस्याऽज्ञातज्ञापनविषयत्वापरपर्यायस्य च विधेयत्वस्य सत्त्वेन 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डापितृयज्ञेन' इतिवद्वाक्यभेदानापादकत्वात् । विधेयानेकत्वकृतं तु सत्यपि प्राक्कर्मानुवादे 'अर्धमन्तर्वेदि मिनोती'तिवत् पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां पर्वलक्षणपोभयविधानोपपत्तौ यत्र परिहर्तुं शक्यः, तत्राऽपूर्वकर्मविधौ पिण्डापितृयज्ञवाक्य इव कालद्वयविशिष्टकर्मविधानोपपत्तेः कथं न शक्यते परिहर्तुम् ।

नाऽप्यनुपादेयगुणयोगरूप प्रकरणान्तर तद्भेदकमस्य 'सन्निधौ त्वविभागा'दिति न्यायेन सन्निधावपवृत्तेः । किञ्च सख्याभ्यतिरिक्तभेदकप्रमाणानां वाक्यान्तरविहितकर्म

प्रतियोगिकभेदकत्वनैयत्यस्य पार्थसारथिनोक्तत्वात् स्ववाक्य-
विहितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वं तयोः सम्भवति । अतश्च
(१) आग्नेयैक्यस्यैव पार्थसारथ्युक्तस्य युक्तत्वात् रुथ तावादाय
फलसम्बन्धापत्तिरिति चेत्,

न; आग्नेयद्वित्वे गुणस्यैव भेदकत्वात्। तथा हि—यो हि पदार्थो
भेदमावृत्तिं वा विना न कर्मान्वययोग्यः, स उत्पत्तिवाक्यस्थस्तन्
रूपभेदं बोधयति, उत्पन्नवाक्यस्थस्तु(२) पदार्थः तदावृत्तिम् ।
(३) दृष्टञ्चैतत् सङ्ख्यायाम् । अतश्च समुच्चितकालद्वयरूपगुणो-
ऽपि भेदमावृत्तिं वा विना कर्मान्वयप्रमतिपद्यमान उत्पत्तिवा-
क्यस्थन्वादिह कर्मभेदं बोधयति, उत्पन्नवाक्यस्थस्तु सायं प्रातः
कालरूपमावृत्तिम् । अत एव कस्मिन् कर्मण्यसम्भवन्नित्येवो गुण
एव समुच्चितकालद्वयरूपो भेदकः । यथा चैव मति सङ्ख्याया
न गुणान्तर्भावस्तथा(४) सङ्ख्याधिकरणे ऽक्षते । प्रमाणबलेन
च गुणस्य स्ववाक्यविहितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वेऽपि न
दोषः । अत एव पार्थसारथ्युक्तमुत्पत्तिशिष्टगुणावरोधे वाक्य
भेदापत्तौ च गुणात् भेद इति द्वैविध्यप्रमाणाभावेनैवाऽपास्तम्,
'वपदूर्कतुः प्रथमभक्ष' इत्यत्रैकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गेन तस्य भेदक-
त्वाङ्गीकारात् ।

न च वपदूर्कतु(५) भक्षोद्देशेन प्राथम्यविधौ(६) विशिष्टोद्दे-
शापत्तेः वाक्यभेदाधिपैव गुणस्तद्भेदक इति वाच्यम् । वपदूर्क-
तुत्वे निमित्ते भक्षानुवादेन प्राथम्यविधात्रापि विजातीयोद्देशे तद्

१ आग्नेयैकत्वस्यैवति. क. पु

२ पदार्थ इति नास्ति क पु

४ पू. मी २ २ ७

६ विशिष्टोद्देशे वास्यभेदापत्तेस्तद्विधैवेति क पु

३ व्यक्तञ्चति. क पु

५ भक्षानुवादानेति क पु

भावादेकप्रसरतामङ्गभयेनैव तस्य भेदकत्वात् । अतो यथाकथञ्चिदेककर्मण्यनिविशमानस्यैव गुणस्य भेदकत्वात् सिद्धोऽत्राऽपि गुणाद्भेदः । भेदोऽपि चाऽत्र सद्गुणावदानेकत्वबोधनद्वारैव बोध्यते, न तु किञ्चित् प्रतियोगिकः, प्रमाणान्तरवत् प्रतियोगिनः पूर्वमप्रसिद्ध्या तन्निरूपितभेदस्य बोधयितुशक्यत्वात् । तस्मादाग्रेयभेदः ।

केचिन्वत्र (१)प्रकरणान्तरन्यायेन भेदं समर्थयन्ते । तथा हि—यद्यनिविशमानत्वेनाऽनुपादेयस्यलेऽपि गुणस्यैव भेदकता, ततो 'मासमग्निहोत्रमि'त्यत्रापि तस्यैव भेदकत्वोपपत्तेः कृतं प्रकरणान्तरेण । अतोऽनुपादेयत्वावाच्छिन्नं प्रति तावत् प्रकरणान्तरस्यैव भेदकतेति स्वीकर्तव्यम् । न चैवमप्यसन्निध्यभावात् कथं तस्य भेदकता ? भेदबोधकतादशायां तत्प्रतियोगिककर्मोपस्थित्यभावरूपस्याऽसन्निधेर्मासाग्निहोत्रवदिहापि तुल्यत्वादि-त्याहुः—तन्न, मासारूपगुणस्याऽपूर्व(२)कर्मण्यसन्निविशमानत्वेऽप्यसन्निध्युपलम्भकत्वेन स्वतो भेदकत्वात् गुणवैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वोपपत्तेः । अत एव सन्निधौ सायं जुहोतीत्यत्र न तस्य भेदकत्वम् ।

किञ्चाऽसन्निधिः किमुपस्थित्यभावः ? उपस्थापकप्रमाणभावो वा ? नाऽऽद्यः, अत्यन्तविस्मरणशीलस्य 'सायं जुहोती'त्यादावपि उपस्थित्यभावे भेदममापत्तेः । 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादावपि अत्यन्तमेधाविनः तत्सत्त्वे भेदप्रमानुपपत्तेश्च । अन्येऽपि ज्ञातस्य वा भेदबोधकता ? उताऽज्ञातस्य वा ? अन्ये उपस्थापकस्य प्रमाणस्य प्रकरणादेः भ्रमात्मकोपास्थितावपि 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादौ वस्तुतः प्रमाणाभावस्य सत्त्वा-

म् भेदप्रमात्रोधापत्तेः । आद्ये तु आग्नेयवाक्ये भेदप्रतिपोगिनो-
ऽपसिद्धेः तदुपस्थापकप्रमाणाभावज्ञानस्याऽशक्यत्वात् भेदबोधा-
सम्भवः । मासाग्निहोत्रादौ तु नित्याग्निहोत्रविधिनोपस्थितस्य
प्रतिपोगिन इहोपस्थापकप्रमाणाभावस्य ज्ञातुं शक्यत्वादसाग्नि-
ध्यविघातः । तस्मात् गुणादेवाग्नेयभेदः । विस्तरेण चैतत् प्रक-
रणान्तरन्यायशरीरोपपादनप्रस्तावे उपपादायिष्यते ।

अतश्चाग्नेयभेदात् समुदायानुवादाभावे तयोरेव फलसम्ब-
न्धापत्तेः तद्यावृत्तिकलकतया पण्णां फलसम्बन्धसिद्धिरेव समु-
दायानुवादप्रयोजनमिति सिद्धम् । (१)विशेषाब्दे (२)चतुर्थे
उपपादायिष्यते । अतश्चानर्थक्यभावादपि न तद्भयेन विधि-
त्वनिश्चयः । अर्थवादस्त्वेतद्वाक्यफलीभूतसमुदायस्तावक एव
सन् प्रयोगविधिशोधप्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतालस्यनिवृत्तावेव पर-
म्परासम्बन्धेनोपयुज्यते इति न सोऽपि विधित्वनिश्चायकः ।
अस्तु वा विधित्वनिश्चयः, तथाऽपि फलसम्बन्धसिध्युपयोगि-
ममुदायफलकत्वेन तस्याऽन्यपरत्वान्नाऽभ्यासस्वरूपसद्भावः स
मस्तीति न कर्मन्तरम् । अत एवैतद्वाक्यविहितकर्मनुवादेन स-
पिदादिदेवताविधिः, ज्योतिष्टोमघर्मातिदेशः, अन्यदपि वा देव-
ताभाषकं नैवोपन्यसनीयम् । ज्योतिष्टोमिकघर्मातिदेशस्तु सोम-
विधेर्दाक्षिणीवाद्यङ्गद्वारेण दर्शपूर्णमासविध्युपजीवित्वात् तयो-
रपि तदुपजीवित्वे इतरतराश्रयापत्तिरिति भवदेवोक्तप्रकारेणाऽपि
निराकर्तव्यः । वार्त्रप्रीत्यन्वयोस्तु लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागा-
त्ववगतः न विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि देवताविधायकत्वम् । न च
ब्राह्मणवाक्येन तयोर्वापः, अवाधेनाऽप्युपपत्तौ वाधायोगात् ।

किञ्च ब्राह्मणवाक्यमपि स्वरसेनाऽऽज्यभागपरतामेव पन्त्र-

स्याऽवगमयति । अन्यथा पौर्णमास्यमावास्याप्रातिपदिकयोः कर्मपरेत्वे लक्षणापत्तेः, सप्तम्याः प्राधान्यलक्षणकत्वापत्तेश्च । अपूर्वविधित्वाङ्गीकारे अश्रुतदेवताविधिकल्पने अश्रुतयाज्यान्तरकल्पने आज्यभागयोश्चाऽश्रुतानुवाक्याकल्पने गौरवापत्तेश्च । अतो मन्त्रचतुष्टयस्याऽप्याज्याभागाद्गतया अनियमेन प्राप्तस्य नियममात्रं विधिवाक्येन क्रियते, लाघवात् । पौर्णमास्यमावास्याप्रातिपादकाभ्यां शक्त्या काल एव प्रतिपाद्यते, सप्तम्या चाऽधिकरणत्वं वा । अतश्चाज्यभागाद्गतया प्राप्तयोर्वाङ्गीकृतयोः पौर्णमासीनिमित्तकत्वं, तादृशयोश्च दृग्धन्वत्योरमावास्यानिमित्तकत्वमिति सम्भवति, पौर्णमास्यमावास्यापोस्तन्निमित्तकता, आज्यभागयोः तत्कालीनप्रधानाङ्गत्वेन तत्कालकत्वात् । निमित्तसम्बन्धप्रयोजनं च व्यवस्थासिद्धिरिति नियमफलकत्वं लाघवं च ।

वस्तुतस्तु न कालस्य निमित्तता, आज्यभागयोः प्रतिपदि क्रियमाणत्वेन तत्कालीनत्वाभावात् । न च खण्डपर्वाणि कदाचित् तत्कालकत्वसम्भवात् निमित्तत्वोपपत्तिः; तथात्वे सम्पूर्णपर्वाणि तत्कालिकत्वासम्भवेन मन्त्रनिष्ठस्वरूपशेषपरिसंख्याफलकत्वापत्तेः । अतः शेषनियमरूपलाघवानुरोधेन पौर्णमास्यमावास्यापदं तत्कालीनप्रधानाङ्गभूताज्यभागलक्षकम् । प्रधाने तत्कालीनता च प्रयोगारम्भद्वारिकैव, न तु साक्षात्, प्रधानस्य तस्मिन् काले नियमेनाऽकरणात् । अत एव प्रकृतौ सर्वत्र पौर्णमास्यादिकालविधिः वचनान्तरानुमासदारम्भद्वारक एव । सप्तमी च प्राधान्यपरा । तेन तादृशाज्यभागयोर्मन्त्रविशेषविधानात् प्रकृतौ सर्वदैव व्यवस्थासिद्धिः । विकृतौ च पौर्णमासीविकारस्याऽमावास्याविकारस्य वा यस्मिन् कस्मिंश्चिद् दिने करणेऽपि वार्ध्वाङ्गीदृग्धन्वसोर्ध्ववस्थासिद्धिः । अतो 'वार्ध्वाङ्गी पौर्णमास्याभि'

त्येतद्वाक्यद्वयमेव स्वगौरवपरिहारार्थमाज्यभागाद्भूत्वं मन्त्रस्याऽ-
प्यनुजानातीति न तद्वलेन विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि देवताविधिः
सम्भवतीति देयताभावादपि समुदायानुवादत्वम् । न चैवं सर्व-
स्य वाक्यस्याऽनुवादकत्वे अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रामाण्याना-
पत्तिः, शक्यार्थानुवादकत्वेऽप्यनधिगतसमुदायादिवोधकत्वेन प्रा-
माण्योपपत्तेः(१)पन्त्राधिकरण एवोक्तत्वात् ।

नन्वेवं विद्वद्वाक्ययोरर्थवत्त्वेन प्रामाण्येऽपि 'पौर्णमास्यां पौ-
र्णमास्या यजेते'त्यादिवाक्ययोरानर्थक्येनाऽप्रामाण्यापत्तिः स्यादे-
व, कालस्याऽऽग्नेयादिषु पौर्णमास्यादिपदाभिधेयेषूत्पत्तिवाक्यै-
रेव मासत्वादिति चेत्—न; एतद्वाक्याभावे हि उत्पत्तिवाक्येऽ-
पि श्रुतः पौर्णमास्यमावस्याकालः फलसम्बन्धोत्तरकालं प्रयोग-
विधिकल्पनवेलायां कालस्य प्रयोगद्वारैवाऽङ्गत्वादुत्पत्तिवाक्ये प्र-
त्येकश्रुत्यनुरोधेन प्रत्येकमेव(२) 'अग्नयेऽनिकवते मातः पुरोडाश
मष्टाकपालमि' त्यादावनीकवत्यादिप्रयोगवत् प्रयोगं कल्पयति ।
न च प्रत्येकप्रयोगकल्पने एकफलसाधनत्वानुपपत्तिः, प्रत्येकं
प्रयुक्तानामप्याग्नेयादीनामनीकवत्यादिवदेव अपूर्वरूपेणैकक्षण-
वृत्तित्वेन फले साहित्योपपत्तेः । अत एव 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेते' त्यनेन देशविधेः प्रयोगविधित्वात् यष्णा दैशिकसाहि-
त्यावगमेऽपि एकास्मिन्नेव समे तिष्ठतु पौर्णमासीत्वमावास्यासु
चैकैकप्रधानस्याऽन्वाधानप्रभृतिप्राक्षणतर्पणान्नाङ्गविशिष्टस्य प्र-
योगोऽपि नाऽनुपपन्नः । न चैवमपि लाघवादेकस्यामेव पौर्णमा-
स्याममावास्यायां च तत्तत्कालीनप्रयोगत्वयोपपत्तेः पौर्णमास्या-
दिप्रत्येकसङ्गे प्रामाणाभावः । दृग्दृशकालीनत्वमातःकालीनत्वयोरपि
वचनान्तरप्रमितत्वेनैकस्यां तिथाविष्टिप्रयकरणे तद्वाच्यप्रसङ्गात् ।

अतः 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेते' त्येतद्वाक्यद्वयाभावे प्रत्येक-
मेव साङ्गानामामेयादीनां करणापत्तिः ।

यत्तु वार्तिके एकफल (१) सम्बन्धानुरोधादेकस्यैव प्रयो-
गविधेः कल्पनम् । तत्र चोत्पत्तिकालानुरोधात्त्रिषु पौर्णमासीषु
प्रधानत्रयम् । छाद्यवादेकस्यामेव वा तत् । एवममावास्यायाम-
पि । अतश्च मासत्रयकालीनः पक्षद्वयमात्रकालीनो वा एक एव
षण्णां प्रयोगः, तदन्तःपातीनि चाऽङ्गानि सर्वाण्यपि सकृदेव
सवनीयपञ्चङ्गानामिव क्वचित्क्वचित् कर्तव्यानीत्येतद्वाक्याभा-
वेऽनुष्ठानमुक्तम् ; तत् राजमूपचातुर्मास्यादिष्वपि एकफलसाधन-
त्वेनैकप्रयोगत्वापत्तेरात्पत्तिककालभेदेऽपि च तत्काले प्रधान-
मात्रकरणेन तावत्कालीनप्रयोगैकयोपपत्तौ अङ्गानामपि सकृत्कर-
णापत्तेरुपेक्षितम् । यथा च सवनीये नाऽङ्गावृत्तिः, तथा (२) आ-
धाराग्निहोत्राधिकरणे वक्ष्यते । अत उत्पत्तिवाक्येषु नैरपेक्ष्येण
कालस्य श्रवणात् प्रत्येकमेव प्रयोगाणामेतद्वाक्यद्वयाभावे कल्प-
नापत्तेरेतद्वाक्यद्वयसत्त्वे च त्रयाणां त्रयाणामेकप्रयोगसिद्धेः त-

रिसिद्धिरेव वाक्यद्वयप्रयोजनमिति नाऽऽनर्थक्यम् । तथा हि—
पौर्णमासीशब्दवाच्यानां त्रयाणां प्रधानानां स्वरूपेण प्रा-
प्तानामपि प्रयोगविषयत्वेनाऽप्राप्तत्वात् पौर्णमासीकाले उपादेय-
त्वावगमात् पौर्णमासीकालविशिष्टप्रधानत्रयप्रयोगविधानावगतेः
प्रयोगस्य च (३) एकादशाधिकरणन्यायेन साङ्गतावत्प्रधानविषय-
त्वादङ्गताहित्यस्य प्रधानगतपरस्परसाहित्यस्य च विधेयविशेषण-
त्वेन विवक्षितत्वात् एकस्मिन् काले युगपत् साङ्गप्रधानत्रयकर्त-
व्यतासिद्धिः । एवममावास्यावाक्येऽपि द्रष्टव्यम् । एवं च सत्यपि

कालिकप्रयोगविधिभेदे देशवाक्येन पष्णामेकप्रयोगस्य विधानाः
देकस्मिन्नेव देशे पष्णां (१)साङ्गानां कर्तव्यताऽपि सिद्धा भ-
वति । सर्वे हि देशकालादयः प्रयोगविशेषणत्वेनैवाऽन्वयं भज-
मानाः स्वसम्बन्धिनां प्रयोगं विनिगमनाविरहात् कल्पयन्ति ।
अतश्च तत्तद्वाक्ये कालादिविशिष्टप्रयोगविधिसिद्धिः ।

न च उत्पत्तिवाक्ये नैरपेक्ष्येण कालश्रवणात् फलसम्ब-
न्धोत्तरकालं प्रयोगविधिकल्पने प्रत्येकमेव प्रयोगविधिकल्पना-
वगतेस्तदनुवादेनाऽत्र कालादिमात्रविधानोपपत्तेः प्रत्येकमेवाऽनु-
ष्ठानप्रसङ्गेन एतद्वाक्यसत्त्वेऽपि नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रत्येक-
प्रयोगविधिकल्पनातः पूर्वमेवैतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेणाऽत्रैव प्रयो-
गविध्युपपत्तेः । अन्यथा तादृशानुष्ठानस्यैतद्वाक्याभावेऽपि सि-
द्धावेतद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः । न चैवं 'य इष्टया पशुना सोमेन वा
यजेत, सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेते'ति वाक्येन स-
र्वासां विकृतीष्टीनामपि पर्वकालविशिष्टकप्रयोगविधानादेकप्र-
योगतापत्तिः, तत्र (२)पत्तञ्जलसमभिष्याहारात् तत्तद्विकृति-
प्रयोगानुवादेन कालमात्रविधानावगतेः तत्तद्विकृतिवाक्येष्वेव प्र-
त्येकप्रयोगविधिकल्पनाया अभ्यनुष्ठानात्, तत्तद्विकृतिफलमा-
धनानां तासामेकप्रयोगविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । अतश्च 'य इष्टये'-
तिवाक्येनाऽवगतमपि तत्तद्विकृतिप्रयोगसाहित्यमनुवाद्यगतत्वा-
दविवक्षितम् । प्रकृते तु (३)कालविशिष्टभावनारूपस्य प्रयोग-
स्यैव विधेयत्वाद्युक्तैवेष्टसिद्धिरिति वैषम्यम् ।

न चैवमुत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणवैषम्यापत्तिः, तस्य फलस-

१. यागानमिति. क. पु.

२. यत्तञ्जलसमभिष्याहारादिति. क. पु.

३. कालविशिष्टप्रयोगस्यैवेति. क. पु.

म्बन्धापादकफलवाक्यगतविद्वद्वाक्यादिगतपौर्णमास्यमावास्यादि-
पदमसिद्ध्यर्थत्वेनाऽर्थवत्त्वात् । अत एवोपांशुपाजस्योत्पत्तिवाक्ये
कालसम्बन्धाभावेऽपि 'तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नाशुपांशु
पौर्णमास्यां यत्' इति वाक्येन कालसम्बन्धात्फलसम्बन्धसिद्धिः ।
अतश्च कस्याऽपि वाक्यस्य वैयर्थ्याभावात्समुदायसिद्ध्यर्थं समु-
दायनुवादके एव विद्वद्वाक्ये इति सिद्धम् ।

सुत्रं तु—पौर्णमास्युपलसितयोर्विद्वद्वाक्ययोः, प्रकरणं
प्रकृतानुवादः, रूपावचनात् कर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरिति व्या-
ख्येयम् ॥ ३ ॥

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां सर्वेषु ह्यप्र-
वृत्तिस्स्यात् ॥ २-२-४ ॥

यदि चैतौ कर्मान्तरविधी स्याताम्, ततो यदि सर्वेषां
समप्राधान्यम्, ततो विकृतिषु प्रधानस्याऽनतिदेशात् प्रयाजा-
दीनामप्राप्तेः, सौर्ये 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती'त्यनेन प्रया-
जानुवादेन कृष्णलरूपविशेषविधिर्नोपपद्येत । यदि तु विद्वद्वाक्य-
विहितकर्मणोरेव प्रधान्यम् तत आप्रेयादीनामङ्गत्वेऽपि सौर्यस्यौ-
पघ्नद्रव्यकत्वेनाऽऽप्रेयविकृतित्वस्यैवाऽऽवश्यकत्वात् तद्दर्शना-
मवघातादीनामतिदेशेऽपि प्रयाजादीनामनङ्गत्वेनाऽऽप्रेयादिसम-
त्वात् सौर्यादिष्वप्राप्तेः प्रयाजानुवादेन कृष्णलविधेरनुपपत्तिः तद-
वस्यैव । एवमाप्रेययोरेव प्राधान्यपक्षेऽपि द्रव्यसादृश्येन साम्ना-
दिविध्यनुपपत्तिः । (१) अतो नैतौ कर्मान्तरविधी । अत्र च सू-

त्रेऽन्वाचयवाचिचशब्दोपादानात् यागाष्टकमाधान्यपक्षे नाऽयं-
दोष इत्यन्यापकत्वाद्वाचयत्वं सूचितम् ॥ ४ ॥

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ २-२-५ ॥

नैतौ समुदायानुवादौ, विधायकत्वेनाऽर्थवत्त्वसम्भवे उक्त-
प्रयोजनस्याऽपि समुदायानुवादत्वस्याऽनुपपत्तेः । अतः कर्म-
विध्यपेक्षया प्रयोजनवत्त्वेनाऽन्यपरत्वाभावादभ्यासादेव कर्म-
भेदासिद्धिः । एवञ्च 'पौर्णमासी'मित्येकवचनं कर्मकत्वैनोपपद्यते ।
अन्यथा स्वाश्रयघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन समुदायिबहुत्वलक्षणा
स्यात् । अतोऽत्र तावत् कर्मविधिः । न च रूपाभावः, यदाग्ने-
यादिवाक्यैस्तद्विधानोपपत्तेः । तथा हि—तत्रत्यपौर्णमास्यमावा-
स्याशब्दाभ्यां विद्वद्वाक्यविहितकर्मोद्देशं कृत्वाऽऽग्नेयादिरूपविधा-
नोपपत्तिः । एवञ्चैतेषु वाक्येष्वश्रुतयागकल्पनं विशिष्टविधिगौ-
रवं च नैवाश्रितं भवति । न चैवं वाक्यभेदः, अग्नीपोमीयसा-
न्नाट्यादिवाक्येषु तावदेकैकस्यैवोद्देशेन तन्निमित्तकवाक्यभेदस्य
तावदप्रसक्तेः । आग्नेयादिवाक्येषुऽपि पौर्णमास्यमावास्याशब्दल-
क्षणया 'अर्धम-तर्वेदि मिनोती'तिवत्प्रकृतप्रधानयागस्यैवोद्देशात्
न तन्निमित्तो वाक्यभेदः । यदि तु (४)एतस्मिन्नपि पक्षे प्रया-
जादिसाधारण्येन सर्वेषां माधान्यमुच्येत, ततो रूपसाकाङ्क्षम-
कृतयागत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकत्वोपपत्तेर्न
वाक्यभेदः ।

न चैवमपि द्रव्यदेवतारूपविधेयानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेद-
स्तदवस्य एवेति वाच्यम् । तद्विधान्तपदेनैकैव देवताविशिष्टद्र-
व्यविशेषवाचिना विशिष्टस्यैकस्यैव प्राप्तमावनानुवादेन विधानो-

पपत्तेः । अत एव (१) गुणाधिकरणे । वक्ष्यमाणन्यायेनाऽष्टाकपा-
 लपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वान्न तदंशे तद्विन्नपदोपात्तताप्याशङ्कनी-
 या । अतश्चैकपदोपादानाद्विशिष्ट्यवोधोपपत्तेर्न वाक्यभेदः ।
 यत्र तु 'पञ्चदशान्याज्यानी'त्यादौ भिन्नपदोपादानम् ; तत्र भा-
 वनान्वयात्पूर्वं परस्परवैशिष्ट्याप्रतीतेः प्राप्तभावनानुवादेनोभय-
 विधौ युक्तो वाक्यभेदः ; प्रकृते त्वेकपदत्वेन भावनान्वयात्पूर्व-
 सेव द्रव्यदेवतावैशिष्ट्यप्रतीतेः, संयुत तदनङ्गीकारे 'साऽस्य
 देवते'ति द्रव्यसम्बन्धाधिकारविहितदेवतानादितानुपपत्तेर्भाविना-
 न्वयात्पूर्वमेव परस्परवैशिष्ट्यस्याऽऽवश्यकत्वात्, प्राप्तभावनानुवा-
 देनाऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्न वाक्यभेदः । अत एव न (२) पञ्चे-
 कत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन देवताया अविषया, तद्वदिह प्राथ-
 मिकभावनान्वयस्य ताद्वितमङ्गभयेनाऽव्युत्पन्नत्वात् ।
 . . . यत्र न भवदेवेन पुरोडाशसाल्नाप्यादेः संस्कारविधग्रन्थ-
 यानुपपत्त्येव प्राप्तत्वादाग्नेयादिवाक्यैर्देवतामात्रविधानात् न वा-
 क्यभेद इति परिहृतम्, तत् पुरोडाशादेः कथञ्चित् प्राप्तिसम्भ-
 वेऽपि अष्टत्वादिमाप्तेरभावात्, तद्विधाने वाक्यभेदापत्तेरेकैक-
 स्मिन्नपि च द्रव्ये सर्वासां देवतानां विकल्पेन प्राप्त्यापत्तेरुपे-
 क्षितम् । तस्मादुक्तप्रकारेणैव वाक्यभेदपरिहाराद्रूपलाभोपपत्तेः
 कर्मान्तराविधिरेवाऽपम् ।
 . . . अस्मिन्नपक्षे, विद्वद्वाक्यविहितधारेव कर्मणोः प्राधान्या-
 त्, प्रयाजादीनां तदङ्गत्वात्, सौर्वादीनां चाऽऽग्नेयवा-
 क्यविहितयागाभावेन विद्वद्वाक्यविहितकर्मविकृतित्वादतिदेशेन
 प्रयजिषोऽप्युपपत्तेर्युक्तस्तदनुवादेन कृष्णलविधिः । यदि
 त्वस्मिन्नपि पक्षे पूर्ववत्समप्राधान्याङ्गीकरणम्, ततः कृष्ण-

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । १७५

लंविशिष्टप्रयान्तरस्यैव सौर्ययागाद्गतया विध्यङ्गीकारेण दार्श-
पौर्णमासिकप्रयानुवादेन कृष्णलविध्यङ्गीकारेण वा 'यत्र नि-
त्यानुवादवचनानि स्यु' रिति न्यायेन परिहर्तव्यम् । अतः क-
थं समुदायानुवादकत्वमिति चेत्—

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थ-
त्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ २-२-६ ॥

नाऽऽग्नेयादिवाक्ये रूपविधिस्सम्भवति, प्राप्तकर्मानुवादेन
द्रव्यदेवतारूपानेकार्थविधाने वाक्यभेदात् । यत्र ह्यप्राप्ता भा-
वनाऽऽनेककारकविशिष्टा विधीयते, तत्र(१)श्रौतविधेर्वि-
शिष्टभावनाविधान एव व्यापाराद्विशेषणानाञ्च विशिष्टविध्यन्य-
यानुपपत्तिकल्पितविशेषणविधिभिरेव विधानसिद्धेः श्रौतस्य
विधेस्तत्र व्यापाराभावात् न विधेयानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदः ।
न च तत्राऽपि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीत्वाद्विशेषणविध्यु-
त्तरकालप्रवृत्तिकस्य विशिष्टविधेर्न विशेषणविधिकल्पकत्वसम्भ-
वः, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वेऽपि विशिष्टकर्तव्यता-
रूपस्य तद्विधेः विशेषणकर्तव्यताज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वाभावात्,
विशिष्टज्ञानापोक्षितविशेषणज्ञानस्य च विशिष्टविधिवेलायां सो-
मादिपदैरेव जननोपपत्तेः । अतश्च श्रुतस्य विधेस्तत्तत्पदोपनी-
तविशेषणयुक्तविधेः विधान एव व्यापारादार्थिकविशेषणविधि-
वाचकपदकल्पनव्यापारकत्वेऽपि तद्विधानव्यापारकत्वाभावाद्वा-
ऽनेकविधितात्पर्यकत्वकृतो वाक्यभेदः ।

प्रकृते तु विशेष्यभूताया भावनाया विद्वद्वाक्यादेव प्रा-
प्तत्वाद्विधेस्तद्विधितात्पर्यविषयत्वायोगादा(२)नर्धन्यतद्हन्यायेन

विशेषण एवाऽवतारात् तत्र च विशेषणानेकत्वे तेषां परस्परवि-
शेषणविशेष्यभावे नियामकाभावेन प्रत्येकमेव विधिनात्पर्यावगतेः
सकृच्छ्रुतस्य चाऽनेकत्र तात्पर्यकल्पने आवृत्तिमन्तरेण तदयो-
गादावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः । यद्यपि च विशिष्टविधिस्थले मा-
वनाया अनेकान्वयित्वस्वाभाव्यादनेकेषां विशेषणानामन्वयेऽपि
नाऽऽवृत्तिः, तथाऽपि विधेः विशिष्टविधात्रापि विशेष्यरूपैकवि-
धायकतया क्लृप्तस्य नानेकविधिस्वाभाव्यम्, तस्मादिहाऽनेकवि-
धाने वाक्यभेदो दुष्परिहर एव, आवृत्तिमसद्वात् ।

अत एव प्राप्तायामपि मुख्यविशेष्यभूतायां भाव-
नायां यत्र विशेषणानामपि व्युत्पत्तिवशेन परस्परवै-
शिष्ट्यावगमः, तत्र भवसेवानेकविशेषणविशिष्टस्याऽप्येकस्य
विशेष्यस्य प्राप्तानुवादेन विधिः, यथा 'पशुना यजेत'
(१) 'धेनुर्दक्षिणे' स्यादौ जातिसंख्यादिविशिष्टस्यैकस्य कारकस्य,
यथा चैकक्रयवादिमते (२) "अजया क्रीणाती"त्यादौ । (३) तत्र
हि तृतीयोपात्ते करणत्वे पार्ष्टिकान्वयलभ्यद्रव्यपरिच्छेदद्वारा
समानाभिधानश्रुत्या संख्यायाः, पदश्रुत्या च जातेरन्वयो व्यु-
त्पत्तिसिद्ध एव । अतश्च तत्रोभयकारकविशिष्टद्रव्यगतैककरण-
त्वविधानान्न वाक्यभेदः । यद्यपि जातिसंख्याद्वयवृत्तिकरणत्व-
द्वयस्यैव तृतीयोपादानामित्याश्रीयते, तथाऽपि द्वयोः करण-
त्वयोरेकशब्दोपादानेन वाक्यभेदो (४) ऽवगन्तव्यः ।

एवं मूलानुपायिमते पष्ठया अपि भावनान्वयनियमाभावात्
पष्ठयन्तस्य कारकविशेषणत्वोपपत्तेः प्राप्तभावनानुवादेनाऽपि
विशिष्टविधिर्द्रष्टव्यः । यथा—'तस्य द्वादशशतं दक्षिणे' त्यत्र प्रा-

सदक्षिणानुवादेनाऽपि तच्छब्दापात्तगोविशिष्टसंख्याविधिः । व-
स्तुतस्तु प्राप्तदक्षिणानुवादेन गोविशिष्टसंख्याविधावपि समु-
चिताश्वादेरपि विधेयत्वात् तत्रोभयविशिष्टदक्षिणाविधानमेव
स्वीकर्तव्यम् । अत एव षष्ठीस्थलेऽपि निमित्तवत्प्रधानभूतभा-
वनान्वये सम्भवति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनापादकोऽन्वयो नाऽङ्गी-
क्रियत एव । अतस्तत्राऽपि प्राप्तकर्मानुवादेनाऽनेकविधानेऽस्त्ये-
व वाक्यभेदः ।

यस्वत्र पार्यसारधिना(१) 'अग्रे दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल-
त्रिवेपे"दित्यादौ प्राप्तद्रव्यानुवादेनाऽग्निर्दाता च विधीयते । न च
तत्र वाक्यभेदः, अग्निदातृत्वयोः परस्परविशेषणविशेष्यभावस्य
मन्त्रार्थवादादौ प्रसिद्धत्वेन दातृत्वगुणविशिष्टत्वाऽग्रेः प्राप्तकर्मा-
नुवादेऽपि द्रव्योद्देशेन विधातुं शक्यत्वादित्युक्तम्; तत् अन्यप-
रमन्त्रार्थवादादिकृतप्रसिध्यवच्छम्बनेनाऽपि वैशिष्ट्योपपत्तौ सुतरां
द्रव्यगुणयोर्वास्तविकलोकप्रसिद्धविशेषणविशेष्यभावेन वैशिष्ट्यो-
पपत्तेः स्तोत्रानुवादेन संख्याविशिष्टाज्यविधाने वाक्यभेदाना-
पत्तेरुपेक्षितम् ।

(२)पदस्युक्तं तन्त्ररत्ने दात्रादिपदानां कृदन्तानां सन्निहि-
तद्रव्यवाचकत्वात् दातृपदेनैव दातृत्वगुणविशिष्टाग्निविधानम्,
अग्निपदे चाऽऽमिसापदवत्तात्पर्यग्राहकं(३) इति, तत् स्वयमेव
शास्त्रदीपिकाया(४)प्राप्तेयधिकरणे यौगिकानां पदानां सन्नि-
हितमात्रवाचकत्वस्य निराकृतत्वादयुक्तमेव । न च आग्नेयापद-
स्याऽकृदन्तस्य सन्निहितासन्निहितसाधारणद्रव्यमात्रवाचित्वे-
ऽपि दातृशब्दस्य कृदन्तत्वात् सन्निहितमात्रवाचित्वोपपत्तिः;

१. तै. सं. २. ३. २. २. यद्यपि तन्त्ररत्न इति. क. पु.

३. इति परिहृतमिति. क. पु. ४. पू. मी. ३. २. ८.

दातृपदस्य सन्निहितवाचित्वं सर्वनामार्थविहिततद्धितान्ताग्रेयीप-
दस्य सुतरां तदापत्तिः, अतः तत्रापि प्राप्तकर्मानुवादेनाऽनेकवि-
धानादस्त्येव वाक्यभेदः । अत एव तत्र द्रव्यदेवताविशिष्टभाव
नाविधिपक्ष एवाश्रयिष्यते । यानि च तत्पक्षे दूषणानि तानि
तत्रैवोपन्यस्य परिहरिष्यामः ।

तस्मात्सिद्धमव्युत्पन्नपरस्परविशेषणविशेष्यभावानां विशेष-
णानां प्राप्तभावनानुवादेन विधाने वाक्यभेद इति ।

यत्तु प्रकृतेऽपि आग्नेय इति तद्धितवृत्तिविधानात् द्रव्यदेव-
तयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽव्युत्पन्न एवेत्युक्तम्; तत्रेदमुत्तरं वा-
च्यम्—यत्र तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ वा कारकतातिरिक्तसम्ब-
न्धेन वृत्तिस्तत्राऽकृत्वापि भावनासम्बन्धं प्रथमतोऽन्योन्यसम्ब-
न्धेन वैशिष्ट्य उच्यमानेऽपि न वाक्यभेदः । अत एव(१) 'लोहि-
तोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति', 'हियण्यमालिनः प्र-
चरन्ती'त्यादौ प्राप्तप्रचारानुवादेन ऋत्विग्गतलौहित्यविशिष्टो-
ष्णीपविधिः । एतदभिप्रायेणैव च(२) चित्राधिकरणे 'यदि पञ्च
दशाज्यानीति समासः स्यात् ततो न वाक्यभेदो भवे' इति
पार्थसारथिनोक्तम् ।

यत्र तु कारकतासम्बन्धेन वृत्तिः, यथा-आग्नेय
इत्यादौ देवतात्वेन, तदपि हि सम्प्रदानकारकं कर्मकारकं
वेत्यग्निमाधिकरणे वक्ष्यते, तत्र प्राथमिकक्रियासम्बन्धात् प्रा-
गन्यसम्बन्धाभ्युपगमे कारकत्वव्याघातापत्तेः प्रथमतः क्रिया
सम्बन्ध एवाभ्युपगम्यते, पश्चात्तु द्रव्यसम्बन्धः, एकहायनीस
सम्बन्धवत् । युक्तञ्चैतत् । यथैवाऽऽरुण्यस्य सत्यप्येकहायनी
सामानाधिकरण्ये टावन्तत्वे च कारकश्रुत्या क्रियासम्बन्धमेव

प्रथमतोऽभ्युपगम्य पाश्चात्यसम्बन्धेनैव सामानाधिकरण्यादेर्नि-
र्वाह्यते, न तु द्रव्यसम्बन्धमेव प्रथमतोऽभ्युपगम्य परम्परासम्ब-
न्धेन कारकत्वम्; तथा प्रकृतेऽपि कारकत्वाविशेषात् प्रथमतः
क्रियासम्बन्धः पश्चादेव द्रव्यसम्बन्धः, तदाभिप्रायिकैव च वृत्तिः।
न च सम्बन्धज्ञानं विना वृत्त्यनुपपत्तिः, अरुणयेत्यादौ टाद्यादा-
विव द्रव्यासम्बन्धित्वानिश्चयस्यैव तद्बीजत्वात् । अतश्च सम्बन्धा-
ज्ञानवदसम्बन्धस्याऽप्यज्ञानात् वृत्त्युपपत्तेः द्रव्यवद् देवताकार-
कस्यापि प्रथमतः क्रियासम्बन्धसिद्धिः । अतश्च “पञ्चदशान्या-
ज्यानी”तिवदेवोभयोः क्रियासम्बन्धाद्वैशिष्ट्यानुपपत्तेः प्राप्तभाव-
नानुवादेनानेकगुणाविधाने वाक्यभेदो दुरुद्धर एव । अत आ-
ग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवताविशिष्टयागान्तरस्यैव विधानात् विद्वद्वा-
क्ये रूपाभावस्तदवश्य एव ।

नन्वेवमपि द्रव्यदेवताविशिष्टभावनामात्रविधिरेवाऽऽग्नेयादि-
वाक्येष्वस्तु, न तु स्वतन्त्रयागकल्पनम्, गौरवात्, अभ्युदिते-
ष्टौ भावनान्तरविधिवत् । तस्याश्चावच्छेदकीभूतयागापेक्षायां तद्-
देवेन्द्रियकामहोमवच्च विद्वद्वाक्यविहितौ यागौ यथायोगं पौर्णमा-
स्यमावास्यापदोपनीतौ सम्बन्धयेते, अत एव विद्वद्वाक्येऽपि प्रा-
प्तभावनानुवादेन यागमात्रविधिः, न तु यागविशिष्टभावनवि-
धिरिति लाघवमिति चेन्न; तथा सति “तावद्भूतामग्नीषोमा-
वाज्यस्यै”वेत्यादिवाक्यस्य वैपथ्यापत्तेः । इदं ह्युपांशुयाजस्या-
न्तरालविधिवशेन सम्भवत्प्राप्तिकपौर्णमासीकालसम्बन्धविधा-
नार्थं सत्तस्य फलसम्बन्धार्थमित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । विद्व-
द्वाक्यविहितकर्मद्वयाङ्गीकारे च तस्यैव निर्ज्ञातनामकत्वेन फलस-
म्बन्धापत्तेः उपांशुयाजे कालविधिरनर्थक एवेति तस्य कर्मवि-
धायकताया एवाऽप्रसिद्धेः दुर्घटैवाऽऽग्नेयादिवाक्यविहितभावनव-
च्छेदकतोक्तिः ।

वस्तुतस्तु अमावास्याव्यावर्तनफलकत्वेनाऽपि तत्सार्थ-
वपोपपत्तेः पूर्वोक्तविधयाऽन्यपरत्वाद्विधिकल्पकाभावेनाभ्यास
स्वरूपविघटनेनैवाऽयं पूर्वपक्षो निराकर्तव्यः ।

एतेन मत्स्यप्राग्नेयादिवाक्येषु यागान्तरविधाने विद्वद्वाक्य-
विहितकर्मणोरप्येकप्रयोगविधिपरिग्रहेण सान्नाय्यवदाग्नेयादि-
यागैः सह तन्त्रेणाऽनुष्ठानोपपत्तेः तदीयद्रव्यदेवतायाः प्रसङ्गे-
नोपकारकत्वोपपत्तेरुपपन्नं रूपमिति विधित्वमित्यप्यपास्तम्,
विद्वद्वाक्ये विधेरेवाऽनिश्चयेन कर्मविधयनिश्चयात्, प्रत्युत यञ्च-
ब्दोपबन्धत्वेनाऽनुवादत्वस्यैव निश्चयाच्च । अत एव समुदाया-
नुवादकत्वापेक्षया प्रयोजनवत्तरमपि विधित्वं नैवाङ्गीकृतम् ।
किञ्चाऽस्मिन् पक्षे आग्नेयादिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः
सप्तम्यन्तयोः लाक्षणिकत्वमपि निष्प्रयोजनकमापद्यत । विद्वद्वा-
क्यस्थ 'पौर्णमासी' मित्याद्येकवचनञ्चोपक्रमस्थयञ्चब्दानुरोधेन
लक्षणया नीयमानं न दुष्यति । तस्मात् समुदायानुवादौ ।

सूत्रं तु-कर्मचोदना चा स्यात् आग्नेयादिवाक्ये, तथा
सति गुणानां युगपदेकेन शास्त्रेण विधानं शक्यं कर्तुम्, मासे
कर्मणि गुणमात्रविषयत्वात् विधेः तस्यतस्योपदेशो वाक्यभेदाप-
त्तिः, इति व्याख्येयम् ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ २-२-७ ॥ (सि)

“उग्राणि वा एतानि हवीष्यमावास्यायां सम्भ्रियन्ते आ-
ग्नेयं प्रथममैन्द्रे उत्तरे” इत्यत्र मयाणामेव तावदग्रत्वापरपर्याय
प्राधान्यव्यपदेशो भवत्पक्षे न युज्यते । किञ्च द्वितीये पक्षे विद्व-
द्वाक्यविहिते कर्मणि आग्नेयादिहविषां निकल्पापत्तेः सम्भर-
णपदवाक्ये साहित्यं प्रथमादिपदवाक्यश्च क्रमो न युज्ये-
त । एतदन्यथानुपपत्तयैव समुच्चयविध्यङ्गीकारे त्वतिगौरवम् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २-२-८ ॥

“चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशाऽमावास्या-
या” मित्याहवनीयगतवपद्कारादिपरिगणनं प्रथमभवत्पक्षे पौ-
र्णमास्यां पञ्चदशत्वापत्तेरमावास्यायां चतुर्दशत्वापत्तेः द्वितीय-
पक्षे चोभयत्र द्वादशत्वापत्तेर्नोपपद्येत । अस्मन्मते तु पञ्च प्रया-
जाः, द्वावाज्यभागौ, स्विष्टकृत्, त्रयोऽनूयाजाः, पौर्णमास्यां
प्रधानाहुतित्रयम्, अमावास्यायां सान्नाय्यस्य सहानुष्ठानात्
प्रधानाहुतिद्वयमिति चतुर्दशत्वत्रयोदशत्वानुवादो नाऽनुपपन्नः ।
यद्यपि चाऽसोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयाभवाद् अस्मन्मतेपि चतुर्दश-
त्वसङ्ख्याऽनुपपन्नैव, तथाऽपि सोमयाजिन एव तावत्सम्भव-
तीति न विरोधः । त्रयोदशत्वसंख्या त्वसन्नपतोऽप्यैन्द्राप्रविधा-
नादुपपन्नैव । तस्मात्समुदायानुवादावेतौ, न कर्मान्तरविधी,
इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

इति तृतीयं पौर्णमास्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थमुपांशुयाजाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजस्स्यात् ॥ २-२-९ ॥ (पू-)

दर्शपूर्णमासयोः “जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ
पुरोडाशाद्युपांशुयाजमन्तरा यजति, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजा-
मित्वाय, प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, अग्नीषोऽनुपांशु
यष्टव्यावजामित्वाये”ति श्रुतम् । तैत्तिरीयशाखायां तु (१)उपां-
शुयाजमन्तरा यजस्रजामित्वाय’ इत्यपि समाह्वानम् । तत्र सन्दे-

हः— किं विष्ण्वादिवाक्येषु तत्तद्देवताविशिष्टयागविधिरन्तराल-
वाक्ये च तेषां त्रयाणां समुदायार्थमनुवादः, अथ वा तत्रैवाऽन्तराल-
लकालोपांशुत्वविशिष्टयागविधिः, इत्येवैवार्थवादाः ? इति ।

अत्र च समुदायानुवादत्वस्याऽपवादादनन्तरसङ्गतिस्तावत्
स्पष्टा । पूर्वपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेदः, सिद्धान्ते नेत्यभिधा-
नाच्च पादाध्यायसङ्गतिरपि द्रष्टव्या ।

तत्र तद्व्यपत्ययस्य (१) 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वृत्तिस्सन्देहं
विधित्वात् 'यजती'त्यस्य लट् लोत्साधारणत्वेन सन्दिग्धत्वाद्भु-
यत्र 'तुल्यत्वेऽपि वा (२) 'भूयस्त्वेनोभयथुती'त्यनेन न्यायेन यत्र
यागपरिचायकदेवतादिमत्ता तत्रैव च यागविधिरिति निश्चयात्
विष्ण्वादिवाक्येष्वेव कर्मविधानम् ।

न चैवं विष्ण्वादिदेवतात्रयविशिष्टैककर्मविधाने तद्व्य-
पत्ययान्तरपुनःश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेः विनिगमनाविरहेण सर्वेषां
विधायकत्वावसायात् विहितविधानायोगाच्च कर्मभेदे सति
वैश्वानरवाक्यवदुपक्रमोपसंहारैक्यव्यलग्न्यैकवाक्यत्वस्य विधे-
यभेदेन भङ्गापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र हि जातेऽप्यैवोपक्रमात्
तथैव चोपसंहाराद्युक्तैकवाक्यता, प्रकृते तु पुरोडाशनैरन्तर्यापा-
दिताल्लस्यापरपर्यायजामित्वेनोपक्रमादजामित्वेन चोपसंहारादु-
पक्रमोपसंहारैक्यभावेनैकवाक्यत्वामतीतेः ।

पद्यपि च दोषरूपस्य जामित्वस्य तदपनायककर्मस्तुत्यर्थःत्वेनैव
मङ्गीर्तितत्वात् जामित्वाजामित्वयोरेकविषयत्वमुच्यते, तथाप्य-
जामित्वस्य प्रत्येकमुपसंहारात् तदनुरोधेनोपक्रमस्यापि प्रत्येकम-
नुपक्रमावगतेः भिन्नवाक्यत्वोपपत्तिः । न ह्यन्यथा प्रत्येकमुपसंहारः
कथमपि युज्यते; जातोऽष्टवत् युगपदेवोपसंहियेत । अतो भिन्न-

पूर्वपक्षः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । १८३

वाक्यत्वेऽपि न दोषः । अतश्च विष्ण्वादिवाक्येष्वेव तत्तद्देवतो-
पांशुत्वविशिष्टयागत्रयविधानम् ।

यद्यपि तत्र कर्मोत्पन्नतथ्यप्रत्ययेन विष्ण्वादेः प्रा-
धान्यं यागं प्रत्यवगम्यते, तथाऽपि सक्त्वादेरिव भूतभाष्युपयो-
गाभावाद्धिनियोगभङ्गेन विष्ण्वादेः त्यज्यमानहाविरुद्धेशकर्मत्वमा-
त्रविवक्षणेऽपि प्राधान्यांशविवक्षया यागं प्रति वैशिष्ट्योपप-
त्तिः । अन्तरालवाक्यस्थयजिपदं तु तेषामेव यागानामनुवादक-
म् । उपांशुयाजपदं तु तेषामेवाऽव्युत्पन्नं सामानाधिकरण्यमा-
त्रेणैव नामधेयम् । न तु तत्प्रख्यन्यायेन । उपांशुयाजपदे व्युत्पत्त्य-
ङ्गीकारे(१) 'च जोः कुधिष्यतो'रित्यनेन चकारान्तस्य जकारा-
न्तस्य वा धातोः घिति णिति च प्रत्यये परे कुत्वविधानादुपांशु-
याग इति रूपापत्तेः उपांशुयाजपदे उपांशुत्वरूपगुणविधित्वश-
ङ्काया एवानुपपत्तेः । अतः सामानाधिकरण्येन रूढमिदं नामधेयम् ।
अन्तरालकालमात्रं त्विह यागत्रयानुवादेन विधीयते । तद्यान्तस्या-
रालकालस्तुत्यर्थम् । समुदायवाक्येऽप्यन्वितस्य जामित्वोपक्रम-
स्याऽव्यवहितत्वात् विष्ण्वादिवाक्येष्वप्यनुपपन्नेनाऽन्वयो ना-
नुपपन्नः ।

वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायामन्तरालवाक्येऽप्यजामित्वोप-
संहारादुपक्रमोऽपि तन्मात्रविषय एव । विष्ण्वादिवाक्येषु त्वजा-
मित्वायेत्येतावन्मात्रमेवाऽजामित्वसम्पादकान्तरालकालयोगबल-
लभ्याजामित्वसम्पादकतानुवादो यागस्तुत्यर्थो न विरुध्यते । तेषु
च विष्ण्वादिदेवत्ययागेषु शाखाभेदेन क्रमाद्भातानि वैष्णवमा-
जापत्प्राग्गीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानि लिङ्गादेवाङ्गं भवन्तीति
न तेषां सिद्धान्त इव मान्प्रवर्णिकदेवताकल्पकत्वमित्यपि लाघवम् ।

अत एव विष्ण्वादिवाक्ये यागमात्रविधिः, देवता तु मान्त्र-
वर्णिकीत्यपास्तम्, मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्षया तद्व्यमत्यय-
द्वितीयोपात्तदेवताया बलवत्त्वात् । तव्यादौ हि कर्पत्वमुपात्तमिति
त्यज्यमानद्रव्योद्देशकर्मत्वरूपदेवतात्वं ज्ञादित्यवगम्यते, मन्त्रे तु
तदपि कल्पनीयम्, इत्यस्त्येव विप्रकर्षः । तस्मात् विष्ण्वादि-
वाक्यविहितानां यागानामन्तरालवाक्यमनुवादकमिति सिद्धम् ।

न च तदप्यन्तरालविशिष्टयागान्तराविधायकमेव किं न स्या-
दिति वाच्यम्, भेदकप्रमाणाभावेन यागान्तरत्वानुपपत्तेः ।
(१)विष्ण्वादियागेषु लिङ्गविनियुक्तानां मन्त्राणामास्मिन् क्रममा-
त्रेण मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनायोगेनाऽरूपत्वाच्च । अतस्तत्र वि-
ष्ण्वादिवाक्यविहितयागत्रयानुवादेनाऽन्तरालमात्रविधिः ।

न च पुरोडाशनैरन्तर्यामादितजामितादोषनिवर्तकतानुवाद-
बलादेव तत्सिद्धिः, 'न गिरागिरेति द्रूपा'दि त्यनुवादबलादि-
वेरापदस्य तत्स्थानतेति भवदेवोक्तं शङ्क्यम्, अजामित्वानुवा-
दान्यथानुपपत्तिकल्पितविधिवर्जनेन सम्भवत्प्राप्तिकस्याऽपि प्रत्य-
क्षविधिना विधातुं शक्यत्वात् । अन्यथा विधेयान्तराभावेनाऽ-
न्तरालवाक्ये ऽसम्बद्धस्य जामित्वार्थवादस्य व्यवयेन विष्णा-
दिवाक्येष्वप्यन्वयानुपपत्तेः ।

अस्तु वा विद्वद्वाक्येऽर्थवादान्वयवदप्रापि समुदायानुवादे
तदन्वयः, तथापि समुदायानुवादप्रयोजनं त्रयाणामपि विष्णा-
दियागानां फलसम्बद्धमिद्धिः । एतदभावे हि 'तावद्गृता-
मग्नीषोषावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्ति'ति वाक्ये
अग्नीषोमपदश्रवणात्तयोरुपलक्षणत्वेन विशेषणत्वेनैव वाऽन्व-
यावगतेः अग्नीषोमदेवत्यस्यैव विजातीययागस्य पौर्णमासीका-

लोदेशेनोपादानात् विद्वद्वाक्ये फलवाक्ये च सद्भ्रूहेण फलसम्बन्धस्याऽपत्तेः इतरयोरङ्गत्वमापद्येत । सति त्वेतस्मिन् समुदायानुवादे त्रयाणामप्युपांशुयाजसंज्ञकत्वप्रतीतेः 'उपांशु पौर्णमास्या'मिति नामैकदेशेन कालसम्बन्धोपपत्तेस्त्रयाणामपि 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेते'तिवत् फलसम्बन्धसिद्धिः । न हि तदाऽग्नीषोमीयपदमुपलक्षणं विशेषणं वा सम्भवति, समुदायानुवादवैयर्थ्यापत्त्या वैश्वदेवपदवदेव तस्य विष्ण्वादिदेवताद्वयोपलक्षकत्वात् । अतस्त्रयाणां फलसम्बन्धसिद्धिरेव समुदायानुवादप्रयोजनम् । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

(अथ सिद्धान्तः)

चोदना वा प्रकृतत्वात् ॥ २-२-१० ॥ (सि.)

अन्तरालवाक्य एव कर्मचोदना, विष्ण्वादिवाक्ये कर्मविध्यसम्भवेनाऽनुवादासम्भवात् । तथा हि—वैश्वानरवाक्यन्यायेनोपक्रमोपसंहारैक्यादेकवाक्यत्वावगमेन नाऽत्र यागत्रयविधानमुपपत्तिमत् ; न च प्रत्येकमजामित्वार्थवादाद्भिन्नवाक्यत्वावगतिः, तस्य विष्ण्वादिदेवतासु प्रत्येकमजामिताकरणशक्तिप्रदर्शनमुखेन तज्जन्ययागस्तुतिपरतया एकवाक्यत्वेऽप्युपपत्तेः । अतोऽन्तरालवाक्य एवाऽप्राप्तिबलेन लेट्त्वनिश्चयं कृत्वा यागविधिर्युक्तः, न तु प्रैपार्थकेन तद्यप्रत्ययेन, वाक्यभेदाल्लक्षणापत्तेश्च । तस्मिंश्च यागे ध्रौवद्रव्यस्य शाखामेदेनोपांशुयाजक्रमान्नातवैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलैः मान्त्रवर्णिक्या देवतायाश्च प्राप्तत्वेन नाऽरूपत्वम् ।

नन्वेवमपि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्षया तद्यप्रत्ययोपास्यदेवतात्वस्यैव विष्ण्वादेर्विधानं युक्तम् ; न च वाक्यभेदः

देवतात्रयविशिष्टक्याग(१)विधानेनाऽवाक्यभेदादिति चेत्-

अत्र केचिदाहुः-मन्त्रकल्पितदेवतापेक्षया तद्व्यद्वितीयोपात्तदेवतात्वस्य दौर्बल्यम् । अत एव वार्तिके तद्विदितचतुर्धर्षपेक्षयैव मन्त्रवर्णस्य दौर्बल्यमुक्तम् । अतश्च नोत्पत्तिवाक्ये विशिष्टविध्यापादकविष्ण्वादिविधिर्युक्त इति मन्त्रवर्णादेव तत्प्राप्तिरिति ।

वस्तुतस्तु तद्व्यद्वितीयास्थले विष्ण्वादीना तद्वत्कर्मत्वस्य च क्लृप्तत्वात् केवलमुद्देशनिरूपितत्वमात्रं न व्युत्पत्तिमिद्धमिति कल्पनीयम् । यदि हि यजिस्त्यागविशिष्टमुद्देशमेव विशेष्यतया वदेत्ततोऽपि विशेष्यान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादुद्देशनिरूपितत्वमपि न कल्प्येत । स तु वृद्धव्यवहारादुद्देशविशिष्ट्यागवाची, अतश्च कर्मत्वान्वयाय सागविशिष्टोद्देशे यजिपदस्य लक्षणमात्रमङ्गीकृत्य देवतात्वसिद्धिः । अथ वा यजिपदं यथाश्रुतमेवाऽङ्गीकृत्य त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वसमनियतो देवतात्वरूपाखण्डोपाधिरेव सम्प्रदानत्वंकदेशभूतो लक्ष्यते तद्व्यद्वितीयाभ्याम् । ततश्च तस्य सागं प्रत्येवान्वय इति लाघवम् । मन्त्रे तु स्वतन्त्रस्य वाक्यान्तरस्यैव कल्पनात् गौरवमिति स ततो दुर्बल एव ।

अत एव देवताप्रमाणेष्वेवाविधो दौर्बल्यक्रतोऽनुसन्धेयः सर्वापेक्षया तावत्प्रबलो हविःपदसमभिव्याहृतस्तद्विदितः, तस्य स्मृतिवृद्धव्यवहाराभ्यां त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपे देवतात्व एव शक्तत्वात् । यस्तु देवताशब्दः (२) "इन्द्रो देवता वा तो देवता" इत्यादाविष क्वचित् देवताविधायकः श्रूयेत, सोऽपि तद्विदितपेक्षया दुर्बल एव, देवताशब्दस्य स्तुतिभावत्वहविर्माक्त्वरूपाद्विधेदेवतात्ववाचित्वेन साधारणत्वात्, देवतापदेन देवतात्वस्याऽधिष्ठानोपसर्जनतयाऽभिधानेन तद्विदितवद्विशेष्यतयाऽप्रती-

तस्य झटिति क्रियान्वयापतीतिश्च ।

चतुर्थ्यपि सम्प्रदानत्ववाचिनी तस्य तद्व्ययमानद्रव्योद्देश्य-
त्वविशिष्टप्रतिगृहीतृत्वरूपस्य ब्राह्मणादाविव देवतायां प्रतिगृही-
तृत्वाऽसम्भवेनाऽसम्भवादेकदेशलक्षणया देवतात्वापरपर्यायत्य-
ज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपभाक्तसम्प्रदानत्वपरा सती ततोऽपि
दुर्बलैव ।

द्वितीया तु पूर्वोक्तविधया देवतात्वं लक्षयन्त्यपि शक्यताव-
च्छेदकामविष्टस्यापि लक्षयतावच्छेदकत्वात् न चतुर्थीतुल्येति ततो
दुर्बला ।

तव्यस्य तु कृदन्तत्वात् कर्मत्वोपसर्जनद्रव्यविशेष्यकबोध-
जनकत्वव्युत्पत्तेः न केवलं पूर्वोक्तविधया देवतात्वस्यैव लक्षणा,
अपि तु तद्विशेष्यताया अपि क्रियान्वयार्थं लक्षणेति ततोऽपि
दौर्बल्यम् ।

मन्त्रस्तु वाक्यान्तरकल्पकत्वात् ततोऽपि दुर्बल इत्युक्त
मेवेति ।

अन्यथाऽपि समाधीयते—विष्ण्वादीना हि तव्यप्रत्ययेन
देवतात्वे लक्षिते समानाभिधानश्रुत्या तेनैव विधानोपपत्तेः पञ्च-
मलकारविधेयभावनायां वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदापत्तिः । ना-
च—अत एव तव्येन देवतात्वमात्रं लक्षयित्वा प्रवर्तनांशेऽनु-
वादत्वमङ्गीकृत्य तस्य विधेयभावनावैशिष्ट्यापपात्तिरिति वाच्यम्,
विष्ण्वादिपदानामजामित्वोपपादकतया अर्थवादत्वेनोपपत्ता-
वन्व्यतस्सम्भवल्लाभविष्ण्वादिदेवताविशिष्ट्यागविध्वङ्गीकारा-
योगात् ।

अत एव नामधेयत्वेनाऽप्युपपन्नस्य अप्रिहोत्रसमिदादिपद-
स्य मन्त्रवर्णेनाऽपि सम्भवल्लाभाप्रिसमिदादिविधायकत्वं नाऽ-
ङ्गीकृतम् ; विशिष्टविधिर्गौरवापत्तेः । अत उत्पत्तिवाक्ये याग-

मात्रविधिः । नचैवं अर्थवादोन्नीतदेवताविधिकल्पनयाऽपि त-
त्प्राप्तिरसम्भवे मान्त्रवर्णिकतत्कल्पने प्रमाणाभावः । 'सूक्तभाजो
हविर्भाजश्च देवता' इति स्मृत्या मन्त्रे तज्जन्यस्तुतिभाक्करूपदे-
वतात्वस्याऽवगतौ हविर्भाक्करूपस्य तस्य मुकल्पत्वात् । अत एव
मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापेक्षयाऽप्यर्थवादिकदेवताकल्पनं गु-
र्विति ततोऽपि द्रुव्वलम् । अतश्चोत्पत्तिवाक्ये देवताविध्यभावेऽ-
प्यन्तरालोपांशुत्वविशिष्ट एव यागो विधीयते ।

नचाऽन्तरालकालोऽपि पुरोडाशनैरन्तर्यापादितजामितादो-
पापनयनरूपफलवलादेव लभ्य इति तद्विध्यानर्थक्यम्, उपां-
शुयाजस्य वक्ष्यमाणरीत्या फलवत्त्वस्य क्लृप्तत्वेन दोषापनयन-
स्पर्धवादमात्रत्वात् । अथाऽस्यर्थवादस्यैवान्तरालकालविध्यु-
न्नायकता भवेत्, तथाऽप्युत्पत्तिवाक्येऽन्तरालपदवैयर्थ्यापत्तेः
कल्पविधिप्रवृत्तेः पूर्वमेवाऽनेनाऽभ्युदयशिरस्कत्वार्थमन्तरालका-
लो विधीयते, उपांशुत्वमपि चोपांशुयाजपदेनैव विधीयते । य-
द्यपि वास्य व्युत्पन्नत्वे कुत्वप्राप्तिरावश्यकी, तथापि 'दृष्टा-
नुविधिश्छन्दसी' त्यनुसाराच्छन्दसि कुत्वाभावमात्रं वैकल्पि-
कम् । न त्वेनावता सर्वमेवेदमव्युत्पन्नं नामधेयम् ; प्रतीपमा-
नावयवार्थत्यागेनाऽतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावात् । अव-
यवार्थाङ्गीकारे चोपांशुत्वस्याऽप्राप्तत्वाद् गुणविधिरेवापमिति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । सूत्रं निगदव्यारूपातम् ॥

गुणोपबन्धात् ॥ २-२-११ ॥ (सि)

पुरोडाशनैरन्तर्यापादिताया जामिताया अन्तरालसम्य-
न्धिना विधेयेन निवृत्तिप्रतीतेर्यत्राऽन्तरालकालरूपगुणोपबन्ध-
स्तत्र इदिति कर्मबोदनाप्रतीतेरन्तरालवाक्ये एव कर्मविधानम् ॥

प्राये वचनाच्च ॥ २-२-१२ ॥ (सि) .

‘शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयो हृदयमुपांशुयाजः पादावग्नी-
पोमयी’ इत्यर्थवादे प्रधानभूताग्नेयादिसाहचर्याच्चोपांशुयाजत्वा-
वच्छेदेन प्राधान्यप्रतीतेः भवन्मते चाग्नीपोमदेवत्यस्यैव तस्य
तदापत्तेः सामान्यधर्मेण साहचर्यवादानुपपत्तिः । तथाहि—
‘तावद्धूतामग्नीपोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यज’ न्नित्य-
न्तरालविधिसन्निधौ श्रुतमपि वचनं तदीयगुणविधिव्यवधानान्न
तावत् तदर्थवाद इत्यसन्दिग्धम् । अतश्च विध्यन्तरैकवाक्यत्वा-
भावात् पुराकल्पोन्नीतेनाऽपि विधिनाऽत्र न यागविधानम्, अ-
न्तरालवाक्ये श्रुतेन विधिना तद्विधानसम्भवे कल्पविधिना त-
द्विधानस्याऽन्याय्यत्वात् । नाप्युपांशुत्वस्य; उत्पत्तिवाक्येनैव प्रा-
प्तिसम्भवे तद्विधाने निष्प्रयोजत्वात् । अत एव नाऽऽज्याग्नीपोम-
योः; तयोरपि ‘सवेस्मै वा एतद्यज्ञाये’ खनेन मन्त्रवर्णेन च प्राप्त-
त्वात् । यज्ञायेति चतुर्थ्या तद्विधिसम्भवे पष्ठ्या तदङ्गीकारस्या-
न्याय्यत्वाच्च । ‘ना’वित्यस्य षष्ठीचतुर्थीसाधारणस्य देवताविधौ
सन्दिग्धत्वाच्च । अतः परिशेषात् पौर्णमासकालविधिरेवायम् ।

यद्यपि चाऽसावन्तरालकालविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राप्यते,
तथापि ततः पूर्वमेव विधीयते । तत्प्रयोजनञ्च विद्वद्वाक्येऽधिकार-
वाक्ये च पौर्णमास्यादिनामकत्वेन फलसम्बन्धलाभः । अन्यथा
श्रुतपौर्णमासीकालसम्बन्धानामेवाऽऽग्नेयादीनां तन्नामकत्वलाभेन
फलसम्बन्धापत्तेः उपांशुयाजस्याऽङ्गत्वापत्तिः । अतः फलस-
म्बन्धसिद्ध्यर्थं पौर्णमासीविधिरर्थवान् । तत्र च यागत्रयपक्षेऽग्नी-
पोमपदश्रवणात्तदैवत्यस्यैव यागविशेषस्याऽयं कालविधिस्स्या
दिति तस्यैव फलसम्बन्धात् इतरयोर्वैष्णवप्राजापत्ययोरङ्गत्वमेव

स्यादित्युपांशुयाजत्वावच्छेदेन प्रधानप्रायपाठो न घटते ।

न च समुदायानुवादवैद्यर्थ्यापस्यैव प्राचीनप्रवणादिविधि-
वत् कालविधेस्सर्वविषयत्वम्, तस्य यागत्रयार्थवादत्वेनाप्युप-
पत्तेः । यागैकत्वपक्षे तु श्रूयमाणस्याऽप्यग्नीषोमपदस्याऽनुवाद्य-
गतत्वेनाऽविवक्षितत्वात् । त्रितयदेवत्वस्यापि फलसम्बन्धोपपत्तेः
सामान्यावच्छेदेन प्रधानप्रायपाठो युज्यते ।

न च तत्राऽपि काले कर्मण उपादेयस्य स्वरूपेण प्राप्तस्याऽपि
प्रयोगविधिविषयत्वेन विधेयत्वात् तद्विशेषणस्याऽग्नीषोमदेवत्वत्व-
स्य समुदायवाक्ये प्रधानत्रयसाहित्यस्यैव विधेयाविशेषणत्वेन
विवक्षोपपत्तेः कथं देवतात्रययुक्तस्य माधान्यमिति वाच्यम्;
प्रयोगस्याऽपि समुदायवाक्यादेव प्राप्तत्वेनेह 'य इच्छे' त्यादि-
वाक्यवत् कालसम्बन्धमात्रकरणात् । अतश्च तद्देवानुवाद्यवि-
शेषणत्वाच्च तद्विशेषणविवक्षा । अनुवाद्याऽपि चास्मिन् वाक्ये
यागोत्पत्तिरेव, न तु प्राप्तत्वेऽपि यागप्रयोगः, तस्य फलसम्बन्ध-
प्रयोजनकत्वाभावेन कालसम्बन्धाकरणात् । अतश्च वैकल्पिक-
देवतात्रययुक्तस्याऽप्युपांशुयाजस्य फलसम्बन्धात् सामान्यतः प्र-
धानप्रायपाठो युक्त एव ।

नचैवं तर्हि पमाऽप्यग्नीषोमदेवताकत्वस्याऽविवक्षितत्वात्
सर्वमाधान्योपपत्तिः, अग्नीषोमदेवताकत्वस्य विशेषणत्वेना-
विवक्षापामपि उपलक्षणत्वेनाऽन्वयस्य ग्रहैकत्ववदावश्यकरत्वात्,
तत्र चोपलक्ष्यतावच्छेदकस्य विजातीययागत्वस्य लाभात्तदव-
च्छिन्नस्यैव कालसम्बन्धेन फलसम्बन्धापत्तेस्सर्वमाधान्यानुपप-
त्तेः । ग्रहैकत्वस्थले तु ग्रहत्वानिरिक्तस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्याऽ
लाभात् तस्य च सर्वग्रहमाधारणत्वात् सर्वग्रहसम्मार्गमिद्धिः ।

अतएवाऽस्मन्पते सत्यप्यग्नीषोमपदस्योपलक्षकत्वे उपां-

शुक्वाशुपलक्षकान्तरमहिम्ना उपांशुयाजत्वस्यैवोपलक्ष्यता-
वच्छेदकस्य लाभात् तदनुवादेनैव कालविधिप्रतीतेः देव-
तात्रययुक्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवोपांशुत्वादीना-
मविवक्षितत्वाद्यजिना मयाजादीनामप्यनुवादात् फलसम्बन्धा-
पत्तिरित्यपास्तम् , तेषामविवक्षितत्वेऽप्युपलक्षकत्वेन व्यावर्तक-
त्वात् । अतो युक्तोऽस्मन्मते सामान्यमुखेन प्रधानप्रायपाठः ।

नन्वेतत्सर्वमेतस्य वचनस्य फलसम्बन्धफलकत्वे स्यात् ,
न त्वेतत्सम्भवति, विनाऽपि श्रौतकालविधिमन्तरालविधित एव
पौर्णमासीकालसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन फलसम्बन्धोपपत्तेः । न च
तस्य विलम्बितप्रतीतिकत्वेन शीघ्रप्रतीतकालसम्बन्धानामाग्ने-
यादीनां फलसम्बन्धापत्तेरर्थवद्वचनमिति वाच्यम् , तर्हि एत-
द्वाक्यप्रतीतकालसम्बन्धसत्त्वेऽपि शीघ्रप्रतीतिकोत्पत्तिवाक्यश्रुत-
कालसम्बन्धानामेवाऽऽग्नेयादीनां फलसम्बन्धापत्तेः उपांशुया-
जस्य तदलाभतादवस्थात् ।

अथ त्वेतद्वचनवैयर्थ्यभयेनैव विलम्बितप्रतीतिकमपि कालं
निमीचीकृत्य पौर्णमास्यादिनामकत्वाङ्गीकारादुपांशुयाजस्य फ-
लसम्बन्धाङ्गीकारः, ततोऽन्तरालस्य पौर्णमास्यामिवाऽमावास्या-
यामपि सत्त्वात् तत्रोपांशुयाजनिवृत्तिफलकतयैतद्वचनसार्थक्योप-
पत्तेर्न प्रावलयसिद्धिः । अमावास्यायामपि कदाचिदस्तेवाऽऽग्नेयै-
न्द्राग्नेपुरोडाशद्वयम् । तन्नैयत्यं तु पौर्णमास्यामपि नास्त्येव, असौ-
मयाजिनोऽग्नीषोमीयाभावात् । अतः कथं फलसम्बन्धफलकत्व-
पस्य वचनस्येति चेत् , न ; 'शिरा वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेय'
इत्याद्यर्थवादात् 'त्रयोदशाऽमावास्याया'मित्यादिलिङ्गोपबृंहितात्
'यदन्वञ्चौ पुरोडाशा' वित्यर्थवादान्तर्गतपुरोडाशपदस्याऽऽग्नेया-
ग्नीषोमीयमात्रपुरोडाशपरत्वे तात्पर्यावगमेनाऽमावास्यायामुपांशु-

याजाप्राप्तेः तद्व्यावृत्तिफलकर्पाणिमासीविधिवैधर्ष्यादेतस्य फल-
सम्बन्धमात्रफलकत्वोपपत्तेः ।

अत एव भवदेवोक्तम्—एतद्विध्यभावेऽन्तरालवाक्याद्यत्र
पुरोडाशद्वयान्तरालं तत्रैवोपांशुयाजो न त्वेकपुरोडाशायामिति
प्राप्नुयात्, एतद्विधिसत्त्वे तु विधिवैधर्ष्यभयेन पौर्णमासीफा-
लस्याऽन्तरालकालनैरेक्ष्यमतीतेरेकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजस्य
पौर्णमासीसत्त्वेन प्राप्स्युपपत्तेः तद्वलेनैव चाऽऽन्तरालपदस्याऽप्रेयो-
त्तरत्वमात्रलक्षणवगतेरेकपुरोडाशायामुपांशुयाजोऽनुष्ठेय इति प्र-
योजनमपि एतद्विध्यभावेऽप्यन्तरालवाक्ये पुरोडाशद्वयस्य बल-
प्रयोजनत्वेनोपांशुयाजानङ्गत्वात् कालोपलक्षणत्वमात्रमतीतेः
कालस्य च शङ्खवेलायामागन्तव्यमित्यादौ लोके श्रुतोपलक्ष-
णाभावेऽप्युपलक्षकान्तरोपलक्षितस्याऽऽगमनादिक्रियान्वयदर्शनेन
सुतरां प्रकृते आद्यपुरोडाशोपलक्षणेनैवाऽऽद्यपुरोडाशरूपोपलक्ष-
णाभावेऽपि कालोपलक्षणसिद्धेः तत्रोपांशुयाजानुष्ठानस्य दशमे ब-
क्ष्यमाणत्वादुपेक्षितम् । तस्मादनन्यप्रयोजनकत्वाद्युक्तं फलस-
म्बन्धप्रयोजनकत्वमेवैतस्य वचनस्य ।

वस्तुतस्तु 'शिरो वा एतद्यज्ञस्ये'त्यादिपौर्णमासीस्यपुरोडा-
शतात्पर्यग्राहकवदैतरेपिशाखायां वैष्णवयाज्यानुवाक्यायुगलस्या-
प्रेयसान्नाय्यान्तराले समाम्नानेनाऽमावास्यायामप्युपांशुयाजता-
त्पर्यग्राहकस्य सत्त्वात् तन्निवृत्तिफलकत्वोपपत्तेः नोक्तरीत्या फ-
लसम्बन्धप्रयोजनकत्वोपपत्तिः । अतः तावद्भूतामित्यस्याऽनन्त-
रमेव 'उपांशुयाजमन्तरा यजती' त्वस्य कस्याश्चिच्छाखायामा-
म्नानादिति वार्तिकदर्शनादेवं परिहर्तव्यम्—नैव 'तावद्भूता'मि-
त्यस्य स्वतन्त्रविध्युद्भायकता, गौरवाद्वाक्यभेदापत्तेः ; अपि तु
'उपांशुयाजमन्तरा यजती'त्यनेनैकवाक्यत्वैव । अतश्चाऽनेन पौर्ण-

मासीकालोपांशुत्वान्तरालकालविशिष्टमुपांशुयाजाख्यं कर्म वि-
धीयते, न त्वेतावताऽग्नीषोमदेवताऽऽज्यं च विधेयम्, प्रमाणान्तरेण
सम्भवत्प्राप्तिकस्य पुनर्विधेः निष्प्रयोजनत्वात्, विशिष्टविधौ
गौरवाच्च । अत एवाऽस्मिन्मते उपांशुत्वमप्युपाशुयजन्नित्यनेन
विधेयभावनाविशेषणत्वेन समर्प्यते, न तुपांशुयाजपदेन, तत्स्वव्यु-
त्पन्नम्, तत्प्रख्यन्यायेन वा नामधेयमित्यवगन्तव्यम् । अन्या-
नि तु देवतादिपदानि अनुवादकानि सन्ति स्तावकानीति न दो-
षः । एवञ्चाऽग्नीषोमीयपुरोडाशवदेव पौर्णमासीकालस्योत्पत्ति-
शिष्टत्वात् फलसम्बन्धोपपत्तिः । अमावास्यायां चाऽकरणोपपत्ति-
रिति सिद्धम् । बह्वचब्राह्मणेऽमावास्यायामप्युपांशुयाजविधानाद्वा
तत्रापि तत्करणम् । दशमिकाधिकरणं तु कृत्वाचिन्तया । 'त्रयो-
दशाऽमावास्याया'मिति लिङ्गं त्ववयुत्यानुवादः । एतद्बलादेवाऽ-
मावास्यायां विकल्प इति गुरवः ॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे यागत्रयानुष्ठानम्, सिद्धान्त एकस्यैव दे-
वता विकल्पनेति स्पष्टम् ॥

इति चतुर्थमुपांशुयाजाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चममाघाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ५ ॥

आघाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ २-२-१३ ॥ (पू-)

(विषयसंशयौ)

दर्शपूर्णमासयोः 'आधारमाघारयती'ति प्रकृत्य श्रुतम्-'ऊ-
र्ध्वमाघारयति, सन्ततमाघारयती'त्यादि । तथा 'अग्निहोत्रं जुहो-
ती'ति प्रकृत्य 'दध्ना जुहोती'त्यादि । तत्र किमूर्ध्वादिवाक्यैः
दध्यादिवाक्यैश्च विहितानां कर्मणां संज्ञायुक्तवाक्ये समुदायानु-

वादके ? उत तयोरेव विहितयोः कर्मणोरितराणि गुणविधयः;
इति सन्देहः ।

(सङ्गतिः)

पूर्वाधिकरणे तव्यस्य श्रुत्या विधायकत्वाभावात्
वाक्यभेदापत्तेश्च युक्तमर्थवादत्वम्, इह तु त्वयाऽपि दध्यादिवा-
क्यानां विधित्वाङ्गीकारात् युद्धगुणविधेश्च वक्ष्यमाणरीत्या अ-
सम्भवेन विशिष्टकर्मविध्यवश्यम्भावाद्युक्तः समुदायानुवाद इति
पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः, पूर्वपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेदः,
सिद्धान्ते नेति पादाध्यापसङ्गतिरपि ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र विधेः प्रवर्तनारूपत्वात्तस्याश्च धात्वर्थाविशेषावच्छिन्न
प्रवृत्तिरूपभावनाव्यतिरिक्तविषयत्वासम्भवेन युद्धगुणविधाना
नुपपत्तेः दध्यादिवाक्येऽपि धात्वर्थावच्छिन्ना भावनैव विधेया,
न च विहितस्य विधान सम्भवति, इति भेदसिद्धिः । न च विहि-
तस्यापि फलकालादिसम्बन्ध इव दध्यादिसम्बन्धेनाऽपि पुनर्वि-
धानोपपत्तिः, स्वत उत्पन्नस्याऽपि फलसम्बन्धे विनियोगाधिका-
रयोः कालसम्बन्धे विनियोगमात्रस्य विधेयत्वेन विध्युपपत्ति
बद्धद्रव्यादिसम्बन्धे उत्पत्तेरेवाऽऽवश्यकत्वात्तस्याश्च प्राप्तत्वेन वि-
धानायोगात् भेदोपपत्तेः । अतश्च दध्यादिवाक्येषु देवताविधि-
वाक्ययोः मन्त्रवाक्ययोश्च होमा एव गुणादभ्यासाद्वा भिन्ना
विधीयन्ते । तेषां च समुदायसिद्ध्यर्थमनुवादोऽग्निहोत्रं जुहोती
त्यनेन क्रियते, न तु कर्मान्तरमभ्यासाद्विधीयते, रूपाभावात्;
समुदायसिद्ध्यर्थकत्वेनाऽनन्यपरत्वाभावाच्च ।

न च समुदायसिद्धिवैयर्थ्यम्, 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्येतदभावे
फलवाक्य निमित्तवाक्ये चाऽग्निहोत्रनामावच्छिन्नेन जुहोतिना

प्रसिद्धाग्निदेवताकस्यैव होमस्य फलादिमन्वन्धः स्यात्, न - तु सूर्यदध्यादिहोमानाम् । एतत्सत्त्वे तु सर्वेषामेव 'वैश्वदेवेन यजेते' तिवदनुवादादिग्निहोत्रनामकत्वोपपत्तेः फलादिसम्बन्धोपपत्तिः इति-सार्थक्योपपत्तेः ।

नचैवं दध्यादिहोमे स्ववाक्यत एवाऽन्यादिदेवत्यहोमेषु चाक्षेपेण यत्किञ्चिद्द्रव्योपपत्तावपि दध्यादिहोमेषु स्ववाक्ये देवताभावाद्वाक्यान्तरेण देवतामात्रविधेश्च तवाऽनिष्टत्वादाक्षेपेण देवताया अप्राप्तेरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम् ; एकफलसाधनानामेषां एकप्रयोगविधिपरिग्रहेण सान्नाय्यवत् सकृदनुष्ठानोपपत्तेः, होमान्तरेष्वप्यपेक्षितत्वाद्द्रव्यदेवतादीनां प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेः ।

एवमाधारस्थलेऽप्यूर्ध्वत्वादिगुणानां धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविधिमन्तरेण विधानायोगात्तयोरपि विधिप्रतीतेः विहितविधानायोगेन भेदसिद्धिः । तेषां च ऊर्ध्वत्वादिगुणेन्द्रदेवतादिविशिष्टाधारणामवान्तरप्रकरणादुपक्रमस्थत्वाद्वाऽऽ"धारमाधारयती" त्ययं समुदायानुवादः, न तु ध्रौवाधारस्यापि; तस्याऽग्निसम्मार्गाविधिनाव्यवहितत्वात् । तत्प्रयोजनञ्चन्द्राधारेण सहप्रयोगविध्यवगतयौगपद्यसिद्ध्या तदीयेन्द्रदेवताकत्वसिद्धिद्वारा यागरूपतासिद्धिः यौगपद्यसिद्धिमात्रं वा । अन्यथा हि कदाचिदुत्तरकाले क्रियमाणेन समिद्यागेनाऽपि यौगपद्यं प्रसज्येत । तद्यावृत्तिफलकेन्द्रयागयौगपद्यसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनम् ।

केचित्तु 'तस्याऽऽधारमाधार्ये' त्यनेन प्रयाजार्थे चतुर्गृहीते संस्कार्ये सर्वेषां विनियुज्यमानानामाधारकर्मणामेकत्वसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमित्याहुः, तत्स्वयमेवाऽऽधारकर्मणोऽर्थकर्मत्वस्य तत्प्रख्याधिकरणे साधितत्वात् संस्कारकर्मत्वाङ्गीकारेऽपि

वा राजमूयन्यायेन समुदायानुवादं विनाऽपि तन्त्राभिधानावगत-
समुदायाभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेरुपेक्षितम् ।

यत्र मूले आधाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादकत्वे
साधकान्तरमुक्तम्—उत्पत्तिवाक्ये रूपज्ञानाभावाद्विधानायोग्य-
त्वमिति; तस्याऽयमभिप्रायः—रूपवत्ताज्ञानस्य योग्यताज्ञानविधया
विधेयताज्ञानं प्रति कारणत्वमाग्नेयादिवाक्ये विद्वद्वाक्ये चान्वयव्य-
त्तिरेकाभ्या क्लृप्तम्, नीरूपस्य विधानायोग्यत्वात्, अतः आ-
धाराग्निहोत्रवाक्ययोरुपाश्रवणान्न तत्र कर्मणो विधानम्, तदभावे
च तदनुवादेनाऽपि गुणविधानायोगान्न वाक्यान्तरेणाऽपि रूपव-
त्ताज्ञानमिति; तच्च दध्यादिवाक्ये कर्मविधित्वेऽपि च देवताभावेन
स्ववाक्ये रूपज्ञानाभावस्य तदवस्थत्वादयोग्यतानिश्चयाभावमात्रे-
ण च योग्यताज्ञानाभावेऽपि श्रुतशब्दाच्छब्दबोधस्याऽऽनुभाविक-
त्वाद्वरूपवत्ताज्ञानस्य कारणत्वानुपपत्तेः, तदभावेऽपि अरूपवत्तानि-
श्चयाभावमात्रेण विधेयत्वोपपत्तेः, पश्चाच्च रूपज्ञाने सत्यनुष्ठानोप-
पत्तेः रूपवत्ताज्ञानस्यैव कारणत्वकल्पनेऽपि वा उत्पत्तिवाक्येऽपी-
ष्टसामान्यवदनिर्धारितविशेषरूपसामान्यज्ञानमात्रेण विधेयत्वोप-
पत्तेः उपेक्षितम् । यदि तु कथञ्चिदेतदुपन्यसनीयमित्याग्रहः,
तदा दध्यादिवाक्येष्वपि 'यदग्रये चे'ति वाक्यस्यचतुर्थ्यन्तपदा-
नुपह्नेण स्ववाक्ये रूपलाभोपपत्तेः तदलाभचोद्यं परिहर्तव्यम् ।
तत्सिद्धमाधाराग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादके इति ॥
सृञ्चं निगदव्याख्यातम् ॥

संज्ञोपबन्धात् ॥ २-२-१४ ॥ (पू)

एवं चाऽग्निहोत्रमाधारमिति द्वितीयान्तसंज्ञोपबन्धोऽपि दध्या-
दिवाक्यविहितानां कर्मणामर्थाक्षिप्तसाधवत्वेनाऽनुवादादुपपन्नो

भवति । इतरथा स्वतन्त्रस्य विधेयत्वे तस्य करणत्वात् तृतीयार्थ-
लक्षणा स्यात् ॥

अप्रकृतत्वाच्च ॥ २-२-१५ ॥ (पू)

नन्वेवं "अग्निहोत्रं जुहोती"सत्र वाक्यान्तरेण रूपालाभेऽपि
स्ववाक्य एव(?) तत्प्ररूपन्यामाभावेन अग्निहोत्रशब्दस्य गुणवि-
धित्वापत्त्या रूपलाभोपपत्तेः दध्यादिवाक्यवद्विनिगमनाविरहेण
कर्मविध्यवसायात् कथं समुदायानुवादत्वमिति चञ्च ; तत्प्रख्या-
धिकरणोक्तमार्गेण चतुर्थीसमासस्य व्याकरणलक्षणाननुगत-
तया प्रकर्षेणाऽकृतत्वात् देवतारूपगुणविधित्वाशङ्कानुपपत्तेः ।
अत एव 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'सत्र अग्निहोत्रपदस्य गुणविधि-
त्वमनयैव युक्त्या निराकर्तव्यम् , न तु तत्प्ररूपन्यायेन । तत्प्र-
ख्याधिकरणे तदुक्तिस्तु अभ्युपेत्यवादेनैवेति द्रष्टव्यम् । अतश्च
रूपवत्त्वात्समुदायानुवादावेतौ ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

(अथ सिद्धान्तः)

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्सन्निधेर्गु-
णार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ २-२-१६ ॥ (सि)

अन्यानाक्षिप्तविधिशक्तित्वादाधाराग्निहोत्रवाक्ययोः कर्म-
चोदनैव प्रत्येतव्या । एवं चाऽनुष्ठापकस्य विधेः स्वशब्दार्थभू-
तघात्वर्थावच्छिन्नभावनाविषयत्वात् प्रथमविधिप्रकाराङ्गीकरणा-
ल्लाघवम् । अतश्चाऽनन्यपरपुनःश्रवणादपि कर्मविधित्वनिश्च-
यः । न च समुदायानुवादप्रयोजनकत्वेनाऽन्यपरता, दध्यादिवा-

वेषु पञ्चमविधिप्रकारापेक्षया लाघवेन तृतीयविधिप्रकाराङ्गी-
करणस्यैव न्याय्यत्वावगमेन कर्मविध्यनुपपत्तेः समुदायानुवा-
दायोगात् । न च प्रवर्तनारूपस्य विधेर्धात्वर्थविशेषावच्छिन्नभाव-
नारूपमवृत्तिविषयतां विना सिद्धरूपगुणविषयत्वानुपपत्तेः न तृती-
यविधिप्रकारोपपत्तिरिति वाच्यम्, सिद्धरूपस्य साक्षाद्विधिविष-
यत्वायोगेऽपि विधिविषयाभूतभावनावच्छेदकत्वेन परम्परया
विधिविषयत्वोपपत्तेः । यद्यपि विधिगुणयोः नाऽनेन संमर्गेणा-
न्वयो व्युत्पन्नः, तथाऽपि गुणो भावनायां कारकतादिसम्बन्धेन
प्रकारो भवति, विधिश्च गुणविशिष्टा तां विदधत् फलतां गुण-
विषयः सम्पद्यते ।

न च प्राप्तत्वात् भावनायाः पुनर्विधाने भेदापत्तिः, एकवारं
कर्तव्यत्वेन बुद्ध्या अपि गुणविशिष्टायाः पुनः कर्तव्यत्वबोधो-
पपत्तेः; तस्य च विशेष्याशे अज्ञातज्ञापनरूपविधिफलाभावेऽपि
विशेषणांशे तत्फललाभेन सार्धव्योपपत्तिः । विशेष्यांशे त्वसा-
वनुवाद एव । अत एव सर्वत्र प्रातीतिके विशिष्टभावनाविधाने
सत्यपि फलविषयभेदादेव पदविधिप्रकारा उद्भिदधिकरणेऽस्मा-
मिरुपपादिताः । दौर्बल्यश्चोत्तरोत्तरं तेषामुक्तम् । वार्तिककारेण
च प्रातीतिकभावनाविधिनैरपेक्षेणाऽष्टौ श्रुतिप्रकाराः. परोक्ता
दूषिताः । विस्तरमिषा तु त इह न प्रपञ्च्यन्ते । अतोऽपि वि-
शेष्यांशस्य प्राप्तत्वेऽपि गुणविशिष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानात् फ-
लतश्च गुणविधित्वोपपत्तेः तृतीयप्रकारोपपत्तिः ।

तत्रापि च गुणकरणिकाया भावनाया धात्वर्थस्य कर्मत्वे
नैवाऽन्वयो न तु करणत्वेन, मत्वर्थलक्षणापत्तेः । उपपादितं चैत-
(१)दुद्भिदधिकरणे । नचैव प्राप्ताया अपि भावनाया गुणविधा-

नार्थं पुनर्विध्यभ्युपगमे ; विद्वद्वाक्यविहितभावनाया अप्या'ग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यत्र द्रव्यदेवताविशिष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानोपपत्तेर्वाक्यभेदानापत्तिः, विधिविषयभावनायामनेकगुणवैशिष्ट्योपपत्तावपि विधिफलस्यैकविषयत्वस्वाभाव्येनाऽनेकविषयत्वे आवृत्त्यवश्यम्भावात् ।

अत एव यत्राऽपूर्वभावनाविधिः तत्र विधिफलस्य विशेष्य एवैकस्मिन् सत्त्वादार्षिकेन च विध्यन्तरेण विशेषणानां विधानान्नावृत्तिरिति (१) स्पष्टं (२) पौर्णमास्यधिकरणे । प्रकृते तु विधिफलस्यैकदध्यादिविषयत्वेन वाक्यभेदाभावाद्युक्तस्तृतीयविधिप्रकार इति प्रकृतकर्माभावान्नाऽऽचाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादकत्वम् । न च दध्यादिवाक्ये वाक्यभेदाभावेन कर्मविधायित्वाभावेऽपि 'यदग्नये चे'ति वाक्याभ्यां मासकर्मनुवादेनाऽनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः कर्मविध्यवगमात्, विशेषतश्चेत्पत्तिवाक्यशिष्टदेवतासमुच्चयानुरोधेनाऽऽग्नेयवदेकैकस्मिन् वाक्ये कर्मद्वयविध्यवगतेश्चतुर्णां कर्मणामग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं समुदायानुवादो भविष्यतीति वाच्यम् ; तत्प्रख्याधिकरणोक्तमार्गेण तत्राऽपि प्रजापतिमात्रविधानेन सायंमातः कालीनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्रविधानेन वाऽग्निमूर्यादीनां मन्त्रवर्णैः प्राप्तिसमभ्युपगम्य तृतीयविधिप्रकारोपपत्तेः । तस्मादग्निहोत्रं जुहोतीत्यमेव कर्मविधिः ।

न चैवमनेकेषां गुणानामेकार्थत्वाद्विकल्पापत्तिः, 'सायं जुहोति' 'मातर्जुहोती'ति वाक्याभ्यां तावत्कालविधानेऽपि 'स वै सायं च मातश्च जुहोति'त्यनेन च तत्समुच्चयविधानाद्दुत्पन्नशिष्टसमुच्चयानुरोधेन साङ्गस्याऽऽवृत्तिरित्यवगतेः । न च पौर्णमा-

स्यमावास्याकालीनयोः दर्शपूर्णमाससंज्ञयोः कर्मणोभेदेन तत्रा-
 ज्ञावृत्त्युपपत्तावपि अग्निहोत्रसंज्ञस्य कर्मणः सायम्प्रातःकालयोर्भे-
 देनाऽनुष्ठीयमानस्याऽपि स्वरूपेणैकत्वात् सकृत्कृतैरेवाऽङ्गैरुपका-
 रसिद्धेः प्रचारविप्रकर्षेऽपि सवनीये सकृदङ्गानुष्ठानवदिहापि तदु-
 पपत्तेः कथं साङ्गस्य द्विरावृत्तिरिति वाच्यम्, उत्पत्तिवाक्ये उत्प-
 न्नस्याऽपि कर्मणः सायम्प्रातःकालवाक्याभ्यां प्रयोगद्वयविधा-
 नात् तस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात् पौर्णमास्यमावास्यायोरिव
 साङ्गस्याऽप्यावृत्तिसिद्धेः । सवनीये तुत्पत्तिवाक्य एवाऽऽश्विनप्र-
 हग्रहणोत्तरकालश्रवणात् प्रयोगविधिप्रतीतेः “वपया प्रातस्सवने
 चरन्ती”त्यादौ च सवनीयप्रयोगावयवभूतानामेव वपामचारा-
 दीनां कालविधानात्तन्मात्रोपयोग्यङ्गविशिष्टानां प्रयोगविधानेऽ-
 पि सवनीयप्रयोगविधिपरिमृहीतानां तदीयपरमापूर्वोपयोगिप्र-
 याजादीनामुत्पत्त्यपूर्वोपयोगिनां च साधारणानां वपामचारादि-
 वाक्यपरिमृहीतत्वेन नाऽऽवृत्तिरिति वैषम्यम् ।

ननु-“आश्विनं ग्रहं मृहीत्वे”त्यस्य क्रमविधित्वात् कालवि-
 धित्वामावे न सवनीयप्रयोग(१)विधित्वम् । क्रमस्य पाठादेव
 प्राप्त्युपपत्तेरस्य कालविधित्वावभावात् । “आश्विनं ग्रहं मृहीत्वा
 श्रिवृता युषं परिवीथे”त्यनयोस्त्वान्तपोरुभयोरपि क्रियान्वयव्यु-
 त्पत्तेः । परस्परं च पाठादेव क्रमोपपत्तेः । परिवीथेत्यनेन परि-
 व्याणान्तरविधायकेन व्यवहितस्य त्वान्तस्य क्रमविधायकत्वानु-
 पपत्तेश्च । विशिष्य वेदेमकादशे निरूपयिष्यते । तस्माद्युक्तः
 कालानुरोधेन साङ्गस्याऽभ्यासः ।

एवमेकैकस्मिन्नपि काले दशाहुतिपत्ते द्वे आहवनीये जु-
 होति, चतस्रो गार्हपत्ये, चतस्रोऽन्वाहार्यपचने, दश सम्पद्यन्ते,

दशाक्षरा विराट्, य एवं विद्वान् विराट्मम्पन्नमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राऽग्निहोत्रवाक्योत्पन्नस्य होमस्य विराट्सम्पत्तिवाक्येनाऽप्राप्तिबललभ्यविधिशक्तिकेन दशधाऽऽवृत्तिर्विधीयते । तत्र 'द्वे आहवनीये' इति वाक्येनाऽभ्यासद्वयस्याऽप्याहवनीयाधिकरणकत्वे विहिते ऽत्रशिष्टाभ्यासेषु तत्तद्वाक्याभ्या गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणमात्रविधानात्(१) 'समं स्यादश्रुत्वा'दिति न्यायेन चैकैकस्मिन् गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपेऽधिकरणेऽभ्यामचतुष्टयमाप्तेर्दशधाऽभ्याससिद्धिः ।

न च "यदाहवनीये जुहोती"ति अनारभ्याधीतेनैवाऽभ्यासद्वय आहवनीयमाप्तेरभ्यासान्तरेषु चाऽधिकरणाविधिबलादेव तद्बोधोपपत्तेः 'द्वे आहवनीये' इत्यस्य वैद्यधर्मापत्तिरिति वाच्यम् । एतद्विध्यभावे विराट्सम्पत्तिवाक्यविहितेऽपि दशधाऽभ्यासे गार्हपत्यादिवाक्ययोः होमानुवादेनाऽधिकरणमात्रविधाने 'समं स्या'दिति न्यायेनैकैकस्मिन् पञ्चहोमाभ्यासापत्तेश्चतुःपदानुवादायोगात् चतुस्सङ्ख्याविशिष्टहोमोद्देशेनाऽधिकरणमात्रविधौ च वाक्यभेदापत्तेः चतुस्सङ्ख्याोद्देशेनैव तद्विधौ चाऽधिकरणचतुष्टयापत्तेः चतुस्सङ्ख्याकोद्देशेनाऽधिकरणविधौ चाऽतिप्रसङ्गोपत्तेः, सङ्ख्याधिकरणविशिष्टतावत्कर्मन्तरविध्यवश्यम्भावादष्टानामेतेषामग्निहोत्रवाक्यविहितस्य च देवताभेदेन द्विरावृत्तस्यैव कर्मणो विराट्सम्पत्तिवाक्ये लिङ्गसमवायेनाऽनुवादापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, विराट्सम्पत्तिवाक्ये अग्निहोत्रपदस्य गौणत्वेऽङ्गीकृतेऽपि फलादिवाक्ये तदङ्गीकारे प्रमाणामावेनाऽग्निहोत्रवारयविहितस्यैव फलादिसम्बन्धापत्त्याऽऽपराग्निरुहोमानामङ्गीकारापत्तेः । अत उक्तविधया तेषामपि फलादिसम्बन्धासिद्ध्यर्थं "द्वे

आहवनीये' इत्यस्य सार्थकयोपपत्तिः ।

ननु त्वदुक्तरीत्याश्रयणेऽपि 'द्वे आहवनीये' इत्यत्र द्वित्वविशिष्टहोमोद्देशेनाऽऽहवनीयविधौ वाक्यभेदापत्तेः न तावत् सामान्याविधितः पूर्वमेवैतद्विधिप्रवृत्त्यङ्गीकरणं युक्तम्, न च त्रैदोष्यमङ्गीकृत्याऽपि लक्षणया अभ्यासद्वयभिन्नेष्वभ्यासेष्वआहवनीयनिवृत्तिर्विधीयत इति युक्तम्; तथा सति तेष्वआहवनीयमाप्तैर्वैधत्वेन (१) 'न तौ पशौ करोती' तिवद्विकल्पापत्तेः । अतः कथं त्वदुक्तस्याऽपि सिद्धिरिति चेत् ? न, अभ्यासद्वयभिन्नाभ्यासेष्वऽऽहवनीयभिन्नमधिकरणं कुर्यादित्येवं पर्युदासाङ्गीकरणेन विकल्पानापत्तेः । नचैवं लक्षणापत्तिः, वचनव्यवत्यन्तरासंभवेनाऽगात्याऽङ्गीकारात् । न ह्याहवनीयमुद्दिश्य द्विरभ्यासविनियोगविधिः सम्भवति, आहवनीयाङ्गत्वापत्तेः । नाऽऽप्याहवनीये निमित्ते तद्विधिः, तस्य नियतत्वेन निमित्तत्वानुपपत्तेः । यदि तु 'गार्हपत्ये जुहोति, (२)अन्वाहार्यपचने जुहोती'ति वाक्यान्तराभ्यां तस्य पाक्षिकतया निमित्तत्वमुच्यते, ततः प्राकरणिकत्वेन ताभ्यां तस्य घाधादेव निमित्तत्वानुपपत्तिः । अतो युक्तो लक्षणया पर्युदासः । यद्यपि च न पर्युदासमात्रं तत्फलम्, तस्याऽधिकरणान्तरविधिवलादेव सिद्धेः, तथाऽप्यापराधिकहोमानां फलादिमन्वन्धासिद्धिरुक्तविधया फलं भवतीति न कश्चिद्विरोधः ।

यश्चत्र कैश्चित् न्यायसुधाकृद्दुक्तपक्षान्तरावलम्बनेनोक्तप-

१. तौ आज्यमागौ पशुयामे नाऽनुतिष्ठेदित्यर्थः । अत्र निवेद्यार्थं आज्यमागयोः दर्शपूर्णमासत अतिदेशावश्यभावेन अतिविष्टस्य शास्त्रायत्वेनाऽव्यन्तबोधायोगात् विकल्पे पर्यवसानामिते सिद्धान्तितं वक्ष्यमाणम् ।

२. अन्वाहार्यं दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणात्वेन देयमोदनम्, तत्पच्यते यस्मिन् इत्यन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।

कारेऽस्वरसबीजमुक्त्वा सुधोक्तं पक्षान्तरपुपपाद्य विधिरसाय-
नदूपणाय प्रवृत्तम् ; तथाहि-न तावत् 'द्वे आहवनीये' इति परि-
सङ्ख्याफलकोऽपूर्वविधिस्सम्भवति, सामान्याविधेरपि प्रत्यक्ष-
त्वेन ततः पूर्वमेतद्विधिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, द्विरभ्यासोद्देशेनाऽऽहवनी-
यविधौ सामान्यविधिनोपसंहारापत्तेश्च । नाऽपि प्राप्तपरिसङ्ख्या,
त्रैदोष्वापत्तेः । अतश्च त्रिष्वपि वाक्येषु मङ्ख्यैव विधीयते ।
सा च यद्यपि न होमानुवादेन विधातुं शक्या, तथात्वे अधिक-
रणानां सत्रावृत्तिषु साङ्ख्यापत्तेः । सङ्ख्यानां तु समुच्चयेन सङ्-
ख्यान्तरोपजननापत्तेश्च, विकल्पे चतुस्सङ्ख्याविधायिवाक्य-
द्वयवैयर्थ्यापत्तेश्च, तथापि 'गार्हपत्ये जुहोति, अन्वाहार्यपचने
जुहोती' ति वचनान्तरप्राप्ततत्तदधिकरणताकोद्देशेन विधीयते ।
तासां च विकल्पे प्राप्ते(१) 'ता चतुर्भिरादत्त' इतिवत् विराट्-
सम्पत्तिवाक्येन समुच्चयो विधीयत इति । तत्रेदं वक्तव्यम्
पस्तावदस्वरसः स पर्युदासाङ्गीकरणादेव निरस्तः । यदपि च
पक्षान्तरमुक्तम्, तदपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्याभ्यामना-
रम्भाधीताहवनीयवाक्यबोधादाहवनीयाधिकरणताया अप्राप्तेः
तदुद्देशेन द्वित्वविधानानुमपत्तेराहवनीयाधिकरणकत्वस्याऽपि
च प्रतिपसत्रविधौ कर्मान्तरत्वापत्तेस्तस्य चाग्निहोत्रपदवाच्य-
त्वाभावेन फलसम्बन्धानापत्तेः परिहर्तव्यम् ।

किञ्च द्विरावृत्त्यादीनां केन समुच्चयसिद्धिः ? विराट्वाक्ये-
नेति चेत् ! तत्र समुच्चयवाचकपदाभावेन तद्विध्यनुपपत्तेः, 'तां
चतुर्भि' रित्यत्र तु न समुच्चयो विधीयते । अपि तु समुच्चयफ-
लकचतुस्सङ्ख्यैव विधीयत इत्युक्तम्, प्रकृते तु दशत्वसङ्ख्या-

१ चयनप्रकरणस्यं घाफयमिदम् । तां अग्निं धनित्रं चतुर्भिर्मेन्द्रै
देवस्यत्वेत्यादिभि मृत्पवनतार्थं हस्ते गृह्णीयादित्यर्थः ।

विध्यङ्गीकारे तत एव द्विरावृत्त्यादेः प्राप्तत्वात् न विधिसम्भवः ।
 न च समुच्चय विध्यभावेऽपि त्रयाणामग्नीनामष्टष्टार्थत्वेन समुच्च-
 यात् तन्निमित्तकानामभ्यामनामपि समुच्चयापत्तिः, प्रज्ञेयस्य प्रज्ञ-
 प्यद्रव्याधारं विनापि पूर्वाधारविद्योगमात्रेणोपपत्तेः आहवनीय-
 संयोगस्याऽदृष्टार्थत्वेऽपि सप्तमीश्रुत्या आधारताजननरूपदृष्टद्वार-
 र्थाऽदृष्टार्थत्वावसायात् दृष्टवान्तरकार्यार्थत्वेन विकल्पोपपत्तेः ।
 अत एव पदादिनाऽऽहवनीयादेर्बाधोऽपि सङ्गच्छते । नचैवं अग्नी-
 नां दृष्टार्थत्वे प्रतिनिध्यापत्तिः, प्रतिनिधावदृष्टरूपामिसादृश्यसत्त्वे
 ममाणाभावेन तदनापत्तेः । अत एव काचित्को (१) ब्राह्मणपा-
 ष्यादिविधिरभावे विधिरेव । अतः प्रकारान्तरेणाऽपि न समु-
 च्य सिद्धिः । तस्मादुक्तप्रकार एव श्रेयान् ।

नचैवं 'गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती' ति वचनान्तरेणैव 'समं स्या' दिति न्यायसदकृतेनाऽभ्यासचतुष्टये तत्तद-
 धिकरणमाप्तेः 'चतस्रो गार्हपत्य' इति वचनद्वयवैद्यर्थ्यमिति वा-
 च्यम्, 'चतस्रो गार्हपत्य' इत्यादेरुपसंहारार्थत्वेन वचनचतुष्टय-
 सार्थक्योपत्तेः । अथ वा-अस्तु 'द्वे आहवनीय' इत्यस्य शब्दपर्युदा-
 सरूपपरिसङ्ख्यपाविधेरिदं वाक्यद्वयम्, शेषो विधेयस्तुत्यर्थः ।
 सर्वथा 'द्वे आहवनीये' इत्यस्याऽऽपरामिहोमाना फलादिसम्ब-
 न्धसिध्यर्थत्वमिति सिद्धम् । तस्मादेकैकस्मिन्नपि काले दशधा
 भ्यामात् तद्देवतामन्त्रादीनां सर्वेषामेव ममावेशोपपत्तेः न विक-
 ल्पः । एवं च 'द्वे आहवनीये, द्वे गार्हपत्ये, द्वे अन्वाहार्यपचने
 जुहोति, पद् सम्पद्यन्त' इति शाखान्तरवचनात् पदाहुतिपक्षे
 'सप्त च शतानि विंशतिश्च संवत्सरे सायमाहुतयः । सप्त चो
 एव शतानि विंशतिश्च संवत्सरे प्रातराहुतय' इति छिद्गानु

१. यद्यन्यं न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । एव
 वा अग्निवैश्वानरो यद्ब्राह्मणः । इत्यादि ॥

मिताविधिवलेन वा दृष्याहुतिपक्षे च तावद्देवतामन्त्रादीनां न विकल्पः ।

नचैवं वाचनिकाभ्यासविधिवशादेव प्रजापतेरग्न्यादि-समुच्चयसिद्धौ पुनः 'यदग्नये च' त्यत्र तद्विधानानुपपत्तिः, लिङ्गानुमितविधिना इतराहुतीनां पाक्षिकत्वप्रमापणेऽपि अस्यां शाखायां ब्याहुतिसमुच्चयस्य 'यदग्नये चे' ति वाक्याधीनत्वात् । दध्याधिद्रव्याणाञ्चैकस्मिन् कर्मणि विकल्पोऽगत्या इष्ट एव । तस्मान्नाऽऽघराग्निहोत्रवाक्यं समुदायानुवाद इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्—अग्निहोत्रवाक्ये पूर्वपक्षे दध्यादिदशद्रव्याणि सान्नायवत् सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन सहोपादाय सकृद्यागः, सिद्धान्ते तु विकल्पेनेति न्यायसुधोक्तमेव द्रष्टव्यम् ।

यत्त्र केचित्—पूर्वपक्षे दध्यादिहोमेषु देवताप्राप्तिमुपपादयितुमशक्नुवन्तः तत्रत्यजुहोतेः प्रक्षेपमात्रलक्षकत्वेन पूर्वपक्षमुपपाद्य, न्यायसुधाकृतं बहुभाषित्वेन दूषयन्ति । तत् प्रसङ्गादनुपपन्नतो वा देवताप्राप्तेः पूर्वपक्षे उपपादितत्वात् जुहोतेः प्रक्षेपमात्रलक्षणार्थां प्रमाणाभावेनोपेक्षणीयम् ।

यदि तु दध्यादिवाक्ये गुणमात्रविधित्वाङ्गीकारेऽपि 'यद- 'ग्नये चे' ति वाक्यद्वये विहितकर्मणामेव समुदायानुवादोऽग्निहोत्रवाक्यमिति पूर्वपक्षीक्रियेत, तदाऽन्यदपि प्रयोजनम्—मासाग्निहोत्रे सायम्प्रातः कर्मणां मध्य एकस्य सौर्ये द्वयोरग्नेययोर्मध्ये एकस्यैव कस्यचिद्विकल्पेन धर्मातिदेशात् मासाग्निहोत्रे सायम्प्रातर्वा विकल्पेन मासपर्यन्तं कार्यम् । न चाऽऽत्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयान्तमासपद्मोपदिष्टसातत्यानुरोधेनोऽतिदेशिककालवाधात् सर्वदैव कर्तव्यत्वापत्तिः, आहारविहाराद्यावश्यककार्यानुरोधेन सातत्यवाधावश्यम्भावे जातेऽतिन्यायेनाऽऽतिदेशिककाला

नुरोधेनाऽपि तत्सम्पादनस्य सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात् ।

नचैवमपि 'उपसद्भिश्चरित्वे' ति क्त्वाप्रत्ययेनोपसदनन्तरकर्तव्यत्वारूपक्रमविधानादातिदेशिककालबाधावश्यम्भावः, उपसद्दिनोत्तरदिनेष्वबाधेऽपि वा तद्दिनेषु तद्बाध आवश्यक एवेति वाच्यम् ; व्यवाहिताव्यवहितमाधारण्येन पूर्वकालतामात्रवाचिक्त्वाप्रत्ययस्याऽसति प्रमाणन्तरेऽव्यवहितत्वरूपक्रमपरत्वेऽपिसायम्प्रातः कालमापकचोदकसत्त्वे पूर्वकालतामात्रपरत्वाङ्गीकारात् । अतो युक्तं मासाग्निहोत्रे सायम्प्रातर्वा विकल्पेनानुष्ठानं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु समुच्चयेनेति ।

आधारवाक्ये तु पूर्वपक्षे ऊर्ध्वत्वादीनां मध्ये यस्यैव दैवादन्तरायस्तद्युक्तस्यैव कर्मण आवाचिः, सिद्धान्ते तु गुणलोपनिमित्तं प्रायश्चित्तमात्रम्, न तु प्रधानावृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । नच पूर्वपक्षेऽपि क्षरणरूपपदार्थस्य निष्पन्नत्वाद्गुणलोपनावृत्तिरिति वाच्यम्, क्षरणमात्रनिष्पत्तावपि ऊर्ध्वत्वैकाभिष्वङ्गघजात्यवच्छिन्नस्याऽनिष्पत्तेः । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ॥

इति पञ्चममाधाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठं पशुसोमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे ह्यनर्थको
द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥२-२-१७॥ (पू.)

(विषयसंशयौ)

“यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते” इति प्रकृत्य,

“हृदयस्याऽग्नेऽवद्यति, अथ जिह्वाया, अथ वक्षस” इत्यादि श्रुतम् ; तथा “सोमेन यजते”ति प्रकृत्य, “ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णाती”ति । तत्र सन्देहः—किमवदानवाक्येषु ग्रहणवाक्येषु च विहितानां कर्मणां यथायथं पशुवाक्ये सोमवाक्ये च समुदायासिद्ध्यर्थमनुवादः; उत तयोरेव तच्चद्विगुणविशिष्टयागविधिः, इतरेषु तु तदीयद्रव्योद्देशेनाऽवदानग्रहणादिरूपसंस्कारविधिरिति ।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरा तु—दध्यादिवाक्यैरग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मानुवादेन गुणमात्रस्य विधातुं शक्यत्वात् प्रकृतकर्माभावेनाऽग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादत्वं नाङ्गीकृतम्, प्रकृते तु पशुसोमवाक्यविहितयागीयद्रव्योद्देशेन हृदयादिविषयकावदानादिरूपसंस्कारविध्ययोगादवश्यमवदानादिवाक्येषु कर्मविध्यवगतेः प्रकृतकर्मसङ्घावेन समुदायानुवादत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र पशुवाक्ये तावद्यद्यपि आग्नेयादिवाक्यवदेव द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिर्ननुपपन्नः, तथापि तत्र यागविधावुत्पत्तिशिष्टस्य पशोरवदानेन नाशापत्तेः श्रुतयागसाधनताविधातान्नादानवाक्ये तद्वाक्यविहितयागीयद्रव्यसंस्कारविधिरूपपद्यते; न चोत्पत्तिशिष्टस्याऽपि पुरोडाशस्य मध्यपूर्वार्धाविदानरूपसंस्कारवत् तदुपपत्तिः, मध्यपूर्वार्धाविदानेऽपि पुरोडाशत्वजातेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनाऽनपायात् मध्यपूर्वार्धादेरपादानमात्रतया श्रवणेनाऽवदानं प्रति प्रकरणात्

द्विर्हविषोऽवद्यती”ति कर्मणिपृष्ठीश्रवणाच्च पुरोडाशस्य संस्कार्य-
त्वोपपत्तावपि “हृदयस्याऽग्रेऽवद्यती”त्यादौ “तानि द्विर्हिरवद्य-
ती”त्यादौ च कर्मत्वेन निर्दिष्टानां हृदयादीनामेवावदानसंस्कार्य-
त्वश्रवणेनावदानस्योत्पत्तिवाक्यशिशृष्टपशुसंस्कारकत्वायोगाच्च; ।

नच हृदयादिपदैर्लक्षणया पशोरेव संस्कार्यत्वावगतिः, तथा-
ऋकारेऽपि वाक्यान्तरवैषम्यापत्तेः; । न चाऽस्तु हृदयादीनुद्दिश्यै-
वाऽवदानसंस्कारविधिः, तेषां भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कारा-
नर्हत्वात्; न च संस्कारविधिवलादेव तत्कल्पनम्, सकतुष्वपि त-
दापत्तेः; उत्पत्तिशिष्टपशुसाधनताविरोधेन तत्साध्ये यागे हृद-
यादीनामुपयोगासंभवाच्च ।

अत एव नानुनिष्पन्नस्याऽपि लोहितनिरसनादिवदियं
प्रतिपत्तिः, पशोरेव साधनत्वेन हृदयादीनामनुनिष्पन्नत्वा-
भावात् । किंच हृदयादीनामुपयोगकल्पने तेष्वतिदेशेनैवाऽवदा-
नप्राप्तिः सम्भवात् तद्विधानानर्थक्यम्; तस्मादेवं वाच्यम्—हृद-
याद्युद्देशेनैवाऽवदानारूपसंस्कारविधिः; पूतीकोद्देशेनैवाऽभिप-
विधिः । तत्र च यद्यपि पूतीकेषु सोमाभिपवस्यैव प्रत्याभिज्ञाय-
मानस्य पूतीकसम्बन्धित्वेन विधानात् तस्य च यागीयद्रव्यसं-
स्कारकत्वदर्शनात् पूतीकानां यागीयत्वानुमानवत् साम्नाद्याव-
दानस्यैव यागीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन बलुप्तस्याऽपि अपत्याभिज्ञाय-
मानत्वेन हृदयाद्युद्देशेन विधानायोगात् न तेषां यागीयत्वानु-
मानं सुकरम् . तथाऽपि प्रकरणान्तरन्यायेन स्वतन्त्रमेवावदानं
हृदयाद्युद्देशेन विधीयते ।

न चाऽतिदेशेन तस्य प्रत्याभिज्ञानम्, तस्य यागविध-
धीनत्वेन तदानीमसत्त्वात् । अतः स्वतन्त्रस्यैवाऽवदानस्य प्रा-
णिप्रभवद्रव्यकावदानत्वसामान्यात् साम्नाद्यावदानप्रकृतिक-

त्वावगतेरतिदेशेन यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्याऽपि प्राप्तेः
वदानमवदेयद्रव्याणां यागसाधनता कल्प्यमाना प्रत्यवदानं
यागभेदमाक्षिपति । अतश्च पृथीकवदेव विवक्षितगत्या हृदया-
दिद्रव्यकयागविधिसिद्ध्यर्थमेवाऽवदानविधिः, न तु प्राकृतकार्या-
वदानप्राप्त्यर्थः, तस्य यागविध्युत्तरकालमतिदेशेनाऽपि प्राप्तिस-
म्भवात् । ताश्च सर्वान् यागानालभतिना लक्षणयाऽनूद्याऽग्नीषोमै,
देवताविधीयते । न चैवं पशुप्रकृतिकत्वस्यापि विधाने वाक्यभेदः,
देवतातद्धितस्य पशुपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति वाच्यम्,
“छागस्य हविष” इति मन्त्रवर्णात् हृदयादीनां छागप्रकृतिक-
त्वप्राप्तौ पशुपदेन लक्षणया हृदयादीनामेवानुवादात्; एवं च
पशुवाक्ये विशिष्टविध्यनङ्गीकारालाघवमपि ।

वस्तुतस्तु यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतौ सान्नाय्यावदाना-
ङ्गत्वाभावेन इहाऽनतिदेशादुक्तरीत्या यागानुमानासम्भवेऽपि
हृदयादिवाक्य एव सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गं न कल्प्य हृदया-
दिशिशिष्टावदानविधाने कृते आलभतिना लक्षणया तान्यनूद्य
पूर्ववदेवताविधौ कृते देवतात्वनिर्वाहार्थमाधारयतिवदुत्पत्ति-
वाक्यस्योऽवद्यतिर्पागपरोऽन्यार्थते; तत्र त्वय विशेषो-यदाधार-
यतावजहस्त्वार्थलक्षणया यागोपस्थितिः; अवद्यतौ तु निर्वपतिवत्
जहस्त्वार्थलक्षणेति; न त्वेतावता यागविधाने कश्चिद्विशेषः ।

अथ वा हृदयादिवाक्येष्वपि हृदयाद्युद्देशेनाऽवदानान्येव
विधीयन्ते । तेषाञ्चोपयोगापेक्षायां पशुवाक्ये पशुपदेन लक्षणया
तान्यनूद्य देवता विधीयते, आलभतिश्चाऽस्मिन् पक्षे अवदाना-
क्षिप्तस्पर्शानुवादमात्रम् । हृदयादिसम्बन्धश्च देवतायां यागं वि-
नाऽनुपपन्न इति यावद्दृष्ट्यादि यागाः कल्पन्ते; न च
माजापसाधिकरणपूर्वपक्षन्यायादेकपदोपादानात् सहितानां हृद-

यादीनां एकदेवतासम्बन्धोपपत्तेः कथमनेकयागरूपनमिति वाच्यम्, तद्वदिह साहित्यस्याऽनुवाद्यगतत्वेन विवक्षासम्भवात् । अतः सिद्धं पशुवाक्यस्थालभतिः पशुपदं च समुदायानुवाद इति । एवं च “हृदयस्याऽग्रेऽवद्यती”त्यादिक्रमदर्शनं “एकादश वै पशोरवदानानी”त्यादिसमुच्चयदर्शनं चोपपन्नं भवति; अन्यथा एकस्मिन् यागे हृदयादीनां विकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयदर्शनं नोपपद्येत ॥

तथा ‘सोमेन यजेते’त्यत्रापि न सोमविशिष्टयागविधिः, तथात्वे उत्पत्तिशिष्टस्य सोमाख्यस्य लताद्रव्यस्याऽभिपवादसंस्कारैः विनाशप्रसङ्गेन तद्वाक्येषु सक्तुन्यायेन विनियोगमङ्गापत्तेः । एवं “ऐन्द्रवायवं गृह्णाती”त्यादावपि तद्वितस्य प्रकृतधारासमर्थद्रवद्रव्यवाचित्वेन लतादेशेन ग्रहणाख्यसंस्कारविध्ययोगाद्द्रवद्रव्यस्य च भूतभाव्युपयोगाभावेन विनियोगमङ्गापत्तिः ।

एतेन सोमवाक्ये सोमविशिष्टयागविधिरेव, अभिपवादिवाक्यानि त्वर्थकर्माणि, ग्रहणवाक्येषु गृह्णातिना यागं लक्षणयाऽनूय देवतामात्रविधिरित्यपास्तम्, तद्वितस्य द्रवद्रव्यवाचित्वेन सोमपरत्वासम्भवात्; “दशैतानर्ध्वयुः प्रातस्सवने ग्रहान् गृह्णाति, आश्विनां दशमो गृह्यते, तं तृतीयं जुहोती”ति क्रमसमुच्चयदर्शनस्य देवतानामेकस्मिन्यागे विकल्पप्रसङ्गेनास्मिन्नपि पक्षेऽनुपपत्तेश्च ।

किञ्च भवन्मते “ऐन्द्रवायवं गृह्णाती”त्यादौ किं विधीयते ? न तावत् ग्रहणम्, तस्यार्थमाप्तत्वात्; न हि पूतमृदाधवनीयद्रोणकलशेषु विद्यमानः सोमरसो ग्रहचमससाधनकेन होमेनाऽगृहीत्वा संस्कर्तुं शक्यते, अतो न तावत् ग्रहणम्; तस्य च गृह्यमाणसंस्कारार्थत्वमर्थसिद्धत्वादेव न विधेयम् ।

नाऽपि तदनुवादेन देवता इन्द्रवाय्यादिः, तस्याः देवतात्वेन ग्रहणे अन्वयस्य बाधितत्वात् ; देवतात्वं हि यागक्रियानिरूपितमेव, न तु क्रियान्तरनिरूपितम् ; न च ग्रहणे देवतात्वेनाऽन्वयानुपपत्तावपि सम्बन्धसामान्ये ऐन्द्रवायवादितद्वितमङ्गीकृत्य तत्कालीनादृष्टार्थोच्चारणविषयत्वसम्बन्धेनेन्द्रवाय्वादेर्ग्रहणे अन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् ; एवमपि मरुत्वतीयादाँ(१) “द्यावापृथिवीयुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधा-ञ्चे”ति सूत्रेण देवताधिकारपत्तिरेव देवतात्वमात्राभिधानावगतेः ‘मरुत्वतीयं गृह्णाती’त्यादाँ देवतात्वसम्बन्धेन ग्रहणे अन्वयस्या शक्यत्वात् । नच देवताया यागातिरेकेण निर्वापक्रियायामन्वयवत् ग्रहणेऽप्यन्वयोऽस्त्विति वाच्यम्, देवतात्वस्य त्यागैकनिरूपितत्वेन निर्वापेऽपि जुष्टपदोपात्तयागद्वारैवाऽन्वयस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वात् । प्रकृते तु यागस्य स्ववाक्येऽनुपादानान्न तद्वारा ग्रहणेऽन्वय इति वैषम्यम् । अत एव देवताविशिष्टग्रहणविधिरिति सिद्धान्त्यभिमतः पक्षोऽपि निरस्तः ।

किञ्च सोमवाक्ये ग्रहणवाक्ये च विशिष्टविध्यङ्गीकारापेक्षया वरमेकत्रैव ग्रहणवाक्ये विशिष्टविध्यङ्गीकरणम्, अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टा यागा एव गृह्णातिळक्षिता गुणाद्भिन्ना विधीयन्ते, तद्धितोक्तद्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकश्च ‘अण्व्या धाराया गृह्णाति’ इत्यादिवाक्योन्नीतो(२) द्रवद्रव्याधिकारः । अत्र ह्यर्थमाप्तग्रहणानुवादेन धारामात्रविधानेऽपि धाराया द्रवद्रव्यैकविषयत्वात् तदधिकारासिद्धिः । धाराशब्दस्य च ससम्बन्धिकत्वात् गृह्णातिश्च सकर्मकत्वात् प्रतिसम्बन्धपेक्षायां प्रकृतः पावनादिसंस्कृतः पृतमृदाधवनीयपात्रस्थः सोमरस एव तत्त्वेन सम्बन्ध्यते; न च संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या

विनियोगकल्पनायोगात् पावनादिविधीनामर्थकर्मत्वं शङ्काम्, 'अ
 ध्वर्युं वृणीत' इतिवत् संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि तत्कल्पने
 बाधकामावात् । अत एवोत्पत्तिशिष्टसोमावरोधात् सक्तुषु न
 तत्कल्पनमित्युक्तं सम्मार्गाधिकरणे । अतः सोमप्रकृतिकत्वस्याऽपि
 प्रमाणान्तरेण सिद्धे स्तोमवाक्ये ऐन्द्रवायवादियागा एव यजि-
 नाऽनूद्यन्ते, न तु सोमविशिष्टकर्मान्तरविधानम्, रूपालामात् ;
 तत्तद्याज्यापुरोरुचोश्च लिङ्गप्रकरणक्रमैरेन्द्रवायवादियागेष्वेव नि-
 शेषोपपत्तौ प्रकरणमात्रेणाऽश्रुतवैकल्पिकदेवताकल्पनानुपपत्तेश्च
 अतोऽनुवाद एवायम् । सोमपदं च तत्प्रख्यन्यापात्तेषां नाम-
 धेयम् । सत्यपि च ज्योतिष्टोमनामकत्वे न्यापाविशेषादस्यापि
 नामत्वं नानुपपन्नम् । न चाऽनुवादे प्रयोजनाभावः, नामत्वसिद्धे-
 रेव प्रयोजनत्वात् । प्रयोजनान्तरमपि अस्तुतश्चाणां सोमया-
 गानां फलादिसम्बन्धसिद्धिः । अन्यथा हि ज्योतिष्टोमपदेन त्रिवृ-
 दादीनि ज्योतिषि स्तोमा एवामिति व्युत्पत्त्या सस्तुतश्चाणा-
 मेवोपादानात् फलादिसम्बन्धापत्तिः, नान्पेयाम् ; अस्मिन्
 समुदायानुवादे तु सति नामधेयानुरोधेन सोमद्रव्यकयागमा-
 प्रानुवादात् तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं ज्योतिष्टोमपदेनाऽपि गौण्या
 वृत्त्या सर्वेषामेव फलसम्बन्धोपपत्तिः ।

नचैवं तर्हि सिद्धान्ते स्तोमसम्बन्धरहितसोमयागाभ्यासानां
 फलसम्बन्धानापत्तिः, स्तोमयुक्तयागाभ्यासानामेव फलसम्बन्धे
 तद्वाक्यस्थयजेरभ्यासलक्षणाप्रसङ्गेन सोमयागत्वावच्छिन्नस्यैव
 फलसम्बन्धात् । ज्योतिष्टोमपदं तु सोमयागमात्रस्य स्वसम्बन्धव-
 श्याससमुदायाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन त्रिवृदादिस्तोमसम्बन्ध-
 सन्धानानुपपन्नम् । तत्सिद्धं सनामधेयस्यापि समुदायानुवादस्य
 सम्प्रयोजनत्वम् ।

अथ वा सोमवाक्ये यजिना द्रवद्रव्यकयागाननुद्य सोमस्तदी-
यद्रव्यप्रकृतित्वेन विधीयते, साक्षाद्विधिसर्वे संस्कारविध्यन्यथा-
नुपपत्त्या तत्कल्पनस्याऽन्याद्यत्वात्; सत्यपि प्रमाणान्तरेण
सम्भवत्प्राप्तिकत्वे ग्रीह्यादेवदभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनयापि सोम-
पदेनैव तद्विधानस्याऽभ्युपगन्तुं न्याय्यत्वाच्च ।

यस्त्वत्र प्रदेयत्वेनैव लताविधिरिति पक्षो मृलोपन्यस्तः, स
चोत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधादतिशयार्थ इत्युपेक्षितः । एवं चात्राऽपि
यागानामदृष्टार्थत्वेन समुच्चयात् विभिन्नदेवताकानां च क्रमापे-
क्षणात् “आश्विनो दशमो गृह्यते तं तृतीयं जुहोति । दशैतानध्व-
र्युः मातस्सवने ग्रहान् गृह्णाती”त्यादिक्रमसमुच्चयदर्शनं मुपप-
न्नं भवति ।

ननु यागक्रमसमुच्चयोपपत्तावपि भवन्मते गृह्णातिना
यागानामेव लक्षणया विधानात् ग्रहणविध्यप्रतीतिः ग्रह-
णक्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् ? गृह्णातिना ग्रह-
णविधिप्रयागलक्षणाङ्गीकाराददोष इति केचित् । तन्न; ल-
क्ष्यतावच्छेदके गौरवापत्तेः । अत एव परिहर्तव्यम्—दशमुष्टि-
परिमितस्सोमरसः क्रयाभिपवपावनपूतमृदादिपात्राधारत्वादि-
संस्कारसंस्कृतः तच्चद्यागाङ्गत्वेन विनियुज्यते, तस्य च ‘अल्पं
जुहोती’ति वाक्येन चतुरवचोद्देशेन होमविधिवदल्पमुद्दिश्य हो-
माख्यसंस्कारविधानाद्धोमानुवादेन च ‘ग्रहैर्जुहोती’त्यादिवाक्यै-
र्जुहादिवत् ग्रहचमसादिरूपपात्रविधानात् पूतमृदादिपात्रस्थस्य
च ग्रहणमन्तरेण ग्रहादिपात्रकरणकहोमसंस्कार्यत्वानुपपत्तेः
यावद्यागं ग्रहणभेदोपपत्तिः ।

नच सर्वयागाङ्गभूतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य
साधारणत्वात् सकृदेव होमोपपत्तेः न ग्रहणभेदापत्तिः,

पूर्वपक्षे दशमुष्टिपरिमितस्याऽपि सोमरसस्य तत्तद्यागाङ्गता-
वगतेः प्रतिप्रधानं पुरोडाशादिवदेव द्रव्यभेदात् होमभेदो
पपत्तेः । अतो ग्रहणानामपि भेदात् तदंशेऽपि क्रमसमुच्च-
यदर्शनोपपत्तिः । तव तु यागस्यैकत्वात् गुणभूतग्रहणानुरोधेन
दृश्यनुपपत्तेः अनेकेषामपि च ग्रहणानां दृष्टविधया यागीपद्र-
व्यसंस्कारार्थत्वेनैकाधर्मात् घन्धनार्थखादिरत्वपालाशत्वादिबद्धि-
किल्पापत्तेः उभयोरपि क्रमसमुच्चदर्शनानुपपत्तिः । न च ग्रहणा-
नां दृष्टार्थत्वेऽपि तदङ्गभूतदेवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वाद्दुभयोरपि
समुच्चयोपपत्तिः, अङ्गिभूतानां ग्रहणानां विकल्पे प्रमिते वि-
जातीयग्रहणप्रयोगे विजातीयदेवतासंयोगानामार्थत्वे तस्यैवा-
दृष्टार्थस्याप्यनुष्ठानोपपत्तेः । तस्मात् समुदायानुवादौ ।

सूत्रं तु—हृदयादिवाक्यं गृह्णातिवाक्यं च कर्मचोदना प्र-
त्येतव्या, अन्यत्राऽसम्भवन्निवेशस्य हृदयरसादिद्रव्यस्य संयोगात्
तथा हि—पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्वे सति प्रकरणसापेक्षोऽ-
वद्यतिगृह्णातिवाक्येषु, द्रव्यसंयोगो हृदयरसादिद्रव्यसंस्का-
रो विधीयमानो न यागाङ्गत्वं प्रपद्यते, उत्पत्तिशिष्टपशुसोमावरो-
धेन हृदयरसादीनां साधनत्वानुपपत्तेः, न हि तस्योत्पत्तिशिष्टस्य
द्रव्यस्याऽबदानग्रहणादि संस्कारात्, नाशकत्वादिति
व्या

इदं सूत्रं रि

व्याख्यातम् ।

प्रशुस

यतो

र्थकः,

प्रदेय

तुव

न हि

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । २१६

मे तूत्तरसूत्रे वक्ष्यते इति ॥

(अथ सिद्धान्तः)

अचोदकाश्च संस्काराः ॥२-२-१८॥ (सि.)

चशब्दस्वर्थस्तन् पूर्वपक्षनिराकरणार्थः । बुद्धिस्थयुक्ति-
समुच्चयार्थो वा । तथा हि-पशौ तावत् पशुपदे हृदयादिलक्षणैव
दोषः । न हि हृदयादिरूपे मांसे पशुशब्दप्रयोगोऽस्ति; पशुत्वामि-
व्यक्तिर्वा; न च तर्हि पशुपदं हृदयादिप्रकृतिद्रव्यविधायकमस्तु;
तथात्वे देवताया अपि विधाने वाक्यभेदापत्तेः । अतोऽवश्यं-
पशुवाक्ये तावद्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागस्तद्विशिष्टो विधे-
यः । किञ्चाऽव्यतिवाक्येषु यागोपस्थापको न तावद्यजतिशब्दः,
नाऽपि देवताश्रवणम्, अवदानमात्रस्य तु वत्सालम्भवन्न यागा-
नुमापकत्वम् ।

न च हृदयाद्यवदानस्य साक्षात्पावदानप्रकृतिकत्वाद्-
तिदेशेन यागीयद्रव्यवृत्तित्वलाभात् पृथीकवत् यागसाधनत्वा-
नुमानोपपत्तिः, यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतावनङ्गत्वेन इहापा-
त्तेः । तद्धि संस्कारस्य फलम् । न च तस्याऽतिदेशोऽस्ति । न
त्रौत्तरकालिकदेवतासम्बन्धवलादेवाऽव्यतिः यागपरत्वावधारणं
शक्यम्, पशुपदे हृदयादिलक्षणाया एवमप्यनिवारणात् । हृद-
याद्युद्देशेनाऽवदानमात्रविधिसम्भवे हृदयादिविशिष्टयागविधेरव-
द्यती यागलक्षणयाश्चाऽनेकादृष्टानुबन्धिण्या अयोगाच्च । भवन्म-
ते अनेकेषामपि यागानां सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन सह-प्रदानापत्तेः
'हृदयस्याऽग्रेऽव्यति'त्यत्र यागक्रमवैशिष्ट्यस्याऽप्यवश्यविधेय-
त्वात् गौरवापत्तेश्च । मम त्ववदानमात्रस्य विधेयत्वात् तस्य
पाठादेव क्रमसिद्धेः न विधानम् ।

योऽपि च पशुवाक्य एव यावद्दृष्टयादिद्रव्यं यागानुमानपक्ष उक्तः, सोऽपि पशुपदे लक्षणापत्तेरनेकादृष्टानुबन्धनेकयागकल्पनस्य च सत्यां गतावन्यायत्वाद्दुपेक्षितः । तस्मात् पशुवाक्यमेव यागविधायकम्, हृदयादिवाक्यानि तु संस्कारमात्रविधायकानीत्येव युक्तम् ।

न चोत्पत्तिशिष्टपशुसाधनताया विशसनावदानादिसंस्कारविधिविरोधः शक्यः, पशुमिति द्वितीयया लक्षितस्य करणत्वस्य हृदयादिपरम्परयाऽप्युपपत्तेः । दृष्टं हि परम्परासम्बन्धेऽपि करणत्वं 'गोमयेन पचति'; 'ग्रीहिभिर्यजेते'त्यादौ । अत एव तादृशस्यलेन लक्षणापि, साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वस्यैव तृतीयार्थत्वात् । असति तु परम्पराग्राहकप्रमाणे साक्षादेव तदित्याश्रियते । अस्ति तु प्रकृते विशसनादिसंस्कारविधानमेव परम्पराग्राहकप्रमाणम् । अतश्च पशोः परम्परया यागसाधनत्वमिव देवतासम्बन्धित्वमपि नैवाऽनुपपन्नम् । अतश्च पशुसंस्कारकविशसनविधिरूपतात्पर्यग्राहकसहकृतपशुशब्देनैवार्थाद्दृष्टयादीनां साधनत्वावगतेः तदुद्देशेनाऽवदानारूपसंस्काराविधिरप्युपपन्न एव । अत एव, ग्रीष्मुद्देशेनाऽवघातविधिरूपतात्पर्यग्राहकसहकृतेन ग्रीहिपदेनैवाऽर्थात्तण्डुलादीनामपि साधनतावगतेः तदुद्देशेन पेपणादिविधिरप्युपपन्न एव ।

नचैवं पश्ववयवानामपि प्रदेवत्वरूपयागसाधनत्वलक्षणहविष्ठावगतेः तत्संस्कारार्थस्य मध्यपूर्वार्थादानकस्याऽवदानस्याऽतिदेशेनैव प्राप्तेः तद्विधिवैषम्यम्, अतिदेशप्राप्तस्याऽप्यवदानस्य हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन पुनर्विध्युपपत्तेः । तत्प्रयोजनं च तेषां प्रसक्तं हविष्ठासिद्धिः । एतद्विषयभावे हि पशोर्विशसनविधानादवयवद्वारासाधनत्वावगतावप्यवयवानां न प्रसक्तं साधनत्वावगमः, अवय-

विनो व्यासज्य सर्वावयवनिष्ठत्वेन तत्साधनत्वान्यथानुपपत्त्यावय-
वानामपि समुदितानामेव साधनत्वावगतेः । अतः समुदितस्यैवाऽ-
वयवजातस्य हविष्ट्वावगमात् समुदितसंस्कारार्थत्वेन सकृदेवमध्य-
पूर्वार्धापादानकमवदानं प्राप्नुयात्, एतद्विधिसत्त्वे तु प्राकृतावदान-
स्य हविसंस्कारार्थत्वेन क्लृप्तस्यैवाऽतिदेशसन्निधापितस्य प्रत्येकं
हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधानात् पूतीकानां यागसाधनत्वमिव
हृदयादीनामपि प्रत्येकं हविष्ट्वावगमात् प्रत्येकं मध्यपूर्वार्धावदा-
नसिद्धिः । ततश्च हृदयाद्येकादशावदानद्रव्यमात्रवृत्तिहविष्ट्वा-
त्पर्यग्राहकसहकृतः पशुशब्दोऽपि तन्मात्रप्रकृतितयैव पशुं विधत्त
इति तदितरेषामवयवानामवदानपरिसंख्याफलिका यागसाधन-
त्वरूपहविष्ट्वपरिसंख्याऽपि 'हृदयस्याग्नेऽवद्यती'त्यादिवाक्यजातस्य
फलमिति सिद्ध्यति । अत एव यद्यप्येतद्विध्यभावे अवयविसाध-
नत्वान्यथानुपपत्त्या अवयवानामपि प्रत्येकमेव साधनत्वमवगम्येत
ततश्च प्रत्येकमेवावदानं प्राप्नुयात्, तथापि तदितरावयवगतहवि-
ष्ट्वपरिसंख्या एतद्वाक्यजातफलमित्युपपन्नमेव ।

यच्च न्यायमुध्यायां 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि
द्विद्वि रवद्यती'त्यस्याऽवयवान्तरपरिसंख्याफलकत्वमित्युक्तम्, तत्
पञ्चावदानसम्पादकहविरवदानत्रित्वत्राधेन तद्वित्वविधायकस्य
तानीत्यस्य विशेषसमर्पकत्वेन 'एकादश वै' इत्यस्य तदेकवा-
क्यत्वोपपत्तौ परिसंख्याफलकत्वाङ्गीकारेण भिन्नवाक्यत्वे प्रमा-
णाभावात्, तस्यैव परिसंख्याफलकत्वाङ्गीकारे च 'हृदयस्याग्ने-
वद्यती'त्यादेः वैयर्थ्यापि च्छेत्तरूपेक्षितम् ।

न चैवं 'एकादश वै' इत्येतदपेक्षितद्रव्यविशेषसमर्पकत्वेनैव
'हृदयस्याग्नेऽवद्यती'त्यादिवाक्यजातस्योपपत्तौ अवयवान्तरपरि-
संख्याफलकत्वे प्रमाणाभावः, तथा सति हृदयादिश्रवणमात्रेण

-विशेषसमर्पणसिद्धौ अवद्यतिश्रवणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात्
 प्राकृतावदानस्यैव हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विहितस्येतरावयवप-
 रिसंख्याफलकत्वमेव युक्तमित्युत्पश्यामः । एवं च 'यद्यपि चतु-
 रवची यजमानः पञ्चावचैव वषा कार्षे'त्यनेन प्राकृतावदानानु-
 वादेन पञ्चत्वविधानाद्बुद्देश्यस्य चाऽवदानस्य वषया विशेषणस-
 म्भवात् हृदयाद्यवदानेऽपि पञ्चत्वसिद्धिरजामदग्रथानामव्याहृतैवा
 पञ्चत्वप्रकारः परं वषाया उपस्तरणाभिघारणद्वयं हिरण्यशकल-
 द्वयं वषेत्येवं वाचनिकः । अत एव प्राकृतस्य पञ्चत्वप्रकारस्य
 बाधः । तत्र च प्रकरणलभ्यावदानानुवादेन पञ्चत्वप्रकारविशे-
 पस्य वषोद्देशेनैव विधानात् वषाग्रहणाविवक्षायां कारणाभावेन
 तस्य प्रकारस्याऽङ्गेष्वप्राप्तेः बाधकाभावेन प्राकृतप्रकारप्राप्तां जा-
 ताया हविरवदानत्रित्वे प्राप्ते 'तानि द्विर्द्वि'रित्यनेन प्रकरणल-
 भ्यावदानमनूद्यैव हृदयाद्युद्देशेन द्वित्वविधानात् पञ्चत्वसम्पत्तिर
 भिघारणवृद्ध्या सम्पादनीया ।

वस्तुतस्तु पञ्चावचवाक्येऽवदानानुवादेन पञ्चत्वविधाने
 एकप्रसरताभङ्गापत्तेरवदानान्तरमेव प्राकृतावदानकार्यापन्नं वि-
 धीयते, तस्यैव च वषोद्देशेनैव विधानादङ्गेष्वप्राप्तावपि 'हृदय-
 स्याग्नेऽवद्यती'त्यादिवाक्यैः हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधिः, न
 प्राकृतस्य ; तस्य हृदयादिवाक्याभावे पञ्चावचवाक्यविहितावदा-
 नान्तरेण वाधितस्याऽतिदेशेनाऽप्राप्तेः । न चोत्पत्तिशिष्टसंस्कार्या-
 वरोधात् संस्कार्यान्तरसम्बन्धानुपपत्तेः कर्मान्तरत्वापत्तिः, पञ्चा-
 वचवाक्ये उत्पन्नवषोद्देशेन विनियुक्तस्य चाऽवदानस्य हृदयाद्यु-
 द्देशेन विनियोगमात्रकरणात् विनियोगविधिभेदेऽप्युत्पत्तिभेदाभा-
 वेन कृत्रिमव्यवधानान्तरत्वाप्रसक्तेः । अत एव स्ववाक्योपात्त-
 फलावरुद्धस्याऽप्युद्भिदादेर्विविदिषावाक्येन ज्ञानाद्युद्देशेन विधि-

रभ्युपगम्यत एव । अतश्च वपायामिव हृदयादिष्वप्यवदानपृष्ठ-
भावेन पञ्चत्वप्राप्तेः पूर्ववदेवोभयत्राऽपि तत्सम्पादनप्रकारो द्रष्टव्यः ।
पार्थसारथेस्तु पञ्चावत्तवाक्ये अवदानान्तरस्वीकारेऽपि वपाग्रह-
णस्योपलक्षणार्थत्वं वदतोऽभिप्रायं न विद्मः । या च “तानि
द्विद्वि”रित्यस्य वैद्यधर्मापत्तेः वपादिपदं हृदयादीनामुपलक्षकमि-
त्युपपत्तिरुक्ता, सा जामदग्न्यनिमित्तपञ्चावत्तसम्पादकहविस्रित्व-
वाधेनाऽपि द्वित्वविध्युपपत्तेरुपलक्षणायैसस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् ।
विस्तरेण चैतद्दशमे वक्ष्यामः । तस्मादवदानविधिवैद्यधर्माभावात्
पशुवाक्य एव यागविधिरिति सिद्धम् । हृदयादीनां चाऽवयविसा-
धनत्वान्यथानुपपत्त्या समुचितानामेव साधनत्वावगतेः क्रमसं-
मुख्यदर्शनस्याऽपि नाऽनुपपत्तिः ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे सवनीयादेः हृदयादियागानां मध्येऽ-
न्यतमस्य विध्यन्तान्नैकादशावदानगणप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु सेति
द्रष्टव्यम् ।

सोमेऽपि च ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टश्रुतग्रहणवि-
धिमन्मवे नाऽश्रुतयागकल्पनमुपपत्तिमत् । तथा हि—यद्यपि तावद्दे-
वतात्वं यागाक्रियानिरूपितमेव, तथाऽपि तद्वितोपात्तस्य इन्द्रवायुनि-
ष्ठदेवतात्वस्य ग्रहणकालीनोच्चारणकर्माभूतवृत्तित्वसम्बन्धेन ग्रहणे
ऽपि वैशिष्ट्यं न विरुध्यते । अतश्चोक्तसम्बन्धेन देवतात्वविशिष्टे
ग्रहणे वृक्षमाणसंस्कारार्थं विहिते देवतात्वस्य सागैकघटितवाद्या-
गापेक्षायां प्रकृतसोमवाक्योपात्तयागसम्बन्धोपपत्तिः । यथैव हि
‘दध्नेन्द्रियकामस्ये’त्यादीं तृतीयोपात्तकरणत्वविशिष्टं दधि दधि-
विशिष्टं वा करणत्वं करणतामसर्गेण इन्द्रियोद्देशेन विधीयते इति
पक्षयोः तृतीयोपात्तकरणत्वस्य निरूपकरुपाश्रयापेक्षायां प्रकृत-
होमान्वयः तथात्रार्पीति द्रष्टव्यम् ।

यच्चत्र कैश्चित् ग्रहणान्वयार्थमैन्द्रवापवादिवाक्येष्वपि याजि-
कल्पनाङ्गीकारेऽपि न तत्र यागविधिः; अपि तु सोमवाक्य एव,
ग्रहणवाक्ये तु कल्पितयाजिपदमनुवादमात्रमित्युक्तम्; तद्यजिक-
ल्पनं विनाऽप्युक्तप्रकारेण ग्रहणान्वयोपपत्तौ तत्कल्पने प्रमाणा-
भावात् तदन्वयस्य दुरुपपादत्वाच्चोपेक्षणीयम् ।

यदपि च भवदेवेन ग्रहणस्य यागावयवत्वात् देवतायाः
तदन्वयोपपत्तेः अवयवान्तरापेक्षयैव च प्रकृतयागसम्बन्धोप-
पत्तेः न किञ्चित् बाधकमित्युक्तम्; तदप्यगृहीतस्यापि यागोप-
पत्तेर्वातिक एवोक्तत्वात् ग्रहणस्य यागावयवत्वकल्पनानुपपत्तेः;
कल्पनेऽपि वा ग्रहणरूपावयवान्वयस्य पुनरपि दुरुपपादत्वोच्चा-
पेक्षितम् ।

तस्मादुक्तप्रकारेणैव देवताविशिष्टग्रहणविधिः । अत एव
देवताया वाक्येन ग्रहणाद्भावसायादुभयाकाङ्क्षाळक्षणप्रकर-
णेन यागं प्रति दधिवदेव जनकत्वमात्रावगमेऽप्यद्भत्वानवग-
मात् यागस्याऽव्यक्तत्वसिद्धिः । न च ग्रहणे देवतात्वान्वयोप-
त्तावपि तत्संस्कार्यस्य तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य सन्निधानात्
द्रवरूपत्वावसायात्तस्य च सोमवाक्यविहिते यागे उत्पत्तिशिष्ट-
सोमावरोधेनाऽपि विनियोगायोगात् संस्कार्यत्वानुपपत्तिः;
उत्पत्तिवाक्ये सोमस्य साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वमात्रे
ऽवगते सोमसंस्कारकाभिपवविधिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन परम्पर-
या करणत्वाङ्गीकारात् हृदयादिवद्द्रवस्याऽप्यर्थात् साधनत्वा-
वगतेः तद्गृहेशेन ग्रहणारूपसंस्कारविध्युपपत्तेः । अतएव पशुवत्
सोमस्यापि रसप्रकृतित्वेन विधिरिष्टः ।

ननु न सोमवाक्ये सोमविधिर्विशिष्टविधिगौरवापादको
युक्तः; स हि न तावत् प्रदेयत्वेनेष्टः, संस्कारविधिवैयर्थ्यापत्तेः;

नाऽपि प्रकृतित्वेन, तस्य संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि प्राप्ति-
सिद्धेः । तथाहि—ग्रहणवाक्ये तावत्तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य
ग्रहणसंस्कृतस्य विनियोगापेक्षायां देवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्य-
वगततत्तद्यागाभ्यासेषु प्रदेयत्वेन विनियोगकल्पनं नाऽनुपपन्नम्,
सर्वनामार्थकस्य च तद्धितस्य द्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकापेक्षायां
सन्निधानाद्वारावाक्यप्रामितद्रवद्रव्यविशेषसिद्धिः । तत्र हि तत्त-
द्वाक्यप्राप्तग्रहणविशेषानुवादेन धारामात्रस्य विधानम्, न त्व-
णुत्वस्याऽपि, वाक्यभेदापत्तेः; अल्पपरिमाणेषु पात्रेषु स्थूलया
ग्रहणे कृते पात्रात् बहिरपि पातापत्तेरणुत्वस्य प्राप्तत्वाच्च; धा-
रायाश्च प्रतिसम्बन्धपेक्षत्वात् गृह्यातेश्च कर्माकाङ्क्षात्वाद्दुत्तरा-
र्थादिवत् स्वतन्त्रजलादिप्रतिसम्बन्ध्याक्षेपकत्वानुपपत्तेः प्रकृत
'सोमं पावयती' त्यादिवाक्यप्रतीतसोमप्रकृतिकद्रवद्रव्यविषय-
त्वम्; पावनवाक्ये हि सोमशब्दो न लतापरः, तस्या पावन-
संस्कार्यत्वानुपपत्तेः । अपि तु लक्षणया तद्रसपरः । अतश्च
सोमप्रकृतित्वस्यापि तत्तत्संस्कारविधिवलादेवावगतिसिद्धेः न
सोमवाक्ये तद्विधानाङ्गीकरणं युक्तम् । अत एव क्रयाभिपवादि-
वाक्यस्योऽपि सोमशब्दः तत्तद्यागाभ्यासापूर्वमाधनरसप्रकृ-
तिभूतसोमपर एव ।

नच संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगकल्पने सक्तु-
ष्वपि तदापत्तेः सोमतद्रसयोः विनियोगाभावे क्रयादिवाक्याना-
मर्थकर्मविधायित्वमेव स्यादिति वाच्यम्, 'अध्वर्युं वृणीते'
'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यादौ संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्याऽपि
विनियोगस्य सहस्रशः स्वीकृतत्वात्; सक्तुषु तत्पात्तिशिष्टद्रव्य-
विरोधान्न तत्कल्पनमित्युक्तमेव । नचैवमपि प्रत्यक्षविधिसत्त्वे
संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनानुपपत्तिः, यथा कथंचि-

दपि सम्भवत्प्राप्तिकत्वे प्रत्यक्षस्यापि विधेरनङ्गीकारात् । अत एव मान्त्रवर्णिकीमपि प्राप्तिमङ्गीकृत्य समिदादीनां नामधेयत्वमिष्टम् ।

नचैवं संस्कारविध्वन्यथानुपपत्त्या व्रीहीणामपि प्राप्ति-
सम्भवात् तद्विध्यनापात्तिः, तद्वाक्ये विधेयान्तराभावेन अगत्या
भ्युदयशिरस्कत्वसिध्यर्थं तद्विध्यङ्गीकारात् ; प्रत्यक्षविध्यनुरो-
धेन संस्कारवाक्यस्यव्रीहिपदस्य यवलक्षकत्वापत्तेः तेषामपा-
त्तत्वाच्च ; सत्यामपि संस्कारविध्वन्यथानुपपत्तौ प्रकृतितासम्ब-
न्धेन पुरोडाशाङ्गतया व्रीहिप्राप्तौ यागाङ्गत्वेन तद्विध्युपपत्तेर्ध ।
तत्प्रयोजनं च पुरोडाशाङ्गत्वे तदङ्गभूतानेकपरिमाणशेषकार्या-
दिक्लोपप्रसङ्गेनैकव्रीहिपात्रवाधस्य युक्तत्वात् अल्पसत्त्वे न तद्
पादानम्, अपि तु नीवारोपादानमेव । यागाङ्गत्वे त्वङ्गगुणवि-
रोधन्यायेन पुरोडाशाङ्गभूतानामनेकेषामपि शेषकार्यादीनां
लोपस्य युक्तत्वादल्पव्रीहिसत्त्वे यागाङ्गभूतव्रीह्युपादानमेवेति
पष्ठोक्तम् । नचेहक् सोमविधेः प्रयोजनमस्ति, अतोऽनुवादः
तत्प्रत्यन्यायेन वा नामधेयं सोमपदमिति चेन्न ; इहापि तच्च
दभ्याससाधनीभूतरसाङ्गत्वेन प्राप्तिसम्भवेऽपि यागाङ्गत्वस्या-
प्राप्तत्वेन विधिसम्भवात् । तत्प्रयोजनं च—तच्चद्रसाङ्गत्वे प्रतिप्रधा-
नादृत्तिन्यायेन तच्चदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसप्रकृतित्वेन विधि-
तस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य चतुर्मुष्टिपरिमितव्रीहिभेदवत्
भेदः प्राप्नुयात् ।

न च क्रयस्य स्वतन्त्रकालाम्नानात्तदाप्तस्य सोमस्य पशु-
प्रयार्थदीक्षाच्छिन्नयूपस्येव सर्वाभ्यासार्थं तन्त्रत्वापात्तिः, क्र-
याप्राप्तस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्याऽभिपुनस्य पूतस्याऽऽध-
वनीयादिस्यस्य 'आधवनीयात् पृष्ठाती'त्युपादानत्वेन श्रवणा-

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । २२३

देकाभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यपादानस्याऽऽधवनीयस्थस्यप-
योद्रव्यकमन्ध्यादिवदभ्यासान्तरापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यन्तरा-
पादानत्वानुपपत्तेरनेकरसव्यक्तिभेदेन तदपादानभूताधवनीयस्थ-
सोमरसभेदावगमात् तद्भेदेन च तत्प्रकृतिभूतसोमभेदोपपत्तेः ।
यागाङ्गत्वे तु यागत्वपर्याप्त्यधिकरणताकोदेशेनैव सोमविधाना-
त्तादृशस्यैव च दशमुष्टिपरिमाणक्रयादिसंस्कारविधानात् सत्यपि
तत्तदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्तिभेदे तत्प्रकृतिभूतस्य सोमस्य
तत्प्रकृतित्वसिद्धिः । अत एव 'आधवनीयात् गृह्णाती'त्यपादान-
त्वश्रुतिरप्यवयवावयविसाधारण्येनोपपादनीया । अतस्तन्त्रतया
प्रदेयप्रकृतिभूतस्य सोमस्याऽऽमाप्तत्वादिद्विष्युपपत्तिः । प्रयोजना-
न्तरं च सोमवत् सक्तूनामपि विकल्पेन विनिर्घोगकल्पनाप्रसक्तौ
तद्व्यावृत्तिः ।

न च विशिष्टविधिगौरवभिया भेदं विकल्पं चाऽङ्गीकृत्याऽपि-
नामधेयत्वं शङ्काम्, ज्योतिष्टोमनामात्ररुद्धस्य कर्मणो नामधेया-
न्तरवैयर्थ्यापत्तेः प्रयोजनलिप्सया 'सृष्टीरुपदधाती'त्यत्रैव गौर-
वस्याऽप्यङ्गीकारात् । अतो युक्तं सोमवाक्ये सोमस्य विधेय-
त्वेऽपि यागस्याऽपि श्रुतस्य विधेयत्वाङ्गीकारात्तस्यैव च सर्वदेव-
तासम्बन्धोपपादकत्वोपपत्तेः न ग्रहणवाक्येऽतिरिक्तयागान्तर-
कल्पनायुक्तेति ।

नन्वेवं "सप्तदश प्राजापत्यान् पशुनालभते" 'आग्नेयमष्टा-
कपालं निर्वपेत्' 'सौम्यं चरुमि'त्यादावपि वाजपेयवाक्यवैश्व-
देववाक्यविहितयागस्यैवोपपादकस्य सत्त्वात् प्राजापत्यादिवा-
क्येषु देवताविशिष्टालम्भनिर्वापमात्रविधानोपपत्तेः न यागान्तर-
कल्पनापत्तिरिति चेत् ? न, वाजपेये तावदेवं सति बलीयसां
द्रव्यमादृश्येन पशुविध्यन्तापत्तेः ब्रह्मसामादिरूपसोमधर्मर्षा

इत्यभावात् 'तान् ब्रह्मसाम्न्यालमत' इति - कालविध्यनुपपत्तेः । वैश्वेदेवेऽपि द्रव्यसादृश्येनैष्टिकविध्यन्तमाप्तौ निर्वापस्याऽपि प्राप्ति-सम्भवात् तदनुवादेनाऽत्र देवताविधिर्वाच्यः । तत्र च निर्वापमात्रो-द्देशे अग्न्यादिदेवतानामनियताष्टाकपालादिद्रव्यसम्बन्धिनिर्वा-पसम्बन्धापत्तेः, 'आग्नेयमष्टाकपालमिति सामानाधिकरण्याव-गतपरस्परनियमानुपपत्तिः । अष्टाकपालविशिष्टनिर्वापोद्देशे तु वाक्यभेदः । निर्वापाख्यकर्मान्तरविधिस्तु भेदकप्रमाणमा-वादेवाऽसिद्धः । न ह्यत्र प्रकरणान्तरमस्ति, अतिदेशेनोपस्थित-त्वात् । अतिदेशावपृते निर्वापे सर्वासां देवतानामुत्पन्नशिष्टत्वाच्च न गुणोऽपि । अतस्तत्र कल्पितयागविधिरेवाऽगत्या समा-श्रितः । प्रकृते तु वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणानामेव विधेयत्वादवि-धेयत्वेऽपि वा तद्देशेन देवतानामेव विधेयत्वोपपत्तेः न यागक-ल्पने प्रमाणमस्तीति वैषम्यम् ।

'सृष्टं तु-ग्रहणावदानवाक्यानि न यागस्य, चोदकानि क-ल्पकानि, संस्कारविधायित्वेनाऽऽद्युपपत्तेरिति व्याख्येयम् ॥

(इति पशुवाक्ये सिद्धान्तः)

तद्भेदात् कर्मणोऽग्न्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि
स्यात् भेदो द्रव्यगुणीभावात् ॥ २-२-१९ ॥

(अथ सोमवाक्ये सिद्धान्तः)

नन्वेवं सोमवाक्यविहितस्य यागस्यैऽकत्वात् क्रमसमुच्चय-दर्शनोपपत्तिः कथम् ? तथा हि-पार्थक्ये तावत् प्रदेयभूतं तद्-द्रव्यमप्येकमेव, अतश्च सर्वोऽपि सोपरसः सकृदेव पुरोडाशवत् त्यक्तव्यः, 'अल्पं जुहोती'ति वचनाच्च तदेकदेशः सकृदेव अत्र-

दानवद्धोतव्यः, एकदेशान्तरस्य तु भक्षणादिप्रतिपित्तिरिति प्राप्नोति । अस्तु चा 'ऐन्द्रवायवमि'यादौ यथाकथञ्चित् प्रदेयद्रव्यभेदप्रतीतिः, तथाऽपि तेषामेकस्मिन् यागे विकल्प एव प्राप्नोति, गुणानुरोधेन प्रधानादृत्तेरन्याय्यत्वात् ; तद्वाक्यप्रमितनिरपेक्षसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या नैरपेक्ष्येणैव साधनत्वप्रतीतिश्च । उत्पत्तिवाक्यादिप्रमितसम्स्तसोमसाधनता तु प्रदेयद्रव्यापादानतयाऽप्युपपन्नति न विरोधः ; एवं सत्यपि यदि ग्रहणानां केनचित्प्रमाणेन समुच्चयोऽवधार्येत तदा गृहीतस्य पुनर्ग्रहणासम्भवाद्विनियुक्तसंस्कारायोगेन च भवेत् ग्राह्यद्रव्यभेदेन यागाटति' ; न तु तदस्ति, द्रव्याणां विकल्पे तत्संस्काराणां ग्रहणानामदृष्टार्यानामपि विकल्पस्यैवाऽऽपत्तेः ।

वस्तुतस्तु आधवनीयादिस्थस्य सोमसस्य गृहादिपात्रकरणकहोमसंस्कार्यतासम्पत्त्यर्थत्वात् ग्रहणस्य नैवाऽदृष्टार्थत्वम् । अत एवाऽर्थप्राप्तत्वाच्चैन्द्रवायवादिवाक्येष्वपि तस्य विधेयता । अत एव न तद्भेदोऽपि; सत्यपि द्रव्याणां समुच्चये ग्रहणादृश्यैव सर्वेषां संस्कार्यत्वोपपत्तेः तद्भेदे प्रमाणाभावात् , देवतानामुत्पन्नशिष्टतया भेदकत्वायोगाच्च । ऐन्द्रवायवादिवाक्यैरपि च ग्रहणविध्यङ्गीकारेण तत्रोत्पन्नस्यैव वाक्योपात्तसंस्कार्यसम्बन्धेन विनियुक्तस्याऽपि वाक्यान्तरे संस्कार्यान्तरसम्बन्धेन विनियोगमात्रकरणाद्दुत्पत्तिभेदाभावेनोद्दिष्टागस्येव विविदिषावाक्ये ज्ञानार्थत्ववत् भेदानुपपत्तेः ।

न चैवमेकस्यैव ग्रहणस्याऽनेकसंस्कार्यसम्बन्धोपपत्ताद्यपि उत्पत्तिशिष्टैकदेवतावराधे देवतान्तरनिवेशानुपपत्तेः गुणाद्भेदोपत्तिरिति वाच्यम्; ग्रहणे देवतामयोगानामदृष्टार्थत्वेनैककार्यत्वे प्रमाणाभावेन गुणन्यायान्वयत्वात् । आमिक्षापागस्य हि वाजिन-

कार्ये आमिक्षयैव जनिते तद्विषये निराकाक्षस्य वाजिनाप्राहक-
त्वाद्युक्ता वाजिनस्य भेदकता; ग्रहणे तु मित्रावरुणदेवताकार्य-
स्येन्द्रवायुदेवतयाऽजननान्नैराकाक्षयानुपपत्तेः न गुणान्वय-
विषयत्वमिति विशेषः ।

अस्तु वा ग्रहणानां भेदः, तथाऽपि ग्राह्यद्रव्याणां विकल्पेन
यागसाधनत्वात् ग्रहणानामपि विकल्पापत्तेः तद्भूतदेवता
नामपि चाऽदृष्टार्थानामपि कार्यविकल्पवज्जेत व्यवस्थोपपत्तेः समु-
च्चये ममाणाभावेन नाऽदृष्टार्थदेवतासमुच्चयानुरोधेन ग्रहणसमु-
च्चयो यागाद्युत्तिर्वा युक्ता समाश्रयितुम् ।

वस्तुतस्तु ग्रहणे देवतोद्देशानामपि नाऽदृष्टविधयाऽङ्गता; नि-
र्वाप इव वक्ष्यमाणदेवतास्मरणार्थत्वेनाऽभ्यासान्तरसाधनीभूत-
द्रव्यव्यावृत्तिकलकैतदभ्याससाधनीभूतद्रव्योपलक्षणार्थत्वेन वा
दृष्टद्वारैव ग्रहणेऽपि देवतोद्देशोपपत्तेः ।

न च तत्राऽऽग्नेयादिवाक्ये यागाङ्गत्वेन ममिताया
देवताया युक्तो निर्वापे दृष्टविधया सम्बन्धः, प्रकृते तु
ग्रहणसम्बन्धोत्तरकालमात्रित्वाद्यागसम्बन्धस्य कथं ग्रहण-
सम्बन्धवेलायां दृष्टार्थत्वकल्पनेति वाच्यम्; उत्पत्तिवाक्ये
इष्टसामान्यस्य भाव्यत्वावगमवत् ग्रहणवाक्ये दृष्टादृष्टसा-
धारण्येन भाव्यत्वावगमे जाते यागसम्बन्धोत्तरकालं दृष्टा-
र्थत्वनिर्णयोपपत्तेः । अतश्च निर्वापवत् ग्रहणेऽपि देवतासंयोगो
दृष्टार्थ एव । तत्र त्वयं विशेषः—यद्देवताया याग एवाङ्गत्वं न तु
निर्वापे, उपकारकतामात्रेणैव तत्सम्बन्धोपपत्तेः; प्रकृते तु विप-
रीतमिति । न त्वेतावताऽदृष्टार्थत्वापत्तिः ।

वस्तुतस्तु तत्तद्देवसंयोग्यापुरोरुगादिमन्त्रान्नाद्यागेऽपि मा-
न्त्रवर्णिकदेवताकल्पनस्य प्रथमत एव प्रतीतेः ग्रहणसंयोगोऽपि

देवतानामुपकारकत्वेनैव ; अत एव यागस्य देवताङ्गकत्वादव्यक्तत्वमपि दुर्बलम् । अतो ग्रहणवाक्ये देवताविशिष्टग्रहणविधिरप्युपकारकतासम्बन्धेन प्रत्येतव्यः ।

वस्तुतस्तु ग्रहणवाक्ये ग्रहणस्य स्वरूपेण ग्राह्यसंस्कारार्थत्वेन चाऽर्थादेव प्राप्तत्वात्, तस्मिंश्च देवतानां “उपयाम-गृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्या त्वा जुष्टं गृह्णामी” सादिमन्त्रलिङ्गादेव निर्वाप इव प्राप्तिसम्भवात्, विधेयाभावेन तव मते तद्वाक्यवैयर्थ्यमपि । अतो द्रव्याणां तत्संस्कारग्रहणानां तदङ्गदेवतासंयोगानां च विकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरिति चेत् ?

अत्र केचित् पार्थसारथिमतानुयायिनो लिङ्गदर्शनोपपत्तिमात्रमेवमाहुः—(१) “ग्रहैर्जुहोती” त्युपादेयगतपात्रसाहित्यस्य विवक्षितत्वात् तदनुरोधेन दृष्टार्थानामपि ग्रहणानां समुच्चयावगतेः यथागृहीतानामेव च होमात् तदभ्यासप्रतीतेः क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति । तन्न, ग्रहाणां चमसानां च निरपेक्षसाधनत्वश्रवणेन समुच्चयाप्रतीतेः, तद्वृत्तिग्रहणानां तत्साध्यहोमाभ्यासानां च समुच्चयस्यैवमपि दुरूपपादत्वात् । एकस्यैव ऋतुपात्रादेरनेकदेवत्यग्रहणसाधनत्वश्रवणेन तादृशग्रहणानां विकल्पस्यैवमप्यनिवार्यत्वाच्च । अत एव परिहर्तव्यम्—अन्यतस्सम्भवत्प्राप्तिकत्वे सत्यप्यैन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टग्रहणविधिरेव विधेः पूर्वं प्रवृत्त्यङ्गीकारेणाऽऽश्रीयते । तथा हि—ऐन्द्रवायवमित्यत्र तद्विधेर्द्रव्यभेदस्तावत् प्रकृत्यर्थदेवताभेदाच्छब्दान्तरन्यायेन गुणन्यायेन वा सुप्रसिद्ध एव । अतश्च तत्तद्वाक्ये तत्तद्द्रव्योद्देशेन तत्तद्देवताविशिष्टतद्ग्रहणविधिः । तत्प्रयोजनं च देवतांशे तावत् प्रत्ययार्थभेदासिद्धिः ग्रहणाङ्गत्वासिद्धिद्वारा यागस्याऽव्यक्त-

त्वसिद्धिश्च । एतद्विध्यमावे हि याज्यापुरोहगादिमन्त्राम्नानाद्या-
गाङ्ग भूतानामेष देवतानां निर्वाप इव ग्रहणे तन्मन्त्रवर्णात् उप-
कारकतामाश्रं स्यात् । सति त्वस्मिन् प्रत्यक्षविधौ ग्रहणाङ्गत्वप्र-
तीतेः पागे उपकारकतामाश्रावसायात् याज्यादिमन्त्राणामपि
तदकल्पकतया यागस्याऽव्यक्तत्वसिद्धिः । तत्प्रयोजनमपि चो-
द्भिदादीनां तद्विकृतित्वसिद्धिः । ग्रहणांशे तु द्रव्यसंस्कारतया
अर्थतः प्राप्तस्याऽपि स्वतन्त्रादृष्टार्थत्वसिद्धिः । एतद्वाक्ये हि ग्रह-
णपुनर्विधिः प्रयोजनाकार्षस्तन् प्रयोजनान्तरासम्भवात् ग्रहण-
स्य प्रयाजादिवदारादुपकारकतां प्रकरणात् कल्पयति ।

अत एव सत्यपि वाक्यीये द्रव्यसंस्कारार्थत्वे ग्रहणानां
प्रकरणग्राह्यत्वमाकरेऽभिहितम् । अत एव विधिपुनःश्रुतिबला-
द्वाक्यीयस्याऽपि द्रव्यसंस्कारार्थत्वस्याऽऽनुपङ्गिकता माकरणि-
कस्यापि चादृष्टार्थत्वस्य प्रयोजकताङ्गीक्रियते । अन्यथा अदृ-
ष्टार्थत्वमात्रस्याऽप्रवृत्तिविशेषकरत्वेन विधिवैयर्थ्यतादवस्थयात् ।
अतश्च प्रयोजकीभूतादृष्टानुरोधेन ग्रहणानां तत्तदेवतानां प्रया-
जानुयाजवत् समुच्चयावगतेस्तदनुरोधेन च ग्राह्यद्रव्याणामपि
समुच्चयप्रतीतेः विभिन्नदेवताकद्रव्यभेदवलेन यागादृष्टिसिद्धिः ।
पद्यपि प्रयोजनान्तरमपि किञ्चित् ग्रहणविधेः सम्भाव्येत,
तथापि क्रमसमुच्चयदर्शनरूपतात्पर्यग्राहकबलादुक्तप्रयोजनस्या-
प्यावश्यकत्वाच्च कश्चिद्विरोधः ।

नन्विदं प्रयोजनं ग्रहणाविधिसत्त्वे स्वत्वावश्यकम्, तत्रैव
तु प्रमाणाभावः, ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽर्थप्राप्तग्रहणानुवादेनाऽव्य-
क्तत्वफलकदेवतामात्रविध्युपपत्तिरिति चेत् ? “उपांशुं गृह्णाति,
अन्तर्पामिं गृह्णाती” त्यादौ संज्ञायुक्तवाक्ये । तावद्विधेयान्तरा-
भावेन ग्रहणस्यैव विधेयत्वादुक्तप्रयोजनोपपत्तेः ऐन्द्रवायवादि-

वाक्येऽपि प्राप्तग्रहणानुवादेन देवताविधिः तत्संस्कार्यसम्बन्ध-
श्चेति वाक्यभेदापत्तेः ग्रहणविध्यावश्यकत्वात् । ग्रहणमात्रानुवा-
देन देवताविधाने वेदिवर्हिर्न्यायेन प्राकरणिकयत्किञ्चिद्द्रव्य-
ग्रहणेऽपि तदापत्तेश्च ।

यस्वस्मिन् पक्षे ऐन्द्रवायवपदे एकमसरताभङ्गापत्तेः ग्रहणा-
नुवादेन देवताविधिरेवयुक्त इति कैश्चिदुक्तम्; तदेतादृशस्यले उद्दे-
श्यद्रव्यस्य विधेयदेवतानिरूपितत्वाभावेन एकमसरताभङ्गस्या-
दोषत्वात्(१) सृष्टीरुपदधाती' त्यादौ च मन्त्रविशिष्टोपधानस्ये-
ष्टकासंस्कारार्थत्वेन विधेः स्वयमेव स्वीकृतत्वादुपेक्षितम् ।

नचैवं तर्हि विशिष्टविधिगौरवापत्तेः ग्रहणमात्रमेव विधीय-
ताम्, ऐन्द्रवायवादिपदंतु ग्रहणमन्त्रवर्णमाप्तानुवाद एवाऽस्त्वि-
ति वाच्यम्, ऐन्द्रवायवादिपदवैयर्थ्यभयेन विशिष्टविधेरप्यङ्गी-
कारात् । तत्प्रयोजनत्वव्यक्ततासिद्धिरित्युक्तमेव । अत एव
संज्ञायुक्तग्रहणेष्वपि देवताङ्गकत्वबोधको विधिरन्वेष्टव्यः । अत
एव गुणादेव ग्रहणभेदः, प्राप्तग्रहणानुवादेन देवतासंस्कार्योभय-
सम्बन्धकरणे वाक्यभेदापत्तेः, तदापादकस्यैव गुणस्य भेदकत्वा-
दुत्पत्तिशिष्टदेवतावरोधनिमित्तकस्याऽपि गुणस्य सत्त्वाच्च । देव-
तानां दृष्टविधयैव ग्रहणाङ्गत्वाङ्गीकाराच्च एक्यैव देवतया ग्रहणस्य
नैराकाक्ष्यमपि सुवचम् ।

वस्तुतस्तु गुणन्यायेनैव नैराकाक्ष्यप्रवेशः, अपि तु गुण-
स्याऽनिविशमानत्वमात्रम्, अस्ति चात्र देवतानामदृष्टविषया
ग्रहणाङ्गताङ्गीकारेऽपि तत् । तथाहि—एकस्मिन् ग्रहणे अनेकासां
देवतानामदृष्टार्थानां न तावत् विकल्पो युक्तः, मयाजादिवटवैका-
र्यत्वे प्रमाणाभावात् ; समुच्चयस्तु एकस्मिन् ग्रहणे किं सर्वेषां

देवताप्रातिपदिकानामन्ते चतुर्थी समुच्चारणवित्पेवंविधः, किंवा-
 मत्येकं चतुर्थ्यन्तपदान्युच्चार्याऽन्ते ग्रहणमित्येवंविधः ? नाऽऽद्यः;
 मत्येकं तद्धितश्रवणानुपपत्तेः । अस्त्येऽपि किं सकृद्यागकरणं ग्रह-
 णवत्, उत यागावृत्तिः ? नाऽऽद्यः, मित्रावरुणादीनामुपपादकी-
 भूतयागसम्बन्धाभावेन देवतात्वानुपपत्तेः । नान्त्यः, प्रकृत्यर्थ-
 देवताभेदेन मत्यपार्थभूतद्रव्यभेदावगमादनेकेषां द्रव्याणां संकृ-
 दनुष्ठीयमानग्रहणसंस्कार्यत्वायोगात् । न चैवमप्यावृत्त्यापि सर्व-
 संस्कारोपपत्तेः न ग्रहणभेदावश्यम्भावः, संख्यावत् गुणस्याऽपि
 स्वसम्बन्धिभेदकत्वसम्भवे तत्सम्बन्धव्यवसासभेदापादकत्वापो-
 गात्; अन्यथा वाजिनस्यापि तदापत्तेः । अतो निविशमानेना-
 पि गुणेन ग्रहणभेदावगमाद्युक्तस्तेषामुक्तविधया समुच्चयः ।

न चास्तु ग्रहणानां समुच्चयः, तावद्ग्रहणसंस्कृतद्रव्यैस्तु
 युगपदेव यागसिद्धेः न तदावृत्तौ प्रमाणमस्तीति वाच्यम्, समु-
 च्छित्तानेकदेवताकत्वात्सकृदनुष्ठानानुपपत्तेः । न हि सर्वा उद्दिश्य
 सकृद्यागः सम्भवति, देवतोद्देशसमकालीनत्यागस्यैव याग-
 पदार्थनया वृद्धव्यवहारसिद्धत्वेन सर्वेषां देवतोद्देशानां त्यागसमा-
 नकालीनत्वानुपपत्तेः ।

अत एव यत्र मन्त्रवर्णेनाऽनेकानि देवतात्वाधिष्ठानान्युच्य-
 न्ते, तत्र देवतात्वस्य लाघवादेकस्यैव कल्पनेनाऽधिष्ठानोद्देश-
 संकालीनत्वसम्भवेऽपि देवतात्वोद्देशसमकालता नाऽनुपपन्ना ।
 अत एव तादृशस्थले क्वचित् केषाञ्चित् मत्येकचतुर्थ्यन्तपदोच्चा-
 रणं निर्मूलस्यैव । अत एव सूक्तवाक्यादौ तत्तथागे अग्न्यादीनां
 मत्येकं देवतात्वेऽपि उपयुक्तदेवतापदवृत्तिदेवतात्वस्यैकस्यैव
 प्रस्तरादियागे कल्पनात् त्यागसमकालता उपपन्ना । यत्र तु
 “अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाश” इत्यादौ द्वयोरप्यधिष्ठानदेव-

त्तात्वयोर्भेदः, तत्रैकवाक्योपादानावगतसाहित्यवलात् समकालतावाधेऽपि न क्षतिः । प्रकृते तु प्रयोगविध्यवगतसाहित्यस्योत्तरकालिकत्वेन दुर्बलत्वान्न समकालत्ववाधकैतेति वैषम्यम् । प्रकृते च याज्यापुरोरोचोर्भेदात् सुतरां सकृदनुष्ठानानुपपत्तिः, पृथग्वृद्धानां द्रव्याणां विना वचनं मेलनासम्भवाच्च ।

अत एव च यत्रैकस्मिन्नेव पात्रे वायवे इन्द्रवायुभ्यां च ग्रहणं तत्र वचनान्मेलनेऽपि न दोषः । मेलनासम्भवेनैव चाऽग्निष्टुति “आग्नेया ग्रहा भवन्ती”ति वचनादग्निमात्रदेवत्यप्राकृतसर्वग्रहणवति सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेऽप्यावृत्तिसिद्धिः । तस्माद्यागावृत्तेरपि न्यायसिद्धत्वाद्युक्तं क्रमसमुच्चयदर्शनम् । अथवाऽस्तु तद्विधायकम्, तेनैव चाऽग्निष्टुत्यावृत्तिसिद्धिरिति ध्येयम् ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे उत्पत्तौ यागार्थतया देवताश्रवणात् नोद्भिदादौ तद्विध्यन्तः, अपि तूपांशुयाजीयः; सिद्धान्ते त्वव्यक्तत्वात् सौमिकविध्यन्तः, सर्वाभ्यासविध्यन्तसमुच्चयाच्च यथापकृत्यनुष्ठानमिति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु—तद्भेदात् देवतोद्देशभेदात्, कर्मणः ग्रहणस्य, अभ्यासः भेद इति यावत् । नन्वर्थमाप्ते ग्रहणे सर्वेषां देवतासंयोगानां विधानोपपत्तेः कथं तावन्मात्रेण भेदसिद्धिः, अत्र आह—द्रव्यपृथक्त्वात् प्रकृत्यर्थदेवताभेदादेव संस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वावगमात्, अतश्च मासग्रहणानुवादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः युक्तो ग्रहणभेद इत्याशयः । नचैवमपि तेषां दृष्टार्थतया कथं समुच्चयः ? विधिवलेन दृष्टार्थताया अप्यङ्गीकारात्, अन्यथा विधिजातं अनर्थकमेव स्यात्, अतो दृष्टार्थत्वात् समुच्चयः । खादिरादिद्रव्याणां तु बन्धनक्रियां प्रति गुणभूतत्वाद्विकल्प इति भेद इति ग्रहणक्रमसमुच्चयदर्शनोपप-

त्तौ व्याख्येयम् । होमक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ तु, तद्भेदात्
समुच्चितदेवतोद्देशभेदात्, कर्मणः यागस्य, अभ्यासःआवृ-
त्तिः, संस्कार्यद्रव्यस्य पृथक् ग्रहणाद्वचनं विना मेलनानुप-
पत्तेः, अन्यथा पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात्, न चैवं यागभेदा-
पत्तिः, देवतारूपस्य द्रव्यस्य ग्रहणं प्रत्येव गुणत्वेन स्ववाक्ये
प्रागाकल्पकत्वात्; अतो यागावृत्तिमात्रबोधनाद्युक्ता होमेऽपि
क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति व्याख्येयम् ।

इति षष्ठं षष्टसोमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमं संख्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

पृथक्त्वनिवेशात् संख्यया कर्मभेदस्स्यात् ॥७-२-२०॥

(विषयसंशयौ)

(१)“तिस्र आहुतीर्जुहोति” (२)“द्वादश द्वादशानि जुहोति”
(३)“आष्यभागौ यजति” (४)“पार्वणौ जुहोती”त्यादौ किं
यावत्संख्यं धात्वर्थभेदो भावनाभेदश्च, किं वा एक एव धात्वर्थो
भावना चेति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

अत्र पादाद्ययासङ्गतिस्स्पष्टा । अभ्यासापवादत्वेन च
पूर्वाधिकरणोत्थानात् तत्समाप्तया बुद्धिस्थेऽभ्यासेऽनकृच्छ्रव-
णात् युक्ता भेदकता, प्रकृते तु सकृच्छ्रवणात् न भेदकत्वोपप-
त्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानादभ्यासाधिकरणेनाऽपि प्रत्युदाहरणरूपा ।

पूर्वपक्षः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । २३३

(पूर्वपक्षः)

तत्र न तावत् संख्यायाः साक्षादेव भावनाभेदबोधकत्वम् । सत्यपि प्रथमतः संख्यायाः अपि विशेष्यभूतायां भावनायामन्वये धात्वर्थवाच्याहुतिपदसामानाधिकरण्यदर्शनात् स्वाश्रयकरणकत्वसम्बन्धेन तदाश्रयणात्, संख्यायाश्चैकत्वातिरिक्त्यास्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभाव्यात्, सत्यपि स्वाधारवृत्तिभेदबोधकत्वे तदनाधारभावनाभेदबोधकत्वानुपपत्तेः । नाऽपि धात्वर्थभेदबोधनद्वारा, संख्यायाः पदान्तरोपात्तत्वेन समानपदप्रमितैकत्वसंख्यावरुद्धे धात्वर्थे साक्षात्सम्बन्धेन वृत्तित्वानुपपत्तेः । यद्यपि 'जु' होती'त्याख्यातोपात्तैकत्वं कर्तृगामित्वान्न धात्वर्थवृत्तित्वेन प्रमितम्, तथापि अनवच्छिन्नस्य धात्वर्थस्य भावनान्वयित्वानुपपत्तेः अवच्छेदकीभूतसंख्यापेक्षायां प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकत्वस्यैव धात्वर्थवृत्तित्वमपि नाऽनुपपन्ना । अतश्च यथैव "एकादश प्रयाजान् यजती"त्यादौ धात्वर्थसम्बन्धित्वेन श्रुताऽप्येकादशत्वसंख्या पञ्चत्वावरुद्धे धात्वर्थे साक्षाद्वाचितया निवेशमलभमाना धात्वर्थप्रयोगवृत्तित्वेनाऽऽश्रीयते इति सत्यपि प्रयोगरूपाभ्यासभेदे सोमयागवदेव न कर्मभेदकता, तथाऽत्रापि न धात्वर्थभेदकतेति द्रष्टव्यम् ।

अत एवाऽनन्तरसङ्गतिरपि; न चैकत्वसंख्याया अनुमितत्वेन न सामानाधिकरण्यप्रामितश्रुतसंख्यावृत्तिधात्वर्थनिष्ठत्वबाधकतेति वाच्यम्, एकत्वस्याऽनुमितत्वेन प्रावल्यात्; अन्यथा प्रयाजगतस्य पञ्चत्वस्य प्रत्येकैकत्वस्य च प्रकृतावार्थिकत्वेन प्रावल्यानुपपत्तेः । अत एव "तिस्र आहुती"रितिसामानाधिकरण्यमपि प्रयोगद्वारकमेव व्याख्येयम् ।

अस्तु वा धात्वर्थमात्रवृत्तिताङ्गीकारेण तद्भेदकता, तथाऽपि
 भावनाभेदे प्रमाणाभावः; न तावत्संख्या, तस्यास्तद्भेदकत्वा-
 नुपपत्तेरुक्तत्वात् । नाऽपि संख्यया धात्वर्थभेदस्तद्भेदे च शब्दा-
 न्तरन्यायेन भावनाभेद इति वाच्यम्, प्रकृतिभेदे हि तदर्थ-
 नुबद्धायां भावनायां प्रकृत्यन्तरार्थस्य निवेशासम्भवाद्युक्तो
 भावनाभेदः; प्रकृते त्वनेकेषामपि धात्वर्थानामेकेन धातुनो
 पादानात् सर्वेषामेकस्यामेव भावनायां समूहालम्बनवश्रिवेशो-
 पपत्तेः न शब्दान्तरन्यायविषयत्वम् । किञ्च भावनानेकत्वे
 विधेयानेकमुख्यविशेष्यकत्वाच्च वाक्यभेदोऽपि; अतः 'समिधो-
 यजती'तिवत् सत्यपि संख्याश्रवणं न भेदः इति प्राप्ते-

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—“तिस्र आहुती”रिति सामानाधिकरण्याद्वा
 त्वर्थवृत्तित्वप्रतीतेः तद्भेदकत्वमेव संख्यायाः । न च प्रयार्जका-
 दशत्वन्यायविषयत्वम्, एकादशत्वविधितः पूर्वं प्रकृतौ प्रयाजा-
 नां प्रत्येकैकत्वेन वा प्रचयाशीष्टपञ्चत्वेन वा निर्हातसंख्यत्वात्;
 प्रकृते तु यावन्न्यायेन धात्वर्थे संख्याऽनुपातुमारभ्यते तावत्
 प्रत्यक्षश्रुतया संख्यया निराकाङ्क्षीकृतेनाऽनुमानप्रसरः समास्ति ।
 - - किञ्च कारणाभावे एव खल्वेकत्वकल्पको न्यायः ।
 न चाऽत्र सोऽस्ति, त्रित्वश्रवणस्यैव कारणस्य सत्त्वात्;
 अतश्च प्रत्यक्षश्रुतसंख्यासत्त्वे धात्वर्थेन स्वपरिच्छेदार्थमे-
 कत्वसंख्यानुमानाद्युक्तस्तथा धात्वर्थभेदः । न चैवं यत्रा-
 प्युत्पत्तिवाक्ये संख्या न श्रुता वाक्यान्तरे च तस्याः
 श्रवणं तत्रापि श्रुतसंख्यासत्त्वे तदाज्ञेयानवतारात् संख्यया कर्म-
 भेदापत्तिः; तादृशस्थले श्रुतसंख्याबोधकवाक्यस्य प्रवृत्तेः पूर्व-
 मेव तदुपजीव्येनोत्पत्तिवाक्येनैकत्वस्यैवाऽनुमानात् । तथा हि—

सर्वत्र पदश्रवणक्रमेण प्रथमतः पदार्थोपस्थितिः, पश्चात् सर्वेषां प्रत्यासत्तिक्रमेण भावनान्वयः, विशिष्टप्रतीत्युत्तरकालं च तस्यां विध्यन्वयः, तदुत्तरं चाऽपरिच्छिन्नानां क्रियान्वयायोगात् परिच्छेदकीभूतसंख्यानुमानमिति वस्तुस्थितिः । तद्यत्रोत्पत्तिवाक्य एव संख्याश्रवणं तत्रानुमानप्रवृत्तेः पूर्वमेव संख्याया भावनान्वयात् तन्निर्वाहार्थं तस्या धात्वर्थसम्बन्धावश्यम्भावात्तथैव निराकाङ्क्षत्वोपपत्तेः पश्चात् न संख्यान्तरानुमानप्रसक्तिः । यत्रोत्पत्तिक्रम्ये सा न श्रुता, उत्पन्नवाक्यस्य च तदनुवादेन संख्याविधायकत्वात् तदुपजीवकत्वेन तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वम्, तत्रोत्पत्तिवाक्येन स्ववाक्यार्थावधारणवेलायां परिच्छेदकीभूतसंख्यानुमाने तावन्न किञ्चिद्बाधकमस्ति ।

न चाऽनुमितस्याऽप्युत्तरकाल श्रुतेन बाधः, दुर्बलस्याऽपि पूर्वप्रवृत्तस्यऽतदुपजीव्य प्रवृत्तेनोत्तरेण बाधायोगात् । अन्यथा प्रथमप्रतीतस्याऽपि दुर्बलस्य यागगतकरणत्वस्योत्तरकालिकेन श्रुतेन सोमकरणत्वेन बाधापत्तेः । न च उत्पन्नशिष्टस्याऽऽनर्थक्यम्; अर्थासद्धारकतयाऽप्युपपत्तेः । प्रकृते त्वश्रुतसंख्यानुमानात् पूर्वमेव श्रुतायाः संख्यायाः भावनान्वयद्वारा विध्यन्वयप्रतीतिरौत्तरकालिकत्वाभावेनाऽनुमानप्रतिबन्धाद्युक्ता भेदकतेति वैषम्यम् ।

अत एव यत्र संख्यायाः उत्पत्तिवाक्यगताया अपि सम्भवत्प्राप्तिकायाः विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्न भावनान्वयद्वारा विध्यन्वयः । तत्र तस्याऽनुमानप्रतिबन्धकत्वाभावात्त धात्वर्थभेदकता । यथा—(१) 'समिधो यजती'त्यत्र समिध इति बहुवचनं (२) 'समिधो अग्न आउषस्य व्यत्वि'ति मन्त्रवर्णे समिधैवतागतत्वेन बहुत्वस्य प्राप्तत्वात् बहुत्वसंख्याविशिष्टयागविधौ च गौरवापत्तेः

स्वाश्रयदेवत्ययागवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थं सत् समित्पा-
तिपदिकलासिततच्चदेवत्ययाग एवाऽन्वेतीति शक्यार्थस्य बहुत्वस्य
विध्यन्वयाभावात्त घात्वर्थभेदकता । अतश्चोत्पद्यमानकर्मस-
मानाधिकरणा विधेया संख्या कर्मभेदिकेति सिद्धम् । कर्मसा-
मानाधिकरण्याभावादेव च “त्रिवेदिं प्रोक्षती”त्यादौ न कर्मभेदः,
त्रिरित्यस्य क्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थमृचप्रत्ययान्तत्वेनाऽभ्यासवृ-
त्तिसंख्याप्रतिपादकस्य कर्मसामानाधिकरण्याभावात् । अतः
सिद्धः संख्यया घात्वर्थभेदः ।

न चैवमपि भावनाभेदकाभावः, शब्दान्तरस्यैव सत्त्वात् ।
यद्यपि च समानपदोपात्तघात्वर्थ्यावरोधे पदान्तरोपात्तघात्वर्थस्या-
वच्छेदकत्वायोग इत्येवंविधो गुणन्यायसङ्कीर्णो मूलोक्तशब्दा-
न्तरन्यायो नाऽत्र भावनाभेदकत्वेन सम्भवी, तथाऽपि कार्यताव-
च्छेदकतत्तद्यागत्वादिभेदात् कारणतावच्छेदकपक्षत्वेऽपि वैजा-
त्यमित्येवंविधोऽस्मद्भुक्तशब्दान्तरन्यायस्तु प्रकृतेऽपि सम्भवत्ये-
वेति न कश्चिद्विरोधः । सत्यपि च विधेयभावनानेकत्वे एकप-
दोपादानाद्युपपत्प्रतीतेः न वाक्यभेदः । अत एवाऽस्माभिः भिन्न
प्रतीतिविषयानेकमुख्यविशेष्यराहित्यमर्थैकत्वलक्षणमुक्त(?)मर्थैक-
त्वाधिकरणे । तस्माद्युक्तः संख्यया कर्मभेदः ।

न च संख्या न स्वतन्त्रं मानम्, एकस्मिन् कर्मण्यनिविश-
मानत्वसाम्येन गुण एवाऽन्तर्भावदिति वाच्यम् ; अनिविश्रमा-
नत्वसाम्येऽपि उत्पत्तिगतायाः संख्यायाः प्रमाणान्तरसिद्धोत्प-
त्तिकस्यैव कर्मणोऽनेकत्वमात्रबोधकत्वात् । ‘तिस्र आहुती’रिसप्र
हि शब्दान्तरादिनैवोत्पत्तिपरत्वावधारणम्, न तु संख्यायास्तत्र
व्यापारः, अपि त्वनेकत्वमात्रबोधे, गुणस्य तु सत्यप्याप्तयादा
व्युत्पत्तिवाक्यगतस्य भेदकत्वे उत्पन्नवाक्यगतस्याऽप्यनिविशमा-

नत्वेन स्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिबोधनद्वारा भेदबोधकत्वमिति वै-
षम्यम् ।

एवं संज्ञातोऽपि संख्याया वैलक्षण्यं द्रष्टव्यम् । तस्मात् सं-
ख्यापि स्वतन्त्रं प्रमाणम् ।

प्रयोजनं—एतदङ्गभूतो मन्त्रः वेदिप्रोक्षणमन्त्रवत् सकृ-
देव प्रयोज्यः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वावर्तनीय इति । तथा एत-
त्कर्माश्रितो गुणः प्रत्यभ्यासं सायम्प्रातरावृत्तहोमाश्रितदधि-
वदावर्तनीयः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते त्वाश्रयापेक्षायां प्रत्येकमेवाऽऽश्र-
यत्वकल्पनादनियमेन यस्मिन् कस्मिंश्चित् होमेऽनुष्ठेय इति ।
सूत्रं स्पष्टम् ॥

भाष्यकारेण तु कर्मसमानाधिकरणायाः संख्याया भेदक-
त्वस्य स्फुटत्वात् तदनादृत्य “सप्तदश प्रजापत्यान् पशुनालभत”
इति द्रव्यसमानाधिकरणसंख्याया भेदकत्वं विचारितम्—कि-
मत्र सप्तदशपशुद्रव्यक एको यागो विधीयते ? किंवा एकैकपशु-
द्रव्यकास्सप्तदश यागाः ? इति । तत्र पादाध्यायप्रकरणसङ्गतयः
पूर्ववदेव । अनन्तरा तु पूर्वाधिकरणे भिन्नवाक्योपाचानामनेके-
षामपि देवतात्वानामेकेन यागेनोपपत्तायुक्तायामेकवाक्योपात्तैकदे-
वतात्वस्य सुतरामेकेन यागेनोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या ।

तत्र प्राजापत्यानिति पदे प्रकृत्या प्रजापतिस्तद्धितेन देव-
तात्वविशिष्टद्रव्यं सन्निहितं पञ्चारुष्यं द्वितीयया करणत्वं बहुव-
चनेन बहुत्वमुच्यत इति तावद्वस्तुस्थितिः, पशुपदं च द्रव्याविशेष
तात्पर्यग्राहकम्, तत्र पदद्वयेऽपि बहुत्वस्य प्रथमतः करणत्वेना-
न्वितस्वाऽपि पार्ष्णिकः पञ्चारूपद्रव्येणैऽवान्वयः पञ्चेकत्वाधिक-
रणवक्ष्यमाणन्यायेनाऽवगम्यते, न तु देवतात्वविशिष्टद्रव्येण ।

न च पशुपदे तथान्वयेऽपि प्राजापत्यपदे बहुत्वस्य देवतात्व-

विशिष्टद्रव्य एव तद्वितार्थेऽन्वयो युक्तः; प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-
न्वितस्वार्थाभिघापकत्वनियमादिति वाच्यम्, संख्यारूपम-
त्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वव्युत्पत्तेः; अन्यथा द्वौ त्रय
इत्यत्र द्वित्वादिविशिष्टे संख्यान्वये चतुर्णां नवानां वा प्रतीत्या-
पत्तेः; श्रुतविशेष्याऽन्वयवाधे हि क्वचित् विशेषणस्यैव विशेष्य
त्वलक्षणयाऽन्वयः, यथा—“अेकयोर्द्विवचनैकवचने” इत्यादौ, न
तु काऽपि विशिष्टेऽन्वयो दृष्टवरः ।

अत एव(१) “पञ्च पञ्चाशत्संख्येयसंवत्सरा” इत्यत्र पञ्चाश-
त्संख्यायामेव विशेष्यभूतायां पञ्चत्वान्वयः, संवत्सरसामाना
धिकरण्यं तु संवत्सरपदस्य संवत्सरवृत्तिमल्लक्षणयेति न वि-
रोधः । अतो देवतात्वविशिष्टद्रव्ये तद्वितार्थेऽपि बहुत्वान्वयो द्रव्य
एवेति सिद्धम् । स चोभयथा सम्भवी, द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तरं,
ततः पूर्वं वा, तत्र यद्युत्तरततो देवतासम्बन्धस्य प्रतिसम्बन्धिनि
द्रव्ये साहित्यानवगमात् प्रत्येकं देवतासम्बन्धमतीते। स्यादनेक-
योगकल्पनम्, पूर्वभाविनि तु तस्मिन् साहित्यावच्छिन्नस्यैव
प्रतिसम्बन्धित्वात् सत्यप्यधिष्ठानमेदे प्रतिसम्बन्धितापर्याप्त्यधि-
करणतावच्छेदकस्यैकत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धैवमतीतेरेकयागक-
ल्पनम् । तदेवमुभयपिपक्षावनेकयागतदपूर्वकल्पनागौरवाभिया
बहुत्वान्वयस्य पूर्वत्वमेवाऽऽश्रीयते । एवं च पशुपद इव तद्वितेऽपि
बहुत्वान्वयात् पूर्वमेकशेषः क्रियमाणो द्रव्य एवाऽश्रितः स्यात्
न तु देवतात्वे प्रजापतिरूपे च मह्यर्थेऽधीत्यपि लाघवम् । एवञ्च
यद्यपि क्वचित् बहुत्वस्य विशिष्टेऽप्यन्वयो दृष्टवर्गो भवेत्, तथाऽपि
विशेष्यमात्रेऽप्यन्वयदर्शनादुभयथा व्युत्पत्तिमत्त्वे पूर्वोक्तविध-
याऽप्रोभयथाऽप्युपपत्तौ च लाघवस्यैव नियापकत्वाद्युक्तमेकयाग-
कल्पनम् ।

। नन्वातिदेशशास्त्रस्य नियामकत्वसम्भवेन लाघवाख्यन्यायस्य नियामकता युक्ता; स हि प्रकृतित एकपशुनिष्पन्नैकाहशावदानगणमेकं प्रापयति । प्रकृतौ हि 'पशुमाळभेते'ति हृदयादिंप्रकृतिभूतपशुगतमेकत्वं विवक्षितम् । 'हृदयस्याऽग्रेऽवद्यती'त्यादिष्वपि च संस्कारविधयन्ययानुपपत्त्या विनियोगकल्पनदशयां अध्वर्युगतैकत्ववद्दृष्टयादिगतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेक एवावदानगणोऽङ्गम् । अतश्च तस्य यागैकत्वे आतिदेशकत्वादेकस्यैव प्राप्तेः सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्तिः ।

यद्यपि चौपदेशिक्या पशुसंख्यया आतिदेशिक्याः तस्या बाधस्स्यात्, तथाऽपि हृदयाद्येकत्वस्य भिन्नविपयत्वात् बाधकाभावेन तस्य सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव । यागभेदे तु प्रतिपागमतिदेशभेदात् तावतां गणानां प्राप्तेर्युक्ता तावत्पशुप्रकृतिकतेति । अतोऽतिदेशैव वाक्यशेषस्थानीयेन निर्णयोपपत्तेः देवतात्वान्वयोत्तरं द्रव्यमात्रे बहुत्वान्वयो विशिष्ट एव वा स इसङ्गीकर्तुं युक्तमिति चेत्-न ; अतिदेशस्योभयथाऽप्युपपत्तावनिर्णायकत्वात् । तथाहि—

प्रकृतौ पशुशास्त्रस्य विशसनादिरूपतात्पर्यग्राहकबलेन सर्वावयवद्वारा पशुसाधनताबोधकत्वे प्राप्ते हृदयादिशास्त्रं परिसंख्यार्थमित्युक्तम्; स्यास्पति च । अतः पशुशास्त्रमेवार्थाद्दृष्ट्यादिसाधनताविधायकं नाऽवदानशास्त्रम् । तत्र च पशुगतैकत्वेन हृदयाद्येकत्वस्याऽर्थसिद्धत्वान्न तदंशेऽपि विधिकल्पनम् । एवं च यद्यप्यवदानविधयन्ययानुपपत्त्यैव हृदयादिविधिकल्पनम्, तथाऽप्यर्थसिद्धत्वान्नैकत्वविशिष्टस्य तस्य । अतश्च हृदयादिगणस्य यागमाधनस्यापि यथैव पशुगतैकत्वानुरोधेन प्रकृतावेकत्वं तथैवाऽत्र तद्गतसप्तदशरवा-

नुरोधेन सप्तदशत्वमिति न कश्चित् यागैकत्वेऽपि तस्य विरोधः ।
 अतो द्रव्यदेवतासम्बन्धस्यैकत्वे लाघवन्यायस्यैव नियामकत्वात्
 युक्तं यागैकत्वम् ।

अस्तु वा यथाकथञ्चित् सम्बन्धभेदः, तथाऽपि सर्वसम्ब-
 न्धोपपादकत्वेन सोमयागवत्लाघवेनैकस्यैव यागस्य कल्पनो-
 पपत्तेः नाऽनेकत्वे प्रमाणमस्ति । तेन यथैव सिद्धान्ते सकृद-
 नुष्ठानेनैवाऽनेकयागनिष्पत्तिः, तथा मन्मतेऽप्येकेनैव यागेन सर्व-
 देवतासम्बन्धोपपत्तिः । अतो न कर्मान्तरम् ।

यत्तत्र न्यायसुधाकृता तद्विदितोत्तरबहुवचनमात्रालोचने
 विशिष्ट एव तद्विदितार्थं बहुत्वान्वयापत्तेः पूर्वपक्षानुत्थानमसङ्गात्
 न तन्मात्रालोचनेनाऽत्र पूर्वपक्षः, किन्तु तद्विदितस्य 'सर्वनामार्थ-
 वृत्तित्वात् सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात् बहुवचनान्त-
 पशुपदानुरोधेन सर्वनाम्न एवैकशेषत्वकल्पनया बहुत्वसंख्याव-
 ष्टिञ्चसर्वनामार्थ एव तद्विदितोत्पादात् तदुत्तरपशुवचनस्याऽत एवा-
 नुवादत्वात् बहुना पशुनामैकशेषदेवतासम्बन्धेन कर्मैकत्वमित्येव पूर्वं
 पक्ष इत्युक्तम्; तत् बहुत्वान्वयस्य विशेष्य एव व्युत्पन्नतया
 अश्रुतसर्वनामैकशेषत्वकल्पने प्रमाणाभावाद्योपेक्षितम् । अतः प्रा-
 शुक्त एव पक्षो युक्तः इति प्राप्ते —

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—सत्यं संख्याया विशेष्यान्वय एव व्युत्पन्नः,
 तथापि तु समानाभिधानश्रुत्या संख्यान्वयात् पूर्वमेव देवतात्वं
 द्रव्येऽन्वेति, पश्चादेव पदश्रुत्या संख्या । अतश्च देवतात्वस्य म-
 निसम्पन्धिनि द्रव्ये माहित्यानवगमात् पशुत्वस्यैव प्रतिसम्ब-
 न्धितावच्छेदकत्वमतीतेः चत्तरकाले बहुत्वान्वयेन पशुत्वावच्छि-

भेदप्रतीतेः सम्बन्धितापर्याप्त्यधिकरणताभेदेन देवतासम्बन्धानामपि योग्यतावलेन भेदप्रतीतिः । न च पशुत्वस्य पशुपदार्थानप्रतीतिकत्वात् तस्य च बहुवचनान्तत्वेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बहुत्वविशिष्टस्यैव तस्य प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकत्वप्रतीतिरिति वाच्यम्, पशुत्वविशेषावधारणस्य उत्तरकालमप्युपपत्तौ तद्वितस्य पशुपदार्थानप्रवृत्तिकत्वे प्रमाणाभावात् ।

न च तात्पर्यग्राहकज्ञानस्य तद्वितपदजन्यपदार्थोपस्थितावेव सहकारिकारणत्वाभ्युपगमात् कथं तद्वितपदस्य पशुपदार्थानप्रवृत्तिकत्वाभाव इति वाच्यम्, तात्पर्यग्राहकज्ञानाभावेऽपि तद्वितपदमात्रश्रवणेनाऽनिर्धारितद्रव्यविशेषबोधे बाधकाभावात् । अन्यथा तद्वितमात्रश्रवणात् द्रव्यविशेषसंशयानुपपत्तेः । अतोऽनिर्धारितद्रव्यविशेषे बुद्धेऽपि विशेषणान्तरव्यावृत्तिमात्रफलकत्वं तात्पर्यग्राहकस्येति द्रष्टव्यम् ।

अस्तु वा गुणाधिकरणवार्तिकस्वारस्यात् तात्पर्यग्राहकस्य पदार्थोपस्थितावेवोपयोगः, तथाऽपि तत्त्वेन पशुपदार्थोपयोगः, योग्यत्वात्, न तु बहुवचनादेरपि, बहुवचनस्योभयथाप्युपपन्नत्वेन तात्पर्यग्राहकत्वाभावाच्च । तथाहि—बहुत्वस्य पार्ष्णिको द्रव्यसम्बन्धो द्वेषा सम्भाव्यते—करणत्वानां बहुत्वेनैकत्वेन च । तद्यत्र प्रमाणान्तरेण प्रत्येकवृत्तिकरणत्वमवगतम् ; यथाऽऽग्नेयादिषु तत्तदुत्पत्तिवाक्ये, यथा वा(१) “तां चतुर्भिरादत्ते” त्रिवृद्धिष्यवमान”मित्यादौ, तत्तन्मन्त्रवृत्त्यर्थप्रकाशनकरणत्वे लोकोप्युत्पत्तितः तत्र प्रत्येककरणताश्रयाणामेव पार्ष्णिको बहुत्वान्वयः । अत एव तत्र करणानां समुच्चयो, न तु समुदितानां करणत्वमेकम् ; यत्र तु प्रमाणान्तरेण न तज्ज्ञेदावगमः तत्र ज्ञाय-

वेन करणत्वस्यैकस्यैव कल्पनादेककरणताश्रय एव पार्ष्णिको बहुत्वान्वयः । अत एव तत्र समुदितानामेकं करणत्वम् । शक्यते तु तादृशस्थलेऽपि प्राथमिककरणतान्वयवेलायां बहुत्वान्वयच्छिन्नस्यैव प्रातिपदिकार्थस्य करणत्वान्वयप्रमापणात् तन्निर्वाहार्यं पार्ष्णिको बहुत्वान्वयोऽपि करणीभूतप्रातिपदिकार्थवृत्त्येव प्रतीयते इति तत्रापि करणानामेव समुच्चयो, न तु समुच्चितानां करणत्वमिति वक्तुम् । अतो यत्र प्रमाणान्तरेणैवैका करणता प्रतीयते तत्रैव समुदितानां करणत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

तदिह पशूनामपि यागकरणत्वं योग्यतया प्रत्येकमेवावगतम् । न हि पशुसमुदाये एकं स्वत्वम्, प्रमाणाभावात्, यथेष्टविनियोगादिरूपस्य स्वत्वकार्यस्य प्रत्येकं दर्शनाच्च, समुदायस्य स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोगानर्हत्वाच्च । अतः प्रत्येकं पशूनां स्वत्वाश्रयत्वात् तद्वर्ध्वंसानुकूलव्यापाराख्ययागकरणत्वमपि प्रत्येकमेवाऽवगम्यते । अत एवाऽत्र करणानामेव समुच्चयो, न तु समुदितानां करणत्वम् । अतश्च प्रत्येकमेव यागसाधनत्वरूपहविष्ट्वावगतेः तदर्थविहितदेवतातद्धितेनाऽपि प्रत्येकमेव देवतात्वसम्बन्धावगतिः ।

अत एव करणत्वविशिष्टपशुबोधकस्यैव शब्दस्य तात्पर्यप्राप्तकता न बहुवचनस्यापि । तदर्थस्य हविष्ट्वानवच्छेदकत्वात् । यद्यपि च पशुपदमात्रश्रवणेन यागसाधनत्वरूपं हविष्ट्वं न प्रतीयते, तथापि देवतातद्धितश्रवणादेवतात्वसम्बन्धात् पूर्वं तत्प्रतीतिरावश्यकी । अन्यथा “सूक्तहविषोरिष्टि” रिति स्मृत्या तस्य नियतविषयत्वादुत्पत्त्यनापत्तेः । अतो हविष्ट्वे पशूनां(१)प्रमिते देवतासम्बन्धः, तद्वृत्तरं च यागस्य प्रमाणान्तरेणान-

वगमात् कल्पनेत्यवधेयम् ।

यद्यपि च प्रदेयत्वाख्यं हृदयादीनामेव हविष्टम्, तथापि प्रदेयप्रकृतिस्वाख्यं हविष्टं पशूनां देवतासम्बन्धसिद्ध्यर्थमिहोक्तमिति न विरोधः ।

नचैवमपि हविष्टस्य स्वरूपसत एव तद्धितोत्पत्तावुपयोगात्तद्ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्, तथात्वे सर्वनामार्थस्यापि स्वरूपसत एवोपयोगोपपत्तौ देवतात्वमात्रस्य वाच्यताप्रसङ्गेन द्रव्यविशेषस्याऽप्यवाच्यतापत्तेः । अतश्च यथैव सूत्रकृदुक्तः अस्यशब्दार्थो वाच्यकोटिप्रविष्ट इति गुणाधिकरणे वक्ष्यते तथा भाष्यकृदुक्तो हविरादिविशेषोऽपि वाच्यकोटिप्रविष्ट एवेति तत्प्रतीतिरपि देवतासम्बन्धात् पूर्वभावश्यकी । अतश्च यागसाधनत्वयोग्यतावच्छेदकपशुत्वात्त्रच्छिन्नस्यैव बहुत्वानवच्छिन्नस्य देवतासम्बन्धात् तस्य च प्रतिसम्बन्धितापर्याप्त्यधिकरणभेदेन भिन्नत्वात् भेदसिद्धिः । अत एव (१) वसन्ताय कपिञ्जलानालमेते" सत्रापि चतुर्ध्रुपात्तस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वाख्यस्य देवतात्वस्य त्यज्यमानद्रव्यस्वरूपहविष्ट्वं विनानुपपत्तेः कपिञ्जलानां च प्रत्यकमेव यागसाधनत्वाख्यहविष्ट्वयोग्यत्वात् पूर्ववद्देवतासम्बन्धभेदोपपत्तिः ।

अत एव पार्थसारथेः तदनुयायिनां चैकपशुनिष्पन्नैकादशवदानगणैकताप्रापिचोदकानुरोधेनैव देवतासम्बन्धभेदोपपादनं निर्मूलमेव ।

किञ्चैवं सति (२) सप्तदश मारुतीः त्रिवंत्सा उपाकरोति सप्तदश प्रश्नीनुक्षणः तान् पर्याप्तिकृतानुत्सृजन्ति प्रेषतराआलमन्ते" इत्यत्रोक्तवाक्ये पर्याप्तिकरणान्ताङ्गरीतिविधानादेकादशवदानगणप्राप्त्यभावेन कथं देवतासम्बन्धभेदसिद्धिः ? यद्यपि तत्राऽने-

कमारुतीयागविधाय्युपाकरोत्पनुपद्वादवैरूप्यार्थमुसंस्वपि अने-
कयागकल्पनं शक्यते वेक्तुम्, तथापि(१) "ईशनाय परस्वत आ-
लमत" इत्यत्र तदभावात् पर्याप्तिकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन च
एकादशावदानगणमाप्त्यभावाद्यागभेदो दुरुपपादः ।

अत्र च तत्राऽस्तु यागैकत्वम्, तदा हि परस्वतां प्रत्येकं कर-
णीभूतानां समुच्चयस्स्वीक्रियते, समुदितानां वा करणता ?
नाद्यः ; तथा सति बहुत्वस्य करणतावच्छेदकत्वादस्मदुक्तप्रका-
रेण यागभेदस्यैवाऽऽपत्तेः ।

अत एव प्राजापत्योदाहरणे यागैक्यसिद्ध्यर्थं पूर्वपक्षे समु-
चितानामेव करणत्वमुक्तं वार्तिककृता । नान्यः, तथात्वे मतिपु-
रस्वतं नियोजनोपाकरणादिसंस्कारानापत्तेः । प्रकृतौ हि यागसा-
धनीभूते पूर्वसाधनतापर्याप्त्याधिकरणे संस्काराः कृताः, इहापि
तादृशे समुदाये कर्तव्याः, न समुदायाधिष्ठानेषु प्रत्येकम् । नहि
ग्रीहिसंस्काराः प्रतिव्यक्ति क्रियन्ते, अपि त्वपूर्वसाधनतापर्या-
प्त्याधिकरणे चतुर्मुष्टिपरिमिते समुदाये । अतएव वार्तिके आग्ने-
यादीनां समुदितानां साधनत्वे न प्रत्येकमितिकर्तव्यतान्वयः,
अपि तु प्रत्येकसाधनत्व एवैत्यसकृत् क्षुण्णम् ।

न चैवं(२) नवमे इष्टकासमुदायस्याग्निपदवाच्यत्वमङ्गी-
कृत्य हिरण्यशकलप्रोक्षणस्य प्रतीष्टकं कर्तव्यतारूपपूर्वपक्षकरणा-
नुपपत्तिः, तत्रत्यसमुदायपदस्य सन्निवेशविशेषविशिष्टेष्टकारुः
पसमुदायिपरत्वस्यैवाऽङ्गीकारात् । तस्मात् समुदायस्य साधनत्वे
प्रतिपक्षे संस्कारानुपपत्तेः परस्वद्वाक्ये यागैक्योक्तिर्मुच्यते ।

किञ्चैवं वसन्तवाक्येऽपि यागैक्यं किमिति नाऽङ्गीक्रियते ?
एकादशावदानगणानुपपत्तेः प्रकृतावेकत्वस्याऽर्थिकत्वेन परिहर्तुं

शक्यत्वात् । अथाऽस्तु भवदुक्तवत्यैव परस्वद्वाक्ये कर्मभेदः ; ततो वसन्तवाक्येऽपि तत एव भेदसिद्धेः किमव्यापकेन स्वरूपासिद्धेन चैकादशावदानगणानुपपर्युपन्यासेन ? । तस्मात् सिद्धः प्राजापत्यवाक्ये अन्येष्वप्येवञ्जातीयकेषु कर्मभेदः । अत एवैकपशुसाध्यताऽप्यतिदेशप्राप्तानुगृहीता भवति । अन्यथा साप्तदशमेन तद्वाधापत्तेः । अत एव सम्बन्धभेदाङ्गीकारेऽप्यनेकसम्बन्धोपपादकैकयागकल्पनैव लाघवादिस्त्वित्यप्यपास्तम्, सम्बन्धानामुभयथाऽप्येकानेकयागकल्पनयैवोपपत्तौ लाघवाख्यन्यायापेक्षया पञ्चैकताप्राप्यतिदेशशास्त्रस्यैव नियामकत्वौचित्यात् । अत एवाऽनेकयागकल्पनायां गौरवमपि प्रामाणिकम् । एवं चित्रेष्ट्यादावपि द्वैक्यताप्रापिचोदक एव नियामकः ।

यत्र मूले अवदानगणैकताप्राप्त्या सिद्धान्तकरणम्, तदतिशयार्थमिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् सिद्धो धात्वर्थभेदः । तद्भेदाच्च भावना भेदः पूर्ववत् । अपूर्वभेदस्तु भाव्यभूतापूर्वभेदं विना भावनाभेदानुपपत्तेर्द्रष्टव्यः ।

प्रयोजनम्—पूर्वपक्षे सम्बन्धैकत्वपक्षे अवदानप्रकृतिभूतपशुगतसमुदायस्य देवतासम्बन्धात् तस्य चैकत्वेन प्रकृतिप्राप्तदेवतासम्बन्धवृत्तिप्रोक्षणापाकरणादिधर्मजातं सकृदेव कार्यम् । एतार्थं तु(१) नियोजनविशसनादि प्रतिपशु प्रयोजनानुरोधेन कार्यम् । तथैकस्य पशोर्नाशे तद्घटितसमुदायस्य नाशेन तद्वृत्तिसंस्काराणामपि नाशादानीयमानपशुसहितैतत्पशुसमुदायान्तरे पुनरपि संस्कारः कार्यः, तत्पशुविशसनोत्तरमेतत्पशुनाशे तु पेशन्तराण्युत्पाद्यानि, सम्बन्धभेदपक्षे त्वेकपशुविस्मरणेऽपि पागस्यैकस्य जातत्वान्न तदर्थं पुनः करणम् । सिद्धान्ते तु पशु-

नामेव देवतासम्बन्धात् गृह्यमाणविशेषत्वेन प्रतिपशु प्रोक्षणादि,
एकपशुनाशे च तत्रैव संस्कारकरणम्, विशसनोचरमप्येकस्यै-
वोत्पत्तिः, विस्मरणे पुनर्यागकरणमिति ध्येयम् ॥ सूत्रं स्पष्टम् ॥

इति सप्तमं संख्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

अथाऽष्टमं संज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २-२-२१ ॥

(विषयसंशयौ)

उपोतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते-(१)“अथैष उपोतिः” “(२)अ-
थैष विश्वउपोतिः” (३)“अथैष सर्वउपोतिः।” “एतेन सहस्रदाक्षि-
णेन यजेत, एतेन ऋद्धिकामो यजेते” ति; तथा(४)“अथैष गौः”
(५)“अथैष आयु” रित्यादि च । तत्र किं उपोतिष्टोमात् कर्मान्तरा-
प्येवंसंज्ञकानि विधीयन्ते ? उत तस्यैवैताः संज्ञाः इति विचारः ।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु सङ्ख्यावावत् संज्ञायाः
स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्वरूपपृथक्त्वानिवे-
शित्वाभावान्न भेदकतेति पूर्वपक्षोत्थानात् प्रत्युदाहरणरूपा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र “अथैष उपोति” रित्यादीनि तावद्विमज्जमानसाका-

१. ता. प्रा. १६. ८. १.

२. ता. प्रा. १६. ६. १.

३. ता. प्रा. १६. १०. १.

४. ता. प्रा. १६. ३. १.

५. ता. प्रा. १६. ४. १.

सिणादेः, तस्योत्पत्तिशिष्टगुणविरोधित्वात् भेदकत्वानुपपत्तेः ।
नाऽपि प्रकरणान्तरम्, अनुपादेयगुणाभावात् । ऋद्धिवाक्ये
तत्सर्वेऽपि प्रकरणात् पूर्वपरामर्शितच्छब्दयोगाद्योपस्थितिसत्त्वे-
नाऽसन्नधिष्याभावाच्च ।

नन्वधिकारार्थाशब्दश्रुत्या कर्मान्तरविषयाधिकारावगमात्
पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञाभावेन प्रकरणस्य व्यापारासम्भवात्, एतच्छब्द-
स्य च जघन्यत्वेन दुर्बलत्वाच्चटुपमर्दकत्वानुपपत्तेः, वस्तुतः तदा-
दिसर्वनाम्नां पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वेऽपि एतच्छब्दस्योपयसाधा-
रण्येन सान्निहितप्रत्यक्ष एव प्रयोगानुसारेण शक्त्यवधारणात्,
अथशब्दानुरोधेन वक्ष्यमाणपरामर्शित्वस्याऽप्युपपत्तेरसन्निधिस-
त्त्वेन तत्सहकृतफलरूपानुपादेयगुणस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भेद-
कत्वोपपत्तिः । न चाऽत्राथशब्दस्याऽऽनन्तर्यार्थकत्वं शक्यते शक्ति-
तुम्, तत्र मते आनन्तर्यमातियोगिनः कर्मान्तरस्याऽसत्त्वेन तदर्थ-
कत्वानुपपत्तेः, काम्यानां कर्मणां भिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहेण क्रमा-
सम्भवाच्च, उत्तरकालतामात्रस्य च प्राप्तत्वेनाऽथशब्दवैयर्थ्यापत्तेश्च ।

अत एव पूर्वप्रकृतापेक्षत्वपरत्वस्याऽनुपपत्तिः, तद्धि संहत्य
फलसाधनत्वाद्वा स्यादङ्गाङ्गिमावाद्वा ? अतिदेशसिद्धयर्थं वा ?
नाऽऽद्यौ, नैरपेक्ष्येण फलसाधनत्वात् । नाऽन्यः, अपशब्दं विना-
ऽपि तत्सिद्धेः । अत एव पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षित्वपरत्वानङ्गीकारेऽपि
अनुवादार्थं पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमाविध्यपेक्षित्वपरत्वं भविष्यतीत्य-
पास्तम् ; तदभावेऽपि “दधना जुहोती” तिबत् तत्सिद्धेः । अतः
परिशेषात् “(१)अथ शब्दानुशासन” मितिबदधिकारार्थत्वाव-
गमाद्युक्तमेव प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वमिति चेत्-

न; ज्योतिरादिसंज्ञकज्योतिष्टोमप्रयोगविशेषाधिकारार्थत्वेना-

प्यथशब्दस्य सार्थक्येन प्रत्यभिज्ञाविच्छेदानुपपत्तेः । तथाहि-
 ज्योतिरादिसंज्ञास्तावदेताः ज्योतिष्टोमस्यैव, प्रकरणात्,
 तत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च । तथा चैतासां
 ज्योतिष्टोमसंज्ञया विकल्पेन सङ्कल्पादाद्युल्लेखः । अतश्च ज्योति-
 रादिसंज्ञोल्लेखयुक्तयागप्रयोगाधिकारार्योऽथशब्दः । तत्प्रयो-
 जनं च ज्योतिष्टोमसंज्ञोल्लेखयुक्तयागप्रयोगप्रत्यभिज्ञानोच्छेदात्
 तत्र सहस्रदक्षिणादिव्यावृत्तिः । एतदभावे हि सर्वप्रयोगेष्वेव
 तत् प्राप्नुयात्, सति त्वस्मिन् पूर्वाधिकृतानामेव प्रयोगविशे-
 षाणामेतेनेत्यनेन परामर्शात् सहस्रदक्षिणादिकमपि तत्रैवेति
 सिद्ध्यति ।

अत एव सहस्रस्य द्वादशशतेनाऽष्टदोषदुष्टो विकल्पः कर्म-
 कत्वपक्षे प्रसज्यते, 'सहस्रदक्षिणेन यजेते' त्येतावतैवार्थसिद्धेः
 वाक्यान्तराण्येतद्वाक्यगतश्चैतच्छब्दोऽनर्थकः स्यादित्यपास्तम् ।
 तस्मादथशब्दस्य प्रयोगविशेषप्रत्याभङ्गोच्छेदकत्वेऽपि कर्मप्रत्य-
 भिज्ञोच्छेदकत्वाभावान्न प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वम् ।

अत एवाऽनुपादेयगुणाभावेऽप्यथशब्दमात्रेणैवास्तु भेद इत्य-
 पास्तम् । न चाऽलमनङ्गीकृतभेदकप्रमाणोपन्यासेन, संज्ञयैव
 तत्र भेदोपपत्तेः कथं कर्मैक्यमिति वाच्यम् ; संज्ञा हि संख्या-
 वत् पृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभावाद्वा भेदिका ? गुणवत् पूर्वकर्मण्य-
 निविशमानत्वाद्वा ? नाऽऽद्य; संज्ञायास्त्वया पूर्वकर्मवाचित्वानभ्यु-
 पगमेन शक्ततासम्बन्धेनाऽपि पूर्वकर्मवृत्तिस्वाभावाद्वाऽप्यवृत्ति-
 त्वाभावाच्च स्वसमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्व-
 रूपपृथक्त्वनिवेशित्वासम्भवात् ।

नच तथाविधपृथक्त्वनिवेशित्वासम्भवेऽपि द्वयोस्संज्ञयोः
 परस्पराश्रयाभिन्नवृत्तित्वव्याप्तत्वरूपस्य तस्य सम्भवः, घटकलशा-

दिपर्यायेषु द्वयोस्तंज्ञयोरेकाश्रयत्वस्याऽपि दर्शनात् । नाऽन्त्यः ;
तथात्वे गुण एवान्तर्भावप्रसङ्गात् ।

किञ्चाऽनिविशमानत्वमपि किमनेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गाभिया,
सत वैयर्थ्यप्रसङ्गेन ? नाऽऽद्यः ; अनेकशक्तिकल्पनस्य कर्मान्तर-
त्वपक्षेऽपि तुल्यत्वात् ; मत्स्युत मम शब्दभेदात्तदाश्रितशक्तिभे-
देऽप्यर्थस्यैकत्वात् तद्विषयैकत्वकल्पने ङाघवम् । अन्यच्च कर्मा-
न्तरापूर्वान्तरभावनान्तरतद्वाचकविधिवाचकपदकल्पनाभावात्त्वा-
घवम् । ज्योतिरादिवाक्येषु हि प्रकृतं ज्योतिष्टोमपेतच्छब्दे-
नाऽनूद्य विद्वद्वाक्यवत् सहस्रदासिणादिव्यवस्थाफलकज्योतिरा-
दिसंज्ञामात्रं क्रियत इति न विधिभावनावाचकपदापेक्षा ।

वस्तुतस्तु ज्योतिष्टोमपदेऽपि ज्योतीषि स्तोमा यस्मिन् इत्य-
भ्यपदार्थस्य यागस्य लक्ष्यत्वात् सर्वज्योतिर्विश्वज्योतिःपदयो-
रपि तथैव यागस्य लक्षणीयत्वात् ज्योतिःपदेऽपि च भामा सत्य-
भामेतिवत् स्वार्थवाचकपदघटितपदगम्यत्वसम्बन्धेन “वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा यजेते”ति वद्यागस्य लक्षणीयत्वावगतेः । अ-
न्यथा तत्रापि कर्मान्तरत्वापत्तेर्दुर्निवारत्वात् । आयुर्गोपदयो-
रपि च स्वशक्यसम्बन्धेन लक्षणावगतेर्न काऽपि शक्तिकल्पना-
प्रसङ्गः । तत्रैव परमुक्तशक्यसम्बन्धानां यागकल्पनातः पूर्वम-
मसिद्धत्वात् शक्तिकल्पनेति गौरवम् । नान्त्यः ; सहस्रदासिणा-
दिव्यवस्थाफलकत्वेन सार्थक्यस्योक्तत्वात् ।

किञ्च तत्र मते संज्ञात्वसिद्धावेव प्रमाणाभावः । न तावद्दु-
द्भिन्न्यायः, इदत्वेन तुल्यवदुत्तिकत्वाभावात् । नाऽपि
वाक्यभेदः ; गुणान्तरानुपादानात् । तत्प्रत्ययन्यापस्तु कर्मा-
न्तरसिद्ध्युत्तरकाले सम्भवन्नपि ततः पूर्वमनुपस्थितेर्न नाभेदे-
त्वबोधक इति कथं तद्बोधात् कर्मान्तरत्वबोधः ? । न च कर्मा-

न्तरे प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति, उक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य ज्योतिष्टोमैकविषयत्वात् । अतो घर्मिग्राहकप्रमाणेन सिद्धस्य संज्ञात्वस्य ज्योतिष्टोमविषयत्वावधारणान्न संज्ञयाऽपि भेदसिद्धिः । तेन सिद्धं भेदकप्रमाणाभावात् कर्मान्तरमिति प्राप्ते—

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—भेदकान्तराभावेऽपि संज्ञाया एव भेदकत्वात् कर्मान्तरत्वसिद्धिः । तथा हि संज्ञात्वमेव तावदेवं सिद्ध्यति— ज्योतिरादिशब्दास्तावन्न ज्योतिष्टोमे गुणविधयः, उत्पत्तिशिष्ट(१)सोमावरोधेन तत्र गुणविधानासम्भवात्; अतः कर्मान्तरत्वापेक्षया लघुभूतं संज्ञात्वं तावत्प्रथमतोऽवधार्यते । तच्च यद्यपि मकृतत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तावगमाच्च ज्योतिष्टोमविषयकत्वेनैवाऽवधारितम्, तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्या तद्विषयकत्वबाधेऽपि न संज्ञात्वस्याऽपि बाधः । न हि ज्योतिष्टोमविषयकत्वाभावव्याप्तः संज्ञात्वाभावः, अन्यविषयिण्या अपि संज्ञायास्तसम्भवात् । अतश्चाऽन्यविषयत्वासम्भवनिश्चयाभावदशायां संज्ञात्वं पूर्वं ममितं बाधकाभावेनाऽवतिष्ठमानं पूर्वविषयासम्भवाद्विषयान्तरं स्वसङ्गतये कल्पयतीति युक्तः संज्ञाप्रमाणको भेदः ।

न च कर्मान्तरे प्रवृत्तिनिमित्तानवगम एवाऽन्यविषयत्वासम्भवनिश्चयकस्सन् भवति बाधकः, अप्रिहोत्रवत्पूर्वं प्रवृत्तिनिमित्तानवगमेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या कर्मान्तरबोधोत्तरकालमवगमसम्भवात् । अत एव उत्पत्तिवाक्ये इष्टसामान्यस्येव पूर्वं सामान्यतः किञ्चिदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भविष्यतीत्यवधार्य संज्ञात्वे निर्णीते ततो भेदावधारणोत्तरं तद्विशेषनिश्चये नैव बाधकं पश्यामः

न चाऽवधारितेऽपि कर्मान्तरे ज्योतिरादिपदानां तत्र गुण-
विधित्वोपपत्तौ संज्ञात्वे ममाणाभावः । अतश्च कर्मान्तरत्वावधा-
रणात्पूर्वं निश्चितमपि संज्ञात्वं उत्तरकालं गुणविधित्वोपपत्त्या
बाध्यताम्, अतश्च वाजिनवत् परं गुणादेव कर्मभेद इत्यवधार्य-
तामिति वाच्यम् । विशिष्टविधिगौरवमिषा गुणविधित्वाभाव-
निश्चयेन संज्ञात्वे बाधकाभावात् । एवं सत्यपि यदि सोमवाजिन-
वदत्र प्रवृत्तिनिमित्ताभावोऽत्रधार्येत, ततो विशिष्टविधिगौरवा-
पादकमपि गुणविधित्वमेव निश्चित्य संज्ञात्वं बाध्येत, न तु तदस्ति ।
अतो यत्र संज्ञात्वं पूर्वं प्रमितमुत्तरकालमपि च न बाध्यते तत्र
संज्ञया भेदः, अन्यत्र तु गुणादिति विवेकः ।

किं पुनरत्र प्रवृत्तिनिमित्तम् ? तदुच्यते—ज्योतिश्शब्दादी-
नां तावत् धोतते(?) “द्युतेरितिनादेश्च ज” इत्यौणादिके इति-
न्प्रत्यये कृते आदिभूतस्य दकारस्य जादेश्चाऽज्योतिश्शब्दव्यु-
त्पत्त्यवगतेः स्वफलसाधनतया धोतनरूपमुख्यार्थयोगेनैव ज्योति-
श्शब्दप्रवृत्तिः समस्तफलसाधनत्वाच्चेतरयोरपि द्रष्टव्या ।

यद्यपि चेदं प्रवृत्तिनिमित्तमतिप्रसक्तम्, तथाऽपि कर्मान्तरे
रूढिकल्पनया प्राचीनप्रयोगस्य सहकारिकारणत्वकल्पनया वा
नाऽतिप्रसङ्गः । गवादिशब्दानां त्वतिदेशप्राप्तगोसम्बन्धेन वा-
क्यान्तरप्राप्तायुःफलसम्बन्धेन च लाक्षणिकत्वात् प्रवृत्तिनिमि-
त्तोपपत्तिः । ज्योतिरादिपदेष्वपि वाऽतिदेशेन ज्योतिःपदगम्य-
त्रिवृदादिसमस्तस्तोमसम्बन्धात् लाक्षणिकत्वोपपत्तिः । अतः
कर्मान्तरेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्त्वात् संज्ञात्वनिश्चयोपपत्तेः
युक्तं तत्प्रमाणकं कर्मान्तरत्वम् । न च संज्ञात्वसिद्धावपि तस्यो-
क्त्विधया ज्योतिष्टोमविषयत्वस्यैवोपपत्तौ विषयान्तरकल्पक-

त्वानुपपत्तिः, प्रकृतसोमयागस्य ज्योतिष्टोमसंज्ञावरुद्धत्वेन संज्ञान्तरविषयत्वानुपपत्तेः । तथा हि—

संज्ञाकार्यस्य व्यवहारस्यैकेनैवापपत्तौ संज्ञान्तरस्य तावद्वैयर्थ्यमेव । न च विनिगमनाविरहाद्वैकल्पकी व्रीहियवादिव्यवहारहेतुता, अथशब्देन सोमयागाधिकारविच्छेदार्थकेन विनिगन्तुं शक्यत्वात् । सोमयागाधिकारवर्तिनी हि संज्ञा तद्विषयिणीति शीघ्रं निश्चीयते, न विच्छिन्नाधिकारिकेति कथं विनिगमनाविरहः ? न चाऽथशब्देन पूर्वसंज्ञावाच्छिन्नप्रयोगस्यैवाऽधिकारविच्छेदात् तदनुरोधेन चैतच्छब्दस्य संज्ञान्तरयुक्तप्रयोगपरामर्शित्वावगतेः तत्र महस्रदक्षिणादिव्यवस्थार्थत्वेन संज्ञान्तरसार्थक्यमिति वाच्यम् । कर्मण एव प्रधानत्वेन पुरस्स्फूर्तिकस्याऽपशब्देनाऽधिकारविच्छेदात्, सर्वनाम्नामुपस्थितार्थमात्रपरत्वेनैतच्छब्दस्य ज्योतिरादिपदवाच्यकर्ममात्रपरामर्शित्वावगतेः, अव्युत्पत्तिसिद्धसंज्ञायुक्तकर्मप्रयोगपरामर्शित्वाङ्गीकारस्याऽयुक्तत्वाच्च । न हि घटोऽस्ति एनमानयेत्यादौ घटपदयुक्तस्य सर्वनाम्ना परामर्शः क्वचित् दृष्टः । अतः महस्रदक्षिणादिव्यवस्थाफलत्वासम्भवात् कर्माधिकारविच्छेदार्थिकेनाऽथशब्देन पूर्वसंज्ञातो ज्योतिरादिसंज्ञानां विलम्बितत्वावधारणात् व्रीहियवादिवद्विकल्पोपपत्तिः ।

अत एव यत्र न किञ्चिन्नियामकं लभ्यते तत्र विकल्पोऽङ्गीक्रियत एव । यथा—“वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमर्भवति” इत्यत्र वैश्वानरप्रायणीयपदयोः । अत्र हि वैश्वानरदेवत्वग्रहणाम्नानाद्यागोऽपि प्रसङ्गेन तदेवताजन्योपकारलाभाद्वैश्वानरपदवाच्यत्वोपपत्तेः वैश्वानरपदं तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयम् । प्रायणीयपदमपि प्राथम्यगुणयोगेन । एतयोश्च वि-

निगमनाविरहेण द्वयोरप्येकस्मिन्नेव कर्मणि निवेशावगमादेक-
संज्ञावरुद्धे संज्ञान्तरस्य वैयर्थ्यामित्येवंविधस्य च संज्ञाभेदकत्व-
न्यायस्याऽभावेन कर्मान्तरबोधकत्वासम्भवात् अगत्या ग्रीष्मा-
दिवत् सङ्कल्पादावेकस्या उल्लेख इत्येवंविधो विकल्प एव । ज्यो-
तिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमविध्यन्तमतिप्रसवार्थं सन्नामातिदेशकम् ।
एतदभावे हि गणत्वसामान्याद्द्वादशाहविध्यन्त एव प्राप्नुयात्,
न ज्योतिष्टोमविध्यन्त इति विरोधे तस्यैव प्राप्त्यर्थं ज्योतिष्टोम-
पदम् । तेन यत्र पूर्वस्मिन् कर्मण्येकसंज्ञावरुद्धेऽपि संज्ञान्तरस्य
कार्यान्तरकल्पनया सार्थक्यम्, यत्र वा विनिगमनाविरहेण
द्वयोरपि विकल्पः तत्र संज्ञायाः कर्मभेदकत्वाभावेऽपि यत्र पूर्व-
कर्मण्येकसंज्ञावरुद्धे संज्ञान्तरस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः तत्र तेन स्ववि-
षयसिद्ध्यर्थं कर्मान्तरकल्पनाऽऽवश्यक्येव । अस्ति च प्रकृते ज्यो-
तिष्टोमसंज्ञाया उत्पत्तिशिष्टत्वाभावेऽप्यविच्छिन्नेऽधिकारे समाम्ना-
नेन तथा शीघ्रमवरोधः, ज्योतिरादीनां च विच्छिन्नेऽधिकारे
सामाम्नात् कार्यान्तराभावाच्च वैयर्थ्यप्रसङ्गेन तैरनवरोधः ।

अत एव “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते” त्वप्राऽविच्छिन्ने-
ऽधिकारे समाम्नात् ज्योतिस्संज्ञायाश्च ज्योतिष्टोमसंज्ञकदेशत्वेन
तदानुगुण्याच्च कर्मान्तरत्वम् । न वा “अथैष ज्योति”रित्यस्मैव
निमित्तसम्बन्धः, अपि तु ज्योतिष्टोमस्यैव । अत एव यत्र तदानु-
गुण्यम्, यथा—उद्भिदादौ, तत्र पूर्वसंज्ञावरुद्धे सोमयागे उद्भि-
संज्ञायाः कथमपि सार्थक्यासम्भवादसत्स्यधिकारविच्छेदे संज्ञया
केवल्यैव कर्मान्तरत्वसिद्धिः ।

न च तत्र द्वयोरपि संज्ञयोरुत्पत्तिशिष्टत्वाभावा-
विशेषाद्विकल्पो वैपरीत्यं वा किं न स्यादिति वाच्य-
म्; ज्योतिष्टोमपदप्रकृतनिमित्तस्य शिष्टदादिस्त्रोपसम्बन्ध-

स्य(१) “ग्रहं वा गृहीत्वे” ति वचनेन सोमयोग शीघ्रं बुध्यमानत्वात् । अतः बलुप्तप्रवृत्तिनिमित्तकस्योतिष्टोमसंज्ञावरुद्धे सोमयागे लङ्घितसंज्ञायाः सार्थक्यासम्भवाद्युक्तं तथा कर्मान्तरन्वम् ।

न चैवं गुणान्तर्भावः शङ्कनीयः, संज्ञाया हि पूर्वस्य कर्मणो नियमेन तत्कार्ये नैराकाङ्क्षावगमे सत्येव स्ववैयर्थ्याभिया भेदकत्वम्, गुणे तु पूर्वकर्मणो नैराकाङ्क्षनियममनादृत्य तत्र स्वस्याऽनिविशमानत्वमात्रेणैव भेदकत्वम् । न हि वाक्यभेदापादकगुणभेदस्यङ्गे पूर्वस्य विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणो नैरपेक्ष्यं सम्भवति । अतो निवेशासम्भवेन गुणस्य भेदकता, वैयर्थ्येन तु संज्ञाया इति वैलक्षण्यम् । तस्मात्सिद्धः संज्ञया कर्मभेदः ।

एवं च तत्तद्विजातीययागत्वप्रकारकयागविशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धेन तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारणत्वकल्पनाल्लाघवम् । अन्यथा कर्मान्तरत्वानभ्युपगमात् तत्पदवत्ताज्ञानाभावेऽपि पदान्तरवत्ताज्ञानेन तादृशकार्यतावच्छेदेकावच्छिन्नजननात् व्यभिचारापत्तेः । घटकलगादिपर्यायवत् तत्तत्पदश्रवणाव्यवहितोत्तरतादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारणत्वमिति कल्पनात् कार्यतावच्छेदके गौरवापत्तेः । अतः “अथैव ज्योति”रित्यादिषु त्रिषु वाक्येषु त्रीणि कर्माणि तत्तत्संज्ञानि विधीयन्ते । तेषां च यागरूपत्वं अव्यक्तत्वसादृश्यप्रमाणकानिदेशोत्तरं गुणवाक्ये यागानुवादाद्वा निश्चीयते । तानि च कर्माण्येतच्छब्देऽनूद्य सहस्रदक्षिणाविधानम् । फलवाक्ये च तेषां फले विधानम् । एतेनेत्येकवचनं च समुदायाभिप्रायेण राज्ञ्युपवत् बहुत्वलक्षणात् । विश्वज्योतिरादिवाक्ययोश्चाऽधशब्दो न पूर्वयागाधिका-

रविच्छेदकः, अपि तु यागान्तरोत्पत्त्यधिकारार्थः । अन्यथा पूर्व-
यागे फलकल्पनापत्तेः । सर्वथा सिद्धो भेदः ।

प्रयोजनं पूर्वपक्षे सहस्रदक्षिणायाः मकृतिभृतसोमयागाङ्ग-
त्वादाद्यप्रयोगेऽपि तदनुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु विकृतिविशेषाद्ग-
त्वान्नेति द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु संज्ञाऽपि भेदिका, उत्पत्त्याद्येव संज्ञान्तरेण
संयोगादिति व्याख्येयम् ।

इत्यष्टमं संज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ नवमं गुणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

णश्चाऽपूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वात् ॥ २-२-२२ ॥

(विषयसंशयौ)

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि “वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिन”मिति श्रुतम् । तत्राऽमिक्षावाक्ये तावत् प्राप्तकर्मानुवादेन
द्रव्यदेवतारूपानेकगुणविधानाद्वाक्यभेदापत्तेः पौर्णमास्यधिकरणे
प्रसङ्गादुक्तेन वाक्यभेदापादकेन गुणेनैव कर्मविधित्वमविवादम् ।
वाजिनवाक्ये तु किं पूर्वयागानुवादेन द्रव्यदेवतान्पतरविधिः,
उत कर्मान्तरविधिरिति विचार्यते ।

(सङ्गतिः)

पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरा तु सत्यप्यसम्भववै-
द्यध्याय्यां संज्ञाध्यायसंज्ञात्तदभेदे अतिप्रमाणानुवादात्
संज्ञाविचारानन्तरं गुणविचार इति सङ्गतिः ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र यद्यपि वाजिपदमश्वे प्रसिद्धम्, तथापि तेषां चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वेनाऽप्रसिद्धत्वात् वाजिपदस्य यौगिकत्वावगतेः वाजमन्त्रं विद्यते येषां त इति व्युत्पत्त्या वाजिशब्दस्याऽऽमिक्षारूपवाजरूपान्नयोगेन पूर्वोपस्थितविश्वदेवपरत्वावगतेः तत्सम्बन्धेनैवाऽत्र वाजिनं द्रव्यं विधीयते, न त्वपूर्वदेवतासम्बन्धेन । ततश्च द्रव्यदेवतासम्बन्धाद्यागः कल्पमानो नाऽपूर्वः कल्पते, किन्तु विश्वदेवदेवत्ययागमेव कल्पितयजिपदेनाऽनूद्य तत्र वाजिनं विधीयते, ततश्च विवक्षितगत्या वाजिपदं कल्पितयजिपदस्याऽऽमिक्षायागतात्पर्यग्राहकमित्येवं द्रष्टव्यम् । अत एव विश्वदेवदेवत्ययागोद्देशेन वाजिनविधानात् विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि नाऽशङ्काः, यजिपदस्यैव तात्पर्यग्राहकानुरोधेन विजातीययागपरत्वाङ्गीकारात् । कल्पितयजिपदेन वाजिनान्वयाङ्गीकारादेव च कारकसम्बन्धमसद्भात् चतुर्थ्यन्ववाजिपदान्वयोप्यनाशङ्काः ।

न च तात्पर्यग्राहकस्याऽपि वाजिपदस्य वाजिसम्बन्धाविशेषेण प्रकृतसर्वदेवतोपस्थापकत्वापत्तेः बहुवचनस्याऽधिष्ठानामिषापकत्वाङ्गीकारेऽपि चाऽप्रकृतमन्त्रदेवतोपस्थापकत्वस्याऽप्यापत्तेरामिक्षायागमात्रतात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; वाजिशब्दस्य सर्वनामार्थकत्वात् तस्य चाव्यवहितपरामर्शकत्वसम्भवे व्यवहितपरामर्शकत्वस्याऽव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, विश्वदेवमाश्रोपस्थापकत्वसम्भवेनाऽऽमिक्षायागतात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तेः ।

न चैवमुत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेनाऽनिवेशः शङ्काः, साक्षाद्चनेनैव तस्मिन्वागे वाजिनविधानात् । अतश्च यथैव तस्मिन्वागे वाजिनमिति वाक्ये सति नोत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरणमभ्युपगन्तुं श-

क्यम्, वचनस्यातिभाराभावात्, तथैवाऽत्रापीति द्रष्टव्यम् । तेनाऽऽमिष्याऽपि सह वाजिने समुच्चयो विकल्पो वा । यदि तात्पर्य-
ग्राहके वाजिपदे वाजरूपाया आभिज्ञायाः विशेषणत्वं ततः स-
मुच्चयः, यद्युपलक्षणत्वं ततो विकल्प इति द्रष्टव्यम् ।

अथवा अस्तु वाजिनपदमभिज्ञायागनामघयेर्म्, वाजिन-
स्याऽऽमिष्यानुनिष्पन्नतया शकृल्लोहितादिवत्तद्यागसम्बन्धित्वेन
प्राप्तत्वात् । अतश्च तत्प्रख्यन्यायेन वाजिनपदेनाऽऽमिष्यायागमा-
घमनूद्य वाजिदेवता उत्पन्नशिष्टाऽपि वचनाद्विधीयते । न च
वाजिशब्दार्थस्य न देवतात्वम्, तत्त्वेनाऽप्रसिद्धेरिति शङ्क्यम्,
तत्त्वेनाऽप्रसिद्धानामपि वसन्तादिवदेवतात्वोपपत्तेः । एवञ्च वा-
जिपदस्य न रुढार्थत्यागोऽपि । न चाऽस्मिन् पक्षे यजिपदकल्प-
नाऽप्यावश्यक्या, वाजिनपदेनैव तद्रूपस्थितेः । तस्मात् भेदकप्रमा-
णाभावात् प्रकृतहानापकृतयागभावनापूर्वकल्पनाविशिष्टविधिगौ-
रवाद्यमावाच्य कर्मैक्यमेव युक्तम् ।

किञ्च सत्यप्युत्पन्नशिष्टत्वे यथा संख्यायाः पूर्वकर्मण्यनिवि-
शमानाया धीप न स्वसङ्गतये कर्मोत्पत्तिपरत्वम्, अपि त्वभ्या-
सापादनेन तत्रैव निवेशः, तथा गुणस्याऽप्यभ्यासापादनेन विक-
ल्पसमुच्चयाभ्यां वा तत्रैव निवेशोपपत्तेः न स्वसङ्गतये कर्मोत्प-
त्तिपरत्वम् । अन्यथा हि (१) तत्रापि (२) तदापत्तेः इति प्राप्ते ।

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—स्ववाक्योवाच्योः द्रव्यदेवतयोः वाक्या-
न्तरोपात्तद्रव्यदेवतापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्वेन ताभ्यामेव या-
गस्य नैराकांक्ष्यप्रतीतेः न वाक्यान्तरोपाच्योः तत्र निवेशो
युक्तः । न चोत्पत्तिवाक्ये वैशिष्ट्यप्रतीत्या नैराकांक्ष्यावगमेऽपि

(१) घा . इति छ ग . घ . । (२) तथापि इति घ पु . ।

विशेष्यमात्रस्याऽनुवादादाभिधानिकाकाङ्क्षोपपत्तेः वास्तविक्या अपि च तद्वलेन कल्पनाद्बुत्पन्नशिष्टस्याऽपि निवेशोपपत्तिः, कल्पाकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धेन कल्प्याकाङ्क्षाहेतुकसम्बन्धस्य द्रव्यदेवतास्यैवमपि बाधोपपत्तेश्च; वाजिनवाक्यस्य यजेरधिकारारूपमकरणसापेक्षस्य प्रकृतयागोपस्थापकत्वात् तदनपेक्ष्यैवोपस्थापकस्याऽऽमिक्षावाक्यस्यस्य यजेः द्रव्यदेवतापदान्वये सन्निकर्षाच्च ।

किञ्चोभयत्रापि यजिकल्पकत्वमाद्यपक्षे द्रव्ये देवतासम्बन्धः, स चामिक्षायामेकपदोपादानात् प्रतीयते, वाजिनस्य तु पदान्तरोपादानादिति विमर्कः । तथाहि—“वैश्वदेवी”ति तद्धिते तावद्विश्वे देवाः प्रातिपदिकार्थः, तद्धितार्थस्तु देवतात्वविशिष्टो द्रव्यविशेषो यः प्रकृतः, तद्धितस्य “साऽस्य देवते”ति सर्वनामार्थे स्मरणात् । सर्वनाम्नां हि बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नबोधकत्वमनुभवासिद्धम्, अतश्च लाघवेन शक्तिकल्पनायां बुद्धिस्थप्रकारे एव घटत्वादौ तद्व्यक्तित्वाद्वा वा शक्तिः, न तु तद्व्यच्छिन्नेऽपि, तस्य व्यक्तिन्यायेन लाभोपपत्तेः । अत एवामिक्षाऽऽद्यमानार्थकत्वं सर्वनाम्नामुक्तं वार्तिककृता । न चैवं बुद्धिस्थप्रकारे एव लाघवात् शक्तिरस्तु ? तस्य शाब्दबोधे मानामात्रेण शक्तिविषयत्वानुपपत्तेः ।

न चैवं तत्तत्प्रकाराणां युगपदनुपस्थितेः शक्तिप्रशाम्यप्रशाम्यः शक्त्याः, बुद्धिस्थत्वस्यैवैकस्य शक्तिग्रहे उपलक्षणत्वात् । शक्तिग्रहे उपलक्षणस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमिष्टमिष्टं मानामावादपोदित इति न कश्चिद्विरोधः । सर्वनामार्थे च देवतात्वविशिष्टे तद्धितस्य शक्तिः । तथाहि—तद्धितपदप्रशाम्यः शक्यतावच्छेदक इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, इतरथा देवतात्वप्रशाम्ये शक्तिरुपलक्षणदसमानाधिकरणानुपपत्तेः, अतश्च सर्वनामार्थे देवतात्वाऽऽप्य

कत्वात् तत्रापि शक्तिः । न च तस्य व्यक्तिन्यायेन बोधसम्भवः ।
तथात्वे (१) "साऽस्य देवते"ति सर्वनामार्थकत्वानुशासनवैयर्थ्या-
पत्तेः । तदा हि (२) "सम्प्रदाने चतुर्थी"तिवद्देवतायां तद्धित
इत्येवानुशिष्येत ।

एतेन देवतात्वस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गबलादेव भानोप-
पत्तेः सर्वनामार्थ एव तद्धितस्य शक्तिरङ्गिक्रियतामिति निर-
स्तम्, संसर्गविषया भासमानस्य पदार्थानुशासनपट्टैरनुशा-
सनानुपपत्तेः । अतो देवतात्वविशिष्टसर्वनामार्थ एव तद्धितस्य
शक्तिः । सर्वनामार्थस्य देवतात्वं प्रति विशेष्यतायां च विभ-
क्त्यर्थान्वय एव बीजम् । विश्वेदेवास्तु सेत्यनुशासनेनाऽनुशिष्टा
अपि न तद्धितार्थः, प्रकृतिपदार्थत्वात् । तस्य चाऽऽप्येत्वं देव-
तात्वे ससर्गः । देवतात्वस्य च निरूप्यत्वं सर्वनामार्थे वैशि-
ष्ट्यमिति प्राञ्चः ।

अस्तुवा देवतात्वस्यैव वा तद्धितवाच्यता, सर्वनामार्थस्य
तु व्यक्तिन्यायेन बोधः, सर्वनामार्थ एव शक्तिः, देवतात्वे कृदन्त
इव कृतौ निरूढलक्षणा ; अनुशासनस्याऽबोधव्युदासमात्र-
फलकत्वेन निरूढलक्षणाज्ञापकत्वेन बोधपत्तेः । हृष्टं हि तादृश-
प्यनुशासनं "कर्माणि पट्टी"त्यादि । तेन सर्वथा द्रव्यविशेषप्रत्य-
यस्य तद्धितपदादेव जायमानत्वादेकपदोपासस्तत्र द्रव्यदेवतास-
म्बन्धः । न चैवमामिसापदवैयर्थ्यं शक्यम्, तेनाऽऽमिसात्वा-
नुपास्यितौ तद्धितस्य बुद्धिस्यप्रकारवाचिनस्त्वार्थबोधकतानुप-
पत्तेः । तेनाऽऽमिसापदं तात्पर्यग्राहकं सत्तद्धितपदार्थबोधे व्या-
प्तियत इति देवताया आमिसासम्बन्धोऽपि तद्धितान्तपदा-
र्थोपस्थितिवेलायामेवेति न तस्य वाक्यीपत्वम् ।

अस्तु वा तद्विदान्तपदमात्रश्रवणे आमिक्षापदाश्रवणेऽपि
द्रव्यविशेषसंशयोत्पादात् तद्विदान्तपदादेवाऽनिर्धारितद्रव्यविशे-
षमतीतिः, आमिक्षापदं च पश्चादेव तन्निर्धारणार्थमिति न तस्य
तद्विदपदार्थोपस्थितौ व्यापार इति, तथाऽप्यामिक्षापदस्य वि-
शेषान्तरव्यावृत्तिमात्रफलकत्वेनाऽनिर्धारितद्रव्यविशेषे देवतास-
म्बन्धस्य पदश्रुतिमात्रप्रमाणकत्वमव्याहृतम् । वाजिभ्य इति
चतुर्थीपञ्चमीसाधारणत्वाच्छब्दत एव तावत्सन्दिग्धम्, कथ-
ञ्चिच्चतुर्थीत्वेन निर्णीयते, चतुर्थ्यपि च सम्प्रदानत्वमात्रवा-
चिनी प्रतिगृहीतृत्वासम्भवात् देवतात्वमेव तावल्लक्षणया वदेन्न तु
द्रव्यसम्बन्धम्, देवता हि स्वपतिसम्बन्धिनं द्रव्यमासिपेदर्याप-
पत्तिविधया, न तु शाब्दबोधे तस्य भानम्, आक्षेपोऽपि च
सर्वप्रमाणप्रवृत्त्यस्तमये भवेत्, अस्ति चाऽत्र वाजिनपदसममि-
व्याहार एव तत्र प्रमाणम्, अतो वाजिभ्य इति पदात् तद्विष-
यिणी आकाङ्क्षैव केवलं भवेत्, न तु द्रव्यसम्बन्ध इति तस्य
पदान्तरगम्यत्वादामिक्षासम्बन्धापेक्षया वाजिनसम्बन्धस्य वि-
मकृष्टत्वम् । वाजिनपदस्य नामधेयत्वपक्षेऽपि च उपांशुयाजा-
धिकरणोक्तप्रकारेण तद्विदोपात्तदेवतात्वैः विश्वैः देवैरवरुद्धे
यागे चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वानां वाजिनां निवेशायोगो द्रष्टव्यः ।
उत्पत्युत्पन्नशिष्टादिष्वन्वावलं च समस्तयेव । न च पक्षद्वयेऽपि
तस्मिन्नेव यागे वाजिनमितिवदग्रामिक्षायागानुवादाभावे आन-
र्थक्यम्, कर्मान्तरविधानेनाऽपि चारितार्थत्वात् ।

यद्यात्र संख्याषडभ्यासाद्यापाठनेन पूर्वकर्मणि निवेश इत्यु-
क्तम्, तद्विदित्वादिमंरूपायाः पूर्वावधारितकृत्वादि मंरूपाममा-
नाधिकरणत्वस्वभावतया तथाङ्गीकारेऽपि गुणे नदभावात् नि-
वेशोपपत्तिः । कर्मस्वरूपे त्वेकत्वे सत्येवाऽभ्यस्ते तस्मिन्नेकादश-

त्वं निविशते । वाजिनस्य त्वामिक्षासामानाधिकरण्येनाऽनिवेशाद्भ्यस्तस्याऽपि पूर्वकर्मणस्तत्त्वानपायेनाऽऽमिक्षयाऽवरोधान्न वाजिननिवेश इति वैपम्यम् । अतो द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितं यागान्तरमेव साक्षाद्यप्रकृतिकं आमिक्षानुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्त्यर्थतया आमिक्षायागमात्राङ्गत्वेन विधीयते । गुणश्चाऽत्र पूर्वं कर्मण्यनिविशमानो भेदकः । अनिवेशश्च क्वचिद्वाक्यभेदापत्त्या । तदुदाहरणं च प्रसङ्गात् पौर्णमास्याधिकरण एव दर्शितम् । क्वचिच्चैकप्रसरताभङ्गादिना तत्र तत्र वक्ष्यते । प्रकृते च सन्निकर्षविमकर्षादिभिः । अत एव पार्यसारभ्युक्तद्वैविध्यमप्येकप्रसरताभङ्गादेरपि गुण एवान्तर्भावात् नातीवाऽऽर्तव्यमित्यप्युक्तं पौर्णमास्यधिकरणे ।

यत्र न्यायसुधाभवदेवाभ्याम्—उत्पत्तिशिष्टैकहायन्यवरुद्धेऽपि क्रमे “(१)वाससा क्रीणाती”त्यादिना वासःप्रभृतिद्रव्यान्तरविधानम्, न हि तत्रोत्पन्नशिष्टानां गुणानां निवेशोऽसम्भवी, आनतिरूपकार्यभेदात्; न चानतीनामेवैकसोममासिजनकत्वेन विरोधसम्भवः, द्वारभूतस्य विक्रेतृमनस्तमाधानस्यानेकैरपि जननेनाऽविरोधसम्भवात्; अत एव तेषां द्वादशे समुच्चय उक्तः, न च विनिगमनाविरहात् क्व क्रयविधिः क्व वा गुणमात्रविधिरिति निश्चयासम्भवः, एकहायनीवाक्ये अनेकगुणोपादानस्यैव नियामकत्वात् इत्युक्तम्; तन्न, सोमचमसादिवैकृतदक्षिणया प्राकृतदक्षिणावाधस्य तन्त्रिदक्षिणया दक्षिणामसङ्गसिद्धेश्च शतशो निरूपयिष्यमाणत्वेन विक्रेत्रानतिवशेन समुच्चयस्य वक्तुमनुचितत्वात् ।

अत एव विक्रेताऽपि ऋत्विग्वत्तादृश एव सम्पाद्येत, य

एकमात्रद्रव्यानतः । द्वादशोक्तस्तु समुच्चयो “दशभिः क्रीणाती”-
ति वचनात् क्रयाणामेव सम्पद्यत इति न विरोधः । यदि तु
क्रयैक्यमावश्यकम्, ततो “दशभिः क्रीणाती”ति वचनादेवो-
त्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेऽप्युत्पन्नशिष्टद्रव्याणां निवेशो वक्तव्यः ।

वस्तुतस्तु उक्तवचनस्य क्रयसमुच्चयार्थत्वेनाऽप्युपपत्तौ
द्रव्याणामवगतस्य परस्परनैरपेक्ष्यस्य गुणविधया क्रयभेदकत्वस्य
च बाधे प्रमाणाभाव एव । तस्मात्सर्वत्रैव गुणस्य पूर्वकर्मसं-
योगासम्भवे भेदकत्वम् । न च पूर्वकर्मनिवेशासम्भवेऽपि वैश्वदे-
ववाक्यवत् भेदकत्वाभावः शङ्क्यः, विधायकत्वांशे आमिक्षावा-
क्यस्य वाजिनवाक्यस्य च समत्वेनाऽनुवादकत्वशङ्कानुपपत्ते-
रिति सूत्रार्थः ॥ २२ ॥

प्रयोजनं स्पष्टम् ॥

इति नवमं गुणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ दशमं गुणशेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २-२-२३ ॥

यत्रोत्पत्तिवाक्ये गुणो नैव श्रूयते, उत्पन्नवाक्येषु चैकैक
एव श्रूयते, यथा—दध्यादौ, तत्राऽपि कर्मकत्वे विकल्पप्रसङ्गात्
पूर्वकर्मनिवेशानुपपत्तेः तत्तद्गुणाविशिष्टतत्तत्कर्मण एव तत्तद्वा-
क्ये विधेयत्वावगतेर्धुक्तो भेदः । न च विकल्पस्योत्तरकाली-
नत्वात् पूर्वप्रमितविशेषणमात्रविधिच्छाद्यत्वेनाऽवगतस्य पूर्वकर्मनि-
वेशस्य बाधानुपपत्तेः कथं भेदावगतिरिति वाच्यम् । अष्टदो-
षदुष्टविकल्पानुरोधेन पूर्वप्रमितस्याऽपि निवेशस्य बाधोपपत्तेः ।

अन्यथा “नाऽनूयाजेषु ये यजामहं करोती”त्यादौ विकल्पप्रस-
ङ्गेनाऽभाववाचिनो नजोऽन्योन्याभावलक्षकत्वमङ्गीकृत्याऽनूयाज-
मिश्रेष्विति पर्युदासाङ्गीकरणं न युज्यते । अतो विकल्पानुरोधे-
नाऽप्यनिविशमानस्वोपपत्तेः पूर्वाधिकरणवदेव युक्तो भेद
इति प्राप्ते—

अभिधीयते—नाऽत्र पूर्वकर्मानिवेशः, गुणमात्रविधानेन
तद्रूपपत्तेः । न च विकल्पप्रसङ्गस्तद्वाधकः, तस्य तत्तद्वाक्यार्-
थपर्यालोचनकालेऽनुदयेन फलमुखत्वात् । ‘नानूयाजेष्वि’त्यत्र तु
प्रतिषेधपक्षे तस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्युत्तरकाल-
प्रवृत्तित्वावगतेः, तस्य च शास्त्रत्वेनाऽत्यन्तवाघायोगाद्विकल्पस्य
वाक्यार्थबोधवेलायामेव प्रतीतेर्युक्तं तदनुरोधेन लक्षणाश्रयणम् ।

वस्तुतस्तु अन्योन्याभाववत्यपि “तदन्यतद्विषद्वत्तदभावेषु
नञ्” इति प्रसिद्धेर्नञः शक्तिरेवेत्यनूयाजपदमनूयाजमिन्नलक्ष-
कम्, नञूपदं तात्पर्यग्राहकम्, प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् । अत
एव प्रतिषेधापेक्षया पर्युदासो दुर्बल इति वक्ष्यते । प्रकृते तु द-
ध्यादिविधीनामन्योन्यसम्बन्धानादरेण प्रधानविधिमात्रसम्ब-
न्धिनामेकवाक्यार्थबोधवेलायामितरापेक्षाभावात् विकल्पस्योत्त-
रकालिकत्वमिति विशेषः ।

न चैवमपि पाठक्रमेण प्रधानविधेरेकसम्बन्धावगमोत्तरम-
न्यसम्बन्धायोगात् वाजिनन्यायेन भेदोपपत्तिः, प्रधानविधेः
पर्यायेणाऽङ्गताग्राहकत्वस्य(१)एकादशे निषेत्स्यमानत्वेन पाठस्या-
ऽनियामकत्वात् । अत एव तादृशस्थलेऽनुष्ठानवेलायामप्यनि-
यामकः पाठो नान्तरायकत्वात् पारायणादावेवोपयुज्यत इति
द्रष्टव्यम् । अतः सर्वेषां युगपत् सम्बन्धान्न वाजिनन्यायेनाऽपि
भेदकत्वमिति ।

प्रयोजनं—पूर्वपक्षे दध्यादिहोमानां समुच्चयः, सिद्धान्ते दध्यादीनां विकल्प इति । अथवेदं सूत्रं वाजिनन्यायप्रत्युदाहरणमेव, न त्वधिकरणान्तरम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

इति दशमं गुणशेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

•अथैकादशमिन्द्रियकामाधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २-२-२४ ॥

(विषयसंशयौ)

अमिहोत्रं प्रकृत्य “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया”दिति श्रुतम् । तत्र किं तस्यैव कर्मणो दधिविशिष्टस्य फले विधानम् ? उत कर्मन्तरस्य दधिविशिष्टस्य ? उत दध्न एव फले विधानं, होमस्वाश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्तोऽनूद्यत ? इति विचारः ।

(सङ्गतिः)

आद्यपक्षे भावनाभेदाभावादितरयोश्च गुणप्रमाणकस्य तस्य सत्त्वात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वसूत्रस्य प्रत्युदाहरणत्वपक्षे पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यभेदापादकगुणस्याऽपवादाद्द्रष्टव्या । न च तस्य पौर्णमास्यधिकरणे निरूपितत्वात् पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । गुणमात्रस्य पूर्वाधिकरणविषयत्वेऽपि प्रसङ्गादन्यत्र निरूपणे बाधकाभावात्, वाजिनवाक्येऽपि पूर्वयागानुवादेनोभयविधौ तस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अधिकरणान्तरत्वपक्षेऽपि च “गुणस्तत्र प्रतीयेते”ति पूर्वसूत्रोक्ताया गुणस्य पूर्वकर्माङ्गताया अपवादाद्द्रष्टव्या ।

अन्यथा “नाऽनूयाजेषु ये यजामहं करोती”त्यादौ विकल्पसङ्केनाऽभाववाचिनो नञोऽन्योन्याभावलक्षकत्वमङ्गीकृत्याऽनूयाज-
मिश्रेष्विति पर्युदासाङ्गीकरणं न युज्यते । अतो विकल्पानुरोधे-
नाऽप्यनिविशमानत्वोपपत्तेः पूर्वाधिकरणवदेव युक्तो भेद
इति प्राप्ते—

अभिधीयते—नाऽत्र पूर्वकर्मानिवेशः, गुणमात्रविधानेन
तदुपपत्तेः । न च विकल्पसङ्केस्तद्वाधकः, तस्य तत्तद्वाक्यार्थ-
पर्यालोचनकालेऽनुदयेन फलमुखत्वात् । ‘नानूयाजेष्वित्यत्र तु
प्रतिषेधपक्षे तस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्युत्तरकाल-
प्रवृत्तिस्वावगतेः, तस्य च शास्त्रत्वेनाऽत्यन्तवाघायोगाद्विकल्पस्य
वाक्यार्थबोधवेलायामेव प्रतीतेर्युक्तं तदनुरोधेन लक्षणाश्रयणम् ।

वस्तुतस्तु अन्योन्याभाववत्यपि “तदन्यतद्विहृद्धतदभावेषु
नञ्” इति प्रसिद्धेर्नञः शक्तिरेवेत्यनूयाजपदमनूयाजभिन्नलक्ष-
कम्, नञूपदं तात्पर्यग्राहकम्, मत्पर्यार्थान्वयानुरोधात् । अत
एव प्रतिषेधापेक्षया पर्युदासो दुर्बल इति वक्ष्यते । प्रकृते तु द-
ध्यादिविधीनामन्योन्यसम्बन्धानादरेण प्रधानविधिमात्रसम्ब-
न्धिनामेकवाक्यार्थबोधवेलायामितरापेक्षाभावात् विकल्पस्योत्त-
रकालिकत्वमिति विशेषः ।

न चैवमपि पाठक्रमेण प्रधानविधेरेकसम्बन्धावगमोत्तरम-
न्यसम्बन्धायोगात् वाजिनन्यायेन भेदोपपत्तिः, प्रधानविधेः
पर्यायेणाऽङ्गताग्राहकत्वस्य(१)एकादशे निषेत्स्वमानत्वेन पाठस्या-
ऽनियामकत्वात् । अत एव तादृशस्थलेऽनुष्ठानवेलायामप्यनि-
यामकः पाठो नान्तरीयकत्वात् पारायणादावेवोपयुज्यत इति
द्रष्टव्यम् । अतः सर्वेषां युगपत् सम्बन्धान्न वाजिनन्यायेनाऽपि
भेदकत्वमिति ।

प्रयोजनं—पूर्वपक्षे दध्यादिहोमानां समुच्चयः, सिद्धान्ते दध्यादीनां विकल्प इति । अथवेदं सूत्रं वाजिनन्यायप्रत्युदाहरणमेव, न त्वधिकरणान्तरम् । सूत्रं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

इति दशमं गुणशेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

•अथैकादशमिन्द्रियकामाधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २-२-२४ ॥

(विषयसंशयौ)

अग्निहोत्रं प्रकृत्य “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया”दिति श्रुतम् । तत्र किं तस्यैव कर्मणो दधिविशिष्टस्य फले विधानम् ? उत कर्मन्तरस्य दधिविशिष्टस्य ? उत दध्न एव फले विधानं, होमस्त्वाश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्तोऽनूद्यत ? इति विचारः ।

(सङ्गतिः)

आद्यपक्षे भावनाभेदाभावादितरयोश्च गुणप्रमाणकस्य तस्य सत्त्वात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वसूत्रस्य प्रत्युदाहरणत्वपक्षे पूर्वाधिकरणोक्तवाक्यभेदापादकगुणस्याऽपवादाद्द्रष्टव्या । न च तस्य पौर्णमास्यधिकरणे निरूपितत्वात् पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । गुणमात्रस्य पूर्वाधिकरणविषयत्वेऽपि प्रसङ्गादन्यत्र निरूपणे बाधकाभावात्, वाजिनवाक्येऽपि पूर्वपागानुवादेनोभयविधौ तस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अधिकरणान्तरत्वपक्षेऽपि च “गुणस्तत्र प्रतीयेते”ति पूर्वसूत्रोक्ताया गुणस्य पूर्वकर्माङ्गताया अपवादाद्द्रष्टव्या ।

(पूर्वपक्षः)

तत्रेन्द्रियकर्मिकायां भावनायां भावार्थाधिकरणन्यायेन होमस्यैव करणत्रोपपत्तौ न तावत् गुणस्य करणत्वोपपत्तिः । नाऽपि कर्मान्तरम्, भेदकप्रमाणाभावात् । तथा हि—भेदकप्रमाणानां मध्ये गुणस्त्वया भेदकत्वेन शङ्क्यते ? प्रकरणान्तरं वा ? नाऽऽद्यः; उत्पत्तिशिष्टगुणान्तराभावेन वाजिनन्यायेन तस्यऽभेदकत्वात् ।

ननु तथाऽप्युत्पत्तिवाक्ये कर्मणः प्राप्तत्वात् तदनुवादेन फलसम्बन्धस्य गुणसम्बन्धस्य च विधौ वाक्यभेदापत्तेः तदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वं भविष्यत्येव । न च गुणस्य “दध्ना जुहोती”त्यनेनैव प्राप्तत्वात् तद्वाचकपदस्याऽनुवादकत्वेन नामधेयत्वेन चोपपत्तेः केवलफलसम्बन्धमात्रकरणान्न वाक्यभेद इति वाच्यम् । अग्निहोत्रे द्रव्यान्तरस्याऽपि विहितत्वेनेन्द्रियकामप्रयोगे दध्नो नियमेन प्राप्त्यभावात् पाक्षिकानुवादकत्वनामधेयत्वयोरसम्भवेन विधेयत्वापत्तेः वाक्यभेदानिवारणात् गोदोहनादीनां कदाचिदपि प्राप्त्यभावेन एतत्परिहारानुपपत्तेश्चेति चेन्न; उत्पन्नस्याऽपि कर्मणः फलोद्देशेन विधेयत्वात्, तत्र गुणविशिष्टस्य विधानोपपत्तेः; अन्यथा “राजा राजसूयेने”त्यत्र प्राप्तत्वाऽपि राजसूयस्य राजकर्तृविशिष्टस्य फले विधानानुपपत्तेः ।

न च तत्र राजपदस्य स्वाराज्यकामपदसमभिव्याहारादधिकारिविशेषणत्वमात्राङ्गीकाराच्चेतादृशवाक्यार्थाङ्गीकरणमिति वाच्यम् । तथात्वे उद्देश्यविशेषणत्वेन स्वाराज्यकामपदोपात्तपुंस्त्ववद्राजत्वस्याऽप्यविवक्षापत्तेः ।

अत एव शुचित्वाहितामित्वादीन्पि तत्तत्प्रमाणप्रमितान्येव मिलित्वा स्वातन्त्र्येणाऽधिकारविधिं कल्पयन्ति, न तु

श्रूयमाणे विधौ विशेषणतां प्रतिपद्यन्ते । अतश्च राजत्वस्य कर्तृत्वेनैव यागविशेषणत्वस्य वाच्यत्वात् कर्तृविशेषणस्याऽपि चाऽर्थाधिकारिविशेषणत्वेन कल्पनोपपत्तेः फलोद्देशेन विशिष्टयागविधानादेव वाक्यभेदपरिहारो वाच्यः ।

न च राजत्वस्योपादेयकर्तृविशेषणत्वे तत्पदोपात्तस्य पुंस्त्वस्याऽपि विवक्षापत्तिः, प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अप्यधिकारावगमेन “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते”तिवत् कस्यचिल्लिङ्गस्य साधुत्वार्थं वक्तव्यस्याऽवर्जनीयतया पुंस्त्वानुवादेन गौरवापादकविधेयताङ्गीकारानुपपत्तेः । अतो यथैव राजत्वविशिष्टस्य प्राप्तस्याऽपि राजसूयस्य फलोद्देशेन विधानान्न वाक्यभेदः, तथात्राऽपीति द्रष्टव्यम् । अवश्यं चाऽयं प्रकारः “श्रित्वाग्निष्टुदग्निष्टोम” इत्युत्पत्तिवाक्यप्राप्ताग्निष्टुत एव “वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो ह्येतेन यजेते”ति फलवाक्ये अग्निष्टोमकर्तृवृत्तिवाच्यत्वादिगुणविशिष्टस्य फलोद्देशेन विधानादङ्गीकर्तव्यः । दर्शपूर्णमासवाक्ये च साहित्यविशिष्टानां प्राप्तानामप्याग्नेयादीनां फले विधानात् । तस्मान्न तावत् गुणात् भेदः ।

अत एव फलरूपानुपादेयगुणयोगादनुपादेयगुणविशिष्टस्य कर्मणो मासाग्निहोत्रवदुत्सर्गतः प्राप्तस्य विधेयत्वस्याऽपवादकाभावात् प्रत्यभिज्ञायाश्च प्रणयनादिमात्रविषयिण्यो भिन्नविषयत्वेन गोदोहनविशिष्टप्रणयनवृत्तिविधेयतापादकत्वायोगात् दध्यादावपि दधिमात्रविशिष्टहोमवृत्तिविधेयताया दशद्रव्यविशिष्टहोमविषयकप्रत्यभिज्ञयाऽपवादायोगस्य तुल्यत्वादानुपादेयगुणसहकृतानुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरमेव मूलोक्तं भेदकं प्रत्युक्तम् । राजसूयादिस्थले विशेष्यमात्रप्रत्यभिज्ञायाः तन्मात्रवृत्त्युत्पत्तिविधिविषयतारूपविधेयताप्रतिबन्धत्वस्यैव प्रकृतेऽपि सम्भवात् ।

तस्मात् भेदकप्रमाणासम्भवेन कर्मान्तरत्वायोगात् तदेव कर्म गुणविशिष्टं फलोद्देशेन विधीयत इत्येकः पक्षः । तत्र पूर्वसूत्रमपि योजयितुं शक्यत इत्येवं योज्यम्-अगुणेऽपि कर्मवापके शब्द इति तत्र फलसम्बन्धकरणे गुणोऽपि वैशिष्ट्येन प्रतीयेतेति ।

द्वितीयस्तु-गुण एव वाक्यभेदापादको भेदकः । तथाहि-विधिस्तावत् चतुर्विधः-उत्पत्तिविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिरिखविवादम् । अङ्गान्यपि च कानिचिद्द्रव्य-देवतादीन्युत्पत्तौ, कानिचित् साहित्यादीनि विनियोगे, कानिचिच्च कर्तृदेशफालादीनि प्रयोगेऽन्वीयन्ते (१) इत्यप्येका-दशे वक्ष्यते । अत एव द्रव्यादीनां प्रधानमात्रे कर्त्तादीनां च साङ्गे प्रधाने निवेशो लभ्यते । अत एव यत्रैकस्मिन्नेव वाक्ये विधिचतुष्टयं विधित्रयं विधिद्वयं वा तत्र पूर्वविशिष्टापरविध्यङ्गी-कारेऽपि यथायोगमङ्गानामन्वयो द्रष्टव्यः । तदिह दक्षः उत्प-त्तावन्वयायोगस्य विनियोगान्वयादिन्द्रियकामवाक्ये च तत्र मते विनियोगमात्रकरणेनोत्पत्त्यविधानाद्वैशिष्ट्यासम्भवेन प्राप्तो-त्पत्त्यनुवादेन दधिविधिः, इन्द्रियोद्देशेन च होमविनियोगविधि-रिति वाक्यभेदो दुरपह्वः । देशादिवाक्ये तु साहित्यस्य वि-नियोगविधाबन्धव्ययोग्यत्वेन फलोद्देशेन विषेयविनियोगविशेष-णत्वोपपत्तेः विशिष्टविधिसम्भवात् भेदः ।

एवं राजसूयवायव्यादिवाक्येष्वपि विषयस्य विशिष्टविधि-सम्भवेन वाक्यभेदः परिहर्तव्यः । यद्यपि चाऽनुमत्पादीनां प्र-त्येकं देशिककालिकप्रयोगा देशकालविधिषु प्राप्ताः, तथाऽपि अप्राप्तकर्तृसम्बन्धेन प्रयोगान्तरविधिः कालसम्बन्धेन प्राप्तेऽपि दर्शपूर्णमासप्रयोगे समवाक्ये देशसम्बन्धेन प्रयोगान्तरविधि-

बन्नाऽनुपपन्नः । अयञ्चैकः प्रयोगो मुख्यकर्तृविषयः, प्रत्येकं दक्षिणाम्नानात्तु ऋत्विकर्तृविषया भिन्ना एव प्रयोगा इति द्रष्टव्यम् ।

वायव्यवाक्येऽपि च क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य पूर्वकालत्वादेः प्रयोगविशेषणत्वात् न वाक्यभेद इत्युत्तराधिकरणे निरूपयिष्यामः । तस्माद्दधिवाक्ये वाक्यभेदसम्पादकस्य गुणस्यैव भेदकस्य सत्त्वात् कर्मान्तरत्वोपपत्तिः ।

न च रूपाभावाद्विधानयोग्यत्वम्, सत्यपि दर्वीहोमत्वे आकाशावशेन दधिद्रव्यहोमत्वसादृश्येन चाऽग्निहोत्रधर्मातिदेशोपपत्तेः । न दर्वीहोमानामपूर्वत्वमिति राजाज्ञा, ऋत्स्नविधानत्वात् प्रकृतिविशेषनिर्णयाभावाच्च तदिति हि(१) वक्ष्यते । न चाऽत्र तद्व्यमप्यस्ति, अतो रूपसत्त्वात् कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् ।

सूत्रं तु-फले होमविनियोगस्य श्रवणात् तत्र च दध्याद्यन्वयायोगेन कर्मान्तरमेव विधेयं स्यात् । न च गुणफलसम्बन्धशङ्का, फलस्य भावार्थाधिकरणन्यायेन कर्मयोगित्वावगमादिति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

(इति पूर्वः पक्षः)

(अथ सिद्धान्तः)

अतुल्यत्वाद्वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२-२-२५॥

तत्र भावार्थाधिकरणन्यायो यत्र धात्वर्थादनुत्तारणं विधेः । तदपि च यत्र धात्वर्थमात्रमप्राप्तम्, धात्वर्थनामार्थावुभावप्राप्तौ, यत्र बोधौ सम्भवत्प्राप्तिकौ, प्राप्तौ वा, यथा-“अग्निहोत्रं जुहोति” “सोमेन यजेत” “उरुमथस्वेति पुरोडाशं प्रययति”

“ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेर-
क्षि”त्यादौ । अत्र हि ऐन्द्रवायवाग्रतायाः पाठाद्ग्रहणानां च
तच्चद्विधिभ्यः प्राप्तत्वेऽपि प्रजाफलसम्बन्धो ग्रहणानामेव भावा-
र्याधिकरणन्यायेनेति (१)दशमे वक्ष्यते ।

यत्र तु नामार्थ एवाऽप्राप्तः तत्र तन्मात्रसंक्रान्तत्वाद्विधि-
शक्तेर्धात्वर्थविधाने गौरवापत्तेरन्यतः प्राप्तघात्वर्थानुवादमपेक्ष्य
गुणमात्रं विधिर्विधत्ते । तत्र घात्वर्थान्ते विधेयताया अभावेन
प्रयोजनाकाङ्क्षत्वात् फलसम्बन्धस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वेन प्रत्यासत्ते-
रनिवामकत्वात् न भावार्थाधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति नामार्थस्यैव
विधेयत्वेन प्रयोजनसाकाङ्क्षत्वात् फलसम्बन्धः स्वीक्रियते ।

एवं नामार्थेष्वपि यत्र कश्चिदेवार्थोऽप्राप्तः अन्ये तु प्राप्ताः,
तत्राऽपि तस्यैव फलसम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् । अत एव “साकं
प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम” इत्यादौ सहत्वमात्रं फलाय विधी-
यते; न तु यागः प्रस्थानं वेति (२)वक्ष्यते । तदिह घात्वर्थस्याऽ-
न्यतः प्राप्तत्वात् गोदोहनादेश्च गुणस्याऽप्राप्तेः दध्यादेश्च नियमे-
नाऽप्राप्तेः तस्यैव फलसम्बन्धः ।

यद्यपि च दधिहोमयोरुभयोरपि स्वरूपेण प्राप्तिः इन्द्रिय-
सम्बन्धेन चाऽप्राप्तिस्तुल्या, तथाऽपीन्द्रियकामपदाभावे द-
धिनियमे कर्तुमारभमाणस्य विधेः दधिमात्रविषयत्वमतीतेः त-
स्यैव फलसम्बन्धात् । न च दधिनियमस्याऽपि “दध्ना जुहोती”
त्यनेनैव प्राप्तत्वादैन्द्रवायवादिग्रहणवद्धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धो
युक्त इति वाच्यम् । तथात्वे दधिपदस्य पाप्तिकानुवादवर्धयध्या-
पत्तेः दधिविशिष्टघात्वर्थस्य फलसम्बन्धे गौरवापत्तेः दधिमा-
त्रस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारात् ।

ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य तु शुक्राग्रत्वेन पाक्षिकानुवादाद्या-
पचावपि न फलसम्बन्धः, तथात्वे काम्यत्वेन बृहत्सामत्व-
पक्षेऽपि तदापच्या “यदि रथन्तरसामे”त्येतद्वाक्यावगताया
रथन्तरसामकत्वाभावे ऐन्द्रवायवाग्रत्वाभावव्याप्तेर्भङ्गापत्तेः ।
अतस्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन तत्र पाक्षिकानुवादत्वमङ्गीकृत्वा-
ऽपि धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्धः, न तु प्रकृते । अतो दधि-
पदवाच्या दधित्वादिजातिरेव तल्लक्षितव्यक्तिर्वा फलार्थं वि-
धीयते । तस्याश्चाऽऽश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्त एव होमो जुहोतिना-
ऽनूद्यते प्रत्ययसाधुत्वाय । तथा हि-दध्यादेस्तावत् सिद्धरूपत्वेन
न यागादिवत् क्रियान्तरानपेक्षस्य फलजनकत्वम्, तथात्वे वि-
धिं विनाऽपि फलकामनायां सत्यां कारणस्य सत्त्वेन फलोत्पत्त्यु-
पपत्तौ कारणविधिवैयर्थ्यापत्तिः । न हि कार्यकारणभावो विधि-
ना जन्यते, अपि तु बोध्यते । न च तद्बोधस्य यागादाविव कि-
ञ्चित्फलमस्ति, तमन्तरेणाऽपि कारणस्य सत्त्वेन फलोपपत्तेः ।
अत एवेतिकर्तव्यताविधय एव परमुपयुज्यन्तां, न तु दधिरूप-
करणविधिरपि । अतो विधिसार्थक्याय दृष्टविधया कृतिसाध्य-
धात्वर्थविशेषरूपाश्रयसम्बन्धित्वमवश्यमपेक्षणीयम् ।

तत्र च यद्यपि योग्यतावलेन स्वोत्पादनस्वसाध्यभोजन-
होमाद्यनेकधात्वर्थविशेषसम्बन्धो नियमेन प्रसज्यते, तथापि प्र-
करणेनाऽधिकाराख्येन विधिकल्पनद्वारा होमस्यैवोपनयान्नेतर-
धात्वर्थानामाश्रयत्वप्रसक्तिः । अत एव न कल्पितेनाऽपि विधिना
दधिहोमयोरङ्गाङ्गिभावो बोध्यते, गौरवात्, बलुप्तमयोजनत्वाच्च;
अपि तु लोकसिद्धकार्यकारणभावनियममात्रम्—दध्ना होमः क-
र्तव्य इति ।

न च दधिजन्यहोमकर्तव्यताया अपि “दध्ना जुहोती”त्य-

नेनैवाऽवगतिसिद्धेर्दधिविशिष्टहोमानुष्ठानेनैव फलोपपत्तौ पुन-
 र्पीन्द्रियकामवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः, इन्द्रियकामनाया अधिकारि-
 विशेषणत्वज्ञापनफलकत्वेन सार्थक्यात् । एतद्विधयभावे हि
 दधिविशिष्टहोमानुष्ठानस्य नेन्द्रियोद्देश्यकता सिध्यतीति तत्सि-
 ध्यर्थमिन्द्रियकामविधिर्यवानेव । प्रकरणकल्पितविधिवलादेव
 वाऽऽश्रयलाभसिद्धेः न “दध्ना जुहोती”त्यादेराश्रयममर्षकत्व-
 माशङ्कनीयम् । अतोऽनन्यलभ्यत्वात्तेन क्रत्वर्थतैव बोध्यत इति
 ध्येयम् । अन्यलभ्यत्वादेव चेन्द्रियकामवाक्यस्यजुहोतिना-
 ऽप्याश्रयतासम्बन्धेन होमविशिष्टदधिविधानमङ्गीकृत्याऽऽश्रय-
 विधिरित्यपि निरस्तम् । यथा च प्रकारान्तरेणाऽपि न वाक्ये-
 नाऽऽश्रयविधिः तथाऽग्निमाधिकरणे वक्ष्यते । अङ्गतासम्बन्धेन
 होमविशिष्टदधिविधिस्तु होमस्य प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वाभिराकर्त-
 व्यः । अतोऽत्र दधिमात्रमेव फलोद्देशेन विधीयते । होमस्वाश्र-
 यतासम्बन्धेन प्रकरणमाप्तो जुहोतिना साधुत्वार्थमनूयते ।

अत एव भावनाया दधिकरणिकाया अवच्छेदकीभूतधा-
 त्वर्थविशेषापेक्षायां समानपदश्रुत्युपात्तो होमोऽवच्छेदकतयाऽन्वि-
 तोऽपि न तदंशेऽपि विधिव्यापारकल्पना, होमावच्छेदस्य महा-
 प्रकरणात् प्रणयनाद्यवच्छेदस्य चाऽवान्तरप्रकरणाह्लाभोपपत्तेः ।
 अत एव करणविधिवैयर्थ्यस्याऽऽश्रयस्वनियामकत्वात् भावनाया
 अवच्छेदकापेक्षाऽपि तन्नियामिकेति द्रष्टव्यम् ।

किञ्च यत्र ससम्बन्धिक एव पदार्थोऽप्राप्तत्वेन फलोद्देशेन
 विधीयते, तत्र तस्य सत्यपि यागादिवत् साक्षात्कृतिव्याप्यत्वे
 ससम्बन्धिकत्वादेव प्रतिसम्बन्धिरूपाश्रयलाभो न विरुध्यते,
 यथा—“पशुकाम उक्थ्यं गृहीया”दित्यादौ, उक्थ्यादिपदामि-
 धेयापास्तंस्यापास्तमापयतिधातुवाच्यत्वेन यागादिवत्साक्षा-

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । २७३ः

कृतिसाध्यत्वेऽपि ससम्बन्धिकत्वादेव प्रतिसम्बन्धिभूतज्योति-
ष्टोमरूपाश्रयलाभः ।

यदा तु सौभराधिकरणन्यायसुधाकृदुक्तरीत्या उक्थ्या-
दिपदवाच्यग्रहयागाभ्यासा एव फले विधीयन्ते, तदाऽप्यभ्या-
सस्य प्रतिसम्बन्धियागापेक्षयैव ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्वम् । यथा-
चाऽयं पक्षो दुश्छिष्टस्तथा (?) संस्थाधिकरणे वक्ष्यामः । सर्वथा
कृतिसाध्यघातवर्थविशेषसम्बन्धित्वं दृष्टविधया फलार्थं विधीय-
मानस्य गुणस्य स्वनिष्ठकरणतासम्पादकत्वेनाऽपेक्षितम् । अत
एव न विधीयमानगुणजन्यत्वमेवाऽऽश्रयत्वम्, तदभावेऽपि
“मन्थग्रानाभिचरन्” इत्यादौ ग्रहणानां मन्थग्रहाग्रत्वरूपगु-
णाश्रयत्वदर्शनात् । अपि तु अदृष्टाद्वारकसम्बन्धेन गुणविशेषाव-
च्छिन्नत्वम् । अदृष्टाद्वारकेति पदकृत्यं तु वारवन्तीयादेरग्निष्टो-
मस्तोत्रजन्यादृष्टद्वारा यागेन सम्बन्धात् तस्याऽऽश्रयत्वव्यावृत्ति-
रित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । तदेवं दध्यादौ यागादिवत्फल-
निरूपितैव करणतेति पक्षमाश्रित्य करणविधिवैयर्थ्यादिना आश्र-
याकांक्षोपपादिता ।

यदा तु दध्नेति तृतीयोपाचं करणत्वं नेन्द्रियनिरूपितम्,
अपि तु करणतासंसर्गेणैवेन्द्रियेऽन्वेति, अतश्च करणत्वविशिष्टस्य
दध्ने दधिविशिष्टस्य वा करणत्वस्य करणतासंसर्गेणेन्द्रिये सम-
न्वयो न तु यागादिवत्तृतीयोपाचस्य करणत्वस्य निरूपकता-
संसर्गेणेति पक्ष आश्रियते, तदा तृतीयोपाचस्य करणत्वस्य नि-
रूपकापेक्षया प्रतिसम्बन्धिविधयैव प्राकरणिकाश्रयलाभो न
विरुध्यते । परन्तु निरूपकतासंसर्गापेक्षया करणतासंसर्गस्य गुरु-
भूतत्वाद्यागादिवैलक्षण्ये प्रामाणाभावाच्चाऽयं पक्षो नातीवाऽऽद्वि-

यते । सर्वथा प्रकरणादाश्रयलामोपपत्तेरनेन गुणमात्रं विधीयते ।
भावनाऽपि च सैव, धात्वर्थवत्तस्या अपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ।
न च प्राप्तभावनानुवादेन गुणसम्बन्धः फलसम्बन्धश्च विधीयतेति
वाक्यभेदापादकगुणादेव भेदः, भावनायाः फलसम्बन्धस्य राग-
प्राप्तत्वेनाऽविधेयत्वादिति भवदेवः ।

वस्तुतस्तु इन्द्रियारूपफलस्य जन्यत्वेन व्यापारमात्रजन्य-
त्वावगमेऽपि लोकाद्विजातीययत्रजन्यत्वानवगमाद्विशेषतश्चाऽभि-
होत्रहोमानुकूलपक्षे स्वर्गादिजनकत्वेनाऽवगते इन्द्रियजनकत्वस्य
प्रमाणान्तरेणाऽनवगतेर्वाक्येनैव विधेयत्वापातात् दधिरूपद्रव्यस्य
चोत्पत्तावन्वयेन राजसूयन्यायाविषयत्वाद्वाक्यभेदावश्यम्भा-
वेन गुणात् भेद एव । न ह्यत्र धात्वर्थाविवक्षावद्भावनाया अप्य-
विवक्षामहीकृत्य गुणफलपोरेव मियोऽन्वयो वक्तुं युक्तः, कार-
कान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । अतो भावना भिन्नैव । सकृदनु-
ष्ठानेऽपि सान्नाय्यादिवत् तत्तज्जात्यवच्छिन्नव्यक्तिद्वयोत्पत्त्यङ्गी-
कारान्नैकव्यक्त्याश्रितजातिद्वयाङ्गीकारापात्तिः ।

अस्तु वा तत्, तथाऽपि न साङ्कर्षम्; होमविधिविधेय-
तावच्छेदकजातेर्गुणविधिविधेयतावच्छेदकजातिव्यतिरेकेण स-
त्वेऽपि तस्यास्तद्व्यतिरेकेणाऽन्यत्राऽसत्त्वात् । व्यक्तिभेदपक्षे
तु यत्रद्वयस्याऽप्यवच्छेदकीभूतो धात्वर्थ एक एव, प्रमाणबलेन
चैकस्य धात्वर्थस्य युगपद्रूप्यमानयत्रद्वयजन्यतापि जायमाना
न विरुध्यते । तस्मादत्र दधिकरणकामिन्द्रियकर्मकं भावनान्तर-
मेव विधीयत इति सिद्धम् ।

अपूर्वं तु दधिजन्यमेकमिन्द्रियजनकम्, होमजन्यं च स्वर्गादि-
जनकमपरम्; अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिमत्त्वेदे भेदस्याऽऽवश्य-
कत्वात् । आश्रयस्य मणयनादेर्दृष्टविधया स्वकार्योपयोगे तु गुणज-

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । २७५

न्यमेव पश्वादिजनकं न त्विन्द्रियाद्यनुकूलं होमजन्यमपरम्, होम-
स्योत्तरक्षण एव दधिनिष्ठकरणतामम्पादकत्वेनाऽपूर्वाजनकत्वात्।
यदि ह्याश्रयत्वं नामाऽवान्तरव्यापारत्वमुच्येत, ततः क्षणिकस्य
होमस्येन्द्रियजनकत्वायोगात् तदनुकूलमप्यपूर्वं कल्प्येत । न तु तत्त्वे
प्रमाणमस्ति, करणविधेः तज्जन्यत्वमात्रेणाऽप्युपपत्तेः तज्जन्यज-
नकत्वस्याऽपि कल्पने गौरवात् । अतो गुणफलसम्बन्धस्थले
भावनामेदात् गुणजन्यमप्यपूर्वं भिन्नमेव ।

भावनान्तरस्य चेतिकर्तव्यतापेक्षायामाश्रयतो धर्मातिदेशः ।
तथा हि—न तावदाश्रयस्यैव प्रकरणादितिकर्तव्यतात्वेनाऽपि
ग्रहणं शक्यम्, वाक्येन स्वर्गादिसंयुक्तस्य होमस्य प्रकरणावि-
षयत्वात् । न चाऽङ्गत्वाभावेऽप्याश्रयस्य सतः प्रसङ्गेनेतिक-
र्तव्यताकाङ्क्षानिर्वर्तकत्वोपपत्तेः नाऽतिरिक्तैतिकर्तव्यताकाङ्क्षे-
ति वाच्यम् । आश्रयस्य करणतानिर्वाहकत्वेन करणकोटावन्त-
र्भावात् तदनुग्राहकैतिकर्तव्यताया भेदेनैवाऽपेक्षितत्वात् । आश्र-
याकाङ्क्षा करणाकाङ्क्षातो भिन्नेति मते आश्रयस्य करणकोटाव-
नन्तर्भावेऽप्याश्रयस्य दृष्टविधया करणतासम्पादकस्याऽदृष्टार्थाया
भावनाया अदृष्टोपायापेक्षत्वात् न तदुपकारकत्वं सम्भवतीति
युक्तं तद्व्यतिरिक्तैतिकर्तव्यतापेक्षणम् ।

यद्यप्याश्रयान्तरकरणे फलानुत्पत्तेराश्रयनियमादृष्टस्याऽ-
प्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् तद्वारा तन्निपमस्येतिकर्तव्यतात्वमाशङ्क्येत,
तथाऽपि दध्यादिगुणसन्निपत्तोपकारस्य क्रयसम्पादनादेरपेक्षि-
तत्वात् आश्रयसमानविधानत्वस्य च (१)संस्थाधिकरणे निपे-
क्ष्यमानत्वात् युक्त आश्रयतो धर्मातिदेशः । न चैवमपि सादृ-
श्याभावात्कथं कल्पितवचनातिदेशः ? सादृश्यकार्यस्य प्रकृति-

विशेषोपस्थापनस्य प्रकरणेनैवेह सिद्धेः तदनपेक्षणात् । यद्यपि च ये प्रकृतावाश्रयस्वरूपसिध्यर्था देवतादयः तेषामिह गुणस्वरूपसिध्यर्थत्वासम्भवात् वाद्य एव प्राप्नोति, तथाऽपि तदन्येषामतिदेशः, ते स्वाश्रयसिध्यर्थं क्रियमाणा अपि न गुण उपकुर्वन्ति ।

न च येऽपि प्रकृता प्रधानद्वारा तदपूर्वसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारार्थावश्वलनादयः, तेऽपि कथं प्राकृतप्रणाढीरहिते गुणे प्राप्नुयुः ? सद्यमेवं न प्राप्नुवन्ति, तथाऽपि दद्यादौ कर्त्वर्यत्वस्याऽपि सत्त्वात् गोदोहनादेश्च नित्यचमसस्थानत्वात् स्थानापत्तिरूपातिदेशेन प्रणयनानङ्गभूतेऽपि प्रणयनोपकारके गोदोहने धर्माः प्राप्नुवन्त्येव । परं तु ते प्रणयनादिकार्यप्रयुक्ता एव न तु गुणापूर्वप्रयुक्ताः । गुणस्याऽपि त्वपेक्षिताः केचित्सम्पादनप्रसङ्गनादयः प्रसङ्गादुपकुर्वन्ति, अन्ये त्वारादुपकारका जपोपस्थानादयो गुणभावनापामतिदेशेन प्राप्नुवन्ति । तत्राऽपि तज्जन्या उपकारा एवाऽतिदिश्यन्ते, न तु तज्जनकीभूताः पदार्था अपि, गुणस्य स्वर्गादिप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेन तच्चन्द्रमध्यपाताश्रयमात् प्रसङ्गेन तदर्थानुष्ठिताद्भजन्योपकारलाभोपपत्तेः स्वातन्त्र्येण जनकानपेक्षत्वस्य(१) द्वादशे वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव गोदोहनादेः दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तप्रणयनाद्युपजीवित्वात् सौर्यादावनतिदेश इति वक्ष्यते । आश्राननुष्ठापकर्त्वं त्वाश्रयस्याऽनङ्गत्वात् क्लृप्तानुष्ठापकान्तरयुक्तत्वाच्च स्पष्टमेव । तस्मात्सिद्धं गुणादेव फलमिति ।

प्रघोजनम्—आद्यपक्षे दध्यपचारे मतिनिध्युपादानमारम्भोत्तरम्, ततः प्राक् दध्यभावेऽनारम्भ एव । द्वितीयपक्षे यद्यपि “वि वा एतद्यज्ञशिष्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतते अ-

न्यस्य तन्त्रं प्रतापत" इति वचनादेकप्रयोगमध्येऽपरस्य काम-
स्य प्रयोगस्सामान्यतो निषिद्धः, तथाऽपि द्वयोरनयोरग्निहोत्र-
कर्मान्तरयोरेककालत्वात्तन्त्रप्रयोगापत्तेः सङ्कल्पादौ तत्तत्फलार्थं
कर्मद्वयमपि तन्त्रेण करिष्य इत्युल्लेखः प्रयोजनम् । गोदोहनो-
दाहरणे तु प्रयोगात् बहिः प्रणयनानुष्ठानम् ।

यत्तु वार्तिके प्रणयतीत्यस्य कर्मसाकाङ्क्षत्वात् "अपः प्र-
णयती"ति वाक्यान्तरश्रुतद्वितीयान्ताप्पदानुपङ्गावगतेरपां चोप-
योगसत्त्वेन तत्संस्कारार्थस्यैव प्रणयनस्य फलार्थत्वावगमात्
परमयुक्तसंस्कार्योपजीवित्वेन पक्षद्वयेऽपि क्रतुप्रयोगमध्यकर-
णोपपत्तेः नाऽनुष्ठाने भेदो लभ्यत इत्युक्तम् ; तदनुपक्तस्याऽ-
प्यप्पदस्य संस्कार्यपरत्वे उद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्तेः सवतु-
न्यायेन विनियोगभङ्गावसायाल्लौकिकाप्साधनकप्रणयनस्य
पश्वर्थत्वावगतेरतिशयार्थम् ।

सिद्धान्ते तु तत्तत्फलार्थकेन गुणेन सहाश्रयं स्वफलार्थं
करिष्य इत्युल्लेखः प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु—यागादिवाक्यस्य दध्यादिवाक्यस्य च भावा-
र्थाधिकरणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां तुल्यत्वाभावात् तस्याऽऽश्रयस्य
फलसम्बन्धिनि गुण एव दध्यादिवाक्यस्य फलं प्रतीयेतेति
योज्यम् ॥

इत्येकादशमिन्द्रियकामाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वादशं रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २-१-२६ ॥

(विषयसंशयौ)

उपोतिष्टोमप्रकृतिकोऽग्निष्टुद्यागः समाभ्रातः-(१)“त्रिवृद-
ग्निष्टुदग्निष्टोमः, तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्म-
वर्चसकामो ह्येतेन यजते”ति । अत्र च प्रथमान्तत्रयस्य यजेते-
त्यनेनान्वयात् कर्तव्यपदाध्याहारेण भिन्नवाक्यत्वं ताव-
दावश्यकम् । तत्र च त्रिवृत्पदं तावदातिदेशिकचतुस्तोम-
त्वव्यावृत्तिफलकतया सर्वस्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमविधायकम् । अग्नि-
ष्टुत्पदं“माग्नेयीषु स्तुवत” इति वचनादाग्निदेव्यमन्त्रसाध्यस्तो-
त्राङ्गकत्वात् तत्परूपन्यायेन नामधेयम् । आग्निष्टोमपदं चाग्नि-
ष्टोमसंस्थाकत्वप्रतिप्रसवार्थम् ।

यद्यपि हि उपोतिष्टोमात् नियतमेवाऽग्निष्टोमसंस्था नित्य-
त्वात् प्राप्यते, तथाऽप्येतत्पूर्वभावियागस्योपध्वंसंस्थाकस्य नि-
कायित्वेन एतद्यागप्रकृतित्वावसायात् ततः उक्त्यसंस्थाया एव
प्राप्स्यमानत्वेन प्रतिप्रसवत्वोपपत्तिः । राजन्यनिमित्तकाग्निष्टोम-
संस्थाविकारभूतासग्निष्टोमताव्यावृत्तिफलको वाऽयं सर्वसाधा-
रण्येनाऽग्निष्टोमसंस्थाविधिरिति द्रष्टव्यम् । गुणद्वयविशिष्टापूर्व-
कर्मविधानाच्च न वाक्यभेदः । तस्येति वाक्येन तु राजसूयन्या-
येन वायव्यमन्त्रैकविंशस्तोमविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोचरका-
लतादिविशिष्टो यागप्रयोगः फलोद्देशेन विधीयते । तत्र वायव्य-
मन्त्राणामतिदेशमाप्तमन्त्रबोधनाऽऽग्नेयीमन्त्रवाधेन वा निवेशः ।

१. ता. प्रा. १७. ६१. अस्य विवरणमधिकरणान्ते करिष्यामः ।

यद्यपि चात्राऽग्निष्टोमसामपदसमभिव्याहारादाधारतासम्बन्धेन साम्नि मन्त्राणां विशेषणत्वं प्रतीयते, तथाऽपि अवलृप्तकार्यकल्पनापत्तेः न सामाङ्गत्वेन मन्त्रविधिः, किन्तु पार्ष्टिकान्वयलभ्यं समसम्बन्धमनूद्य विशेषणप्रधानमग्निष्टोमशब्दमङ्गीकृत्य स्तोत्राङ्गतयैव मन्त्रविधिः । एवमेकविंशस्तोमकताप्रतिप्रसवोऽपि, तत्रैव । प्रकृतितो हि अग्निष्टोमस्तोत्र एकविंशस्तोमकत्वे प्राप्ते आतिःदेशिकेन त्रिवृत्सामान्याविधिना निवर्तमाने ऽयं प्रतिप्रसवः । अतश्चोपयविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालादिविशिष्टयागप्रयोगाविधिरेवाऽयम् । यद्यपि चाऽग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालाद्यतिदेशतः सम्भवत्प्राप्तिकम्, तथाऽप्येकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थं विशिष्टविधिसन्दष्टन्यायेन वाऽतिदेशप्राप्तेः पूर्वपट्टत्यङ्गीकरणे वा तस्य विधिर्नाऽनुपपन्नः । यद्यपि चाऽग्निष्टोमस्तोत्रस्य प्रकृतौ सर्वान्त्यत्वान्न यागप्रयोगपूर्वकालत्वं सम्भवति, तथाऽपि सर्वान्धानुष्ठानसौकर्यार्थमादितोऽवधारणादग्निष्टोमस्तोत्रस्याऽपि तत्त्वसिद्धेः प्रतिपत्तिपूर्वकालत्वाभिप्रायेण तदिति मूळानुयायिनः ।

वस्तुतस्त्वेतादृशविषये मुख्यं व्यादाय स्वपितीतिवत् समकालत्वमेव प्रयोगमध्यवृत्तित्वरूपं लक्षणया क्लापस्यार्थो विधीयते वाक्यभेदपरिहारार्थम् ।

अथवा अस्तु समानकर्तृकत्वमात्रमत्र तदर्थः । यद्यपि च ऋत्विक्कर्तृकस्तोत्रसमानकर्तृकत्वं यजमानकर्तृके यागे न मुख्यम्, तथाऽपि प्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेर्न विरोधः; तत्प्रकरणे च 'वारयन्तीयमग्निष्टोममाम कार्यमिति' श्रुतेन वाक्येन प्राकृत यज्ञायङ्गीख्याग्निष्टोमस्तोत्रं वारयन्तीयं विहितम् । तदनन्तर "ऋतस्यैव रेवतीषु वारयन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पृथुकामो ह्येतेन यजेते"ति श्रुतम् । तत्र च पूर्ववदेव त्रेधा सन्देहः । पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । आपवादिकी त्वनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र प्रकृतप्रत्यभिज्ञानादेतच्छब्दश्रुतेः प्रमाणाभावाच्च न तावत्कर्मान्तरम्, सिद्धान्ते वक्ष्यमाणरीत्येव चाऽऽश्रयाभावान्नाऽपि गुणफलसम्बन्धः, अतो वाप्यव्यवाक्यवदेव रेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतादिविशिष्टो यागप्रयोगः फलार्थं विधीयते । न ह्यत्र दार्थिन्यायेन गुणस्योत्पत्तावन्ययोग्यत्वम्, अपि तु कालादिरूपत्वाद्वाजसूयन्यायेन प्रयोगविशेषणत्वमेव, अतोऽत्र गुणविशिष्टस्य तस्यैव कर्मणः फलोद्देशेन विधानमित्येकः पक्षः । द्वितीयस्तु नाऽत्र राजसूयन्यायः, प्रयोगस्य वाप्यव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात्, फलान्तरश्रवणेऽपि च विविदिपावाक्यवद्विनियोगमात्रकरणेन प्रयोगान्तरस्याऽविधानोपपत्तेः । न च विनिगमनाविरहः, प्रायम्येन वाप्यव्यवाक्य एव प्रयोगविधेर्निघन्तुं शक्यत्वात् ।

एवं मत्प्रापि यदि विशेषणीभूतस्य रेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतादेरप्राप्तिः स्यात् ततोऽवेष्टेः “यदि ब्राह्मणो यजेते”त्यादीं विधेयकर्तृकालादिरूपानेकगुणवशादिव प्रयोगान्तरमपि विधीयते, न त्वेतदस्ति, तस्याऽपि वाप्यव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् । न ह्यत्र ततः पूर्वप्रवृत्तिशक्यते वक्तुम्, प्रापकस्याऽपि प्रत्यक्षत्वात् । न च प्राप्तस्याऽपि विशिष्टविधिसन्दष्टन्यायेन विधेयतामापाद्य प्रयोगभेदकत्वम्, अन्योन्याश्रयापत्तेः । सति हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसन्दष्टता, (१)यस्यां च विधेयत्वात् प्रयोगविधिरिति । अतः परिशेषाद्देवतीमात्रं प्राप्ताग्निष्टोमस्तोत्रोत्पत्त्यनुवादेन विधेयम्, फलोद्देशेन यागविनियोगश्चेति वाक्यभेदतादवस्थयात् दार्थिन्यायेनाऽत्र कालत्वात्

गुणफलसम्बन्धाविधिरेव । तत्राऽपि रेवतीमात्रस्याऽमाप्तत्वात् यद्यपि विधिस्तन्मात्र एव संक्रमते, तथाऽपि नाऽत्र तासां फलसम्बन्धः । तथात्वे तासां विलिङ्गसङ्ख्यत्वादतेच्छब्देन तृतीयान्तेन फलसाधनतयाऽथादानानुपपत्तेः, किन्तु प्राप्तस्याऽपि रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्यैव । यद्यपि चाऽत्राऽप्यक्लृप्तकार्यकल्पनापत्तेः रेवतीनामाग्निष्टोमस्तोत्र एवाऽङ्गत्वम्, तथाऽपि पाठिकान्वयलभ्याधारतासम्बन्धेनैव साम्नि रेवतीनां वैशिष्ट्यं नाऽनुपपन्नम् ।

अत एवैतच्छब्दोपपत्तावपि नाऽग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव रेवत्यङ्गकस्य फलसम्बन्धः, आग्निष्टोमसामपदस्य विशेषणमथानत्वे लक्षणापत्तेः । न च रेवतीवारवन्तीययोः पृथक्पदोपात्तकारकत्वेनै कथं वैशिष्ट्योपपत्तिः ? फलकर्मकभावनाया विधेयत्वेन तस्यामुभयोः प्रथमतस्तसम्बन्धाङ्गीकरणेन सोमादिवत्पश्चात् परस्परवैशिष्ट्योपपत्तेः । कृत्वाशब्दश्रवणेन रेवतीषु कृत्वा वारवन्तीयं तेन फलं भावयेदित्यर्थावगमाद्वैशिष्ट्योपपत्तेः । अतो(?) रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धः, तस्य च स्वरसमाहारात्मकस्य सौमरादिवत् सिद्धरूपत्वेनाऽऽश्रयापेक्षया प्राकृतस्य यागस्यैवाऽऽश्रयत्वम् । न हि गायतिधातुवाच्यत्वात् साम्नः क्रियात्मकत्वाशङ्का, 'गडि वदनैकदेश' इत्यादौ गण्डादीनां धातुवाच्यत्वेऽपि सिद्धरूपत्ववत् । सामशब्दस्य "सामायो यः ऋश्च रोवणः स्वर" इति श्रुतेः पद्ज्ञादिस्वरसमाहारवाचित्वात् स्वरशब्दस्य च "माहृतस्तूरासि चरन्मन्द्रं जनयति स्वर"मित्यादि सङ्गीतशास्त्रपर्यालोचनया सिद्धरूपवाच्योपसंगोविभागजानितध्वन्यात्मकशब्द-

विशेषवाचित्वावगमेन 'वारवन्तीयादेः सिद्धरूपत्वप्रतीतेः । अतश्च तस्याऽऽश्रयापेक्षया युक्तमेव यागस्याऽऽश्रयत्वम् । शक्यते हि साम्ना ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रमिव यागस्साधयितुम् । अतश्च सौभरसाम्नस्तोत्राश्रितत्वमिव वारवन्तीयस्याऽपि यागाश्रितत्वं तदीययाज्यादिमात्राधारतया 'उच्चैष्ट्वादिवन्न विरुध्यते।

रेवतीनामपि चाऽत एव याज्यादिकार्ये निवेशोऽप्युन्नेयः । काम्येन 'च' वारवन्तीयादिना सामान्यविधिमाप्तस्य वाऽतिदेशमाप्तस्य वैकश्रुत्यादेर्वाधोऽपि सुवच एव । (१) यदि चाऽग्निष्टोमसापेत्यनुवादानुपपत्तिराशङ्कोत, ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव यागस्य जन्यत्वापरपर्यायमाश्रयत्वम् । इष्यते एव हि व्रीह्यादौ परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वम्, आश्रयत्वमपि च सौभरादौ स्तोत्रादेः ।

अस्तु वा यागस्याऽग्निष्टोमस्तोत्रजन्यत्वात् परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वायोगेऽप्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेनाऽग्निष्टोमस्तोत्रेऽवतारः । इष्यते चोक्थ्यादिस्तोत्रनिरूपितसमाप्तिप्रतियोगित्वरूपस्याऽऽश्रयत्वस्य साक्षात् प्रकृते यागेऽसम्भवेन (२) प्रयोगे चाऽवतारः 'पयुकाम उक्थ्यं शृङ्गीया"दिस्यादौ । न च स्तोत्राणामपि प्रकृतयागाङ्गत्वादग्निष्टोमस्तोत्र एवाऽवतारे प्रमाणाभावः, अग्निष्टोमस्तोत्रस्य वायव्यवाक्ये विहितत्वेन वारवन्तीयवाक्येऽनुवादेन चाऽतिदेशिकस्तोत्रान्तरापेक्षया विशिष्योपस्थितत्वात् शास्त्रस्याऽत्राधपक्षमतित्वेन' काम्यस्याऽपि वारवन्तीयस्य स्तोत्रान्तरे निवेशः । आतिदेशिकसामवाधोपेक्षेः वारवन्तीयाङ्गकाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रनिवेशावगमाच्च ।

'एतेन यन् मिद्धान्तवार्तिके पुरुषार्थवारवन्तीयस्य क्रत्वर्थेन सङ्घाऽभेदाद्वाऽग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वं भवेत् क्रत्वर्थस्य तद्वृत्तिदर्श-

नेनाऽत्राप्यनुमानाद्वा एतस्य तत्, स्थानापन्नत्वाद्वा ? नाऽऽद्यः; एकस्य देवदत्तस्य युद्धभोजनादिकार्यभेदेन एकस्थानानियमवदेकस्थानत्वे प्रमाणाभावात् । न द्वितीयः, सामान्यतो दृष्टस्याऽप्रयोजकत्वात्, वारवन्तीयत्वहेतोराधानेऽनैकान्तिकत्वाच्च । आग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वस्य च साधनतापरपर्यायस्य मामप्रयोजनत्वेन सामान्यतया कार्यापस्याऽप्यनतिदेशान्न तृतीयोऽपि । अतो नाऽग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्ता सम्भवतीत्युक्तम्, तदपि परास्तम्, अवाधेनोपपत्तौ बाधायोगादिति न्यायेनैव तदुपपत्तेः । यस्त्वास्मिन् पक्षे रेवतीभिर्वाप्यव्यावाधः, स स्तोत्रान्तरेऽप्यातिदेशिकऋगन्तरबाधात्तुल्य इत्यकिञ्चित्करः । अतो युक्त एव(१) आनर्थक्यतदङ्गन्यायेनाऽग्निष्टोमस्तोत्रमात्रेऽवतारः ।

अस्तु वाऽग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव विशिष्योपस्थित्यादिनाऽऽश्रयत्वम्; तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेनाऽग्निष्टुत्यागसम्बन्धिन एव लाभाद्यजिः; पृच्छ्यन्तैतच्छब्दः क्त्वाप्रत्ययश्च सर्वमनुवादः ।

अथ वा वारवन्तीयमग्निष्टोमसामकार्यमिति प्राकरणिकवाक्येनैव लाघवादाश्रयसम्बन्धो विधीयते, न स्वङ्गाङ्गिसम्बन्धः, गौरवात् । दध्पादिवाक्येषु त्वन्यलभ्यत्वादाश्रयत्वस्याऽगत्या गौरवाङ्गीकरणम् । तदेवं वारवन्तीयस्यैव फलसम्बन्ध इति मूलोक्तः पक्ष उपपादितः ।

अथ वाऽस्तु रेवतीनामेवाऽप्राप्तत्वात् तस्यैव विधिसंक्रमणावगतेस्तासामेव फलसम्बन्धः । सप्तमी चैवं यद्यपि स्तोत्रनिरूपितं सामनिरूपितमेव त्वाऽधिकरणत्वं वदति, तथाऽप्यतच्छब्देन तृतीयान्तेन रेवतीविशिष्टवारवन्तीयस्यैव पूर्वोपस्थितस्य परामर्शात् तत्र च विशेष्यस्य प्राप्तत्वेनाऽविधेयत्वाद्ग्राह्यरेवतीरूपाविशेषण-

स्यैव दाक्षायणयज्ञपदे आवृत्तेरिव फलसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवैतच्छब्दस्य विलिङ्गसंख्यत्वाच्च रेवतीपरामर्शकत्वमित्यप्य-
पास्तम्, विशिष्टपरामर्शकत्वेनाऽविरोधात् ।

न चैतस्मिन्पक्षे रेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वस्य पूर्वो-
क्तविधयाऽप्यन्वाभात् कथं गुणफलसम्बन्धोपपत्तिः; प्रकरणेन
तदलाभेऽपि वाक्येनाऽऽश्रयलाभोपपत्तेः । तथा हि—दध्यादा-
वपि सम्भवत्येव वाक्येनाऽऽश्रयविधिः । न च वाक्यभेदः,
होमविशिष्टदध्नः फलोद्देशेन विधानोपपत्तेः । न चैवं होमस्य
दध्यङ्गत्वापत्तिः, क्लृप्तप्रयोजनत्वेनाऽङ्गतासम्बन्धेन वैशिष्ट्या-
नङ्गीकारात्, अपि त्वपेक्षावशादाश्रयतासम्बन्धेनैव । अतश्च
यथैव “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते”त्यादौ न दर्शपू-
र्णमासयोः सोमाङ्गत्वमुत्तरकालाङ्गत्वं वा, अपि तु निरूपकता-
सम्बन्धेनैवोत्तरकालतायां वैशिष्ट्यम्, तथाऽत्राऽप्याश्रयतासम्ब-
न्धेन नङ्गीकारे न कश्चिद्विरोधः । स तु तत्र नाऽऽश्रितः, अन्यत
एव लाभोपपत्तेः । प्रकृते तु प्रकरणेनाऽऽश्रयमाप्तेः(?)
असम्भवाद्वाक्येनैवाऽग्निष्टुद्यागवृत्त्यग्निष्टोमस्तोत्रसाधनीभूतरेवती-
विधानाद्वाक्यभेदं विनैवाऽऽश्रयलाभोपपत्तिः ।

अथ वा अग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवाऽऽश्रयतासम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्,
तस्य तु प्रकरणात् मणयनादेरिवाऽग्निष्टुद्यागसम्बन्धिना एवो-
पस्थितेष्वन्तैतच्छब्दो यजिश्च वारवन्तीपपदवदनुवादः ।

किञ्चाऽस्मिन् पक्षे यथैव सिद्धान्ते रेवत्यादिविशिष्टस्तोत्र-
भावनाविशिष्टयागभावनाविधानं कृत्वाशब्दमाहिम्ना न दुष्यति,
तथैव ममाऽप्याश्रयभावनाविशिष्टगुणभावनाविधानमिति सर्व-
था आश्रयमाप्तेस्सत्त्वाद्गुणफलसम्बन्धाविधिरेव युक्त इति प्राप्ते-

(सिद्धान्तः)

अभिधीयते—नाऽत्र गुणात् फलम् , आश्रयालाभात् ।
 तथा हि—वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धित्वपक्षे तावन्नाश्रयलाभः ।
 स हि प्रकरणादभिप्रेतो वाक्याद्वा ? आद्येऽपि किं यागस्यैवा-
 ऽऽश्रयत्वम् , अग्निष्टोमस्तोत्रस्य वा ? तत्राऽपि किं यागस्य
 साक्षादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा ? नाऽद्य ; अग्निष्टोमसामेत्यस्याऽ-
 नुवादानुपपत्तेः । न द्वितीयः, स्तोत्रस्याऽदृष्टविधया यागाङ्ग-
 त्वात् तद्द्वारा यागस्याऽऽश्रयत्वानुपपत्तेः । दृष्टविधया हि कृति-
 साध्यघात्वर्यसम्बन्धित्वं गुणस्याऽपेक्षितमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे ।
 अदृष्टद्वारा हि तदाश्रयणे गुणस्याऽऽश्रयं विनाऽपि फलकरण-
 त्वस्याऽदृष्टद्वारोपपत्तेः कृतमाश्रयाकाङ्क्षया । न चेष्टापत्तिः,
 करणविधिवैयर्थ्यापत्तेरुक्तत्वात् ।

न चैवमपि पूर्वकालतादिरूपदृष्टसम्बन्धेनैवाऽग्निष्टोमस्तोत्रस्य
 द्वारत्वोपपत्तेः युक्तमेव परम्परया यागस्याऽऽश्रयत्वमिति वा-
 च्यम् । एवमपि यागस्यैव तदीयऋगाधारत्वेनाऽऽश्रयत्वोपपत्तेः
 स्तोत्रद्वारकपरम्परायामेव प्रमाणाभावात् । न च 'अग्निष्टोमसामे'
 अनुवादानुपपत्तिः प्रमाणम् , तथात्वे तस्याऽपि तत्र तात्पर्यक-
 ल्पनेन वाक्यभेदस्याऽपरिहार्यत्वात् ।

किञ्चाऽस्तु वा यागस्य साक्षात्सामाश्रयत्वयोग्यत्वम् , त-
 याऽप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानम् ? तस्यौपदेशि-
 क्युपस्थितिरिति चेत् ? तस्या द्वारत्वाभावसाधकत्वेन विरुद्ध-
 त्वात् । न ह्यातिदेशिकस्तोत्रवृत्तिऋग्वाधसम्भवे औपदेशिकस्तो-
 त्रस्यौपदेशिकत्वापव्याघातो रेवतीभिर्युक्तः । तस्मादौपदेशिक-
 त्वस्य दारत्वासाधकत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव न द्वारत्वे प्रमाणम्-

मस्ति । एतेन तस्यैव विशिष्योपस्थितेः साक्षादाश्रयत्वं यागे,
आनर्थक्येन वा तत्रैवाऽवतरणं प्रत्युक्तम् ।

किञ्च नाऽयमानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषयः । सर्वत्र हि
श्रुतशब्दजन्यशाब्दबोधे योग्यताज्ञानाभावेऽप्ययोग्यतानिश्चया-
भावमात्रेण शाब्दबोधस्याऽऽनुभाविकत्वात् तन्निश्चयः प्रतिबन्ध-
कमात्रम् । अतश्च “सप्तदशारत्रिर्वाजपेयस्ये”त्यादौ श्रुतपट्या
अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेण शाब्दबोधे जाते पश्चाद्योग्यतालोच-
नादशायां साक्षादसम्भवेऽप्युक्तपरम्पराश्रयणम् । यत्र तु कल्पि-
तशब्देन शाब्दबोधः, तत्र शब्दकल्पनायां योग्यताज्ञानस्यैव फा-
रणत्वम्, अयोग्यतानिश्चयाभावसत्त्वेऽपि योग्यताज्ञानाभावे
शब्दकल्पनानुदयस्याऽऽनुभाविकत्वात् । अतश्च यागगतयोग्यता-
ज्ञानाभावेन तद्गताश्रयत्वबोधकशब्दस्यैव प्रकरणेनाऽकल्पनात्
कुतस्तदसम्भवे अङ्गेष्ववतारः ।

यत्तु प्रकरणेनाश्रयलाभाभावेऽपि वारवन्तीयवाक्येनैव
तललाभोपपत्तिरित्युक्तम्, तन्न; तथात्वेऽग्निष्टुधागमात्रवृष्यग्नि-
ष्टोमस्तोत्रस्यैवाऽऽश्रयत्वं प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निष्टोमपदस्याऽ-
विशेषमवृत्तस्याऽनपेक्षत्वे सति अधिकारारूपप्रकरणमात्रेण
सङ्कोचो युक्तः, (१)‘तुल्येषु नाऽधिकारस्स्या’दिति न्यायात् ।
यद्यपि च प्रयुक्तिशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं क्रतुप्रयोगवृत्ति-
त्वमग्निष्टोमस्तोत्रस्याऽपेक्ष्यते, तथाऽपि क्रत्वन्तरप्रयोगवृत्तित्व-
स्याऽपि सम्भवात् नाऽधिकारेण सङ्कोचः ।

ननु नेदं कुशकाशावलम्बनं पुञ्जने, गुणविधेः प्रयुक्तिश-
क्तिकल्पनापरिहारार्थं हि मणयनादेरिवाऽग्निष्टोमस्तोत्रस्याऽपि
प्रयोजकान्तरापेक्षाया पुञ्जयत एव प्रकृतक्रत्वधिकारस्य सङ्कोचक-

त्वम् । अत एव यदपि वार्तिके वारवन्तीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि यागोत्पत्तिवाक्येनैवाऽन्वयात् परस्परान्वयायावेन न वारवन्तीयवाक्यस्याऽऽश्रयसमर्पकत्वं युज्यत इति समाहितम् , तदप्यपेक्षावशेन व्यूढाद्युत्पत्तिवाक्यवत् वारवन्तीयवाक्यस्याऽपि गुणफलवाक्यैकवाक्यतयाऽऽश्रयसमर्पकत्वोपपत्तेराकिञ्चित्करम् ।

यदपि च प्राकरणिकाश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वासम्भवे कारणमौपदेशिकऋग्वाधायोगरूपमुक्तम् , तदपि स्तोत्रान्तरस्याऽऽश्रयत्वे ऋचां साम्नश्च बाधापत्तेरुभयबाधापेक्षया चैकस्यैवौपदेशिकस्याऽपि बाधौचित्यात् कुशकाशावलम्बनमिति कथं रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याऽऽश्रयालाभात् फलसम्बन्धानुपपत्तिरिति चेत् ? सत्यम्, वारवन्तीयस्य फलसम्बन्धानुपपत्तौ नाऽऽश्रयालाभः प्रयोजकः, अपि तु प्राप्तत्वेन ततो विध्युत्तारणमेव यागादिभ्य इव, अतश्च परिशेषान्मूलानुक्तोऽपि रेवतीमात्रफलसम्बन्धपक्ष एव मुख्यपूर्वपक्षत्वेन सम्भावनीयः । तस्य चाऽश्रयलाभान्निराकरणं युक्तमेव । न हि तदा प्रकरणादाश्रयो लभ्यते, ऋद्धमात्रबाधस्याऽऽतिदेशिकेभ्येव युक्तत्वेनाऽग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वस्य वारवन्तीयमात्राधारत्वस्य वाऽप्राप्तत्वादानुवादानुपपत्तेः । वारवन्तीयवाक्यस्य त्वाश्रयसमर्पकत्वमस्मिन् पक्षेऽनाशक्यमेव ।

न च प्रकारान्तरेणाऽऽश्रयालाभेऽपि वाक्येनैव तदलाभोपपत्तिः, तेनाऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रस्यैवाऽऽश्रयत्वं विधीयते, यागविशिष्टस्य वा ? नोभयथाऽपि सम्भवति । तथा हि—सर्वत्रैव तावदध्यादौ न वाक्येनाऽऽश्रयविधानं युक्तम् । तदा त्वाश्रयस्य प्रथमत एव तावन्न गुणं प्रति वैशिष्ट्यं सम्भवति, कारकत्वात् ,

अतः सोमादिवदेव भावनासम्बन्धोत्तरकालं पाष्टिकं तदित्याश्रयणीयम् ।

न च गुणभावनायामाश्रयस्याऽन्वयस्सम्भावितुं शक्यः । स हि न तावत् करणत्वेन, तथात्वे भावार्थाधिकरणन्यायप्रवृत्त्या तस्यैव फलसम्बन्धापत्तेः, करणत्वेनोपस्थितस्य गुणसम्बन्धायोग्यत्वाच्च । क्लृप्तप्रयोजनत्वात् गुणाङ्गत्वापत्तेश्च नेतिकर्तव्यतात्वेन । अतः परिशेषात् कर्मत्वेनाऽन्वयो वाच्यः । तत्राऽपि यदीप्सितकर्मत्वरूपेण भाव्यत्वेन, तत् उद्देश्यानेकत्वाद्वाक्यभेदो गुणस्याऽऽश्रयाङ्गत्वापत्तिश्च । यदि तु अनीप्सितकर्मत्वेनाऽन्वयः, तदाऽपि फलस्य कर्मत्वेनाऽन्वयात् प्रत्ययस्य द्विकर्मकत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, करोतिपर्यायत्वेन प्रतीत्यनुसारेण चैककर्मकत्वस्य (१)सम्भार्याधिकरणे स्यापितत्वात् ।

न च दध्यादावाश्रयस्य वाक्येनाऽविधानेऽपि प्रकृते कृत्वाशब्दोक्तभावनायामन्वितस्याऽग्निष्टोमस्तोत्रस्य साम्नो वा गुणे वैशिष्ट्योपपत्तेर्वियेन तद्विधानोपपत्तिः । कृत्वाशब्दोक्तभावना हि क्रत्वर्थैव वा ? भावनान्तर वा ? गुणफलभावना वा ? नाऽऽद्यः; तस्या हि गुणफलभावनासम्बन्धाभावेन वैशिष्ट्यानुपपत्त्या सिद्धान्तवदेकभावनाविशिष्टापरभावनाविधानानुपपत्तेः ।

न द्वितीयः, तस्याः प्रयोजनान्तराभावेन गुणभावनाङ्गत्वापत्तौ तत्सम्बन्धिनस्तोत्रादेरपि तदङ्गत्वापत्त्या षड्विक्रत्वनुष्ठानापत्तेः, यजेतेत्यनुवादानुपपत्तेश्च; तस्याऽपि तु विधाने भावनाया द्विकर्मकत्वापत्तिस्तदवस्थैव । तृतीयस्तु क्रियाद्वयाभावेन क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तेरनाशङ्क्य एव । तस्मात् कथमस्याश्रयालाभात् गुण

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । २८९

फलसम्बन्धानुपपत्त्या(१) पूर्वकर्मण्यनिविशमानात् रेवतीरूपात् गुणादेव कर्मान्तरम् ।

तत्र चाऽपूर्वकर्मविधित्वाद्वाक्यभेदं विनैव यद्यपि सर्वमेव विधातुं शक्यम्, तथाऽपि (२)“न चेदन्पेन शिष्टा” इति न्यायेन यदप्राप्तं तदेव विधीयते, इतरत्तु प्राप्तमनूद्यत इति नाऽतीव गौरवम् ।

न चैवमपि फलोद्देशेन यागविधिः, तत्र चाऽतिदेशादेवाग्नि-
ष्टोमस्तोत्रस्य निकायित्वेन च पूर्वयागातिदेशाद्धारवन्तीयमा-
म्नो वाऽप्राप्तत्वात् तदुद्देशेन रेवतीविधिरिति वैशिष्ट्यासम्भ-
वाद्वाक्यभेदस्स्यादेवेति वाच्यम् । वैशिष्ट्यसम्पत्तये विशिष्टवि-
धिसन्दृष्टन्यायेन वाऽतिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वाऽग्नि-
ष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालताविधेर्वायव्यवाक्यन्यायेनाऽङ्गीकर-
णात् । अत एव तावतैव रेवतीविधिसिद्धेर्न वारवन्तपिस्थायु-
क्तरीत्या विध्यङ्गीकरणम् । न च विनिगमनाविरहः, अवलृ-
प्तकार्यकल्पनाभियां सामाङ्गत्वासम्भवेन स्तोत्राङ्गत्वस्यैव न्या-
य्यत्वात् ।

अत एवाऽग्निष्टोमसामेत्यपि विशेषणप्रधानतया स्तोत्रपर-
मेव, वारवन्तीयपदं तु निकायितया प्राप्तवारवन्तीपानुवादः ।
रेवतीनां च स्तोत्रं प्रत्यपि तदनुकूलपदशक्त्याधारत्वेन “आ-
ग्नेयीषु स्तुवत” इतिवदधिकरणत्वोपपत्तेः सप्तमी यथाश्रुतैव,
करणत्वलक्षणार्था वा । अतश्च रेवतीप्राश्रविशिष्टस्तोत्रभावना
उत्तरकालादिसम्बन्धेन यागभावनाविशेषणमिति तद्विशिष्टो
यागः फलोद्देशेन विधीयते इति सिद्धम् । न च भावनाया अ-
कारकत्वात् कथं भावनान्तरविशेषणत्वम्, क्त्वामत्ययादिस्युक्ते

उत्तरकालतादिसम्बन्धेनाऽपि विशेषणत्वव्युत्पत्ते । अत एव पूर्वभावनाया मुख्यविशेष्यत्वाभावेऽपि रेवत्यादिकारकाणा त त्रैवाऽन्वय इत्युक्त भावनानिरूपणे ।

अत एव पञ्चेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन मुख्याविशेष्य भूतभावनाविशेषणविशेषणीभूतास्तु रेवतीषु विशेषणविधिकल्प नायोगात् तासामविवक्षेत्यप्यनाशङ्काम्, मुख्यविशेष्यभूतभावनाविशेषणत्वाभावेऽपि कृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्य सत्त्वेन पञ्चेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायाविषयत्वात् । अपि च यत्र लिङ्गसख्यादौ कारकान्वयद्वारा भावनान्वयो व्युत्पात्तिसिद्धः तत्र तेषा तदनादरेण द्रव्यान्वये विशेषणविशेषणत्वान्न विधिकल्पनेति तद्विषयोऽसौ न्यायः । न तु यत्राऽपि कारकातिरिक्तसम्बन्धेन समासादौ द्रव्यान्वयद्वाराऽपि भावनान्वयव्युत्पात्तेः, यथा—“लोहितोष्णीषा ऋत्विज” इत्यादौ, तत्र विशेषणविशेषणेऽपि विशेषणविधिकल्पनाया न किञ्चित् बाधकमस्ति । अतस्तादृशस्थल प्राप्तकर्मानुवादेनाऽपि परस्परवैशिष्ट्यस्य पूर्वमेव प्रमितत्वादनैकविधानेऽपि न वाक्यभेदः ।

चित्रयेसादौ च लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्वयोऽव्युत्पन्न इति वैशिष्ट्यस्य पूर्वमभासत्वात् प्राप्तकर्मानुवादेनाऽनेकविधाने युक्तो वाक्यभेदः । प्रकृते तु रेवतीना भावनान्वयस्याऽपि सत्त्वात् भावनायाश्चोत्तरकालतादिसम्बन्धेन मुख्यभावनाविशेषणत्वोपपत्तेर्युक्त विशिष्टविधानम् । तस्मात् कर्मान्तरविधिरेवाऽयम् ।

नन्वेवमपि न कर्मान्तरत्वे प्रमाणमस्ति, “यदि ब्राह्मणो यजेते”त्यादावनेष्टेरिवाऽपिऽप्युत एव प्रयोगान्तरावपत्तेः ; न ह्युभयत्राऽपि वाजिनन्यायेन कर्मान्तरत्वाशङ्का सम्भवति । वाजि

नस्य ह्युत्पत्त्यन्वयिनस्ताद्विधिभेदापादकस्य युक्तं कर्मान्तरत्वा-
पादकत्वम्, कर्तृकालादिरूपस्य गुणस्य तु प्रयोगविध्यन्वयि-
त्वेनोत्पत्त्यनन्वयान्नोत्पत्तिविधिभेदानिवन्धनकर्मभेदापादकत्वम् ।
अत एव कालोऽपि यः प्रयोजनविशेषार्थमुत्पत्तावेवाऽन्वेति,
यथाऽऽश्वौ, तत्रेष्ट एव तेनाऽप्याग्नेयकर्मभेदः; “यदि ब्राह्मणो
यजेते”त्यादौ तु ब्राह्मणादेः कर्तुः प्रयोगान्वयित्वात् तद्भेदकत्व-
मेवाऽङ्गीकरिष्यत इति तन्न्यायेन प्रकृतेऽप्युत्तरकालतादिरूपस्य
गुणस्य प्रयोगभेदकत्वस्यैव युक्तत्वान्न कर्मभेदकता युक्तेति चे-
त्—न ; क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य गुणस्याऽतिदेशत एव सम्भवत्प्राप्ति-
कतया स्वरूपेण विशेषणविध्यविषयस्याऽत्र भेदकत्वाभावात् ।
सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदकः, न त्ववि-
धेयः । ‘यावज्जीव’मित्यादावपि च निमित्तस्य स्वरूपेण विधे-
यस्याऽपि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाऽप्राप्ततया विधेयत्वात् विनि-
योगभेदकत्वाविघातः ।

अत एव “यदि ब्राह्मणो यजेते”त्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृ-
कत्वस्याऽप्राप्तत्वाद्युक्ता भेदकता । प्रकृते तु क्त्वाप्रत्ययोपात्त-
स्याऽग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चा-
ऽतिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवाऽस्ति भेदकत्वम् ; अपि तु रेवती-
रूपस्य गुणस्यैव । तस्य चोत्पत्त्यन्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव
न प्रयोगभेदकत्वम् ।

न चैवं रेवतीरूपस्य गुणस्याऽग्निष्टोमस्तोत्र एवाऽन्वयात् त-
द्भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे फलो-
द्देशेन यागप्रयोगान्तरस्याऽप्यवश्यविधेयत्वापत्तेर्लाघवेन कर्मप्रा-
भेदकत्वस्यैवाऽङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परा-
सम्बन्धेन रेवतीविशिष्टयागविधिरेवाऽप्यम् । शान्दबोधेऽन्वयनि-

उत्तरकालतादिसम्बन्धेनाऽपि विशेषणत्वव्युत्पत्तेः । अत एव पूर्वभावनाया मुख्याविशेष्यत्वाभावेऽपि रेवत्यादिकारकाणां तत्रैवाऽन्वय इत्युक्तं भावनानिरूपणे ।

अत एव पश्चेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन मुख्याविशेष्य-भूतभावनाविशेषणविशेषणीभूतासु रेवतीषु विशेषणविधिकल्पनायोगात् तासामविवक्षेत्यप्यनाशङ्काम्, मुख्याविशेष्यभूतभावनाविशेषणत्वाभावेऽपि कृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्य सत्त्वेन पश्चेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायाविषयत्वात् । अपि च यत्र लिङ्गसंख्यादौ कारकान्वयद्वारा भावनान्वयो व्युत्पात्तिसिद्धः तत्र तेषां तदनादरेण द्रव्यान्यये विशेषणविशेषणत्वान्न विधिकल्पनेति तद्विषयोऽसौ न्यायः । न तु यत्राऽपि कारकातिरिक्तसम्बन्धेन समासादौ द्रव्यान्ययद्वाराऽपि भावनान्वयव्युत्पात्तिः, यथा—“लोहितोष्णीषा ऋत्विज” इत्यादौ, तत्र विशेषणविशेषणेऽपि विशेषणविधिकल्पनायां न किञ्चित् बाधकमस्ति । अतस्तादृशस्थले प्राप्तकर्मानुवादेनाऽपि परस्परवैशिष्ट्यस्य पूर्वमेव प्रमितत्वाद्नेकविधानेऽपि न बाध्यभेदः ।

चित्रयेसादौ च लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्वयोऽव्युत्पन्न इति वैशिष्ट्यस्य पूर्वमप्राप्तत्वात् प्राप्तकर्मानुवादेनाऽनेकविधाने युक्तो बाध्यभेदः । प्रकृते तु रेवतीनां भावनान्वयस्याऽपि सत्त्वात् भावनायाश्चोत्तरकालतादिसम्बन्धेन मुख्याभावनाविशेषणत्वोपपत्तेर्युक्तं विशिष्टविधानम् । तस्मात् कर्मान्तरविधिरेवाऽयम् ।

नन्वेवमपि न कर्मान्तरत्वे प्रमाणमस्ति, “यदि ब्राह्मणो यजेते”त्यादावत्रेष्टेरिवाऽमिष्टुत एव प्रयोगान्तरापपत्तेः; न ह्युभयत्राऽपि वाजिनन्यायेन कर्मान्तरत्वाशङ्का सम्भवति । वाजि-

नस्य ह्युत्पत्त्यन्वयिनस्ताद्विधिभेदापादकस्य युक्तं कर्मान्तरत्वा-
 पादकत्वम्, कर्तृकालादिरूपस्य गुणस्य तु प्रयोगविध्यन्वयि-
 त्वेनोत्पत्त्यनन्वयान्नोत्पत्तिविधिभेदनिबन्धनकर्मभेदापादकत्वम् ।
 अत एव कालोऽपि यः प्रयोजनविशेषार्थमुत्पत्तावेवाऽन्वेति,
 यथाऽऽप्तौ, तत्रेष्ट एव तेनाऽप्याग्नेयकर्मभेदः; "यदि ब्राह्मणो
 यजेते"त्यादौ तु ब्राह्मणादेः कर्तुः प्रयोगान्वयित्वात् तद्भेदकत्व-
 मेवाऽङ्गीकरिष्यत इति तन्न्यायेन प्रकृतेऽप्युत्तरकालतादिरूपस्य
 गुणस्य प्रयोगभेदकत्वस्यैव युक्तत्वान्न कर्मभेदकता युक्तेति चे-
 त्—न ; क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्य गुणस्याऽतिदेशत एव सम्भवत्प्राप्ति-
 कतया स्वरूपेण विशेषणविध्यविषयस्याऽत्र भेदकत्वाभावात् ।
 सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदकः, न त्ववि-
 यस्याऽपि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाऽप्राप्ततया विधेयत्वात् विनि-
 योगभेदकत्वाविघातः ।

अत एव "यदि ब्राह्मणो यजेते"त्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृ-
 कत्वस्याऽप्राप्तत्वाद्युक्ता भेदकता । प्रकृते तु क्त्वाप्रत्ययोपात्त-
 त्याऽग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चा-
 ऽतिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवाऽस्ति भेदकत्वम् ; अपि तु रेवती-
 रूपस्य गुणस्यैव । तस्य चोत्पत्त्यन्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव
 न प्रयोगभेदकत्वम् ।

न चैवं रेवतीरूपस्य गुणस्याऽग्निष्टोमस्तोत्र एवाऽन्वयान् न
 भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम् । तथात्वे फलो-
 देशेन यागप्रयोगान्तरस्याऽप्यवश्यविधेयत्वापत्तेर्भाष्येन कर्मप्रा-
 भेदकत्वस्यैवाऽङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परा-
 सम्बन्धेन रेवतीविशिष्टयागविधिरेवाऽप्यम् । शान्दकोपेऽन्वयनि-

वर्हायर्षं तु सम्भवत्प्राप्तिकस्याऽप्यग्निष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिस-
न्दष्टन्यायादिना विधेयत्वाङ्गीकरणम्, न वस्तुतः । अतश्च वि-
वक्षितगत्या रेवतीरूपस्य गुणस्य यागान्वयिततयैव विधेयत्वाद्यु-
क्ता तत्स्वरूपभेदकता । अतस्सिद्धं कर्मान्तरमेवाऽत्र फलोद्देशेन
विधीयत इति ।

न चैवमपि पठ्यन्तैतच्छब्देन पूर्वकर्माङ्गीतयाऽप्येतद्विधिप्र-
तीतेः कथं फलोद्देशेन कर्मान्तरविधानमिति वाच्यम् । तस्योद्दे-
श्यानेकत्वकृतवाक्यभेदाभियां निकायितया प्राप्तपूर्वयागप्रकृति-
स्वरूपसम्बन्धानुवादकत्वात् वाक्येन च फलोद्देशेन विधानात् ।
प्रकरणात् पूर्वयागाङ्गीत्वं त्वनाशङ्क्यमेव । तस्मात् फलार्थं क-
र्मान्तरमेव विधीयते । तृतीयान्तैतच्छब्दस्तु “अथैष ज्योतिः”
रिति च न मस्तोऽप्यमाणकर्मवचन इति न विरोधः । प्रयोजनं
स्पष्टम् ।

सूत्रं त्वाश्रयतया परस्परानन्वयात् समेष्वेषु वाक्येषु
कर्मयुक्तमेव फलं स्यादिति व्याख्येयम् ॥

इति द्वादशं रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशं सौभराधिकरणम् ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥२-२-२७॥

(विषयसंशयौ)

ज्योतिष्टोमे सौभराख्यं साम श्रेया समाप्नातं—नित्यं नैमित्तिकं
काम्यं च । तत्र षोडशिसंस्थावान्तरप्रकरणे “सौभरमुक्थ्यानां

ब्रह्म साम भवती"त्यनेन नित्यतया विहितम् । अत्र हि ब्रह्म-
सामारूपस्तोत्रोद्देशेन समाम्नायाऽवगतं सौभरं विधीयते, प्रक-
रणाच्च षोडशिसंस्थ्यापूर्वसाधनीभूतता स्तोत्रे लभ्यते, तस्य च
स्तोत्रस्य वस्तुत उक्थयारूपस्तोत्रत्रयमध्यमत्वात् 'उक्थयाना'
मित्यनुवादः । नैमित्तिकतया तु अतिरात्रसंस्थ्यावान्तरप्रकरणे
"यदि बृहत्सामाऽतिरात्रस्स्यात् सौभरमुक्थयानां ब्रह्मसाम का-
र्यामि"त्यनेन विहितम् । अत्राऽप्यतिरात्रसंस्थायामतिदेशप्राप्ते
बृहत्सामत्वे निमित्ते तदपूर्वसाधनीभूतब्रह्मारूपस्तोत्रोद्देशेनैव
सौभरं विधीयते । तत्रैवाऽतिदेशप्राप्ते रथन्तरसामकत्वे निमित्ते
तु "यदि रथन्तरं सौभरमुक्थयेषु कुर्यादि"त्यनेनाऽतिरात्रसं-
स्थ्यापूर्वसाधनीभूतवक्थयस्तोत्रोद्देशेन सौभरं विधीयते । पुनश्च
नित्यविधिसन्निधौ "यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यस्स्वर्गका-
मः स सौभरेण स्तुवीते"त्यनेन फलत्रयार्थं सौभरं विधीयते ।
अत्र चोद्देशपानेकत्वात् 'सौभरेण स्तुवीते' त्यस्याऽनुपङ्गाङ्गी-
कारेण वाक्यत्रयं द्रष्टव्यम् । सौभरस्य च पह्जादिस्वरसमा-
हारात्मकस्य ध्वन्यात्मकशब्दत्वेन मिद्धरूपस्य दध्यादिवदे-
वाऽऽश्रयापेक्षायां षोडशिसंस्थ्याङ्गभूतब्रह्मारूपस्तोत्रमेव प्रक-
रणात्मण्यनादिवदाश्रयत्वेन सम्बध्यते ।

यस्वत्र पार्थसारथिना भवदेवेन च सौभरस्य गीतिरूप-
क्रियावाचित्वादाश्रयापेक्षाभावेन 'स्तुवीते'त्यनुवादानुपपत्तिमा-
शङ्क्य, अनुवादान्यथानुपपत्त्यैव तृतीयान्तेन सौभरपदेन करण-
त्वविशिष्टस्यैव सौभरस्य करणतासम्बन्धेन फलोद्देशेन विधा-
नादाद्यकरणत्वस्य निरूपकापेक्षायां प्रकरणात् पूर्वस्तोत्रविशेष-
सम्बन्धोपपत्तिरित्युपपादनायोपन्यस्तम्, तत्र गीतेरपि पह्जा-
दिस्वरसमाहारात्मकत्वस्य पूर्वाधिकरणे साधितत्वादुपेक्षितम् ।

न च सौभरस्याऽपि क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तत्वाद्भुवप्राप्तौ ऐन्द्र-
वायवाग्रानितिबद्धास्त्वर्थस्य स्तोत्रस्यैव फलोद्देशेन विधिरस्त्विति
वाच्यम् । तथा सति स्तोत्रस्यैव बहिःक्रतुप्रयोगापत्तौ तत्र सौ-
भरस्याऽप्राप्तत्वात् , तथाऽपि विधाने विशिष्टविधिगौरवापत्तेः,
सौभरस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारात् । अतस्सिद्धं सौभरस्य काम्य-
त्वमपि । तस्य च समानकाले शाखाभेदेन निधनाख्यान्तिम-
सामावयवाधारत्वेन 'हीप् , ऊक् , ऊ' इत्यादीनि स्तोभाक्षराणि
समाह्वानानि । तदेवंविधं सौभरं प्रकृत्य श्रूयते,—“हीपिति वृष्टि-
कामाय निधनं कुर्यात् , ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊइति स्वर्गकामा-
ये”ति । तत्र किं हीपादिस्तोभाक्षराणि प्रकृतसौभराश्रितानि
वृष्ट्याद्यर्थत्वेन विधीयन्ते, उत वृष्ट्याद्यर्थे सौभर एवाऽनिय-
मेन प्राप्तानि नियम्यन्त इति विचारः ।

(सङ्गतिः)

वाक्यभेदापादकगुणप्रमाणकभावनाभेदाभेदविचारात् पादा-
ध्यायसङ्गती स्पष्टे । इन्द्रियकामाधिकरणरेवत्यधिकरणयोर्द्वयो-
रप्यपवादाच्चनन्तरा ।

(पूर्वपक्षः)

तत्र वृष्टिकामपदस्य तावत् स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन
फलपरत्वात् तादर्थ्यचतुर्थ्या नदर्थत्वेन हीपादिकं दध्यादिवत्
गुणसंक्रान्तशक्तिकेन विधिना विधीयते । अत एव निधनप-
दमाश्रयतया प्राप्तनिधनसम्बन्धानुवादः । तथा हि—हीपाद्यस-
राणि तावत्सिद्धरूपाणि सामभागपरिपूरकत्वेन योग्यत्वात्
प्रकृतसौभराख्यं सामैवाश्रयत्वेनाऽवलम्बन्ते । पुक्तं हि तस्य
स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षराधारत्वात् वृष्टिविधया हीपादिस-

पूर्वपक्षः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । २९५

म्बन्धित्वम् । अतश्च यथैव स्तोत्रादेः स्वसाधनीभूतऋगक्षराभि-
व्यक्त्यर्थकसौभरादिसाध्यत्वात् परम्परासम्बन्धेऽप्याश्रयत्वा-
विघातः, तथा साम्नोऽपि स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षरसाध्यत्वा-
दाश्रयत्वोपपत्तिः । न ह्यत्र वारवन्तीयादिवददृष्टं द्वारतया प्रवि-
ष्टम्, येनाऽऽश्रयत्वं विहन्येत ।

न चैवमपि भवन्मते साम्नः सिद्धरूपत्वेनाऽऽश्रयत्वोपप-
त्तिः; सिद्धरूपस्याऽऽधुच्चारणक्रियाविशिष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वात्
रूपादिवदाश्रयत्वोपपत्तेः, ध्वन्यात्मकशब्दस्य नित्यत्वानङ्गी-
काराच्च । न चैवमपि सौभरस्याऽनेकभागत्वाच्चिधनस्यैवाश्रय-
त्वे प्रमाणाभावः, निधनाधारतया हीपादिपाठस्यैव लाघवेना-
श्रयतानियामकत्वात्, अन्यथा क्रत्वर्थनिधनाद्गतया हीपादिवि-
धौ गौरवापत्तेः ।

अस्तु वा तस्य तत्, तथाऽपि भागान्तरे हीपादिनिवेशे
स्तोभान्तरवाधापत्तेः क्वचिच्च प्रधानभूतऋगक्षरान्तरस्यैव वा-
धापत्तेरवाधपक्षपातिना शास्त्रेण क्रतुसाद्गुण्यार्थं निधनाधार-
तयाऽवश्यप्रयोज्यस्य हीपादेस्तन्मात्राश्रयत्वलाभो नाऽनुपप-
न्नः । अतश्च निधनानुवादोपपत्तेः रेवत्यधिकरणन्यायेन ही-
पादिविशिष्टनिधनान्तरविध्याशङ्कानुपपत्तेर्द्ध्यादिवहुणमंक्रान्त-
शक्तिना विधिना इन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन हीपादिकमेव त-
त्तत्फलोद्देशेन विधीयते ।

न च रेवत्यधिकरणन्यायापेक्षया लघुभूतेन्द्रियकामाधिक-
रणन्यायेन गुणफलसम्बन्धविध्युपपत्तावपि गुणफलसम्बन्धे
अपूर्वविध्यापत्तेस्ततोऽप्यतिलघुभूतनिगमविध्यापादकं तत्तत्फ-
लकसौभरसम्बन्धनिधनाधारतया हीपादिविधिरिति पक्षा-
न्तरेमेव किमिति'नाऽऽश्रीयत इति वाच्यम् । उक्तविधोद्देश्यप्र-
त्यायकाभावेन तादृशवचनव्यक्तिवत्सस्याऽनुक्ति सहत्वात् । त-

था हि — निधनपदं बोद्धेऽप्यसमर्पकम् ? वृष्टिकापादिपदं वा ?
 नाऽऽद्यः; निधनमात्रोद्देशेन विधानस्य तावत्पाठमाप्तिसम्भवे-
 नाऽनुपपत्तेः । वृष्टिकामपदेन वृष्टिसाधनसौभरीयत्वविशेषणे तु
 विशिष्टोद्देशो वाक्यभेदः । सौभरीयत्वस्य वृष्टिकामपदशक्त्या-
 ऽलाभात् लक्षणापत्तिश्च । अत एव न द्वितीयः । न चैकं पदं
 वृष्टिसाधनसौभरमन्विनिधनलक्षकम्, अन्यच्च तात्पर्यग्रा-
 हकमिति शक्यते वक्तुम्, विनिगमनाविरहात् । तात्पर्यग्राह-
 कस्याऽपि शाब्दबोधमामग्र्यन्तर्गतत्वेन वाक्यभेदानिवारणाच्च ।
 अन्यथा हविरुभयत्वविवक्षाया दुर्निवारत्वात् ।

किञ्च वृष्ट्यादिसाधनसौभरवृत्तिनिधनोद्देशेनाऽपि हीपादेः
 पाठत एव प्राप्तत्वाच्च विधिसम्भवः । यदि तु वृष्टिसाधनीभू-
 तसौभरनिधन इव तदसाधनसौभरनिधनेऽपि कदाचिद्धीपः,
 माप्तिसम्भवात् तत्र तद्यावृत्तिफलनियमस्यैव फलत्वोपपत्तेः
 विधिसम्भ्र इत्युच्यते, ततो नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे निध-
 नाधारसोभाक्षराभावेन सापेक्षत्वापत्तिः । अतो न्यधुभूतस्या-
 ऽपि नियमविधेरसम्भवात् वृष्टिकामपदस्य शक्युपस्थापितफ-
 लार्थत्वसम्भवे लाक्षणिकवृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनार्थत्वकल्प-
 ने ममाणाभावाच्च गुरुभूतोऽपि गुणफलसम्बन्धपक्ष एवाऽऽश्री-
 यते । एवं च कारणवैजात्येन कार्यवैजात्यस्याऽऽवश्यकत्वान् सौ-
 भरजन्यवृष्ट्यादिभ्यो हीपादिजन्यवृष्ट्यादीनि व्यक्तितो जाति-
 तश्च भिन्नानीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु—सौभरमन्विनिधनाश्रिते हीपादां कामान्तर-
 संपोग एव वृष्टिकामपदेन प्रत्येतव्यः, श्रुत्यादिवृष्टिकामशब्देन
 वृष्टिकामस्यैव पुरुषस्योक्तत्वेन वृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनकाम-
 परत्वे लक्षणापत्तिरिति व्याख्येयम् ॥

(इति पूर्वपक्षः)

(अथ सिद्धान्तः)

सर्वस्यैवोक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिस्या-
निधनार्था पुनश्श्रुतिः ॥ २-२-२८ ॥(सि)

आश्रयालाभादेव तावन्नाऽत्र गुणफलसम्बन्धो युक्तः । न
ह्यत्र सौभरमनेकावयवात्मकं सिद्धरूपञ्चैकाक्षराश्रयत्वेनाऽन्वेतुं
योग्यम् । यद्यपि निधनद्वारा निधनमेव वा कथञ्चिद्योग्यं स्यात्,
तथाऽपि तस्य विशेषत उपस्थित्यभावान्नाश्रयत्वेन द्वारत्वेन
वा सम्बन्धः । वस्तुतस्तु शास्त्रस्याऽवाधयक्षपातित्वस्वाभाव्येन
निधनस्यैव तदुपपत्तेः मूलोक्तकुशकाशावलम्बनेनाऽऽश्रयाला-
भोपपादनासम्भवान्नियमविधिलाघवानुरोधेनैव गुणविधिपक्षो
निराकर्तव्यः । तथा द्वि-फलत्रयार्थमपि सौभरं(?)योगसिध्य-
धिकरणन्यायेन सकृदुच्चरितमेकस्मिन्प्रयोगे एकमेव फलं सा-
धयति नेतरत् । तत्र चैकार्थत्वादेकसौभरेऽनियमेन हीपादीनि
श्रीष्यपि निधनानि प्राप्येरन् । ततश्च वृष्टिफलार्थे सौभरप्रयोगे
यथा हीप् प्राप्यते तथाऽन्यान्यपि विकल्पेन प्राप्येरन् । यदा चा-
न्यानि प्राप्यन्ते तदा हीपोऽप्राप्तेर्पुक्तो नियमः । नियमोऽप्ययं
वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोगे हीपेवेत्पेवाविधः शेषस्यैव, न तु वृष्ट्यर्थ-
सौभरप्रयोग एव हीप् इत्येवाविधः शेषिणः, विधेयशेषगतनियम-
फलसम्भवे उद्देश्यगतस्य तस्याऽन्यायत्वात् । न ह्ययं प्राप्त-
नियमः, येन हीपोऽविधेयत्वापाशङ्कोत्, प्रत्यक्षस्याऽपि पाठस्य
विधिकल्पनया सामान्यमुखेन च वृष्टिकामप्रयोगमुपारूढस्य म-
न्यरप्रवृत्तिकतया ततः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेणाऽत्र हीप एव विधेय-

त्वात् । अतश्च तद्गतस्यैव नियमस्य फलत्वोपपत्तिः । एवञ्च
शेषिनियमाकरणादित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे हीपाद्यप्राप्तिः ।

न चैवमपि पक्षेण वाक्येन चतुर्थीश्रुत्या वा वृष्ट्यर्थसौ-
भरप्रयोगविशेषाद्गतया हीपादिविधौ छिद्गादेवदेव दुर्बलस्य
श्रुत्यकल्पकत्वात् कथं नित्यनैमित्तिकप्रयोगे हीपादिप्राप्तिः ?
दुर्बलस्याऽपि पाठस्याऽत्यन्तवैयर्थ्यप्रसङ्गेन चमसिनां भक्षे स
माख्याया इव पौर्णमासीस्थवेदिकरणादौ प्रकरणे पाठादेरिव च
नित्यनैमित्तिकप्रयोगविषये हीपादिविधिकल्पकत्वस्याऽङ्गीका-
रात् । छिद्गादेस्तु गार्हपत्यादौ लक्ष्ये शक्यसम्बन्धार्थमेवोपपत्तेः
नेन्द्रादिविषये तस्य श्रुतिकल्पकत्वम् ।

नन्वेवं पाठस्याऽपि वृष्ट्याद्यर्थसौभरप्रयोग एव निधना-
ख्यद्वारसम्बन्धेन कृतार्थत्वान्न नित्यनैमित्तिकयोगेन श्रुतिकल्प-
कत्वापत्तिः ? न हि विधिवाक्ये वृष्ट्यर्थसौभरसम्बन्धिनिधन-
स्यैवोद्देश्यता सम्भवति, येन पाठं विनैव निधनसम्बन्धो लभ्येत,
वृष्टिकामपदेन तु वृष्टिसम्बन्धिप्रकृतसौभरमात्रलक्षणेऽपि निध-
नलक्षणायामेव प्रमाणामावात् न तदन्तस्योद्देश्यत्वम्, अतः पा-
ठस्यैव निधनसम्बन्धप्रयोजकत्वात् नैमित्तिकप्रयोगे हीपाद्यप्रा-
प्तिस्तदवस्थैवेति चेत्—न; वृष्टिसम्बन्धिसौभरमात्रस्यैवोद्देश्य-
त्वेऽपि हीप्बिधेरुल्लघुभूतनियमफलकत्वलाभाय निधनस्थानक-
त्वलाभोपपत्तेः । एतद्विध्यभावे हि पाठेन निधन एवाऽनियमेन
हीपादिः प्राप्येत, ततश्च विधिफलसापथ्यादेवाऽत्र निधनस्थान-
कत्वलाभः, न तु पाठात्, तस्य वस्तुतो नित्यनैमित्तिकप्रयोग-
मात्रविषयत्वात् । अत एव पाठेन सामान्यतो यत्किञ्चित्प्रयोगवृ-
त्तिसौभरीयनिधनसम्बन्धितयैव कल्पिताऽपि श्रुतिः विशेषवि-
धिना बाधादाहवनीयादिशास्त्रवद्वाध्याविषयातिरिक्तविषयाऽव-

तिष्ठत इति युक्त तस्य नियनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वम् ।
 हीपादेश्च विधिफलसामर्थ्यात् निघनस्थानकत्वम् । नियम-
 फलरूपादेव च वृष्टिपदेन वृष्ट्यवच्छिन्नप्रकृतसौभरलक्षणा-
 ऽपि नाऽतीव दोषमावहति । इष्यत एव हि नियमविधि-
 लाघवाद्यनुरोधेन “वार्तघ्नी पौर्णमास्याम्” इत्यादौ पौर्ण-
 मासीपदेन पौर्णमासीप्रधानसम्बन्धाज्यभागलक्षणा प्रयाजशे-
 पाभिधारणादौ च द्वितीयाद्यर्थलक्षणा । वृष्ट्यवच्छिन्नसौ-
 भरत्वस्यैव च लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् न युगपद्वृष्टिद्वयाविरोधः,
 नाऽपि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः ।

वस्तुतस्तु न लक्षणाऽपि, विधिफलसामर्थ्यानुरोधेन प्रकर-
 णावगतसौभराङ्गत्वानुरोधेन च वृष्ट्यर्थत्वस्यैव परम्परासम्बन्धे-
 नाश्रयणात् । अतश्च यथैव “वासिष्ठाना नाराशंसो द्वितीयः प्र-
 याज” इत्यादौ नाराशंसमन्त्रस्य वासिष्ठार्थत्वं प्रमाणान्तरावग-
 तद्वितीयप्रयाजाङ्गत्वनिर्वाहाय तत्रैव शाखान्तरप्राप्तनूतपान्म-
 न्त्रव्यावृत्तिफलकानियमलाभाय च वासिष्ठाभिलषितफलसाधन
 दर्शाद्यङ्गद्वितीयप्रयाजद्वारैव समाश्रयिते, तथा प्रकृते सत्यपि च-
 तुर्यायोगे युक्तिर्तात्त्वात् परम्परासम्बन्धाङ्गीकरणे न दोष इति
 लक्षणाश्रयणेऽपि प्रमाणाभावः । अतो वृष्टौ हीपेव परम्परास-
 म्बन्धेन कर्तव्य इति नियमफलकोऽयं विधिरिति सिद्धम् ।

अत एव परम्परासम्बन्धे प्रकृतसौभरप्रवेशात् कारीर्या
 दिजन्यवृष्टौ हीपभावेऽपि न विघातः । अत एव परम्परासम्ब-
 न्धघटकत्वेन विजातीयसौभराविशेष एव विवक्ष्यते न तु सौभर-
 त्वावच्छिन्नानि सर्वाणि । शाखाभेदेन हि सौभराणि तच्चद्वीति-
 विशेषभिन्नान्येव समाम्नातानि । क्वचित् समानगीतिकान्यपि ।

अत एव गीतिभेदभिन्नेषु न शाखान्तराधिकरणन्यायप्रवृ

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । ३०१

स्मिन् द्वारभूते सत्येव हीषादेः कामश्रुतिस्स्यात् । न चैवं सौभ-
भरे हीषादेः पाठादेव प्राप्तत्वात् विधानानर्थक्यम्, दृष्टिसाधनी-
भूतविजातीयसौभरवृत्तिनिधनव्यवस्थार्थत्वेन पुनःश्रुतिसार्थ-
क्यादित्येव व्याख्येयम् ॥

मीमांसांशुनिधिं प्रमथ्य सुदृढैर्न्यायोच्चयैर्निर्झरैः
कृत्वा जैमिनिमूत्रमन्दरमग्नं वेदं तथा वासुकिम् ।
यद्बालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूपणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥
श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या भेदाध्याये द्वितीयोऽङ्घ्रिः ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणधुरीणश्रीरुद्रदेवसूनु-
खण्डदेवविरचितमीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

सिद्धान्तः] द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । ३०१

स्मिन् द्वारभूते सत्येव हीषादेः कामश्रुतिस्स्यात् । न चैवं सौभ-
भरे हीषादेः पाठादेव प्राप्तत्वात् विधानानर्थक्यम् , दृष्टिसाधनी-
भूतविजातीयसौभरवृत्तिनिधनव्यवस्थार्थत्वेन पुनःश्रुतिसार्थ-
क्यादित्येव व्याख्येयम् ॥

मीमांसांस्वुनिधिं प्रमथ्य सुदृढैर्न्यायोच्चयैर्निर्झरैः
कृत्वा जैमिनिमूत्रमन्दरमसुं वेदं तथा वासुकिम् ।
यद्बालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः
श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥
श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
मीमांसाकौस्तुभाख्या भेदाध्याये द्वितीयाऽङ्घ्रिः ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीणधुरीणश्रीरुद्रदेवसूनु-
खण्डदेवविरचितमीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥